॥ श्रीः ॥

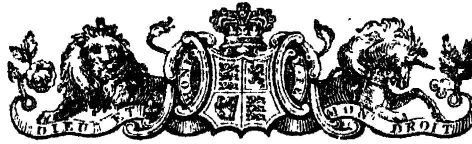
श्रीविश्वनाथो जयति ।

॥ महाभाष्यं ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतं

महामहोपाध्यायकैयटकृतप्रदीपाख्यव्याख्यया नवाह्निकमात्रे
श्रीनागेशकृतोद्योतस्योपयुक्तभाष्यव्याख्यया च संवलितं
श्री६गुरुवरबालशास्त्रिकृतटिप्पण्या भूषितं

काशीस्थप्रसिद्धविद्वद्वरश्रीमद्भारद्वाजोपाह्व-
दामोदरशास्त्रिमानवल्ल्युपाख्यगङ्गा-
धरशास्त्रिपट्टवर्धनोपनामकतात्या-
शास्त्रिप्रभृतिभिः सुपरिष्कृतं

काश्यां
श्रीराजराजेश्वरीनाम्नि यन्त्रालये काशिकराजकीयप्रधान-
पाठालये लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन पट्टवर्धनोप-
नामकनारायणशास्त्रिणा संशोध्य प्रकाशितम् ।

श्रीसंवत् १९४३ मि० श्रावण व० १२ बुधे

॥ भूमिका ॥

पुरा किलात्र काशिकायां पाणिनीयतन्त्रमधिजिगांसूनां भूयसां विद्यार्थिनां पातञ्जलमहाभाष्यदौर्लभ्यमवेक्ष्यालोच्य च तद्विना प्रगाढव्युत्पत्तिविधुरतां पूज्यपादगुरुवरश्री ६ राजारामशास्त्रिचरणैः श्री ६ बालशास्त्रिचरणैश्च सप्रदीपं भाष्यं शिलाक्षरैर्मुद्रयित्वा विभूष्य चाल्पस्थले टिप्पणीभिः प्राचुर्यमापाद्यत । भूयसा च कालेन तेषां पुस्तकानां पुनरसुलभतां समवेक्ष्यावधार्य चान्यत्र मुद्रितेन प्रदीपविवरणसहितेनापि नवाह्निकमात्रेण व्युत्पित्सुजनानामपरितोषं पुण्यग्राममुद्रितेनापि व्याख्यानविकलेन भाष्यपुस्तकेन सकलप्रयोजननिर्वाहमसुकरं मन्यमानेन मया सप्रदीपं भाष्यं सीसकाक्षरैर्मुद्रयितुमुपाक्रम्यत । न्यवेश्यत च बहुषु स्थलेषु महामहोपाध्यायकैयटेनाव्याख्यातानामत्यन्तापेक्षितव्याख्यानानां भाष्यग्रन्थानां महामहोपाध्यायनागेशभट्टकृत भाष्यप्रदीपोद्योतगतो नवाह्निके भाष्यव्याख्यानभागः । योजितानि च चिरकार्यनिर्वाहाय दृढानि पत्राणि वाचनायासनिरसनाय स्थूलाक्षराणि सम्यगवगमाय च वार्त्तिकेषु चिह्नानि सूत्राध्यायपादाह्निकसूत्रसंख्याबोधका अङ्काः । छात्राणामुपकृतये चाकल्प्यत न्यूनतमं तन्मूल्यम् । तदेतदालोच्य पुनरुल्लसन्तां शास्त्ररसिकाः पुस्तकसंग्रहे, क्षाम्यन्तु च सीसकाक्षरयोजकदोषेण शोधकबुद्धिदोषेण च सुलभानि स्खलितानि प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीविश्वनाथ इति साञ्जलिबन्धं मुहुराशास्महे इति । शम् ॥

पट्टवर्धनोपनामको
नारायणशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम्।

अथ पातञ्जल महाभाष्य प्रारंभः।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ शब्दानुशासनम् ॥ अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः

श्रीपतञ्जलये नमः। सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम्। सदसद्रूपतातीतमदृश्यं मायया वृतैः ॥ १ ॥ श्रीमल्लोचनममलं नारायणमजं विभुम्। प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥ पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात्। सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥ पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः। गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥ महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम्। यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः ॥ ५ ॥ भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः। छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना। क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥ ७ ॥ महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह। अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद् वक्ष्यन्ते ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इतिशब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपे ऽवस्थापनाय प्रयुक्तः। एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन सं-

---

भाष्योद्योतः ॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्त्वाऽऽनन्तर्याद्यर्थकत्वमथशब्दस्याप्रमाणमिति भ्रमनिरासायाह। अयमिति। योऽयमस्मिन्वाक्ये स इति भावः।

आलोकालोक आलोकान्तरं नापेक्षते यथा। एवं कृत्यामिमां या यत्स्फूर्तिस्तत्परं महः ॥ १ ॥ प्रयोजनमाहेति। साधवः शब्दास्तेषामसाधुभ्यो विवेको वा विषयोऽनेन प्रदर्श्यते इति तु युक्तम्। अतः पुरुषार्थतद्द्वाराऽऽदुपकारकाणामेव प्रयोजनतायाः औचित्येन रक्षादीनामत्र प्रधानप्रयोजनताया युक्तत्वात्। प्रयोजननिरूपणस्याध्ययनानुकूलप्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानजननमात्रेणैवार्थवत्त्वादध्ययनस्य च विवेकज्ञानपर्यन्तत्वाज् ज्ञानस्याध्ययनान्तर्गतत्वेन प्रयोजनतायाः कथमपि वक्तुमशक्यत्वाच्च। प्रथमं विषयं निरूप्य रक्षोहेत्यादिना

प्रयुज्यते । शब्दानुशासनन्नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र

बन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते । स्वरूपेणावस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते । अयमिति । शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारार्थ इति । अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः । निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम् । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति । शब्दानुशासनमिति । अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणताऽथशब्दसन्निधाने प्रतीयते । व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति । अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी । अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्रतिषेधाप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः । शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादिहना प्रकरणादिना विशेषेऽवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । केषामिति उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्किमा प्रत्यवमर्शः यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति । सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह । लौकिकानामिति । लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाट्ठञिति ठञ् । अथवा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः । वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम् । यथा ब्राह्मणा आयाता वसि-

---

शास्त्रमिति । अस्य कर्तव्यत्वेनातिशेषः । विवरणकारत्वात्व्याख्यातव्यत्वेनातिशेष उचित इति केचित् । साधुत्वरूपैकप्रयोजनकत्वाच्चास्य शास्त्रत्वम् । लौकिकास्तावदिति । अनुक्रमेण तावच्छन्दः पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः ।

विस्तरेण प्रयोजनानि प्रतिपाद्य ततः किं पुनरिति प्रभृत्याक्षेपतत्प्रतिक्षेपमुखेनाधिकारो निरूप्यत इति सन्दर्भशुद्धिः । प्रस्तावः । प्रारम्भः । वि० । द्योतकत्वमिति । विवरणकारास्तु वाचकत्वमेवेच्छन्ति । न च वाचकत्वपक्षेऽधिकारं जानातीत्यर्थेऽथ जानातीति प्रयोगापत्तिः । तस्याधिक्रियमाणार्थकतायाः समभिव्याहृतप्रथमान्तपदार्थान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षतायाश्च स्वीकारात् । अत एव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भ इत्यर्थे शब्दानुशासनस्याथेति न प्रयोगः । द्योतकत्वपक्षे त्वधिक्रियत इत्यस्याध्याहार एव तात्पर्यग्राहकताऽथशब्दस्य तदाहार्भकेति ।

लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शन्नो देवीरभिष्टये । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतय इति । अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं

ष्टोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य । तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् । अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः । तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति । गौरश्व इति । वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति । शन्न इति । अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः । तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति । किं यत्तदिति । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददत इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः । नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति । यदि हि द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यद् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत् अनेनैव

यद्यपि मुख्यत्वाद्वैदिकानां पूर्वं निर्देश उचितस्तथापि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थः । अथ गौरिति । अथेत्यस्य पृच्छतीति शेषः ।

शन्न इतीति । अथ क्रमेणर्ग्यजुःसामाथर्वणामादीनां प्रदर्शनमकृत्वाऽथर्वयजुऋक्सामानां शन्न इत्यादि क्रमेणादीन् प्रदर्शयतो भगवतः क आशयः । उच्यते । च तासाध्यानुश्रविके कर्मण्यथर्ववेदस्याभिचारादिप्रधानस्यानुपयोगित्वेन विहारनिर्माणादितदुपकरणसंपादनाङ्गभूतरक्षःपिशाचादिनिरासससाधनीभूतानां मन्त्रविशेषाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेन प्रथमं तस्योपयोगात् प्रथममुपस्थितिः । तत उपक्रमप्रभृतिप्रधानाध्वर्युकर्ममन्त्रप्रदर्शकस्य भित्तिस्थानीयस्य यजुर्वेदस्य । ततश्चित्रस्थानीययोर्ऋक्सामयोर्मध्ये प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासद्वारोपयोगिन ऋग्वेदस्य । ततः सोमाद्युपयोगिनः सामवेदस्येत्युपस्थितिक्रमानुसारेणोचितं तथा प्रदर्शनमिति ॥ वस्तूनीति ।

नाम तत् । यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः । नेत्याह । क्रिया नाम सा । यत्तर्हि तत् शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः । यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः । नेत्याह आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः ।

न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तत्त्वोद्यपूर्वकं निराकरोति । यत्तर्हीति । गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्कते । परिहारस्तु पूर्ववत् । तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः । चेष्टितं कायपरिस्पन्दः । निमिषितमक्षिव्यापारः । शुक्लो नील इति । द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः । भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते । छिन्नेष्वच्छिन्नमिति । अनेन तु नित्यत्वम् । सामान्यभूतमिति । सत्ताख्यं सत्तासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमार्थे । यथा पितृभूत इति । द्रव्यादिषु

आकृतिरिति । जातिरित्यर्थः । आक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोऽनयेति व्युत्पत्तेः । शङ्कायां सामान्यभूतमित्यस्य तद्वाचकं चेत्यप्यर्थो बोध्यः । जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् । प्रत्यक्षादौ तद्भानात्तस्य शब्दत्वाशङ्कातत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेतिवार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्या अपि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नधारकः स्वस्वरूपानुगमः तद्विषयकः । यथा परमकार्योपादानके परमकारणाभेदः । अ-

---

अथ गुणक्रिययोः क्व गौरिति विज्ञाने प्रतिभास इति चेद् गुणक्रियासमूहो द्रव्यमिति तस्य भाव इति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन समुदायात्मकद्रव्यभानस्य गुणादिभाननान्तरीयकतया तद्भानस्य सिद्धिरिति वि० । यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्तते । यद्वा तच्छब्दः प्रसिद्धौ । वि० । भिन्नेन्द्रियेति । श्रोत्रेन्द्रियेत्यर्थः । द्रव्यं नाम गुणो नामेत्यादौ श्रोत्रग्राह्यत्वेन द्रव्यगुणयोर्विशेषणान्मतभेदेन शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वा नेत्याह द्रव्यं नाम तदित्यादेर्नासङ्गतिः ॥

येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः । अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति । ध्वनिं कुर्वन्नेव मुच्यते । तस्माद्ध्वनिः शब्दः । कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ।

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानाम-

निरस्तेषु पृच्छति । कस्तर्हीति । उत्तरमाह । येनोच्चारितेनेति । वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात् । अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्तया समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्तस्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः । उच्चारितेन । प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथवेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारेऽपि न दोषः । द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्निति । विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबन्धः । उच्यते । शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये । तत्रानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा शब्दं कार्षीरिति । कानि पुनरिति । किं संध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः । पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामाह । रक्षेति । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्यवस्यति । तत्र लोपाग-

त एव सुखदुःखयोः कुण्डलकटकयोर्नैक्यम् । कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् । एवं गुणसमूहस्यानुगतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां तद्रूपेणावाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः । उच्चारितेनेति । शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनेति भावः । अथवा प्रतीतपदार्थक इति । लोके व्यवहारेषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः । श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थबोधकतापि अविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । कानि पुनरिति । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । खलूपी-

आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकस्यावाचकत्वमित्यर्थः । इत उत्तरं तथा च समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तदपि न शक्यते वक्तुमिति शेषः ॥

ध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति। ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्। तस्माद्ध्येयं व्याकरणम्। आगमः खल्वपि। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गोवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानंच षडङ्गे-

मयोरुदाहरणम्। देवा अदुह्रेति। दुहेर्लङि झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तल्लोपः। बहुलं छन्दसीति रुटि सति रूपमेतत्। वर्णविकारो यथा। उद्ग्राभश्च निग्राभं चेति। हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्य भकारः। उदि ग्रह इत्यत्र उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ्। ऊहः खल्वपीति। इह यस्मिन् यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः। येनोपजीव्यते सा विकृतिः। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति। तत्राग्ने मन्त्रोऽस्ति। अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति। विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः। आगम इति। आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते। निष्कारण इति। दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः। प्रधानं चेति। पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्सम्०-

ति। निपातनसूत्रं निश्चयार्थम्। ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः। लिङ्गैरिति। इदमुपलक्षणं प्रकृत्यादेरपि। निष्कारण इति। कारणशब्दः फलपरः। षडङ्गः। शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्यौतिषाङ्गसहितः। वेदः। स्वशाखारूपः। अध्येयः। प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति ततो बोधः। यद्यपि तेन प्रोक्तमिति

प्रयोजकस्येति। अन्ये त्वत्रागमपदं वेदबोधितपरम्। भवति च वेदबोधितं फलं सन्ध्योपासनस्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं व्याकरणाध्ययनस्य। तथा च फलमेव प्रयोजनपदेन विवक्षणीयमित्याहुः॥

षु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति। लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्। ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम्। असन्देहार्थं चाप्यध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति। तस्यां सन्देहः। स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती। स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः। अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः। इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। ते ऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति। ते ऽसुराः

सत्वाद्वाक्यवाक्यार्थविभागस्येति भावः। लघ्वर्थमिति। लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणेनेति। अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः। न चाशब्दज्ञमुपाश्रिष्यन्ति शिष्या इति। असन्देहार्थमिति। सन्देहस्य प्रागभावोऽत्र वेदितव्यः। न तु प्रध्वंसाभावः। नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति। इतरस्यैव तदुत्पादनात्। स्वरत इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थविभाग इत्यर्थः। मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति। पुनरित्यर्थः। आनुषङ्गिकत्वादेषां वर्गद्वयोपादानम्। तेऽसुरा इति। निन्दार्थ-

---

सूत्रं भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयवृत्ति, तथापि स्व य इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यन्तमाध्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यं अत एव समानानामीदृमा-

---

* प्रागभाव इति। प्रागभावस्य चाजन्यत्वात्प्रयोज्यत्वरूपं फलत्वमत्र विवक्षितम्। तदपि प्रतियोगिसामग्र्याः सर्वदा विघटनेन तस्य परिरक्षणरूपम्। यथोपस्कारमते दुःखप्रागभावस्याविनाशिनो मोक्षत्वं तत्परिरक्षकता च तत्त्वज्ञानस्य। युक्तं त्वत्र सन्देहात्यन्ताभावस्यैवासन्देहपदार्थत्वम्। सन्देहकारणस्याज्ञानस्याभावात्मकज्ञानस्य प्रयोज्यतायाः सन्देहाभावे कार्याभावत्वेन सूपपादत्वात्॥

हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् ।

वादेन म्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते । तत्र केचिदाहुः। हेऽरयो हेऽरयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनं सत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे । म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति । कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः । म्लेच्छ इति कर्मणि घञ् । दुष्टः शब्द इति । स्वरेण स्वरतः । आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रो हिंसकत्वात् । यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः । तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः तदाश्रयणे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः । तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यस्यार्थं प्रतिपाद्ये ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभावः । यथा राजा भव युध्यस्वेति । ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रु-

नानामधीयमानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकारः ।

* वृत्रेणेति । अत्र विवरणकारेण वृत्रेणेति फले हेतौ तृतीयेति व्याख्यातं तस्यायं भावः । तैत्तिरीये विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्राऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमेऽनुपहूतेनैवेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं क्रुद्धस्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपप्रावर्त्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति ततो वृत्र उदभूदिति श्रूयते ततश्चाभिचारकर्तृत्वं त्वष्टुरेव प्रतीयते न वृत्रस्येति ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले।

तिर्विधीयमानेष्ट न भवति। अविज्ञातमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण। न तज्ज्वलतीति निष्फलं भवति। अनर्थकम्। निष्प्रयोजनम्। यस्तु प्रयुङ्क्त इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। विशेष इति। स एव शब्दः कश्चिदर्थे केन चिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः। अन्यथा त्वसाधुः। यथाश्व ऽश्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः सा-

---

मानासधीयमानानां च केचिदर्थे युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकारः। अध्ययनतथाज्ञानयोश्च तेन समुच्चयः। अनेनातादृशस्याधर्मं सूचयति श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात्। तथाच व्यासः। वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः। कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्ययइति। जयपदं मंत्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्। ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपोऽर्थस्तस्यैवाच विधेयत्वम्। एतेन ज्ञानस्य विधेयत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। प्रधाने च क्रतौ यत्न इति। प्रधानविषये निवृत्त इत्यर्थः। अन्यथा यत्नविषयक्रतरसम्भवादसङ्गतिः स्पष्टैव। फलवान्नित्यच फलभेदेन वाक्यार्थावगमो निरचित। एतच्छास्त्रं च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थोपयोगीति बोध्यम्। एवं च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतया ऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम्। याज्ञिका इति। यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः। ऋषिः पठति शृणोतु ग्रावाण इतिवत्प्रयोगः। तत्र ऋषिर्वेदः मन्त्रश्च भाष्ये एष प्रयोगः। तस्मादनर्थकमिति। अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययने ऽनौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः। अतो निषिद्धमध्ययनं मा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम्। एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रभाष्यपठितैकः शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह। यस्त्विति। अभ्युदयहेतुत्वं अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधकत्वम्। कुशलः। अधीतव्याकरणः। यथार्थादिति। असकृतादिदोषरहि-

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः। कः। वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः। एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः। अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोऽपशब्दाः। अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। अथ योऽवाग्योगवित्। अज्ञानं तस्य शरणम्। विषम उपन्यासः। नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्। एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः। कः। अवाग्योगविदेव।

धुः। जातिनिमित्तको ऽसाधुः। गवि च गाणीशब्दः साधुत्वात्प्रयुक्तः साधुः। जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः। क इति। वाग्योगविदः स्तुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। प्रच्छैव परमतमाशङ्क्याह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञानेपीति। यथा श्लेष्मिकद्रव्यसेवया श्लेष्मिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथात्रापि यथोक्तन्याय्यमिति भावः। भूयांसोऽल्पीयांस इति। परमतापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दा अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति। तन्न। यस्माद्भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानमिति। यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः। नात्यन्तायेति। पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात्प्रकरणात्सामर्थ्यं बलीय इत्याह। अवाग्योगविदिति।

तमित्यर्थः। वाग्योगवित्। वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीत्यर्थः। कुत एतदिति। वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः। नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरणमत आह। अथवेति। नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्तास्त्वत आह। अथ योऽवाग्योगविदिति।

अथ यो वाग्योगविद् । विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पु-
नरिदं पठितम् । भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः
श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि श्लोका अ-
पि प्रमाणम् । अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । यदु-
दुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमये-
त्स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेद् इति । प्रमत्तगीत एषः ।
तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् । यस्तु प्रयु-
ङ्क्ते । अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये
न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं
वदेत् । अभिवादे स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।
अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति ।
प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न चान्तरेण व्या-
करणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं

वाग्योगविदुभयज्ञोऽपि सन् शब्दानप्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगाद-
भ्युदयभाग्भवति । श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति । क्व पुनरिति । प्रातिपदिका-
र्थप्रश्न एवात्र तात्पर्यं, किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव श्लोका
इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात् । आप्तोक्तत्वापरि-
ज्ञानादाह । किं च भो इति । यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणियागे
सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन
गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनु-
ग्राहिकास्ति । एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भ-
वतीति । स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः यस्तु प्लुतं कर्तुं न
जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योऽयमहमिति न त्वभिवादये देवदत्तोऽहमित्यादिना
संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः । प्रयाजा इति । प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निरग्न-

किं ब्रूत इति । अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः । स्त्रीवदिति । तद्व्याकरणेन शा-

कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् । यो वा इमाम् । चत्वारि । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति । चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ । नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्ष

र्त्विक्कर्मार्हतीति याजको ऽप्यार्त्विजीनः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ् । विद्वान् यजेत् विद्वान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारीति । शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम् । त्रयः काला इति । लडादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्य

कांतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा समिधोऽग्नआज्यस्य व्यन्तु अग्ने ऽग्नइति । पदश इति । पदं पदमिति सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वरश इति स्वर उदात्तादिः । अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजको ऽप्यार्त्विजीनः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ् । विद्वान् यजेत् विद्वान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारीति । शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम् । त्रयः काला इति । लडादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्य

स्वाम्यानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेतिभावः । चत्वारीति । ऋषभस्वः । शब्दो रोरवीतीति । महान् देवः अन्तर्यामिरूपः । शब्दः मर्त्याँ आविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् । पदजातानीति । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणीत्यर्थः । अत एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते । उरसीति । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यन्तं विजानी-

णात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहि-

व्यञ्जकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप इत्यर्थः। कंचित् तिङामपरिग्रहः प्रसङ्गात्तदृत्रापेण सप्त कारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचष्टे। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महदिति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यते इत्याह। अपर आहेति परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः। कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा। तस्यामित्यर्थः। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते। तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति।

यात्। मूर्धन्या ऋटुरषा इत्युक्तं मूर्धैव शिरः। कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते। मनस ईषिण इति। उचितबुद्धिक्रमेण वशीकर्तारः विषयान्तरेभ्यो व्याहृत्याहिंसका वा। ते च वैयाकरणाः। अन्येषां तदविज्ञाने हेतुमाह। गुहेति। एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थभागं एकैकस्य चतुरंशत्वात्स्वरादीनां वा त्र्यंशा मध्यमान्ता गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा। वैयाकरणास्तु शास्त्रबलेन तद्बललब्धयोगेन च गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः।

ता नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न न निमिषन्तीत्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि। उतत्वः। उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्यउशती सुवासाः। अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति। एनामिति। अविद्वांसमाहार्धम्। उतो त्वस्मै

नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति। उतत्व इति। त्वशब्दोन्यवाची। उतशब्दोपिशब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः। प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतो इति। उत उ इति निपातसमाहारः। अविद्वांसमाहार्धमिति। अविद्वल्लक्षणमर्थमर्धर्चं आहेत्यर्थः। स-

न निमिषन्तीति। ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते। यन्मनुष्येष्विति। ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः। तस्मात्सकलपदज्ञानाय सर्वोपित्वाय वाऽध्येयम्। व्याकरणमिति शेषः। हरिरप्याह। वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्च तदद्भुतम्। अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदमिति। तत्र श्रोत्रविषया वैखरी। मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम्। पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता। योगिनास्तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति। परायां तु नेति त्रय्या इत्युक्तम्। स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी। तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्ततइत्युक्तः। अनेकतीर्थभेदाया नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः। आह खल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्याता। उत त्व इति। उतशब्दोऽप्यर्थे। बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात्। अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः। एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोति एनां वाचं य एव ह्यर्थं सम्यगवबुद्ध्यते तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति। एवमर्धेनाविद्वांसं निन्दित्वा अर्धान्तरेण विद्वांसं स्तौति। उतो

तन्वं विसस्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा । जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ्नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् । उतत्वः । सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति, कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । अत्रा स-

सचतेरिति । षच सेचनइत्यस्य । दुर्धाव इति । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम् । धीरा इति । वैयाकरणाः । वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां

त्वस्मै । सम्प्रदानकर्म्मं कस्मै चिद्वैयाकरणाय तत्त्वं शरीरं विवृणोति प्रकाशयति तस्यश् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि वाचः शरीरम् । अर्थोपमायुक्तया उत्तमया वाचा अन्यपादेनार्थञ्च प्रशंसति । यथा जाया विवृत्तसर्वाङ्गावयवा भूत्वा उशती कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानं कस्मिन् काले । यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषः तां यथावत् पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृत्तशरीराम् । एवं स एनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विग्रहार्थमस्याः पश्यति । शृणोति चेत्यर्थः । अत्रमर्थो निरुक्ताद्वाऽर्थाः स्फुटः । वाग्विदे । वैयाकरणाय । सक्तुमिवेति । यत्र व्याकरणे धीराः ध्यानवन्तः सन्तः तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्कारणकज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । ते तत्कारणेन शुद्धचित्ताः । अत्र ब्रह्मप-

खायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्व । एष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् ।

ज्ञातवन्तः । सख्यं धर्मेति सौत्रिकि मत्यक्रतेति रूपम् । यत्र सखाय इति । ऋचि तुनुघेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते । सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दशदिनान्त्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि ग्रन्थकाराः

तिपादकशब्दशब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः । तत् शब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तः । तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एतेषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं स्थिता निहिता भवतीति ऋगर्थः । तितउशब्दः इत एव भाष्यान्नपुंसकः । चालनी तितउः पुमानिति कोशात्पुंल्लिङ्गोऽपि । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः । वाग्विषय इति । वाग् वेदरूपात्र ग्राह्या ।

घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा। शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति। एवं ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्तालु अनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि। किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजन-

पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति। तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम्। घोषवदादीति। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि। अन्तरन्तःस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकामत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। सुदेवो असीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण सत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः। सिन्धव इति। नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरन्तीति। तालु अनु प्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः। सास्मिन्नुद्यत इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। सूर्म्यमिति। सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति। एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्याख्यानस्य विष-

सनैरीति। समनुष्यं ऽरिभिरश्नति वा ऽर्थः।

मन्वाख्याने न पुनरन्यदपि किंचित्। ओं इत्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति । पुराकल्प एतदासीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्र स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति । उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं क-

यविभागं दर्शयति । पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते स्म ते वाक्यार्थसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम् । अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः पश्चात् समर्थ्यादिकारणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यमन्वाख्येयं प्रयोजनम् । न पुनरन्यदिति । वेदमप्यविज्ञातार्थमित्यर्थः । ओमित्युक्त्वेति । अभ्युपगम्येत्यर्थः* । वृत्तान्तश इति । वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते । वृत्तान्तान्पठन्तीत्यर्थः । अद्यत्वे इति । अद्यत्वशब्दो निपातोऽस्मिन् कालेऽस्यार्थे वर्तते । त्वरिता इति । विचाराक्षमाः । उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोप-

पुरेति । युगान्तर इत्यर्थः । संस्कारोत्तरमुपनयनोत्तरम् । करणेति । आभ्यन्तरप्रयत्न इति भावः । आचार्य इति । शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव । उक्तः शब्द इति । किं लौकिकानामित्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः । स्वरूपमपीति । अथ गौरित्यादिनेति भावः । अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता

*अभ्युपगम्येत्यर्थ इति । वस्तुतस्तु ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेति श्रौतोपनिषदा वेदपाठारम्भे प्रणवोच्चारणस्य विधानात्तदनुसारेणेदमोमित्युक्त्वेति भाष्यमिति बोध्यम् ॥

र्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतो ऽन्ये ऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि तावत् शब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयो ऽपशब्दा इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः । लघीयाञ्छब्दोपदेशः । गरीयानपशब्दोपदेशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति । अथैतस्मिन् शब्दोपदेशे सति किं

देशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः । [illegible] गौरवं तु भवतीत्याह अन्यतरेति । शब्दापशब्दयो[illegible] । [illegible] शब्दावश्युत्पत्तौ स्वभावाद् द्विवस्तुविषये निर्धारणं [illegible] । [illegible] भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते । न त्वयं विधिः । अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरुत्वा[illegible] प्रश्नस्ता तयोः को ज्यायानित्यर्थः । इष्टेति । साधुशब्दप्रयोग[illegible] इत्यर्थः । अ-

कर्तमिति बोधयितुं तेनैव सम्बन्धाधिकारेणायुक्तावित[illegible] पृथग नोक्ती

शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः नचान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति । आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः क-

थवा उपाध्यायोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य । तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते । यथा घटस्थादाहृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः । तदेव नेति प्रतिपादयति । चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः । प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । व्यवहारो यज्ञकर्मणि । किंचिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः इत्यादि । सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षा-

---

पर्युपयुक्तमिति । समाप्तमित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् ।

र्त्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा। कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा। आतोऽनुपसर्गे कः। किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते। किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः।

अयणि न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किं पुनरिति। आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते केवलेऽपि व्यक्तिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते। तस्माल्लक्ष्यसिद्ध्यै क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदाविष्टात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात्। संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिद्ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादि-

संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः। यद्येव नित्यः। अथापि कार्यः। उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे। सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः। कथं ज्ञायते। यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा। सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति। ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते। तद्यथा। सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति। यावता कार्येष्वपि वर्तते। तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम्। न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति। संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावा-

त्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे। कथं पुनरिति। किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया। अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम्। द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्यं परिच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा। सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परया अनादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्दस्य नित्यानित्यार्थदर्शनात्पृच्छति। अथेति। नित्येति। नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकत्वमित्यर्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु। ननु चेति। सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इत्यर्थः। संग्रहे तावदिति। तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ

अथ सिद्धशब्दस्येति। अत्र पदार्थशब्दो रूढः। सिद्धशब्दसम्बन्धी कः पदार्थ इति भावः।

न्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा । अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नुपादीयमाने

सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणम् । द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्वेष्वपां भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते । सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदार्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न तेऽपि सिद्धा एव । अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्त एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासम्भवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्यो ऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं मा भूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह । अथवेति । नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः ।

ऽसन्देहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा । नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । यावता आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः । अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या । द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चे-

माङ्गलिक इति । अनर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्ते इति । अध्ययनस्याविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । अध्येतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययनाव्यतिरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । सततमाभीक्ष्ण्ये न ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद् न विरलप्रयोगाणाम् । तेनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यप्रवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्चर्यमनित्ये, नित्यवीप्सयोरिति । अर्थसम्बन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वा-

---

मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनमाह मङ्गलादीनीत्यादिना । ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फलमाह । अध्येतारश्चेत्यादिना । आनुषङ्गिकमङ्गलसम्पत्त्येत्यर्थः ।

ति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः । अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । मृत्कया चिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कया चिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याऽऽकृतिः । कथम् । न क्व चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते । अथवा नेदमेव नि-

दर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्यत्वे कथं सम्बन्धस्य नित्यतेति चेत् । योग्यतालक्षणत्वात्सम्बन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वात् शब्दस्य च नित्यत्वाददोषः । द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः । आकृतिरिति । संस्थानम् । ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् । आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात् । न क्व चिदुपरतेति । अनभिव्यक्तेत्यर्थः । अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यम् । अथवेति । असत्यत्वेपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणे

त्यलक्षणम् । ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते । अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति । कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति । लोकतः । यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते । नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा । घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाऽऽह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते । यदि तर्हि लोक एषु

न जातेर्नित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चानित्यता । संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः । उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः । परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः । प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः । एतत् त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि । तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता । अविचालीति परिणामानित्यता । अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता । यन्नित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थौ यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा तदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वाच्छब्दार्थयोर्नित्यत्वमित्यर्थः । लोकत इति । अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोऽन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरुत्पत आनीयन्ते । उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते नैवं शब्दादयः । तावत्येवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु नि-

शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते । *लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः* । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः । यथा लौकिकवैदिकेषु । प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावद्-

कथ्येत्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम् । लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम् । शब्दप्रयोग इति । प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति । अर्थेन आत्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः । धर्माय नियम इति । चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते । संबन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः । चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात् । धर्मार्थ इति । धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयः समासः । धर्मप्रयोजन इति । लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः । प्रियतद्धिता इति । नायमपशब्दः किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते । आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुङ्क्ते । कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् । अथवेति । नात्रावयवावयविविभागः किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थो भवरूप इत्यर्थः । लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः । वैदिकः

नप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः । परस्परविशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दाः प्रयुज्यन्ते प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः । एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणास्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम् ।

भक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते । इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति । समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियते । इयं गम्या इयमगम्येति । वेदे खल्वपि । पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन यत् किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते । तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते । भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति ।

क्षुत्युपनिबद्धः । शक्यं चानेनेति । शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ता यत्प्रत्ययः । ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम् । यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शकेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति । खेदयतीति खेदो रागः । इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः । पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः । अर्थित्वाभावे कारणाभावात् ।

उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति । सन्तक्ष्यासन्तक्ष्य वेत्यर्थः । निखन्यानिखन्य वेत्यर्थं इ-

तत्र च नियमः क्रियते । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा। ऊष तेर चक्र पेचे,ति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः। प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति । य इदानीमप्रयुक्ताः नामी साधवः स्युः । इदं तावद्धि प्रतिषिद्धम् । यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः अथाप्रयुक्ता न सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्धि प्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्ब्रूमः । यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमः । यल्लोके अप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते । कश्चेदा

समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति केचिच्चापभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एव अर्थं प्रत्याययन्ति । अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति । अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रामाण्यमाशङ्कते यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया सत्वं गम्यते । नैवं शब्दानां, ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्त. सत्वेनावसीयन्ते इत्याह । इदमिति । कश्चेदानीमिति । उपहास-

---

त्वञ्चे । शब्देनैवेति । साधुनेत्यर्थः । किमत इति । अप्रयुक्तसत्वं नास्माकम-

नीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति । न ब्रूमो ऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं तर्हि लोके ऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः । अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् । अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तन्न । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते । अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् । अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दानामर्थे ऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा । ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः । तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति । अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् । यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणे-

परम् । उत्तरन्तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनुमितिमत्त्वात् । व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्ययुक्तम् । न त्वहं लोक इति । यथा लोको ऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं नहि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते । इतरो ऽन्यथासिद्धतामाह । अप्रयोग इति । यतोन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते । संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्त्तव्यमित्याह ।

निष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सो ऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातेन पूर्वनि-

नानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रकाणि च नचाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति । केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते । सर्वे देशान्तरे । सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । नचैवोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोका,श्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः । वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव । एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु । रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । ये चाप्येते

अप्रयुक्ते इति । ऋषिसंप्रदाय इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः । सर्वे इति । इदमत्र तात्पर्यं यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात् । वाकोवाक्यमिति । वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा किं स्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महदिति । पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः । वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम् । विकार इति । जीवतो मृताव-

भवतो ऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते । क्व । वेदे । तद्यथा । सप्तास्ये रेवती रेवदूष, यद्वो रेवती रेवत्यां तमूष, यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति । किं पुनः शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा अधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽपभ्रंशाः । आचारे नियमः । आचारे पुनरृषिर्नियमं वेदयते । ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति । अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्य । यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः यदि सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन

स्याद्विकारस्तत्रेत्यर्थः । किं पुनरिति । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग् ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः । आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः । ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः । आचारे । प्रयोगे । ऋषिर्वेदः । नच प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्

भवितव्यम्। न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। तएव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेको ऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञानएव धर्मो नापि प्रयोगे एव। किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके प्रयोगे ऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन *। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। यो ऽग्निष्टोमेन यजते। य उ चैनमेवं वेद। योग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद। अपर आह। तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति। एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेन युज्यते इति। अथ वा पुनरस्तु ज्ञानएव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा ऽधर्म इति। नैष दोषः। शब्दप्रमाणका व-

---

प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोष इति। उत्कृष्टधर्म-

---

निपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्। फलाद्व्यतिरेच्य इति। फलवद्व्यभावप्रतियोगी न कार्यः। तत्र फलव्यतिरेक इति। कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोपि स्यादिति

यम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। तद्यथा। हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दान् जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा। कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि तदीयमृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति। सोऽप्सु सञ्जातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि। यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मः तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमः। अन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः। प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवे-

---

फलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण

तस्य व्याकरणाध्ययनं स्यादिति भावः। प्रमाणमिति। प्रामाणिकमित्यर्थः। अभ्युपाय एवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य न पृथक् फलतेति भावः। अपशब्दज्ञानम्। अपशब्देन तज्ज्ञानम्। अन्यत्रानियम इति। यत्र सुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दा-

दितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्र भवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते। याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः। अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः*। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति। किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद् व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः*। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति। नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं

इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परावरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। षष्ठ्यर्थ इति। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः। सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते। यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते।

पशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः। योऽपि यज्ञे दोषः सोपि तदङ्गभूतसंकल्पोक्त्यादिविषय एव। श्रुतौ हेलयो हेलयो नश्यध्वमित्यूह एव। विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसम्पदुक्ता। अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः। याथातथ्ये स्वार्थे ष्यञ्। विदितस्य यद्यथा स्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामह इति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः। यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं लोकसिद्धम्। व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात्। सेयं प्रतिपत्तिसाध-

भवति । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् । वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति । एवं तर्हि शब्दः । शब्दे ल्युडर्थः * । यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं, नहि शब्देन किं चिद्व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे* । भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । नहि शब्दे भवो योगः । क्व तर्हि, सूत्रे । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः * । प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलङ्काशकृत्स्नमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेपि तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । तदपि पठितम् । न चे-

समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्दइति । करणे ल्युड्विधीयते । शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः । भवे चेति । शब्देप्यन्वाख्यायमानत्वे न भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः । नचेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रव-

नता सूत्राद्व्यावर्तमाना तद्व्याप्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीति भावः ।

दानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति । अयं तावद्दोषः । यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु । कृत्यल्युटो बहुलमिति । तद्यथा । प्रस्कन्दनम्प्रपतनमिति । अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति । अयं तर्हि दोषः । भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि । लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् * । लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं दोषः । समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाऽप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेपि प्रवर्तते । अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्य-

---

र्त्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः । प्रस्कन्दनमिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादानत्वयं प्रपञ्च इति भावः । गौरित्युक्ते इति । सास्नादिमति यदा कश्चिदयं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति । एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते पूर्वे पञ्चाला इति । जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः । तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणानपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः । शुक्ल इति । पशुक्लेप्यवयवे ऽवयवान्तरस्य शौ-

र्थो ऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति । परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः * । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवा-

---

क्यात्मसमुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः । एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते । सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । आत इति निपातः । अतश्च हेतो रित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद् घोषमात्रमेवेत्यर्थः । किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः । वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः । वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्र-

---

चर्चापदानि । चर्च्यमानानि विभज्यमानानि । अविजानतः । मन्दबुद्धेः । किमिदमिति । कोऽर्थः समास इति प्रश्नः । उच्चारणमिति । ढक्कानिनादेनाभिव्यक्ति-

यः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। का पुनर्वृत्तिः। शास्त्रप्रवृत्तिः। अथ कः समवायः। वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः। अथ क उपदेशः। उच्चारणम्। कुत एतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह। उपदिष्टा इमे वर्णा इति। अनुबन्धकरणार्थश्च*। अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्यः। अनुबन्धानासंक्ष्यामीति। नह्यनुपदिश्यवर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम्। स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च वृतिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थश्च। इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः। इष्टान्वर्णान् भोत्स्यतइति। नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम्। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः*। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः। एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते। आकृत्युपदेशात्सिद्धम्।

वृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति। इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते। वृत्तिप्रयोजन इति। पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावङ्गत्वम्। सति हि समवाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो हलोप इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः। प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्त्तव्य इत्याह। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति। आकृत्युपदेशादिति। उपात्तोपि

रित्यर्थः। वृत्त्यर्थ इति। लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। एतेन प्रत्याहारद्वारा

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः * । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृतादयः । संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतो, ऽम्बूकृतो, ऽर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीतः, क्ष्विण्णो, रोमश, इति । अपर आह । ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथोविकम्पितम् । संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति । अतोन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्ग गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम् । किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादश-

---

विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षित इत्यर्थः । संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात् । तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतो ऽविशिष्टः किमयमोकार अथौकार इति यत्र सन्देहः । अम्बूकृतो यो व्यक्तो ऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्द्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः । क्ष्विण्णः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अविलम्बितो वर्णान्तरासम्भिन्नः । निर्हतो रूक्षः । सन्दष्टो वर्द्धित इव । विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि

समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता । संवृतादीनामिति । तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । गर्गादिबिदादिपाठादिति । संवृता-

धा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या । लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः । लिङ्गार्था सा तर्हि भवति । तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वै तर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिहृतमेतत् । गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । ननु चान्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं, किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते ।

अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः । अस्त्यन्यदिति । गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात् । गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् । ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात् । न तु समुदायान्तरस्थानाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति । निवृत्तकलादिकामिति । अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः । यदनुबन्धैरिति । यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि । ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते । आदिरन्त्येनेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ इ उ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते । स्वरसन्धिश्वासन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः । उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव

दिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः । सा तर्हीति । तथा च प्रतग्रापत्त्याश्रयणे गौरवमिति भावः । अपाणिनीयमिति । वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकशेषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्ष्यगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे वृ-

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणीता इति। तथा वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति। श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति। आगमेषु। आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते। विकारेषु तर्हि। विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रत्ययेषु तर्हि। प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते। धातुषु तर्हि। धातवोपि शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रातिपदिकेषु तर्हि। प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते। यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि। एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः। शशः षष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः॥ १॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। द्विगता इति। द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयसम्पादका इत्यर्थः। तथा वाक्यान्यपीति। शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः। अथ वेति। केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्धात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः। यानि तर्हीति। डित्थादीनि। एतेषामपीति। शिष्टप्रयुक्तत्वे मोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्र-

---

क्षिकभियेतरादिन्याय आपततीति भावः। पाठश्चेति। विशेष्यते। तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्यं न बोध्यते इत्यर्थः। यानि तर्हीति। कार्यावधानकृतानुवादानीत्यर्थः।

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः * । अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात् । विवारभेदात् । किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदा-

---

दीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद् विभक्त्यनुत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्त्तते । वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमस्योपदिश्यते । विवृत्तस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वे ऽपि समासः । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः सम्पद्यते । विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः । व्यक्तिपक्षे भेदात्सारमङ्गावादाह । किमुच्यतइति ।

इति श्रीमहाभाष्योद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् । प्रयोजनमित्यत्र उद्दिश्यतेत्यध्याहारः कर्तव्य इत्यनुषङ्गश्च । विवारभे-

दपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोपि । सत्यमेवमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य । किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । आहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्या-

---

बाह्यश्चेति । प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वं न परिहारः । प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य, यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः । अथ वा नाभिप्रदेशएव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्यराद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम् । विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते । किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम् । अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः । दुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानेन विना

---

*प्रसिद्धपरिमाणेति क्रियान्तरस्य विशेषणम् । वि० । दुरवधारत्वादिति । अन्ये तु किं पुनरिति प्रश्नस्यायं भावः । सूत्रकारेण पाणिनिना अइउणित्यत्र बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृतं बुद्ध्वा शास्त्रं प्रणीतमाहोस्वित्संवृते इति । किमयं स्वतःसिद्धः संवृतोऽथवा विवृतस्य स्थाने अ अ इति सूत्रनिष्पन्न इति परमार्थः । उच्चारितादन्यस्मिन्नप्युच्चरितेन प्रतिसन्धीयमाने त्रेस्त्रय इत्यत्र त्रिशब्दे बोधकत्वेन तात्पर्यविषयताया दृष्टत्वात् । उपदिश्यमानस्येत्यस्य पाणिनिं प्रति बोध्यमानस्येत्यर्थः । पूर्वत्राप्युपदेश इत्यस्य बोधनमित्यर्थः । तत्र पाणिनिं प्रति विवृत एव भगवता बोधितः संवृते हि बोधिते विवृतस्य कलादीनामिव वार्णसाधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिना संवृतस्य विधान-

यते। कथं ज्ञायते। यदयं अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृततापृत्यापत्तिं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम्। अतिखट्वः। अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः। नैतदस्ति। नैव लोके न च

न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोयं नासमञ्जसः। तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः। अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्। स्वरूपप्रत्यवाभावात्। अस्ति ह्यन्यदिति। प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादिनातज्ज्ञापकमेतदित्यर्थः। नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः। नैष दोषः। उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः। नैव लोक इति। प्रयुक्तानामनुशासनमनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम्। नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वानापत्तिः। वर्णसमाम्नायस्य तद्बोधकस्य संवृते ऽप्रवृत्तेरितिचेन्नैवम्। प्रत्यापत्त्यैव तद्बोधनात्। वर्णसमाम्नाये संवृतपाठेन तदनुमानाच्च। इत्थं च प्रत्यक्षे ऽप्यकारे स्ववधारत्वे पि विवृतत्वस्य प्रश्नस्य सामञ्जस्ये विवृतत्वादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपविवरणे चिन्त्ये इत्याहुः॥ ॥

* भाष्ये नैव लोके नच वेदे इति। प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैवाज्भ्रस्वादिसंज्ञासु सतीषु अतिमालादौ सवर्णदीर्घादेरेवाभावेन टाबादिस्थस्याप्याकारस्य संवृतस्यैव संविज्ञानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्य वा सत्त्वेन तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्त्या तद्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वंसम्यगेवेति भावः। दीर्घप्लुतवचने चेति तृतीयवार्त्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशस्य। तेन तत्प्रत्याख्यानेनैव लोके नच वेदे इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम्। न पुनर्ह्रस्वस्य विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरत्यन्तासत्त्वविषयकम्। कृडिति चेत्यादाववमाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्बह्वृचादिवैदिकैः पठ्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोरुच्चारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात्। न च दीर्घस्यैवाकारस्य द्रुतवृत्त्या तथोच्चारणमात्रं तथा ह्रस्वसंवृताकारस्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादिप्रतिभास इति वाच्यम्। इकारादिषु द्रुतादिवृत्त्या ऽवर्ण इव वैलक्षण्या-

वेदे अकारो विवृतोस्ति। कस्तर्हि संवृतः योस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति। कः पुनरत्र विशेषः। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत। संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति। वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः *। तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः। क्वान्यत्र। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य। किं प्रयोजनं, सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। विवारभेदादेव। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धा-

---

नात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव। कः पुनरिति। विवृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अहंकारवत्त्वमित्यर्थः। तस्येति। यदा प्रत्याहारे विवृतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादच्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन श्राम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति। ननु च सर्वेषाम-

---

नुपलम्भेन तत्प्रतिभासस्य द्रुतादिवृत्तिप्रयोज्यतया वक्तुमशक्यत्वात्। कैयटस्यापि विवृतस्याकारादीनामसाधुत्वएवाभिप्रायो न पुनरत्यन्तासत्त्वइत्यपि

त्वादिस्थस्य ग्रहणमिति । यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे अको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किं, यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः । क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को ह्यत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपाये-

---

काराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्य चिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वा ऽकारः तदेदमुच्यतइत्यदोषः । यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः । तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्णइति वक्तव्यम् । नहि द्वयोरिति । यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् । नैतदिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः । क एष यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां नहि किं चिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यते ऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः । यानीति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः का-

---

दादिति । प्रयत्नभेदादित्यर्थः । ग्राहकस्य विवृतत्वाद्ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः । युगपत्समवस्थानमित्यस्य प्रयोगे इत्यादिः । एवमर्थ इति । वृत्ताविवंशब्दः प्रकारवति वर्तते इति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकानीति । धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यं सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्य-

---

शक्यतेवक्तुम् । अत एव धात्वादिस्थ इतीति प्रतीकमुपादाय विवृतोच्चारणप्रय-

नोपदेशश्चोद्यते तद्‌गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः * । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति वृक्षाभ्यां देवदत्ता३ इति । नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । कौ तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः । स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् * । संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा यणम् । तद्यथा । सय्यँता सव्ँवत्सरः यल्ँलोकं तल्ँलोकमिति । अनुस्वारस्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति । विषम उप-

र्यतया चोद्यत इत्यर्थः । धात्वादिस्थ इति । अग्रहणप्रातिपदिकार्थं विवृतत्वं ऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयम् । अन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात् । विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह । दीर्घेति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । नैव लोक इति । असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः । यदयम-

र्थः । तद्‌गुरु भवति तस्मादिति । यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमित्यर्थः । ननु धातूनां बहुधापाठात् धात्वादीति अयुक्तमत आह । अग्रहणेति । प्रातिपदिकेत्युपलक्षणं धात्वादिस्थस्यापीति । पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलानामपि वेदलोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह । स्थानी प्रकल्पयेदि-

त्नस्य गौरवमुद्भावितवान्न त्वसम्भवम् । एतदनुरोधेन यत्नतस्तत्रेतीतिप्रतीके दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्याशक्यत्वं कैयटेनोक्तं तस्यापि कलधातादीनामिव वार्णसाधुताभावादशक्यत्व एवाभिप्रायो वर्णनीय इति दिक् ॥

न्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः । कौ तर्हि विवृतौ यौ-स्तस्तौ भविष्यतः । एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः । न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामिकार उकारो वेति । वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थानइत्यनुवर्त्तमाने पुनःस्थानेग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवतीति । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनणत्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्यच्वौ, यस्येति च । किं कारणम् । अनणत्वात् । न ह्येते ऽणः येनुवृत्तौ । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सिद्धम् * । एकोयमकारो यश्चाक्षरसमा-

---

तो दीर्घौ यञि, अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्यत्राहेति भावः । सतस्तत्रेति । अशक्य-त्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः । एवमपीति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेव ईकारोकारौ प्राप्नुतः । यृवृतः संवृता अन्यथा-र्भवसान्न इति केषाञ्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देश-इति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुवृत्त इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते ततश्चाणत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु । अस्य त्ववित्यादौ त्वकारस्यानणत्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः । तदनुगतो निर्देशो-नुवृत्तिनिर्देशः । एकत्वादकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः । उदात्तादिभेदप्रतिभा-

---

त्यादि । सन्ति हि यण इति । बाहुल्याभिप्रायेण । रेफस्यानुनासिकत्वाभावात् इति बोध्यम् । अनणत्वादिति । अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वादाकारस्येवानणत्व-

---

* यृवृत इति । ई ऊ ऋत् एते इत्यर्थः । क्वचित्तु युवत इति पाठः । वि० ॥

म्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः । अनुबन्धसंकरस्तु । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । केपि णित्कृतं प्राप्नोति । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः* । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् न प्राप्नोति । द्रव्यवच्चोपचाराः* । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् * । यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोस्तीति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् । नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञा-

---

सस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः । खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम् । अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे काण्टगादीनां भेदाभावाद्गोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति । किरिणेति । नगोऽवृक्षावयवर्णेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः । घटेनेति । एक एवाकारो द्विकश्चार्यतइति द्व्यच्त्वाभावः ठंस्तु बाहुकादिषु सतार्थः । द्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैवैकमकारं युगपदनेकोनोच्चारयेदित्यर्थः । विषयेणेति । वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति । विषये विषयइति । सर्वगुणमिति । गुणा अनुबन्धाः कार्यायाश्रित-

---

मितार्थः । अनुबन्धसंकर इति । अनुबन्धकार्यसंकर इत्यर्थः । अनुपपत्तिरिति ।

प्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः । एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् । यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽण्, शिवादिभ्योऽणिति । तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत् स्यादिति । नैष दोषः । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कश्चिद्देवं देवदत्तमाह इह मुण्डो भव इह जटिलो भव इह शिखी भवेति यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति । एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वा-

---

त्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्णाभ्यां कर्णिकेति ब्रूयादित्यर्थः । शल्यकवदिति । शल्यकः प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् । आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छति व्याप्रियतइत्येककर्तृकत्वादायस्येत्युक्तम् । एवं तर्हीति । विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे । नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा यद्यनुबन्धसंकरः स्यात् सकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् । अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्यात् ञित्कृतं माभूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्, तन्न । नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । अथवेति । न ब्रूमः सर्वगुणसञ्चारये-दिति । किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुणक एव तत्र भवति एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधी-

---

यते तद्व्यवस्थाया इति भावः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् । संख्या-

वृत्तिसंख्यानात् * । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकाच्त्वं भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वं भविष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् । इह तु खलु किरिणागिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः । तद्यथा । ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना एवमिहाप्यनेकाच्त्वं भविष्यति । यदप्युच्यते । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति । भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात् । यत्तु खलु संभवि का-

---

यते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं संपादयति । आवृत्तिसंख्यानादिति । यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश संपद्यन्ते । तथा घटेन तरतीति द्व्यज्लक्षणःष्ठन्भवति । ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्त्वं कथं कार्यस्य निमित्तम् । उच्यते । गोद्व्यच इत्यचाख्यशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः । भवेदिति । गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्ततइति भावः । एतदपीति । लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यतइत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति । वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकन्दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः । ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमितिकर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबन्धः यथा ब्राह्मणशतं भो-

---

नादिति । गणनादित्यर्थः । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति । आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति दूषणं परिहृतं भवेदितान्वयः । अनेकाच्त्वमिति । तन्मात्रमित्यर्थः ।

---

* वित्तेनेति । वस्तुतस्तुदानप्रतिग्रहमालासहस्रेण सहस्रदक्षिणत्वोपपादनं युक्तम् । ऋषीणां गोविक्रयस्य स्मृतिप्रतिषिद्धस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति बोध्यम् ॥

र्यमनेकोपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोपि तद्युगपत्करिष्यति । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् * । आन्यभाव्यं त्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च कालव्यवायात् दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । नचैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात्* । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च । यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः । तद्यथा । शा-

---

ज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह । संभवि चेति । एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः । एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति । आन्यभाव्यमिति । अन्यस्य भावोन्यभावः ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे ष्यञ् । अथवा अन्यो भावोन्यद्वस्तु तस्य भाव इति भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथा असंहितायाम् अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः । इतिरितरादौ शब्दव्यवायः । तत्र तकारेण इकारेकारयोर्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टम् । यथा अ इति केवलाकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य । प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवाये ऽपि कालव्यवायोस्ति तथापि कालव्यवाय एव

उच्चारणं नामेत्युत्तरमत इति शेषः । विभुत्वं निराचष्टे । युगपच्च देशेति । अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते । देशपृथक्त्वेष्विति । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थः । एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं व्यवस्थाप-

कुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् । यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते

द्विधा दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च । यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामिव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः । यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसंचारात्तदन्ते भवति एवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासंनिधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः । जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते । अनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात्तस्यैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते । दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरादिभेदेन भिन्नत्वाच्चैकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञा-

---

यित्वं तद्दूषणोद्धारमाह । यदि पुनरिति । अनित्यत्वमेवं स्यादिति । व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः । पुनरयं कत्वनित्यत्वे साधयति यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषु उपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च । तत्तद्देशसंसर्गेण अल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः । विषम इति । आदित्यदृष्टान्ते नानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकाले एकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः ।

अकारं पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते, किं कारणम् । श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः । एकं च पुनराकाशम् । आकाशदेशा अपि बहवः । यावता बहवः तस्मादान्यभाव्यमकारस्य । आकृतिग्रहणात्सिद्धम् * । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । तद्वच्च तपरकरणम् * । एवं च कृत्वा तपराः क्रि-

---

त्वाकृति निबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः । व्यक्तिस्फोटवाद्याह । अकारमपीति । श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् । बुद्धिनिर्ग्राह्य इति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः । प्रयोगेणेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृतः । भेदवाद्याह । आकाशदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते । आकृति-

---

अकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमिति शेषः । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वे नानेकाधिकरणत्वं युक्तमित्याशयेनाह । अकारमपि नोपलभत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः । श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्र एवोपलब्धिर्यस्येत्यर्थः । करणक्तिनन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा । एकं च पुनराकाशमिति । एवं चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतशब्दोऽप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशोपलम्भ एवासिद्ध इति भावः । सर्वत्राकृतिर्निर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह । तद्वच्चेति । अग्रात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्ताम् सिच् सः सोसि तत्वं वदव्रजेति वृद्धिः झलोझलीति सलोपः । आकृत्यनाश्रयणेऽप्याह । रूपसामान्यादिति । अथ लृकारे-

यन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेषु च * । किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो झलि अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान्गृह्णातीति । रूपसामान्याद्वा* । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छादयामः ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्ज्महे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिंश्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् । ऋऌक् ॥ २ ॥ अथ

ग्रहणादिति । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः । तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेवंजातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टन आविभक्तावित्यत्र सतापि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । प्लुतश्च विषयेस्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम् । तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यथास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत्तद्वत् । तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्ष स्थित इत्यर्थः । हल्ग्रहणेषु चेति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठथचटत इति द्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात् अपित्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्थाइत्यादावेव स्यात् । रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु वा माभूत्सर्वथा लोकइव शास्त्रे

ति । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रीविवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषामृषीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रका-

ऌकारोपदेशः किमर्थः। किं विशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते। यदि किं चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अस्य हि ऌकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः। यश्चापि प्रयोगविषयः सोपि कॢपिस्थस्यैव। कॢपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ ऌकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति।

ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः *। ऌकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थो ऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिद् ऌतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः। दध्य्ऌतकाय देहि। मध्व्ऌतकाय देहि उदङ्ङ्ऌतको ऽगमत्। प्रत्यङ्ङ्ऌतको ऽगमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः

व्यवहार इत्यर्थः। ऋऌक्। अल्पीयानिति। ऋकारापेक्षः प्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोप्यस्याल्पतर इत्यर्थः। अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतम इति स्थानिसदृश ऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र ऌ-

---

श्रितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेति एतत्तात्पर्यम्। अन्त्यवर्णचतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम्। प्रयोगविषये इति कर्मधारयः। प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः। चतुष्टयीति। शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकार-

जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः । अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कया चिद्‌ ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यॢतक इत्याह कुमार्यॢतक इत्याहेति । प्लुत्याद्यर्थश्च ॢकारोपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनः प्लुत्यादयः प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः । कॢ३प्तशिखः । कॢप्तः । प्रक्लृप्तः । प्लुत्यादिषुकार्येषु कृपेर्लत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद् ॢकारोपदेशः क्रियते । नैतानि

कारोपदेशः कृतः । अथ वक्तृचारम्भाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते । गाव्यादीनां तु गवादिनिवर्तितत्वादसाधुत्वम् । ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति ॢतकशब्दस्यानिवर्तकः । अशक्तिजेति । अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति । यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यम-

---

चतुष्टयवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः । स चानेकविधः एकव्यक्तिसंनिवेशतो डित्थादिरेकस्तत्र न किं चिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात् किं तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानन्तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः । यद्वा शब्दपराद्वाच्य एवत्वादिः । एवं क्वादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो डित्थादिपदादिव शक्यार्थ एव त्वादिः । कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा । टिघुभादीनां तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादिपदैर्भसंज्ञैवोच्यते । अत एव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति "कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्कथं भसंज्ञे"ति । अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । संज्ञा च पदमेवेति ।

---

* अथ वक्तृचारम्भाच्चेति । चिन्त्यमिदं बहुचपूर्वे तस्य चारितार्थ्यादिति दीक्षितनागेशौ । परमगार्ग्यायणः शिवभागवत इत्यत्र च चारितार्थ्यमिति वयम् ॥

सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋतक एवासौ न लृतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधु संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः । लृफिडः लृफिड्डश्चेति । एषोपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च । कथम् । अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैव

नुकरणं प्रत्याययति। न्याय्यभावादिति । ऋतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात् । ऋतिः सौत्रो धातुः तत औणादिकः क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थं वसूत्रेणेति चेत् । शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम् । अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च । अपर आहेति । पूर्वमुक्तम् ऋतक एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यः न तु लृतकशब्द इति । इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वात् लृतक इत्युच्यते । अयं तर्हीति। ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्तकः । ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथं लृफिडलृफिड्डइत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः । एषोपीति । उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्याताविति भावः । अर्तिप्रवृत्तिरिति । अर्तेः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । न सन्तीति । अद्यत्वेपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा

कल्पयितव्य इति । विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधुर्ऋतक एव नामत्वेन कृतो न लृतकः । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्रविषय इति भावः । अर्तिप्रवृत्तिश्चैवेति । तथा च फिडफिड्डयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ एति धात्वन्तरं कल्प्यम् । संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञाऽनुग्राहकमिति भावः । एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणां कूचीमच्चीत्याद्यसाधु शास्त्राविषयश्चेत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छा-

हि लोके लक्ष्यते। फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दनां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः। अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः। समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति। तद्यथा । देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति। न गाव्यादीन् । नैष दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति। अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु*। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति। अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। यथा लौकिकवै-

क्रिया गुणो वाध्यारोप्यत इति भावः । अन्यथा कृत्वेति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्योपदिष्ट ऌकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याचष्टे । समाने चेति । इदं च भिन्नार्थत्वम्, ऌतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्वचित् पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यासः ऌतके तु विपर्ययः भिन्नस्वरूपौ चैतौ शब्दौ इति भावः । पक्षान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानं एवमस्यापीत्यर्थः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दे पक्षेऽपि, पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः । प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वात् अनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्य-

शब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदयं तं प्रत्याचष्टे । त्रयी चेति । यदृच्छाशब्दसत्त्वाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयेण तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तं, ऌतकशब्द ऌतकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमित्याह । समाने चेति । समाधत्ते पक्षान्तरैरपीति । अनुकरणं हीति । अनुकरणं शिष्टस्य अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति तन्नाद्यं साधु, अन्त्यं न दोषाय नाप्यभ्युदया-

दिकेषु। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद्। य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीतइति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासतइति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोप्यभ्युदयेन युज्यते। अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा। य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात्। विषम उपन्यासः। यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छि-

---

वे सुरापानानुकरणवत्। विषम इति। न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति। यथेति। विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः। न त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्साहृश्याभावान्नास्ति अनुकरणत्वम्। दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्त इति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति। अस्वस्थेन हि चित्तेन अकार्यं क्रियते। माल्यगुणकण्ठ इति। लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः। अका-

---

येतरन्वय:। अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। यजेतेति। यामोत्र स्मार्तो ग्राह्यः। माल्येति। मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कण्ठे यस्य तस्य:। गड्वादित्वात्परनिपातः। प्रयोजनप्रतराख्यानवादो प्रवर्तते। एवं-

न्द्यात्पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्दभाक् स्यात् । अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति । अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोपशब्दः । अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साध्वऌकारमधीते मध्वऌकारमधीतइति । क्वस्थस्य पुनरेतदनुकरणम् । कॢपिस्थस्य । यदि कॢपिस्थस्य । कॢपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारएवाच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः कॢपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम् । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः पचन्त्वित्याह । तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा

र्थं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र लृतकशब्दोपि यदा ऋतकार्थे प्रयुज्यते तदापशब्दः। यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव । अर्थभेदात् । अस्वगोण्यादिवत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयो ऽपभ्रंशा वाच्याः । अयमिति । असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति । प्रयोगस्थस्यैदमनुकरणम् । प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति । तत्र यथा कॢपेर्लमित्यापीति । प्रयोजनवादी समाधत्ते अयं त्वन्य इति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थं स्वऌकारोपदेशस्याह । अयं खल्वपीति । यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णोत्कारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः । द्विःपचन्त्विति ।

स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते । अपशब्द एवासौ भवति कुमार्य्ऌतक इत्याह ब्राह्मण्य्ऌतक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते । राज्ञः क च । राजकीयम् । अल्लोपोन इति लोपः

त्वस्यामिद्धत्वाद्दकारद्वारेण ऌकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केन चिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानान्न द्विवचनान्तम् । ननु गम्ऌ सृप्ऌ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः । प्लुताद्य्ऌदित इति ऌकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य ऌकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते । ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः । नचापशब्द इति । सिद्धान्तवादी प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते । शास्त्रविबन्धनं च कार्यमतिदिश्यते । अपशब्दस्य न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । एवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वमॢकारोपदेशस्य स्थापितम् । एकदेशविकृतस्येति । ऋकाररेफभागस्य ले कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चे-

---

पचन्त्विति द्विराहेतरन्वयः । एवं साध्वनुकरणार्थत्वे ऌकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयन् पूर्वपक्ष्याह । यदि प्रकृतिवदिति । इदानीं प्लुताद्यर्थत्वं तस्य परिहरति । एकदेशेति ।

प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृ३प्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति नह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारोप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथ वा पुनरस्तु अविशेषेण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् । अल्लोपोन इति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अल्लोपोनः नकारान्तस्येति । इह तर्हि क्लृ३प्तशिखः । अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । रवत्प्रतिषेधाच्च । रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोररवत इति वक्ष्यामि यद्य-

त्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न त्वन् इति लोपाभावः । यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्तरत्वं न प्राप्नोतीत्याह । यदीति । अथवेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः । अरवत इति । रोस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान्

प्लुतो न प्राप्नोतीति । द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणम् । कस्तर्हि रेफ इति । कृप इति त्ववयवषष्ठीति भावः । कृप उरिति । कृपेरेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य च लृकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः ।

* रो ऽस्यास्तीति । इदं चिन्त्यम् । अवयवादावेव मतुर्थो नानन्तरादाविति वर्त्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तन्धावनमफलमिति विवरणमेव चिन्त्यम् । उरण्रपर इति शास्त्रेणारेफे ऽवयवत्वस्य बोधनेन वर्त्तक इत्यादावकारे रवत्त्वस्य सूपपादत्वादिति गुरुवरजगन्नाथशास्त्रिणः ॥

रवत इत्युच्यते। होतृ ऋकारः होतृ३ कारः। अत्र न प्राप्नोति। गुरोररवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते। एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ इदं विचार्यते। इमानि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन्। एत् ओत् ङ्। ऐत् औत् च् इति। अतपराणि वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् *। सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्। प्लुत्यादिष्वज्विधिः *। प्लुत्यादिष्वजा-

---

न तु वर्तक इत्यादावकारः। न रवान् अरवानिति समासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोररस्येति। ह्रस्वस्येति। तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्त्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह। सैषेति। एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यते इति। तपरातपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यते इत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टासत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति। यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्शने। कश्चात्रेति। कार्ये को विशेष इति प्रश्नः। तपरोपदेशश्चेदिति। यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। सन्ध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धीयमानावयवत्वात्। प्लुत्यादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्यु-

---

एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा पृष्ठते च न तेनातिदेश उच्यते। किं तु च्छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन पूर्वाभिन्नयानन्यत्वमुच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह। अथवेति। स एष इति। प्लुत्याद्यर्थं विद्यमानलृकारोपदेशो ऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरून्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायते इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः। वंशस्तम्बादिति। ल्यब्लोपे पंचमी तमवलम्ब्येत्यर्थः। लट्वा। पक्षिविशेषः फलविशेषो वा। एओङ्, ऐऔच्। इदं विचार्यतइति। कृत्वाचिन्तान्याये-

श्रयो विधिर्न सिध्यति। गो ३ त्रात नौ ३ त्रात इत्यत्रानचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इह प्रत्यङ्ङ् ३ तिकायन उदङ्ङौ३ पगव इति अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति। प्लुतसंज्ञा च *। प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति। ऐ३ तिकायन। औ३ पगव। ऊकालोज् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति। सन्तु तर्ह्यतपराणि। अतपरएच इग्घ्रस्वादेशे *। यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेशइति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति। ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा कदा चिदवर्णं भूदिति। प्रत्याख्यायते एतत्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्र-

---

च्यते। प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह। प्लुतसंज्ञा चेति। त्रिमात्रस्याच: प्लुतसंज्ञा विधीयते। तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभाव:। तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृह्यीत ईकार ऊकारश्च स्यात्। अतपर इति। असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम्। तपरत्वे तु तयोरग्रहणात्प्राप्त्यभाव:। ननु चेति। सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थ:। अतपरत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे तु च इति। ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वाच्छ्लिष्टावर्णावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध

नार्यं विचार इति बोध्यम्। इदं पदार्थमाह। तपरेति। प्लुतीति। प्लुतिग्रहणं त्रिमात्रपरमादिना चतुर्मात्रग्रहणम्। अर्द्ध एकार इति। मात्रिकत्वेनार्धत्वम्। समांशवाचिनोपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात्। इदमपीति। एङ्विषयमपीत्यर्थ:।

त्याख्यायते। सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति। ननुचैङः सस्थानतरावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारः। न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते। सुजाते ए अश्वसूनृते। अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं तेए अन्यदिति। पारिषदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्द्ध एकारोर्द्ध ओकारो वास्ति। एकादेशे दीर्घग्रहणम् *। एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। आद्गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति। किं प्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः

ओकारो न भवत:। ऐचोश्चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्यार्ध्यर्द्धमात्रे वर्णोवर्णयो:। भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेव भविष्यत:। सिद्धमेङ इति। अर्द्धैकारार्द्धौकारौ न स्त:। तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयो: स्थाने इकारोकारावेव भविष्यत:। तावेवेति। ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भाव:। गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौकारौ निर्देश्यौ। सुजाते इति। अन्त:पादस्थस्याव्यपरस्याकारस्यार्द्धमेकारमोकारं च विदधति। पारिषदकृतिरिति। गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थ:। आन्तर्यत इति। अनन्तरस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति प्लुतस्य विषये स्मृत इत्यर्थ:। अध्येक इति।

सस्थानत्वादिति। इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थ:। सुजाते एअश्वसूनृते इति। अकारलेखस्तु प्रामादिक:। शाखाविशेषाध्यायिनां समवाय: परिषत्पर्षद्वा तत्र भवा कृतिरित्यर्थ:। तदेवमतपरतपरत्वादिमतसाधारण्येनैच इमिति सूत्रस्य कर्तव्यताऽकर्तव्यते उपपाद्य मतपरवादिमते

खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्णे, एको भवति । ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पशुं विद्धं पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति अम्येक इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति । पूर्व इत्येवानुवर्तते । अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति । पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृहीतस्य श्रवणं प्र-

---

प्रथमयोरिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा छन्दसीतरत्रानुवृत्त्यर्थम् । तस्मात् पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था सैवोत्तरत्रानुवर्तत इति विद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति । अथवेति । विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्याद् उत इत्यादौ मा भूदिति । तपरे इति । तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः । तादपीति । तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विप्रत्त्विवादेकशेषाश्रयणाद्वा ऽनेकार्थाभिधानमिति भावः ।

ऽसाधारणं दूषणमाह । एकादेशे इति । एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति कार्यमित्यर्थः ।

सज्येत। न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति। किं तर्हि। यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति। क्व च क्रियमाणे न दोषः। संज्ञाविधौ। वृद्धिरादैज् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति। तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः। ॠदोरबितीहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपीति। इदं विचार्यते। य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति। कुतः पुनरियं विचा-

---

बहुव्रीहिवादी चोदयति। किं दकारइति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकारे इति। तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम्। ऋकारस्थानगुणादिभिन्नकालानां ग्रहणाप्रसङ्गाद्गुणानां चाभेदकत्वात्तत्प्रास्यर्थत्वाभावात्। अथ तवाऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एव मम दकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्येणास्य विरोधः। तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम्। इह मा भूत् दिव उत् द्युभ्यामिति। ततो दित्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्। तपरसूत्रे दकारस्तत्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम्। इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः। अत्राहुः। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र विवक्षितः। कस्तर्हि दकार इति। वर्णान्तरसमानाकृतय इति। आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवौ। संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः। तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति नवेति विचारः। इह हि

रणा। इह हि समुदाया अप्युपदिश्यन्ते अवयवा अपि। अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवः। तद्यथा। वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति। तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा। कश्चात्र विशेषः। वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः*। वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अग्ने इन्द्र। वायो उदकम्। "अकः

समुदाया अपीति। ऋलृएओऐऔ इति। अवयवा अपीति। अइउण्रट्लणिति। तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञा न लभन्ते। अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक्। यथा हयवेत्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोप्यकारोन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञा न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते। तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति। एवं स्थिते अग्नइन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः। अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम्। अयादीनां चावकाशः। अग्ॣ आयाहीति। नन्वत्र यणादेशो ऽवयवस्य प्राप्नोति। येन नाप्राप्ते इति वा मध्येपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः। तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोपि प्रतिपद्येत। प्रत्याहारे एओङ्ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम्। इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते। अभ्यन्तरश्चेति। तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्त्तनादित्यर्थः। समानाक्षरेति। समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोभिधीयन्ते। दश समाना इति वचनात्। तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः।

सवर्णे दीर्घः" इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः* । दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति । यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् । इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः । अतो भिस ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे ऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति । परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति । यदयमातोनुपर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं

असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन । एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् इति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं

स्यात् । परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अतः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । एकवर्णवच्च * । एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन्मा भूदिति । इह च वाचो निमित्तं तस्य निमत्तं संयोगोत्पाताविल्यनुवर्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति । अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद् द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु* । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा । द्रव्येषु सप्तदश सा-

---

स्यात् । यत्तर्हीति । नन्वसति-कित्त्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्ग । नैष दोषः । सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति । अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम् । दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति । एकवर्णवदिति । अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्शब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते । गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य । अग्नएहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति । नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः । तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्य अवयवस्येति । व्यधिकरणे षष्ठी अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योवयवस्तस्येत्यर्थः । नहि पृथव-

मिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्न्याव-भ्याधीयते। विषम उपन्यासः। प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते। असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रा-देशमात्रं काष्ठमग्न्यावभ्याधीयते। अत्रापि प्रतिप्रणवं चै-तत्कर्म चोद्यते। तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्रीयते। अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते। तथा लोम नखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्त्तव्यम्। अव्यपवृक्ते कामचारः। यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति। क्व च व्यपवर्गोऽस्ति। सन्ध्यक्षरेषु। सन्ध्य-क्षरेषु विवृतत्वात्*। यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादव-र्णाद्येपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्या-म्। अथवा पुनर्न गृह्यन्ते। अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादे-

---

मात्रेण कार्याणि क्रियन्ते ऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसम्भवात्। सप्तदशेति। सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचाराल्काष्ठेषु वर्त्तते तत्र सप्तद-शहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम्। असम्भव इति। अष्टचतुर्हस्ता हि वेदिः। यथा तर्हीति। अल्पप्रमाणत्वात्तस्यासम्भव इति भावः। अव्यपवृक्तमिति। व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः। यत्र तर्हीति। ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटो ऽकारप्रतिभासोस्ति। विवृतत्वादिति। अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह। विवृततरमिति। तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। तदेवमाकारादिस्वस्यावयवस्य भेदेना-ग्रहणादग्रहणं संध्यक्षरस्य त्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभा-सात्गृह्यते इति गुडादिसिद्धिः। अथवेति। नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्ताद्रूप्यांश

शविनामेषु ऋकारग्रहणम् * । अग्रहणं चेक्नुड्डिलादेश-विनामेषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नुड् द्विहलः । ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुड् भवतीत्येव । यदि न क्रियते । आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति । लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोप्यत्र निर्द्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्द्दिश्यते । रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातॄणां पितॄणामिति । यस्य पुन-

---

प्रत्यभिज्ञानासत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम् । समुदायवाचोयुक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता । अश्नोतेरेवेति । सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातिरेव सामान्यापेक्षत्वान्नियमशास्त्रस्य । अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते । स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः । ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं सामान्यं स्थान्यादेशभावेना-

गृह्यन्ते । रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अड्व्यवायइत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्यृकारान्नो णत्वमिति । यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । नार्नमनिः । यर्त्तर्हि तृप्नोति शब्दं पठति । यच्चापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । ऋतः नो णो भवति । ततश्छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव । प्लुतावैच इदुतौ । एतच्च

श्रीयते । यत्तदिति । रेफान्नकोरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । षड्व्यवाये इति । ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारभागोपीत्यर्थः । न सिध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः । एतैरेवेति । आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः । भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते ।

वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रियते न्यास एव । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः * । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः । पिप्पली । पित्तमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्राकालो ऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति । इह तु कथम् । सँय्ँयन्ता । सवँ्वत्सरः । यलँ्लोकम् । तलँ्लोकमिति । यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । हयवरट् ॥ ५ ॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुपदिश्यते । पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत

गुरोष्टेरिति । ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम् । तत्र न्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवदत्त३ त्तेति । क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृक्तेऽपि भागयोर्विवृततरत्वात् । प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामपवृक्ता-दपृत्वाभावात् । तुल्यरूपेति । तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः । तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता । आशूच्चारणात्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः । अत्रापीति । सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः । हयवरट् । पूर्वश्चेति । पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्य-

---

यदि पुनरिति । न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तत्प्रत्याहाराश्रयेण

पर एव वा। कश्चात्र विशेषः। हकारस्य परोपदेशे अड्ग्रहणेषु हग्रहणम्*। हकारस्य परोपदेशे अड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्त्तव्यम्। आलोटि नित्यम्। शश्छोटि। दीर्घादटि समानपादे। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। महाँ हि सः। उत्त्वे च*। उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते। हशि च। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः*। पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च*। यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। सिस्निहिषति। सिस्नेहिषति। रलो व्युपधाद्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्सविधिः। क्सश्च विधेयः। अघुक्षत्। अलिक्षत्। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इट् च विधेयः। रुदिहि। स्वपिहि। वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति। झल्ग्रहणानि च। किम्। अहकाराणि स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलीतीह न स्यात्। अदाग्धाम् अदाग्धम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदे-

---

पदेशः। शश्छोटीति। हकारपरशकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत्। उत्त्वे

हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यम्। एवं हर् इति न्यासेन लन्त्यं हलिति न्यासेन वा तत्परिहारासम्भवाभावेपि एवं कर्तुं शक्यं भवेत्येवं विचारे तात्पर्यात्, यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यर्थः। परेतु परहकाराभावेपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थं तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवाद् हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यर्थे दोष इत्याहुः। यदा-

ष्टव्यः परश्च । यदि च किं चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः । इदं विचार्यते । अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हयवरडिति । पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्य परोपदेशेनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः * । रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य । स्वर्नयति । प्रातर्नयति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । द्विर्वचनस्य । मद्रह्रदः भद्रह्रदः । यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे किर्त्वप्रतिषेधो ऽयलोपवचनं च* । यदि पूर्वोपदेशः किर्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेविषति । रलोऽव्युपधादिति किर्त्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञा-

---

चेति । षत्वार्थमपि वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थम् । यदि च किं चिदिति । प्रयोजनार्थोऽपि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । इदमिति । उभयथापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः । स्वर्नयतीति । णकारो ऽत्र प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति । मद्रह्रद इति । द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति । हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति ।

स्यामिति । षत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय

---

* षत्वार्थमपीति । इदमिषत्वस्याप्युपलक्षणं तेन लिलिक्षिढ्ढे इत्यादौ ढत्वविकल्पसिद्धिः । वि० ।

यते रलो व्युपधादिति । किं तर्हि, रलः अवव्युपधादिति । किमिदमवव्युपधादिति । अवकारान्ताद्युपधादव्युपधादिति । व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः पचेरन् । यजेरन् । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति । अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनेऽपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ

तस्य चासिद्धत्वाद्रोरीति लोपो नास्ति । रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः । नहि रेफस्य यकारो ऽन्तरतमः नाप्यनुस्वारस्य रेफः । नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोऽपि न का-

---

इति भ्रमं वारयति । यदि किं चिदिति । अव्व्युपधादिति । अव् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशइग्यणइत्यादौ यथासंख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न । संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तज्ञावितपक्षाश्रयणान्नदोषः । रेफोष्मणामिति । विजातीया इति शे-

---

* दोषाभाव इति । सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम् । वि० । परसवर्णविधौ त्वण इत्यतो ऽनुनासिक इत्यस्य सम्बन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादावदोष इति बृहद्विवरणे । न बाध्यतइति । विवरणकारास्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानवकाशविषयत्वं वदन्त उत्सर्गविषये ऽपवादस्य चारितार्थ्याभावे एव बाधकत्वमिच्छन्ति । तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्रापितप्रवृत्त्यन्यतररूपम् । प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः । प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसम्बन्धेन विधेयवैशिष्ट्यम् । सर्वं नाम् इत्यवस्थायां नुटः प्राप्तेः सर्वं नामिति स्थितौ प्रवृत्ते च सत्वे न नुटः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेति नुटोऽनवकाशत्वं सूपपादमेव । प्रकृतेऽपि यत्र यत्र रेफे द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र तत्रानचिचेति द्वित्वकार्यित्वमस्त्येवेति तन्न्यायविषयत्वमक्षतमेव । परं

द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवे-

र्षेत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेशोपकारेण बाध्यते । स-

* लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन द्वित्वकार्यित्वमात्रस्य बाध इति मद्रह्रदो बाभ्रव इत्यादावचो रहाभ्यां यणो मय इत्यपि न भवतः । इको यणचीत्यत्र तु कार्यित्वं मानवकाशमिति न कथमपि तस्य निमित्तत्वबाधकता शक्योपेक्षितुमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेशोपकारेण बाध्यत इति कैयटाभिमत इति । अत्र ब्रूमः । सत्यमेतदिको यणचीत्यादौ न तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विषय इति परं तुल्य एवायं माठरपरिवेषणन्यायस्तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्येन दध्युदकादौ यणप्रवृत्तिः प्रदीपकारेणोत्प्रेक्ष्यते । तमेव चावलम्ब्य नेमौ रहावितरादि भाष्यं प्रवर्तते । यतो मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्ववारणं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कथमपि वक्तुमशक्यम् । तन्न्यायेन हि व्याप्यविषयता यैर्यैर्धर्मैरवच्छिद्यते यैर्यैश्च विशेष्यदलप्रविष्टैः पदार्थैः संकोच्यते तत्सकलविशेषितस्वप्रयोजकपदप्रतिपाद्येतरपरत्वं स्वाश्रयेतरपरत्वं वा व्यापकविषयताप्रयोजकपदस्य सिध्यति । न पुनर्व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेतरपरत्वम् । तथा सति प्रथमद्विर्वचनीयैकाच्पदघटकाच्पदप्रयोज्यविषयताया द्वितीयद्विर्वचनीयाजादिपदप्रयोज्यविषयतापेक्षया व्यापकत्वेन तत्प्रयोजकाच्पदस्याद्यजभिन्नाच्परत्वे आट आटतुरित्यादौ द्वित्वानापत्तेः । इत्थं चानचिचेत्यत्र यर्पदस्याचः परो यरः पूर्वश्च यो रेफस्तदितरयर्परत्वे ऽप्यर्हणीत्यादौ रेफस्य द्वित्वं प्राप्नोति । एवं तथार्थकस्यैवाचो रहाभ्यामित्यत्र संबन्धे ऽपि मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्वं प्राप्नोत्येव । किं च स्वमैयर्थ्यसंपादकत्वं यत्रानेकशास्त्राणां तत्र तेषां सर्वेषां बाधो बाध्यसामान्यचिन्ता । न ह्यचो रहाभ्यामित्यत्रत्ययत्वावच्छिन्नविषयत्वरेफत्वावच्छिन्नविषयत्वयोः सामानाधिकरण्यमपि येन बाध्यबाधकभावो ऽवकाशमासादयेत् । यणो मय इत्यत्रापि यण्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताया रेफत्वावच्छिन्ननिमित्ततया समं सामानाधिकरण्यमसंभव्येवेति लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचि-

विषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते। इदं विचार्यते। इमे अयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च। तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः। विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहन्ति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते। क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः। अयोगवाहानामट्सु णत्वम्*। अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। णत्वम्। उरःकेण। उर≍केण। उरःपेण। उर≍पेण। अड्व्यवाये इति णत्वं सिद्धं भवति। शर्षु जश्भावषत्वे*। शर्षूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते।

स्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः। इदमिति। विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः। उपदेशो द्विविधः। पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। स द्विविधोप्येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ। यतो ऽनुपदिष्टास्ततो ऽयुक्ता इत्यर्थः। क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते। शर्ष्विति। शर्षु पाठे भ-

---

न्नेत्यादि चिन्त्यमेव। तस्मादत्र द्वित्ववारणोपयोगी भिन्न एव तक्रकौण्डिन्यन्यायान्माठरपरिवेषणन्यायो वाच्यः। स च विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावमपेक्षते किं तूद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव। परं तु ययोर्बाध्यबाधकभावस्तयोरेकप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम्। तत्त्वं च यत्किंचिदनुगतरूपावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं यस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम्। भवति च वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वमचो रहाभ्यामित्यारभ्य दीर्घादाचार्याणामित्यन्तसूत्रवार्तिककदम्बकस्येति तद्घटकयर्णप-

तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात् । यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति स्तोश्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि । भ उब्जेः । उब्जेश्चुना सन्निपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेव सिद्धम् ॥ किन्निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अभ्युद्गः समुद्ग इति । अकुत्वविषये निपातनम् । अथवा नैतदुब्जे रूपं गमेरेतद् ह्युपसर्गाड्डो विधीयते । अभ्युद्गतो ऽभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्ग इति । षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुः-

---

त्तुमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति । उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विर्वचने पूर्वत्र कर्त्तव्ये जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथोबिजिषतीति प्राप्नोति । निपातनादिति । द्विर्वचनं कथम् । निपातनाद्वाक्यशेषो ऽनुमीयते । असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्यत्रोब्जेर्भ इति । तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः । यथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्तते । अकुत्वविषय इति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः ।

दयो रेफेतरस्वार्थपरता सूपपादैव । इदं च नैरजिको यणचीतयादीनां भिन्नभिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्रास्य विषयः । इत्थं च तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटग्रन्थो रमणीय एवेति दिक् ॥

षु । शर्व्यवायइति षत्वं सिद्धं भवति । नुम्विसर्ज्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कथं सर्पींषि धनूंषि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवायइत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति । अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधः * । अविशेषेण संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् । उ३ ष्क । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् । निष्कृतम् । दुष्पीतम् । निष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधग्रहणेन विसर्ज्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति । अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्भ्यां तु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः । इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति । अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति

अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थं नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुंस्विति । अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः । उ३ष्क इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोगसंज्ञायां

अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति । द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरःकः । उरःपः । अनचि च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति । स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवति उरःकेण उरःपेणेत्यड्व्यवायइति णत्वम् । एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्* । अर्थवन्तो वर्णाः । कुतः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति । अध्येति । अधीतइति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् । एभिः । एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः । कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्ति-

---

तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् । महोरस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधावितरस्य न तु स्थानिवदादेश इतरस्य । इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते । किं पुनरि-

---

ष: तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः । उरःकेणेति । उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि सोपदादाविति न सत्वं पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः । अर्थवन्त इति । अर्थवन्त इति साध्यं वर्णा इति पक्षः । पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः । धातु-

ष्ठ। अ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्*॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इतिसककारेण कश्चिदर्थो गम्यते। सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते। यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने ऽर्थान्तरं गम्यते। तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः*॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति। वृक्ष ऋक्षः काण्डीर आण्डीरः। वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते। ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न गम्यते। काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोर्थो न गम्यते। किं तर्ह्युच्यते ऽनर्थगतेरिति। न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति। एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद्व वर्णा-

---

ति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिश्चानं विचारस्य प्रयोजनम्। वर्णव्यत्यय इति। एकवर्णस्याभ्युपगमे ऽन्यापगमो व्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते ऽर्थावसाय इत्यर्थः। वर्णानुपलब्धौ चेति। अर्थान्तरावगमाभावतोऽर्थो न गम्यते इति विवक्षितम्। इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनो-

---

प्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टान्तः। धातव इति प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवंरूपवर्णस्फोटाश्रयेण। अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी एतद्वासनावशादेव लोके व्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपयोग

नुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । अथवा सोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति । संघातार्थवत्त्वाच्च * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां संघाता अर्थवन्तोवयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः । तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोन्धो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदाने ऽसमर्था

त्वमिति मत्वा पृच्छति । किं तर्हीति । न साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा न किं चिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति । एवं तर्हीति । प्रकृतोर्थो न गम्यते अर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः । तस्यार्थ इति । वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्याह । सोर्थ इति । प्रकृतोर्थ इत्यर्थः । उष्ट्रमुख इति । गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते । अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यर्थ-

तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा। तत्र को दोषः। पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति। धनं वनमिति। संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात्*। संघातस्यैकत्वमर्थः। तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः*। अनर्थकास्तु वर्णाः। कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। व्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्*। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये।

शब्देन प्रक्रान्तोर्थ उच्यते। न अर्थमात्रमित्यर्थः। न लोपादीनीति। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति। यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदैव समुदायस्यापि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यम्। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव वार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते। अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। द्वित्वं ह्येतस्यैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तत्रैकामितरैकैव विभक्तिरुत्पद्यते। यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते। समुदायद्विर्वचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात्। अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते। अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिति। असमासशङ्कया प्रश्नः समासेन तूत्तरम्। तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति।

इति बोध्यम्। अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति। अनर्थका-

कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः । हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता । लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति । घातकः । वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तो ऽनर्थका इति च । किमत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । नचेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वा ऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ऽतोन्ये ऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् । कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्त्तन्ते । कूपः सूपो

यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तत्रानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते । उभयमित्याहेति । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः । संघातान्तराणीति । तद्-

यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न किंचित्सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा सूपे यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्तइति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयो ऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात् । तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति । अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् । प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ॥ । यएते ऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति मधु णकारीयति । इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत । आचारात् ॥ । किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः । अप्रधा-

म्नाम् । न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते, अतोर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति। एतस्यापीति । दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । दधिमधुपिक्कषेरिति यण्न कृतः । अ-

स्त्विति । अज्ग्रहणेष्विति । प्रत्याहारे ऽक्षरसमाम्नाये ऽज्ग्रहणेषु अच्प्रत्याहार-

नत्वात् ॥ । अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि हल्षु । कुत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते । यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति । अचो ऽक्षु हलो हल्षु । लोपश्च बलवत्तरः ॥ । लोपः खल्वपि तावद्भवति । ऊकालोजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥ । अथवा योगविभागः करिष्यते । ऊकालो ऽच् । उ ऊ उ३ इत्येवं कालो ऽज्भवति । ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति । ऊकालोच् । एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः । एष एवार्थः । अपर आह । ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोस्तु । अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि । अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्-

---

प्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्त्ततइत्यर्थः । शैलीति । शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति । एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः । लोपश्चेति । परत्वान्नित्यत्वाद्वा । आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकाले ऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारणएव सन्ति । इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति । स्वतस्तु न किं चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ऊकालोजिति । सिद्धे ऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते । ततो ऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः । एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते । अत्र च यद्यप्ययं परिहारो ऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोत्र गम्यते नच मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः । अथ किमर्थमिति । अजुदित्सवर्णस्येति क-

सूपदेशः क्रियते। इह सय्ँय्यन्ता सव्ँवत्सरः यल्ँल्लोकं तल्ँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूद् द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव। कथम्। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्। एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदा चिद्द्वियकारकं कदा चित् त्रियकारकम्। असति द्वियकारकमेव। स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः। यथा ऽभेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्॥। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनुवर्त्तते विभाषेति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्॥। यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्।

स्मात्र कृतमिति प्रश्नः। इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रावश्यकर्तव्य उपदेशः गीर्ष्वित्यादौ मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति। ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः

अस्त्वत्र द्विर्वचनम् । झरो झरि सवर्ण इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो ऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा । यदि चात्र लोपः स्याद्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः । अत्तं अवत्तं आदित्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति हर्षतीति । तस्मान्नित्येपि लोपे ऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः । तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्य्याणां विभाषानुवर्त्तते नवेति । लण् ॥ ६ ॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते । पूर्वश्चैव परश्च । तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति । पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् पराभावात् । न हि ढ्रलोपे परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आ-

---

सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः । तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपारंपर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति । तस्मात्त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् । लण् । संदेहो भवतीति ।

ग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्या ऽन्नु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः । कतमस्मिन्निति । वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकत्वसत्त्वात्प्रश्नः । कतरस्मिन्निति पाठेपि डत-

तृढ आवृढ इति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोच इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नहि के परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति गोका नौकेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। केऽच इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत् पराभावात् नहि पदान्ताः परे ऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अच

किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ व्याप्तिरिति संदेहः। न हि के पर इति। नन्वल्पोपानदुपानत्केति ह्रस्वे कर्त्तव्ये नद्दो ध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः। तथा गोष्के त्यादौ रेफः। अत्राहुः। न मुनइत्यत्र नेति योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः। नहि पदान्ता इति। ननु च भोभगोइत्यत्राण्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते ह्रस्वव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूद् इति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति। उच्यते। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः। अचो ऽप्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम्। तत्र ह्रस्वं ह्रस्वतीति क्विपि कृते ह्रस्वह्रस्वमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते ह्रस्वयतेर्विचि कृते ह्रस्वव् इति भवति।

एव हि प्रगृह्या भवन्ति । अस्मिंस्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः । उरण् रपर इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न ह्युः स्थाने परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति । किं च स्यात् यद्यत्र रपरत्वं स्याद्द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति । विभाषा सलोपः । विभाषाश्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपः रोरीति । पदान्तस्येत्येव सः । न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात् । जर्गृधेर्लङ् । अजर्घाः । पास्पर्द्धेः अपास्पाः इति । इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । मातॄणां पितॄणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते ऽनन्त्यत्वादित्वं न भ-

---

क्विपि तु क्वौ लुप्तं क्वौ विधिंप्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्सं प्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्नोत्यग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमे ऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् । इहापि तर्हीति।धातुग्रहणेन हि लिङ्ग-

---

इति प्रश्न इति । परे तु ततो धातुग्रहणं करोतीत्येतदुत्तरमथ यदागमन्यायेन रुट इत्यत्र ऋत्त्वातिदेशादित्त्वं प्राप्नोत्येव । नैवम् । तस्यानित्यत्वादिति शङ्का

विष्यति । पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हीत्वं न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । उरञ्रपर इत्येव ब्रूयात् । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् । सवर्णेऽण्ग्रहणं तपरं ह्युऋृत् ¶ । यदयमुॠदित्यृकारे तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ।

नाधातोरिव रपरत्वं निवर्त्तितम् । धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः । सवर्ण इति । अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ॠकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यादृकारोऽनण्त्वाद्भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ॠकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसजती

रादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् । इहापि तर्हीति । ऋत इत्वमिति शेषः । तस्मात्तत्रेति । नच इह किञ्चित्तपो इति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यं गृइत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे ग्रो यङीत्यादावित्वाभावार्थं इहापि तदावश्यकत्वात् गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च । सामर्थ्यात्पूर्वेणेति । नच गम्लेत्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथं ऋकारांशे हल्रूपाणि रोरीति प्रवृत्त्या फलाभावेन तत्साहचर्याल्लृकारांशेपि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः समानश्रुतित्वे न तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये । लृकारे यण्घटितप्रयोगान-

---

समाधानेऽत्र शेषरूपेण पूरयितुं इहापि तर्हीति भाष्यं योजनीयमित्याहुः ।

इणूग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुतं एतत् । ण्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् ¶ । यत्रेच्छति पूर्वेण संप्रत्यय ग्रहणं तत्र करोति ण्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संप्रत्ययग्रहणे ऽर्द्धचतस्रो मात्राः । प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते । न ञकार एवानुबध्येत । कथम् । यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति । सन्तु ञकारेण । हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । कथं पुमः खय्यम्-

---

ति किं तपरत्वेन । कृतं तज्ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिर्वर्णोच्छेदः । वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः । झभञ् । न झकारेति । भकारस्य पदान्तस्य जश्-

---

भिधानमिवैतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यपरे । तिस्रो मात्रा इति इण् इति पदच्छेदा-

पर इति । एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यम्परे इति ।
नैवं शक्यम् । झकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत । न झकारभकारपरः खयस्ति । कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति । एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः । अथ किमिदमक्षरमिति । अक्षरं न क्षरं विद्यात् ¶ । न क्षीयते न क्षरतीति वा ऽक्षरम् । अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् ¶ । अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन् प्रत्ययः । अश्नुते इत्यक्षरम् । वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे ¶ ।

ख्येन भाव्यमिति तस्याभावः । उञ्झिर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याप्यभावः । सन्तु तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः । किमिदमिति । अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः । अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । अत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा । अश्नोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृते अनुकरणं सर इति । तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा । वर्णं वाहुरिति । रूढि-

---

अभिप्रायम् । अक्षरमित्यस्य विग्रहमाह न क्षरेति । ननु न्यायसदिनये ऽव्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारो ऽत आह वर्णं वाहुरिति । चघटितोऽत्र

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते । किमर्थमुपदिश्यते¶ । अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते । वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते । तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते¶ । सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञा-

---

रियं वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्र इति । व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात् । किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः । वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विषीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः । यत्र चेति । ब्रह्म वेदः पदे वर्त्तते तस्य च शास्त्रविषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः । तदर्थमिति । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । इष्टबुद्ध्यर्थमिति । कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । लघ्वर्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाम्नाय इति । एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां च । चन्द्रतारकवदिति । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं

पाठः प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये ऽथवेत्युक्तः । उपदिश्यतइति । अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थमित्यर्थः । वर्णज्ञानमिति । वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचो विषयः का सा वाग् यत्र ब्रह्म वर्तते चात्पुराणादीत्यर्थः । सोयमित्यादिग्रन्थश्चैतच्छ्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यापरः । तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सो ऽयमक्षरसमाम्नाय इति । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डित इत्यनेनाख्यानादित्वं सूचयति । तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनज-

ने भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवति । चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसंज्ञा । अयस्मयादीनि च्छन्दसीति । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति

आप्नोतीत्यर्थः । मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते । महीयेते इति । पूज्येते इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् । कुत्वं कस्मान्न भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेनसंज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः । छन्दो-

---

न्यपुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने ऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वं तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति । इति श्रीमहाभाष्योद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

वृद्धिरादैच् । द्विपदं सूत्रं कृतमनयोःसाधुत्वमिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद्वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । द्वन्द्वे तु समाहारस्योद्देश्यस्य शब्दतः संभवात् तां विनापि सिध्यति । नच समाहारे टच्प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् प्रतरंश्वादय इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजन्शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा राजाह इति टचा सिद्धे किं तेन । यद्वा पदत्रयं पक्षशायां भाष्येवृद्धिरात् ऐदिति पदविभागदर्शनात् । वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्र पक्षे ऽनयोरित्यस्य खण्डयोरित्यर्थः । असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धे य-

जश्त्वमपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति । किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य । किं चातः । यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति । आम्रमयं शालमयम् । वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति । आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः । वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति । अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम् । सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति । इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषे-

---

वदिति । न वैशेषिकसूत्राण्यपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिरेयं छन्दोवदिति । किं पुनरिति । उभयथाशास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषसम्भवात्प्रश्नः ।

तापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति कुत्वमित्यादिना । जश्त्वमपीति । संहितया पाठे इत्यर्थः । उभयसंज्ञेति । उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः । संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्कल्पनेति भावः । वृद्धिलक्षणो मयडिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रविहित इत्यर्थः । अस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । वृद्धलक्षण इति पाठे एषां वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावादित्यर्थः । फिञिति । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति सूत्रविहित इत्यर्थः । नच प्राचामवृद्धादिति फिनाप्येतत्सिद्धं, आम्रगुप्तायनीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधोऽपि सिद्ध इति वाच्यम् । आम्रगुप्तायनेर्युवापत्यमित्यर्थे ऽणो ण्यक्षत्रियेति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येव रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते फिञि तु जि-

धः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि । उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत । सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते । इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति । वृद्धनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । किं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोयं वृद्धिनिमित्तः । वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् । योसौ ककारो ञ-

---

उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदे ग्रहीष्यते इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते । अन्यथा वृद्धस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते । अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते । योसौ

द्धितोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुत: परत्वाभावान्न सिद्ध्येत् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः । तद्वत्युत्तरपदे इति । समासा-

---

* तत्र होति । आऽवतीत्यौः सर्वस्त्रौः सर्वौरित्यादौ तु न चारित्वार्थ्यमुन्नाव्यम् । अनभिधानात् । स्वरितत्वादधिकार्थलाभः । वि० ।

कारो णकारो वा । अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम् । संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः * । अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासंप्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके * । अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन

ककार इति । कञणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् । अथवेति । निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति । संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकम् । तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति । अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः । वृद्ध्यादीनामिति । संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः । यथा लोके इति । कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति । बहुसूत्रमिति । बहुव्रीहिः । प्रकरणं चान्यपदार्थः । समाहारे द्विगुर्वा । अर्थवन्ति चेति । यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः । यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का । झटितिसमन्वयानवगमाद्वा । दश दाडिमानीति । पदा-

इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत् । वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति । यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति । न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः * । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । यथा लौकिकवैदिकेषु *। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदेपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति । तत्रभवतामुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्के चिद्व्याचक्षाणा आहुः । वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे

र्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम् । आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः । वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपरइति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ-

---

प्रोक्तिरिति भावः। संज्ञेत्येष इति । शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम् । याज्ञिका इति । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यम् । इहैवेति । वृद्धिरादैच्सूत्र एवेत्यर्थः । उदाहरन्तीति । वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचि वृद्धिरित्युक्ता

यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति। यदप्युच्यते। क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च *। संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः। कुतः। आचार्याचारादेव। उक्त आचार्याचारः। अनाकृतिः *। अथवा ऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिङ्गेन वा *। अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्यंलिङ्गा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे। इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह। तच्चापि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च

भिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेति भावः। अनाकृतिरिति। आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते तेनायमर्थः। वृद्धिशब्दएकत्वात्संज्ञा। आदैचां बहुत्वात्संज्ञितम्। लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम्। यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका संज्ञा प्रयोजनाभावात्। आकृतिमन्त इति। अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमन्त इत्युक्तम्। लिङ्गेन वेति। कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः। तमेवोपालभ्येति। यो हि सूत्रकारमुपालभते ऽगमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवता ऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः। तच्चापीति। लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्येतन्न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम्। अथवैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। ङकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासज्यते। तत-

न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति। सिद्धत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोकइति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण। किमतो यदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनावेव। कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासने ऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कृतमनयोः साधुत्वम्। कथम्। वृधिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः। आदैचोप्यक्षरस-

---

स्तेषां संज्ञात्वे सति ङादात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तन्तइतीत्संज्ञालोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः। प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। भू प्राप्ताविव्यस्याधृषाद्वेति णिजभावे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रक्षिपति। किमत इति। कृतमनयोरिति। आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति। तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोय-

---

तदुदाहरणत्वे नाकार्षीदहैषीदग्रौषीदित्युदाहरन्तीत्यर्थः। एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णयन्तीति भावः। अनर्थकेनेति। बोध्यार्थरहि-

माम्नाये उपदिष्टाः । प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् । वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयोक्तव्या इति । नेह प्रयोगनियम आरभ्यते । किं तर्हि । संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । आहर पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । आगमास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते । लिङ्गेन च । न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः । इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमे-

---

मादैच्छब्द इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थमिति । आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । नेहेति । प्रयुज्यतइति प्रयोगस्तस्य स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते ऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य । लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यतइति न तस्यानेन नियमः क्रियते । लोके प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दो ऽर्थवाची । तिष्ठन्त्यस्मिन्शब्दा इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्तास्ते नात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम् । तथा हि । षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावो यथा नाभिनभं च परस्त्रीपरशुं चेति । आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियतइत्यर्थः । इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम् । गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धाप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् । तत्तु सामानाधि-

कविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति। कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव । तत्र त्वेतावान्सन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क्व सन्देहः । यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा यद्गुरु स संज्ञी । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्हि । अनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा ऽऽकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथवा ऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धि शब्दश्चावर्तते नादैच्छब्दः । तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः । अथवा पूर्वोच्चारि-

---

करण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमर्थयोरेव मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्यस्य कश्चिल्लौकिकोर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दा हि दानादिप्रतिपादनायावर्तन्ते । अथवेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्चादेङ् गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः । इह तु मङ्गलार्थोन्यथा पाठक्रमः । आर्थस्त्वन्यथा क्रमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भ-

---

वन्तीत्यर्थः । न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिस-

तः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । अदेङ् गुण इति यथा । दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेपि हि संज्ञाः क्रियन्ते तस्य परमाम्रेडितमिति । तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात् । अथवा ऽस्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति अयं गौरिति । न चास्मायाचष्टे इयमस्य संज्ञेति । भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्या-

---

विध्यन्ति । अपृक्त एकालिति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देनैकाकी कथ्यतइत्यनेनानियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते । अस्थानइति । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः

भवादिति भावः । माङ्गलिक इति । मङ्गलप्रयोजन इत्यर्थः । महतोर्थत एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् । प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाच्चिप्ता । अनुवर्त्यं स्यादिति । तच्चासंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः । अस्थाने । अन-

त्कृतः पूर्वैरभिसंबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति। लोकेपि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृतः । इहापि कृतो द्रष्टव्यः । सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रयइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः * । सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा । नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति । ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र किं चिद्भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टब्धक-

---

सिध्यतीत्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्ये-त्यादौ॰ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति । ननु च भोः इति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्ति-

---

वसरे । भिद्यते । विलक्षणं भवतीत्यर्थः । अभिसंबन्धः । संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः । तस्याकृत इति । तेनाज्ञात इत्यर्थः । तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः । अथ तत्रेति । अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । सतो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात्संज्ञासंबन्धात् तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्ध्यादिपदेषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलतीत्याह नौ इति।

म् । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् * । निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । मृजेरक्ङिति्तु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति । प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् * । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा भूतामिति । अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः* । अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा । उभे

रितरेतराश्रयेति चोद्यम् । सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम् । सिद्धं त्विति । न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते । प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः । समुदाये मा भूतामिति । अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते । अन्यत्रेति । यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति । नैतदस्ति । उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावात्सिद्धत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्त

अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः * । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते । इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति । इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन । अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ।

सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तूभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यवयवं चेति । अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्तादीनां भोजनम् । तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते । अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते । गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः । संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनाद् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यमपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म । न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते । अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति ।

न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह प्रत्यवयवमिति । किमर्थ-

आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् * । आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सवर्णार्थम् । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्यते लोके । य उदात्ते कर्तव्ये ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति ऽन्यत्त्वं करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः । तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके । एको ऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्त्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भोः अभे-

---

किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः । मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यतइति प्रश्नः । भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोयमिति । उदकत्वजातियोगादैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्त्वेन लोके व्यपदिश्यते ।

मिति । चतुर्थीतत्पुरुषः । तपरकरणं क्रियतइति पाकं पचतीतिवत्सामान्य-

दका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेषूक्तम् । भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यो ऽभेदका गुणा इति । यदि भेदका गुणाः स्युः उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । असंदे-

---

उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः । किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यत इति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव । उञः ऊँ इति यथा । अन्ये त्वाहुः । एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्त इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति । अनुदात्तादेरिति । अनुपलक्षणार्थानुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः ।

हार्थस्तर्हि तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोप्यत्र निर्दिश्यतइति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कं चिद्यत्नं करोति । तद्यथा। औतोम्शसोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति

त्सरे तृज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति । प्रश्ने हृद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य हृद्धार्थत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादादैचोऽत्र ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं त्वैङिभरणत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद्वृद्धिगुणविधौ च तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति । यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्ये तत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं तकारस्योच्यते । ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकारे ऽकारस्य

नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किमत्र दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपि । वृद्धिरादैच् । इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् * । इग्ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च । आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति । म्लायति । सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । उम्भिता ।

स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनादर्थवत्त्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामादित्ये तत्पदं सिद्धम् । इको गुणवृद्धी । इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत इति प्रश्नः । आत्सन्ध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधानभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य धातो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति । यातेति । ग्लायतीति । एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेप्येकारो गुणः स्यात् । उम्भितेति । भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो

विशेषभावेन सह प्रयोगः । इको गुणवृद्धी । इग्ग्रहणमिति । गुणवृद्धिप्रकरणस्योत्तरत्र निषेधसमर्पणायावश्यकत्वेपि इक्पदस्यैकः स्थानस्यर्थाशमावश्यक-

उम्भितुम् । उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति । यदयमातो ऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं क्ङितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति । ततः ककारमनुबन्धं करोति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । यदयं जनेर्डं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति । नैतानि स-

---

गुणः स्यात् । पररूपेणेति । अतो लोपस्तु न भवति । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात् । उपदेशसामर्थ्यादिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः । यदयं जनेरिति । यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः

न्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते । कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यर्त्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । यदप्युच्यते । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदि यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते । आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः । आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् । जनेर्गुण उच्यमानो ऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको ऽकारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः

प्राप्नोति । मिद इर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैष भविष्यतीत्यदोषः । यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः । केचिदाहुः । टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यतइति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति । तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथासम्भवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम् । आयादयोपीति । ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः । यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव निमित्तमिति आयादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायित्वेवं पाठः शक्यः कर्त्तुम् । त्वया ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गान्न ध्यायेति निपातनात्वं गुणवन्न

प्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति । एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदीग्ग्रहणं क्रियते । द्यौः पन्थाः स इममिति एते ऽपीकः प्राप्नुवन्ति । संज्ञया विधाने नियमः * । संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति । यदि तदनुवर्तते । अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्य-

---

बाधिष्यते । पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति । गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतो ऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यस्यापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम् । संज्ञयेति । गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुणः वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुण-

---

त्वे ऽपि योगविभागविषयकोयं प्रश्नः । तस्मादिग्ग्रहणमिति । ननु तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात् । न चैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्त्तन्ते इति वाच्यम् । ईश्राद्दौ श्रकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः । स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसम्भवदुक्तिर्त्वाच्च । एतेपीति । औकारादय एषूदाहरणेष्विकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः । त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादीनामिति त तदोः

देङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङ् गुणः । वृद्धिरादैच् । तत इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते । अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ् गुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अन्य-

---

वृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते । अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्त्तते इत्यदेङामित्युक्तम् । तेनैतन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दोनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति । संबध्यतइति संबन्धं कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेङ्भिर्न संबध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने । अथवेति । वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङित्यत्र । अथवैकयोग इति । एको भवतिरध्याक्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धा वृद्धिसंज्ञा ऽदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः । अथवान्यवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाण् बाध्यते । असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः । अणस्तु विपर्ययात् । एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थमिहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापीति । सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं च नास्ति । गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंदेहादनवकाशत्वाच्च वृद्धिसंबन्धमदेङां बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु

स्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथवा वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति । अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । किं पुनरयमलोन्त्यशेषः । आहोस्विदलोन्त्यापवादः । कथं चायं

संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेपि प्रवर्तते । अथवेति । विभाषातिलमाषेत्यत्र उमाभङ्गयोरधान्यत्वात्खञोप्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता । अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते । अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति । अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिर्वा भवतिप्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति । समुदायस्य भेदाभावात् । किं पुनरिति । उभयथा सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुत्या त्विक इति । तत्र यदि पूर्वमिका अङ्गं विशेष्यते । इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति तदा सोस्य शेषो भवति । यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकान्त्योल् विशेष्यते तदा चायं तस्य विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति । अथ त्वङ्गस्येति गुण-

---

सः सावित्युत्तरार्थं स्यात्स्त्रोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् । उभयं निवृत्तमिति । स्वरितलिङ्गाभासङ्गेनानुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । इको गुणवृद्धी इति पूर्वपरान्वयि तेनैतद्द्वयलाभ इति भावः । परिच्छेद्यपरिच्छेदक-

तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति । ततो ऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति । ततोयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम् * । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । मिदेर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । मृजेर्वृद्धिः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छेर्लिटि गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋदृशोऽङि

वृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी । किं तर्हि । इगपेक्षया ऽवयवषष्ठी । तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति । अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात् । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्त्वसम्भवान्नोपन्यस्तः । न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ सम्भवतः स्थाने योगो ऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोपि न भवति एकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य । तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवाशङ्कितौ । यद्येकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम् । वृद्धिगुणाविति । मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपत-

गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य * । सर्वादेशश्च गुणो ऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता । वाता । किं कारणम् । अलो ऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः । एवं तर्हि नायं दोपसमुच्चयः । किं तर्हि पूर्वापेक्षोयं दोषः । ह्यर्थे चायं चः पठितः । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य न । अलोन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्व-

---

तीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । दोषान्तरमप्याह । सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतच्छदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रे गन्तेष्वेवालोन्त्यस्येति विधिः । अन्यत्र तु षष्ठ्या अन्त्येऽनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशः प्राप्नोति । यथैव ह्रीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः । पूर्वापेक्षोयमिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रै वार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इग्लक्षणस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षया ऽवयवषष्ठी तदा ऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमि-

धातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः * । इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः । स यथेह भवति । अजुहवुः । अबिभयुरिति । एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः । अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः । स यथेह भवति । हे अग्ने हे वायो इति । एवं हे अग्निचित् । हे सोमसुत् । इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः । स यथेह भवति । अग्नयो वायव इति । एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति । एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति । घेर्ङिति गुणः । स यथेह भवति । अग्नये वायवे इति । एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति । ओर्गुणः । स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति । एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यात्रापि

त्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी हि तस्योपस्थाननिमित्तं ततश्चाङ्गावयवस्यान्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति । न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद् दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असति ह्यस्या उपस्थानेऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्य

प्राप्नोति । नैष दोषः । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम्* । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुं ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो ऽनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुं ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणो ऽनियतः सोनन्त्यसयापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं

कारस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भित्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्य ह्रितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ । *उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु भेत्तेति दकारस्य क्षेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् । नैतदस्ति । पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यस्य गुणेन न भाव्यम् । प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्द्धधातुयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अथापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदि नाश्रीयते इत्यर्थः । अथापीति । अभ्युपगम वादेनोच्यते । आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते । अनेनिजुरिति । अत्र

तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः सन्यात्तेनैव तन्नायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः । उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमस्यावकाशः । राज्ञः क च । राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः । चयनं चायको लवनं लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे-

---

लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । ईपिचव्य ईवुव ईवुवय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणो ऽपरिहृतः । एवं तर्हीति । परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्र यदि कथं चिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः । अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः सह प्रयोगो ऽपर्यायत्वात् । चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावताच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः । अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठतएव । मेद्यतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति । अलोन्त्यस्येति वचनादृकारस्य । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतायाम् । द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां

घः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह तादृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः । यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति । द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः । न चास्ति संभवः । द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषो ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अनवकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः । चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमे ऽयं योग आरभ्यते ततस्तस्यापवादोयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो

कार्याभ्यां योगोस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसम्भवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वं यञ्यनन्तरे विधीयते यञ्त्वं च झल्यनन्तरे न च सम्भवोस्ति यद् द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्ते नानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्यं का षष्ठी । सा यद्यवयवसंबन्धे तदेकारस्य गुणेन भाव्यम् । अथ स्थाने षष्ठी तदालोन्त्यस्येति वचनादिकारस्य । न चास्ति सम्भवो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् । अलोन्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च

भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति। एवमिहापि प्राप्नोति। अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम्। इका वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः। इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः। एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। एतेषां गुणो भवति इकः। इगन्तानामिति। अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः। मिद एः मिदेः मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति। मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते। पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति छिनत्तीति। ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयं ऋच्छति ऋ ऋ ऋताम्। ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते।

क्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते। एवं तर्हीति। प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशवाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः। अथवेति। तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः। क्षिप्रक्षुद्रयोर-

उरङि गुणः । उः अङि गुणो भवति । ततो दृशः । दृशोऽप्याङि गुणो भवति । उरित्येव । क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । इको यथा स्यादनिको मा भूदिति । अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि । यदि किं चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्व चित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते । अचोञ्णिति । अत उपधायाः । तद्धितेष्वचामादेरिति । अत उत्तरं पठति । वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् * । वृद्धिग्रहणं क्रियते उत्तरार्थम् । क्ङि-

---

पीति । अत्र च योगविभागः क्रियते । स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते । ततः पूर्वस्य च गुण इति । अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति । असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति । तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण् आदिः पकारोदकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति । यणादिपरमिति । पञ्चमीसमासः । यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चा-चेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदा तस्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद् भिन्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति । यथा लैगवायन इति । नैष दोषः । क्रुसनोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकाद् अनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति । गुणविधाविति । क्वचिन्न निर्दिश्यतइति नञो

भावकृत एव च श्रेषश्रेषितृव्यवहार इति बोध्यम् । सिद्धान्त्याह हविश्रपणसु-

ति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चे-
दानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः । यावता ञ्णितीत्यु-
च्यते । तत्त्व मृज्यर्थम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा
क्ङिति मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । इहार्थं चापि
मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते
सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । मृज्यर्थमिति
चेद्योगविभागात्सिद्धम् * । मृज्यर्थमिति चेद्योगवि-
भागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचः । ततो ञ्णिति । ञिति
णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । यद्यचो वृ-
द्धिरुच्यते । न्यमार्ट् अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति । अटि
चोक्तम् * । किमुक्तम् । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदे-
शस्य कार्यं भवतीति । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्र-
करणात् * । वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कार-
णम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः ।
न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृ-
जेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या । एवं तर्हि । इहान्ये वै-
याकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते ।

व्यवस्थितेन संबन्धः । क्वचिन्निर्दिश्यत एव । ओर्गुण इत्यादौ । मृजेर्वृद्धिरिति ।
तत्र सूत्रेभिमतस्यान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः ।
अटोपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य प्रवृत्त-
त्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते । एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र

त्तरार्थमिति । पूर्वपक्ष्याह । कश्चेति । तस्मान्मृजेरिति निषेधस्य सिद्धये योग-
विभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणायास्या एवोपस्थितिरङ्गीकार्येति भावः । उक्त-

परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुरित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततोचि क्ङिति । अचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति । परिममार्जतुः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव क्ङिति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुरिति । इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् । अजिहीर्षीत् । नैतदस्ति । लोपोत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः । सत्यां वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमनन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् । उदवोढम् । उदवोढेति । नैतदस्ति । अ-

---

चोद्यपरिहारावुक्तौ । अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ । अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्तिवृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः । उदवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न

रार्थत्वं खण्डयते सिद्धान्त्याह । इहार्थमेवेति । पूर्वपक्षी तत् खण्डयति कस्य

सिद्धो ढलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति । अकोषीत् । अमोषीत् । सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका । तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोपि न भवति । अस्तीत्याह । सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे ऽयादयोपि न भवन्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशे-

---

भविष्यति । गोशब्दादाचारक्विपि कृते ऽगवीदिति संध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवतीति । उच्यते । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमृत इद्धातोरित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः । लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते । एव मिहापि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह । भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो ऽशक्यः कर्तुमित्याह । मुहूर्तमिति । उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि । अस्तीत्याहेति ।

पुनरित्यादिना । नैव सन्ध्यक्षरमिति । वृद्धिसंज्ञायोग्यमिति शेषः । उपदेशे धातुविधानादिति भावः । न भवतीति । भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः । अनन्त्य-

षेणोच्यते । सा क्ङिति मा भूत् । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि न्यस्तारीत् । न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् । अयावीत् । गुणे कृते ऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । ल्रान्तस्येत्युच्यते । न चेदं ल्रान्तम् । ल्रान्तेत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । यद्येवं

नान्तः पादमव्यपरइति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् । यद्येवं हृच्चावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । संयोगाविव्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात् । अन्तरङ्गत्वादिति । उवङादेशः सिचमेवापेक्षते । वृद्धिस्तु सिच्परस्मैपदे । लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्योर्वलीति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । अभियुक्तस्मरणमेव । षि-

---

त्वादिति । अचोऽनन्त्यत्वादित्यर्थः । नन्विक्परिभाषाभावेऽन्त्यालाचस्य सा प्राप्नोतीत्यनन्त्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्तलक्षणाया बाधेनास्या वृद्धेरजन्तएव व्यवस्थितेरित्याशयात् । सिद्धान्त्याह । यदि तर्हीति । अत्र यदीतरनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति

मा भवानब्रवीत् । मा भवान् मब्रवीत् । अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृते ऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति । यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अकोषीत् । अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यात् । अकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते ऽलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततो ऽकारग्रहणं करो-

---

श्विभ्यामिति । णिश्विग्रहणमकृत्वा ऽविमवौ प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः । निमातव्याविति । मेङो रूपम् । परिवर्तनीयावित्यर्थः । न सिचीति । न्यायादप्येतत्सिद्ध्यति । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनात् । प्रयोजनं च चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरा-

---

बोध्यम् । लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकत्वात्समासः । न च गुणे वार्णादाङ्गमिति न्यायेनाव बाधित्वा वृद्ध्यावावादेशे ऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम् । सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाञ्ज्ञानेनैवैतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रश्लेषे ऽश्वयीदश्वावीदिति श्वधातोर्नित्यवृद्ध्यापत्तिः । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेः । जिरिचिर्योरज्ञानवद् इत्याहुः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्गीयान्तः बवयोः समानश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अविमव्योर्नेति निषेधस्य मध्ये ऽपवादन्यायेनातो ल्रान्तस्येत्यस्यैव । तेनातो हलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् । सिचि वृद्धिरिति सूत्रं तु अचे-

ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् । न्यकुटीत् । न्यपुटीत् । यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपि । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः * । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया । षष्ठ्याः स्थाने योगत्वादिङ्निवृत्तिः* । षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् * । अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति । प्रसारणे च * । प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता । वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम् * । विष-

यीत् । मजिरायीत् । मनेनार्यीत् । अचेचायीत् । इत्यादौ मिचि वृद्धिः । अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात् । षष्ठ्या इति । स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः । अन्यतरार्थमिति । नन्वनिकोपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात् न तु नियमार्थम् । नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । तेन वृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानादात्यन्तिकः प्रसङ्गः । प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः । इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी । तेन यणः स्थाने इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते ।

षीदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मतं इति बोध्यम् । नैतदस्ति ज्ञापकमिति । न्यकुटीदित्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेपि भ्रष्टावसरन्यायेन न वृद्धिभावः । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः । यत्तर्हि

यार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां किल्येवेति । उरण्परे च* । उरण्परे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ । हर्तृ । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते । तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति । इह कस्मान्न भवति । याता । वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यते । इको गुणवृद्धी

कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याभावात्सर्वेप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वच्यादीनामृत इद्धातोरित्यादौ । इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्त्तिभिस्तायोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । षष्ठी, यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थं पुनरिति वदता ऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति उपतिष्ठते इति । अन्यथा

णिश्र्व्योरिति । ननु णिश्विस्थाने अविमवी इति वदन्तं प्रति णिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे सम्भवति निमानासम्भव इत्याशयात् । यश्च करोतीति । इग्ग्रहणाभावे ऽक्रोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापत्ते त्वया सिचि वृद्ध्यपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिचि वृद्ध्यप्राप्तेः स्वीकारेण त्वद्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वारत्वे नाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावे ऽत इति व्यर्थमेवेत्यन्त्यं ज्ञापकमसङ्गतं तथापि णिश्व्योर्गुणे वार्णपरिभाषया ऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाद णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् ।

इति । यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते । एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ ४ ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । लूञ् । लविता लवितुम् । पूञ् । पविता । पवितुम् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो

याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे सम्भवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु । तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च । तदपेक्षिष्यामहइति । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः । दीधीवेवीटामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपो ऽभिमतः । अवयवक्रिययापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् । यथा पटो दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दो ऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते । धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् । विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वान्निवर्तेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्वेकदेशः । यस्मादुपदेशएवेत्संज्ञा ।

एकदेशश्रुतित्वे मादोषात् । तदपेक्षिष्यामहइति । एवं च यथा विधेः स्यान्याकाङ्क्षा तथास्यापि स्वसंबन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एकवाक्यतैवेति भावः । भाष्यस्तौ तु न मानमिति शिवम् ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ॥

वृषभो रोरवीति । किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहो स्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणम् । उपेद्धः प्रेद्धः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् । क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति । बहिरङ्गो गुणो ऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गम-

---

प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यं लभते । लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता । रोरवीतीति । सत्यार्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः । किं पुनरिति । आर्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसम्भवात् प्रश्नः । प्रेद्ध इति । भन्धाद्गुणो ऽनिगन्तत्वा इति तन्निषेधो न भविष्यति । परिहारान्तराभिधानादेतदाश्रितमित्यदोषः । बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधो ऽन्तरङ्गः । गुणो बहिरङ्गः । यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणो ऽन्तरङ्गः । पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः । ननु नाजानन्तर्यइति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविधावानन्तर्यमाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथा ऽक्षद्यूरिति । तत्र हीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम् । अस्मिंस्तु प्रतिषेध-

---

आर्धधातुकनिमित्ते लोपइति । एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धी इति वाच्योर्थः । अनुवादेपि इको गुणवृद्धी अचश्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्तत्फलितमुक्तम् । आर्धधातुकनिमित्ते ये इति । प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति ।

न्तरङ्गे । यद्येवं, नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । लूञ् । लविता । लवितुम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । चेले क्नोपेरिति । परिगणनं कर्त्तव्यम् । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः * । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यङ् । बेभिदिता । मरीमृजः । यक् । कुषुभिता । मगधकः । क्य । समिधिता । दृषदकः । वलोपे । जीरदानुः । किं प्रयोजनम् । नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् * । नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे । अभाजि । रागः । उपबर्हणम् । स्त्रिवेः । आस्त्रेमाणम् । अनुबन्धलोपे । लूञ् । लविता । लवितुम् । यदि परिगण-

सूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः । यङ्यक्क्यवलोप इति । व इत्यत्राकारोपि विवक्षितः । तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्त्रिविः कथं निवार्येत । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् इट् यस्य हल इति यलोपः । मरीमृज इति । यङोचि चेति यङो लुक् । कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् । ण्वुल्तृचौ । यस्य हल इति यलोपः । समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः । क्यस्य विभाषेति यलोपः । नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उपबर्हणमिति । बृहिर्वृद्धौ । इदित्त्वान्नुम् । बृंहेरच्यनिटीति वार्त्तिकेन नलोपः । आस्त्रेमाणमिति । अस्त्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः । वकारलोपः । ऊडादेश-

इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । ह्विविरिति शेषः । न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः ।

नं क्रियते । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति । तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति । इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः * । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति । अवोदः । एधः । ओद्म इति । निपातनात्स्यदादिषु * । निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । स्निह्यनुबन्धलोपे कथम् । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् * । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः । यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । जीरदानुः । अत्र न प्राप्नोति । रकि ज्यः संप्रसारणम् * । नैतज्जीवे रूपम् । रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति । यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति । कथमुप-

---

ग्छान्दसत्वान्न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः । इक्प्रकरणादिति । तेन यत्रेक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः । प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यर्थः । जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तो ऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः । रकि ज्य इति । एवं च जीरित्यवग्रहः सि-

---

यावता चेदानीमिति । कित्त्वेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपोव्योरित्यनेन । इदञ्च यथाश्रुतसूत्रमतं । वलोपप्रत्याख्याने तु रकि ज्य इत्येव शरणम् ।

बर्हणम्। बृंहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं विज्ञायते बृंहिः प्रकृत्यन्तरमिति। अचीति हि लोप उच्यते। अनजादावपि दृश्यते। निबृह्यते। अनिटीति चोच्यते। इडादावपि दृश्यते। निर्बर्हिता। निर्बर्हितुमिति। अजादावपि न दृश्यते। बृंहयति। बृंहकः। तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते। भेद्यते छेद्यते। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। धातुलोपइति नैवं विज्ञायते। धातोर्लोपो धातुलोपो धातुलोप इति। कथं तर्हि। धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। पापचकः। पापठकः। मगधकः। दृषदकः। अत्र न प्राप्नोति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् *। अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः। अनारम्भो वा *। अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः। कथं बेभिदिता। मरीमृजकः। कुषुभिता। समिधिता इति। अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भवि-

---

ष्यति। बहुव्रीहित्वाच्च नीरदानुबन्धे रेफाकार उदात्तः। बृंहिरिति। बृह-बृंहि वृद्धाविति पाठात्। भेद्यत इति। गुणो णिलोपश्चार्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेपि दोषः। अपवादविषयपरिहारार्थान्तरङ्गोपि गुणोत्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः। कथं तर्हीति। बहुव्रीहौ सत्येकार्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्यो-

---

तस्मादिग्लक्षणेति। प्रतिषेध्येति शेषः। अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः।

ष्यतः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । सरीसृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतामल्लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः, नित्यो लुक् । कृतेप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् । अन्यस्य कृते प्राप्नोति । अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । को ऽवकाशः । अवशिष्टः । अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य, यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् ।

श्रितमिति भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते । यत्र हल-चोरादेश इति । लुका अल्लो यङ् लुप्यत इत्याशयः । अत्रापीति । कृतेप्यकार-लोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । सावकाश इति । भिन्नविषयौ लुग्लोपौ अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति येननाप्राप्तिन्यायः । अथापीति । यङोचि चेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्यपदेशस्य

लुकि कृते इति । अनवकाशत्वादन्तरङ्गानपीतिन्यायाच्च लुकि कृते ऽतो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत इत्येवेति । अलोन्त्यपरिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भावः । अयश्च लुको ऽपवादः । एवञ्चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र

लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति । इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । कथं स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथः । जीरदानुः । निकुचित इति । उक्तं शेषे * । किमुक्तम् । निपातनात्स्यदादिषु । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् । निकुचितेप्युक्तम् । किम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये-

---

गौणत्वादिति भावः । समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति भावः । नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनैमित्तिकोन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति । निकुचित इति । कित्त्वसंयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति । यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनङीति प्रतिषेधात् । अनर्थको ऽयमङिति चेत् । लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः । अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात् । ननु लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिध्यन्ति

च भस्जोरोपधेतिसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्व चिदेव पृथगल्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् । मरीमृज इत्यत्र विकल्पस्तु न व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव तदर्थं सूत्रकृतोप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः । लोलुवादौ उवङि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावेपि नोपधागुणः । अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोलुपाच्छदात्परस्य गुणे कर्तव्ये पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वे-

ति । क्ङिति च ॥ ५ ॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् * । क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधारोरवीत्यर्थम् * । उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । क्ङितीत्युच्यते । यत्र क्ङित्यनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्यात् । चितम् । स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवानिति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः ।

तेषां स्थानिन्यदर्शनात्सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः । क्ङिति च । क्ङिति प्रतिषेध इति । इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च । तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यात् न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव नहि विहितयोर्निषेधः । अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिः । उपधारोरवीत्यर्थमिति । उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि तिन्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपस्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि । क्ङिति गुणवृद्धी

नैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः । अचः पूर्वत्यंशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेप्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशे ऽव्यवधानं निविष्टं, किं चाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते, लोलूइत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः । दरीदृश इत्यत्राङ्गि-

पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुकि अन्तः पुगन्तः लध्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति । छिनत्तीति । रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते । शप्श्यन्ते दोषः । रियति । पियति । धियति । प्रादुद्रुवत् । प्रासुस्रुवत् । अत्र न प्राप्नोति ।

न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्त इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथवा क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः । लघूपधेति । ततश्च समुदायस्य निर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह । शप्श्यन्ते दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः । रियति पियति धियतीति । रिपिगतौ

मित्तगुणस्तु न । अस्याङ्गस्तर्कैकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया अङ्गरूपेणाग्रहणात् । अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङन्ताद् ण्वुलि अङ्गनिमित्तगुणाभावः । जगमक इत्यादौ यङन्ताद् ण्वुलि उपधालोपश्च अनङीतिनिषेधाप्रवृत्तेः ज-ङ्गम इत्यादौतूक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः निजेगिल इत्यादौ ग्रो यङीति नित्यलत्वमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि जरीगृहादेः साम्यर्थतेत्याचि संप्रसारणयङि चेतिगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ । भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते । अत एव पृथगल्लोपे यङो विषयापहाराभावेन अजेर्वीभावे ग्रो यणि वेव्य इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन तत्र लुग्

श्चङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् * । अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्-
न्नेयङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद् गुणो न भविष्यति ।
एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भ-
वति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि।
हतो हथः। उपोयते। औयत। लौयमानिः। पौयमानिः।
नेनिक्तइति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। इह तावत् ह-
तो हथ इति। प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृ-
त्तिः शक्या कर्तुम्। अयंच धातूपदेशावस्थायामेवाकारः।
इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति ।
बहिरङ्गे गुणवृद्धी । अन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं ब-
हिरङ्गमन्तरङ्गे । नेनिक्तइति पररूपेण व्यवहितत्वान्न

खिधारणे इति तुदादौ पाठः। हतो हथ इति । यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब्निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्यतेत्याशयः। नन्विग्लक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः। सत्यम्। परिहारान्तरसम्भवान्नैतदाश्रितम्। प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शनात्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्तः। चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्तावव्यापारः । अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सनेव प्रक्रियादशायां शब्निवर्त्यते। नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तो ऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते। नैष दोषः । शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः। उपोयतइति । वेञो यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा । नेनिक्तइति । क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः । उत्तरन्त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यवधाना-

एव प्रवृत्त्याऽऽद्यतेः पर्वादिभ्यो वाक्तेभ्यो विज्ञास्त्येव । अनभिधानात्। इदश्च

भविष्यति । उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं क्क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः । सुनुतः । लुनीतः । पुनीत इति । नैष दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्क्ङितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते क्क्ङितीति । अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूपधस्येत्युपस्थितमिदं भवति क्क्ङिति नेति । अथवा यदेतस्मिन्योगे क्क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-

---

दिति । धातुं क्क्ङित्परत्वेनेति । न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः । यदीति । क्क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः । धातोरेवेति । धातोर्विहितस्य क्क्ङित्यनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः । धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते क्क्ङित्यनन्तरो योधातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति । तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति । अथवेति । मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्ये ऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्तते । अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम् । तथाहि । प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् । अथवेति । लिङ्गाविर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्ग इति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्थं धातुकग्रहणं स्यादि-

यति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति । यदयं अ-
सिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । इको झल् हलन्ताच्चेति क्न्‌-
सनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्कर-
णएतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र
गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । प-
श्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्र-
तिषेध इति । ततः क्नुसनौ कितौ करोति । रोरवी-
त्यर्थेनापि नार्थः । क्ङितीत्युच्यते । न चात्र कितं ङितं
वा पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । न लुमता त-
स्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमता-
ङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता
लुप्तेङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि योसौ लु-
मता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवती-
ति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न
दोषः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं
तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवती-

ति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते । विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वाल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यत-इत्यर्थः । यङ्निमित्तस्य निषेधोन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति

लोपो व्योरिति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ये । न चैवं न धातुलुक्यचीत्येव तिद्धे आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपार्धधातुकइत्येव षष्ठीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुकग्रहणार्थेन भूआदेर्व्याहृतिसिद्धौ धातुग्रहणवत्तस्यापि सत्त्वात् ।

त्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । अथवा बहिरङ्गो गुणोन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्ग गुणो भविष्यति । इह कस्मान्न भवति लैगवायनः । कामयते । तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात् * । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैते इग्लक्षणे । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम् * । यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति । ङितो यत्कार्यं

रोक्त इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति । तोतोर्ति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । जोहोर्ति । मोमोर्ति । इत्यादिषु तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोराल्लोप इति लोपे कृते ऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोपइति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात् अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति मते प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात् । इग्लक्षणयोरिति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः । लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निधीयतइत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते । पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कथ्यमानवार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः । कथं

तद्भवति । ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यासुट एव ङिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे ङित्तं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद् ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति । क्ङिति च । दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । कथम् । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानु-

---

नित्यं ङित इति । ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति । अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् । एवं मन्यते । यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । ङितो यदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात् । यासुट एवेति । ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किं चिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशो ऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य । क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तेपि यासुटि ङिति गुणनिषेधः सिद्ध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज्ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भवतीति । केषां चित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षे ऽपि गुणनिषेधः सिद्ध्यति । अस्मिन्पक्षे ङित्तं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते । दीधीवेवीटाम् । छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगा-

विधित्वाच्च छन्दसो ऽदीधेददीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः * । दीधीवेव्यौ छन्दसो विषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेददीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किं चन मनसा अदीधेत् । होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् । अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते । एवमेनमपि बाधेत । नैष दोषः । जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजातीयः । प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् । अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययं

भावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः । न तुच्छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः । गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः । प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । तत्त्वान्तरङ्गत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः । येन नाप्राप्तइति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः ।

योगो नारभ्यते । कथं दीध्यदिति । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन* । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति । इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । इट् इडेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भवि-

---

कथं दीध्यदिति । लेट् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । श्यन् व्यत्ययेनेति । श्यनो ङित्त्वाद्गुणाभावः । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः । क्व चित्तु शब् व्यत्ययेनेति पाठः । तत्र शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । एरनेकाच इति यणादेशः । इडिति वर्तमाने इति । नेड्वशि कृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति अलोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु अचो ञ्णिति दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठींषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्या अविकृतरूप एवेट् । प्रयोगएव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति । हलोऽनन्तराः संयो-

ष्यति । हलोनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति । कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरं येषामिति । आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । अथ विज्ञायते ऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति । ननु चोक्तम् । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र * । संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र ।

गः । कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरथवा अन्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरम् । वर्णशून्यकाल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति । मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रह इति । अर्धमात्राकालो ऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः । अधिकरणवृत्तेर्दूराद्भूतसम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरनृत इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेद् नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तो ऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः । संयोगसंज्ञायामिति । हल्विसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ।

तद्यथा। अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति। किं च स्यात्। यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात्। इह निर्यायात्। निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत। इह च संहृषीष्टेति ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत। इह च संह्रियतइति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वातः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते। संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगौ आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते। इह च दृषत्करोति समित्करोति। संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते

किं च स्यादिति। द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः। निर्यायादिति। सति रेफे यकारः संयोगइत्येत्वप्राप्तिः। ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वे अचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्य्यायादिति। एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः। शक्तेति। तकारे झलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिग्रेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति। कथं हलावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद् आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्त-

संयोगोन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि । संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । यदप्युच्यते । इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा, वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्र-

---

ष्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात् । संयोगावन्ताविति । अत्रापि संयोगलोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धे ऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते । संयोगयोरिति । षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः । संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः । तेनायमर्थः । झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपी यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति । न चैवं सति शक्ता वस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति । संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम् । कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यवैयर्थ्य-

त्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्ये-कमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तत्रान्त-रेण प्रत्येकमितिवचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन । अथ यत्र बहूनामानन्तर्य्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति । आहोस्विदवि-शेषेण । कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः * । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । महक्ता । महक्तुम् । इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्ले-यात् निर्म्लायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिषीष्टेति ऋतश्च संयोगादेरितीट् न प्राप्नो-ति । इह च संस्वर्यते इति गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति । यवमान्करोती-ति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम् * । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्र-

---

श्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव । हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् । मङ्क्तेति । मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्ग्लेयादिति । यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः ।

मिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् । इन्दिद्रीयिषति । नन्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । न वाज्विधेः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते[1] अजादेरिति वर्तते । अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः । किं गतमेतदियता सूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरा एषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र ष-

---

इन्दिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च । तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधिः । अजादेरिति कर्मधारयः तेनाच आदेः परेऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते । इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद् द्विरुच्यत एव । अविद्यमानमिति । बहूनां चानन्तरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः । अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोर्द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति । उच्यते । यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते । त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः । अग्नी अन्तरा धवखदिरावन्तरेति तदा द्वितीया । यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपि तु संबन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीयाया युक्तपदत्वादनियतावधिविवक्षायामभावः । यान् द्वौ

ष्ट्रा पूर्तिर्निर्दिशति एतेषामन्येन व्यवायेन भवितव्यम्। अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा। ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्। अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति। अथ वाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति। यदप्युच्यते। इह निर्ग्लेयात्। निर्ग्लायात्। निर्म्लेयात्। निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः। अङ्गस्य संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते। इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति। पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः। पदस्य संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते।

ति। एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम्। बहुत्वस्याविवक्षणात्। अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात्। तस्माद्व्यासावन्तरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तन्नोच्यते। यदा द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहवोऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति। यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा मा भूत्। तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः। अन्त्यात्पूर्व इति। तत्रानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम्। अन्त्यादचः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्मग्न इत्यत्र नलोपो न स्यात्। कृतेऽपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य। अविशेषेणेति। बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुपपत्त्यासत्त्या द्विर्वचनेन [illegible]। बहूनां संनिधौ बहूनामिव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषोऽन्त्यात्पूर्व इति परिहृतः। शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह। यदप्युच्यत इति। पाठक्रमा-

इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातो-र्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति। धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः। धातोः संयोगादेरिति। स्वरानन्तर्हित-वचनम् *। स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यवहितानां मा भूत्। पचति पनसम्। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तयोश्चैवानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्त-र्यं व्यवहितेपि *। व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। त-द्यथा। अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते। तयोश्चैवा-न्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति। यदि तर्हि अन-न्तरशब्दो व्यवहितेपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेक-प्रतिषेधार्थम् *। एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात्। इयेष। उवोख। इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम् प्रस-ज्येत। न वा ऽतज्जातीयव्यवायात् *। न वा एष दोषः।

दार्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम्। निर्ग्लायादित्या-दिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्या-भावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये कार्या-भावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्ततइति भाष्यार्थः। व्या-ख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम्। पचति पनसमिति। हल इति वचनादचा सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति। ततश्च सलोपप्रसङ्गः। एकप्रतिषेधार्थमिति। अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। य-त्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः। एकप्रति-

किं कारणम् । अतज्जातीयव्यवायात् । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति । एवं हि कं चित् कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह । नानन्तरे । वृषलकुलमनयोरन्तरेति । किं पुनः कारणं क्व चिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्व चिन्न । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति । ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा, ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा, ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा, ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा, ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेऽनन्तराविमौ ग्रामाविति । सर्वत्रैव

षेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः । गुरुमद्यचर्नामियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । वृषलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते । ग्रामशब्दोयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम् । अन्ये तु एकशब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यः सारण्यके इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः सारण्यकइति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयो-

ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ ८ ॥ किमिदं मुखनासिकावचनम् । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं, मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ वा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनमिति, किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावच-

---

च्यते । ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः । शुचौ देशेध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् ततश्च सीमन्यधीयतएव । मुखनासिकावचनोनुनासिकः । प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम् । अवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छतेइति प्रश्नः किमिदमिति । निपातनादिति । प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं क्रियते । निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनइति न भाव्यम् । अबाधकत्वपक्षे तु भाव्य मेव । ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन्पक्षे मुखनासिकवचन इत्यपि भवति । यो ह्यीषदुच्यते स उच्यते एव । यथा ईषच्छुक्लोपि शुक्ल एव । मुखद्वितीयेति । मुखसहायेत्यर्थः । तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते । मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनमस्येति । मुखोपसंहितेति । मुखस्य नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्य दर्शयति । तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते । पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते । पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्प्रत्ययो न भवति । यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुख-

नोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्राप्नोति । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्राप्नोति । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । के चित्प्रासादवासिनः के चिद्भूमिवासिनः के चिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि के चिन्मुखवचनाः के चिन्ना-

---

नासिकावचनोक इत्येव भवति । अत्र चानेकदर्शनम् । अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते यथा संयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद् अकारोनुनासिकइव प्रतिभाति । अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न तु समग्रस्य । अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवास्येति । अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः । यदा सर्व एव वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे । यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्वः सूप उभाभ्यां व्यपदिश्यते । यमानुस्वाराणामेवेति । प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः । तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाःस्युः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पक्वमिति चकारलोपप्रसङ्गः । ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु । नैव दोषइति । अ-

सिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता-सतोनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम्* । किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतोनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते । न संज्ञया अनुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः । किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं हि शास्त्रम् । कथम् । आङस्माअविशेषेणोपदिष्टो ऽननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । छन्दस्यचि परत आङो ऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ तुलया सम्मितं तुल्यम् । आस्यं च

नुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभव एव विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । चत्वारोऽत्र पक्षाः सम्भवन्ति । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । त्रिपदो बहुव्रीहिः । तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वा-

प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति। किं पुनरास्यम्। लौकिकमास्यम्। ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्। कथं पुनरास्यम्। अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम्। अन्नमेतदास्यन्दत इति वा आस्यम्। अथ कः प्रयत्नः। प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः। यदि लौकिकमास्यम्। किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हि तत्तुल्यम्। वक्ष्यत्येतत्। प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमि-

तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति। तुलया संमितमिति। व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते। रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः। यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाभावः। एवं तुल्यशब्देऽपि। किं पुनरास्यमिति। किं मुखमथ तत्र भवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः। लौकिकमिति। पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः। यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तते इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तम्। तस्यैव च प्राथम्याद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः। ओष्ठादिति। काकलकं हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः। कथं पुनरिति। यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते। ततस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः। अस्यन्त्यनेनेति। सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुख एव तत्प्रवर्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः। कृत्यल्युट इति करणे ण्यत्। असनमत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः। अन्नमेतदिति। आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः। एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोति अन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात्। कः प्रयत्न इति। किं प्रयतनं प्रयत्नः। अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः। भावसाधन इति। भावेऽभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते तेन नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति। किमास्योपादानमिति। आस्यमेव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः। नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्यास्यान्तश्चर्म विततमस्ति तस्य बद्धा रेखा नासिका तस्या वायुरभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः। विसर्जनीयस्य कौयमतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्या-

ति । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्* । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । जबगडदशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्* । सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारौ । श्वासनादौ । घोषवदघोषवत्ता । अल्पप्राणता महाप्राणतेति । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः । श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च । एकेऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एकेऽल्पप्राणाः । अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः । एवम-

---

भावेपि न दोषः । वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इति भावः । सवर्णसंज्ञायामिति । द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्ये नाविशेषणाच्च बाह्यप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पठितः । अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ज इत्यादौ झरोझरीति लोपप्रसङ्गः । एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते । तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य संभवव्यभिचारसत्त्वा-

प्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य । सर्वमुखस्थानमवर्णस्य एके इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति । नैष दोषः । नहि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्धितान्तमास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नो ऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । नहि प्रयतनं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा

वादित्यर्थः बाह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते । स्पृष्टेषत्स्पृष्टतासंवृतताविवृतताख्याः । बाह्यं ह्यास्यादिति । काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैकइच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यतइति प्रश्नः । सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियतइति नास्य बाह्यस्थानता । एवमपीति । अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयणव्यपदेशः । नहीति । प्राथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य तु व्यवस्थितस्य ग्रहणम् । स्थानमिति । ताल्वादि । करणमिति । स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात् । सत्यमेतत् । प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति । अविशेषित इति । आस्येनेत्यर्थः । द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः । प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र पूर्वं स्पृष्ट-

प्राप्नोति । प्रश्लिष्टावर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्ह्यैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः । अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति । प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । किं सति भेदे, सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सर्वणसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् । भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । यदि

तादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते । एवमपीति । संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण साहृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः । प्रश्लिष्टावर्णाविति । नात्र भागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः । अवर्णस्येति । विभागोत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः । ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येतिलोपप्रसङ्गः । एतयोरिति । ततश्च एत ऐ इत्यौकारोपि स्यात् । भाष्यमाणेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् । अभेदका इति । लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्तइति तेन प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथःसवर्णसंज्ञा भविष्यति । यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्ग्याणां बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । सत्येवेति । झरोझरीत्येवान्यथा ब्रूयात् । यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतम् । शिण्ढि इत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याद् डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् । सर्वमिति । वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि । करणं तु भिन्नम् । वर्ग्याणां स्पृष्टत्वादूष्मणां च विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्च्छन्न निष्ठुरं निस्स्या-

तर्हि सति भेदे किं चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति । अकारच्छकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् । एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव हि तद्धितान्तमास्यं न त्वयं द्वन्द्वः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति । अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यस्तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति । अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति । तस्य * । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् । तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् * । त-

---

नं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति लोपः प्राप्नोतीति । ष्ठानो निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः । अनचि चेति थकारस्य द्विर्वचनम् । तुल्य आस्यइति । तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्ध मस्तकादित्यलुङ् भवति । तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादिवास्यइत्येकत्वं विवक्ष्यते । तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते । अथवेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः । तस्येति । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह । यो यस्येयि । अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूत्रारम्भस्तु रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः स्यात् । तस्यावचनमिति । तस्येत्य-

---

* एकत्वं विवक्ष्यतइति । चिन्त्यमिदम् । एकवचनार्थैकत्वस्य विवक्षणेपि तस्य सजातीयद्वितीयराहित्यरूपतया समानत्वस्यालाभात् । प्रकृते च समानवए स्थानेइत्याद्यर्थस्यापेक्षितत्वात् । तस्मात्प्रत्यासत्त्या तल्लाभ इति बोध्यम् ।

स्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् । सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति । संबन्धाच्चैतद्गम्यते । या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् । यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं

यमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति । न च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम् । एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह । संबन्धिशब्दैरिति । संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोपि प्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः । यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति अपि त्वात्मना । तथेहा-

---

*तुल्यास्येतिसूत्रस्यसवर्णपदस्य स्वरूपपरत्वात्संबन्धिशब्दत्वकथनं नोपपद्यतइत्यत आह । तुल्यास्येति । अयमर्थः । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णपदवाच्यमित्येतत्सूत्रार्थः ततश्च प्रदेशस्थं सवर्णपदं तुल्यास्यप्रयत्नार्थकमित्यकः सवर्णइत्यादौ पूर्वाकः सावर्ण्यमेवाचि दीर्घप्रवृत्तिं प्रति प्रयोजयति न तु कस्य चित् । एतेन कौमुद्यां तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य वृत्तौ मिथःपदं प्रमादपतितं बोद्धव्यम् । तत्र सवर्णपदस्य सवर्णपदपरत्वेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्याप्रवेशेन मिथःपदप्रतिपाद्यपरस्परप्रतियोगिकत्वस्य तत्रान्वयासम्भवात् । विवरणे तु द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य सवर्ण-

तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति । ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः * । ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ ऌकारः । होतॄकार इति । किं प्रयोजनम् । अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ऌति ऌवावचनमिति । तत्सवर्णे यथा स्यात् ।

पीत्यर्थः । ऋकारऌकारयोरिति । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः । अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतयोरन्येन सहेति बोध्यम् । वक्ष्यत्येतदिति । तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते । तत्र ऌति ऌशब्दे विकल्पिते ऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति । स च भवन् ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घं ऋकारो भविष्यति । तत्सवर्ण इति । यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यते अज्मात्रस्य ऌति तत्कार्यं स्यात्

---

* शब्दो हि प्रदेशेपि सवर्णपदैकपरो न तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धिशब्दत्वं दुरुपपादमित्याद्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । प्रदेशस्थसवर्णपदस्य सवर्णपदवत्परत्वे संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिसमाधानासङ्गतेः । तत्रत्यसवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाभावात् । ततश्च सवर्णपदवत्त्वस्याव्यावर्तकतया दध्यत्रेत्यादावपि दीर्घापत्तिः । किं च संबन्धाच्चैतद्दृश्यतइत्यादेरयमर्थः । समानवाक्यार्थप्रविष्टयोर्द्वयोः संबन्धिनोर्मध्ये एकतरस्य संबन्धपुरस्कारेण प्रतीतौ स संबन्धः स्वसमानवाक्यार्थघटकप्रतियोगिक एव प्रतीयतइति । यथा तातेन तुल्यश्चैत्र इत्यादौ जनकत्वरूपं तातत्वं चैत्रनिरूपितमेव प्रतीयते । एवं तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र नैतद्विषयः । सादृश्यप्रतियोगिनस्तद्वाक्यार्थे केनापि रूपेणाप्रवेशात् । इत्यश्च तस्येति वक्तव्यं संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिभाष्यं प्रदेशाभिप्रायकत्वेनैव योजनीयमिति दिक् । अन्ये तु सवर्णपदमत्र सदृशवर्णत्वसमानाधिकरणसवर्णपदवत्परमिति योगरूढम् । तत्र योगार्थतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्य प्रवेशात्सवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वं स्पष्टमेव ततश्च भाष्यमक्लिष्टयोजनमेव ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यविधेर्नाज्झलावित्यादेश्च नासंगतिः । एवं तु मिथः सवर्णसंज्ञमिति कौमुदी युक्तैवेत्याहुः ॥

इह मा भूत् । दध्य्लृकारः । मध्ल्वृकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतद्लृतइति वक्ष्यामि । ततः ॡति । लृकारे परत लृकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालोज्हृस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । न च ऋकार लृकारो वाऽस्ति । ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः । होतृकारः । होतॄ ३ कार इति । होतृ लृकारःहोतल्लृकारः । होतल्ट ३ कार इति । किं पुनरत्र

दध्य्लृकारेति तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा । ऋत इति वक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकारः सवर्ण इति ऋत्येव भवति । ततः ॡति । ऋत इत्येव । इदं चासवर्णार्थम् । तेन ॡति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्रासंहितायामृकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकलप्रकृतिभावे एतदेव रूपम् । शाकलाभावे होतृकारः होतॄकार इति रूपद्वयम् । लृकारे ऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ लृकारइति । शाकलाभावे होतॄकारो होतॢकार इति रूपद्वयम् । तन्न वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ॠ ॡ इति तत्र ऋकारे कदा चिद्दृ इति दीर्घः कदा चिद्दृ इति । लृकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः । न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति के चिदाहुः । अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ऋकारलृकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः । अच्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्माद्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋवावचनमॄवावचनमिति ब्रुवता ऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम् । अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद् नाच्कार्यं प्लुतः । मति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः । किं पुनरिति । एकैकस्मिन्संहितायां शाकला-

ज्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । ऋत्यकः । खट्वऋष्यः । मालऋष्यः । इदमपि सिद्धं भवति । खट्वऌकारो मालऌकार इति । वा सुप्यापिशलेः । उपर्कारीयति । उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति । यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । उरण्रपरः । ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति । ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति । इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्यति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न

भावपक्षे रूपद्वयं साध्यम् । तच्चोभयथापि सिध्यति । तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभयविशिष्टैकासम्भवाद्विकल्पः । यश्चान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्दीर्घत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदा चिद्दीर्घ ऋकारः । ऌकारेऽपि कदा चिदृकारान्तरतम ऋकारः कदा चिद् ऌकारान्तरतम ऌकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः । लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपर इत्यत्र र इति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते । तत्रान्तरतम्याद्दकारस्याण् रपर ऌकारस्य लपरः । असत्यामिति । असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्तव्यं भवति । प्रक्लृप्यमानमिति । ऋत्यच इति णत्वप्रसङ्गः । त्रिभि

भवति। प्रक्रृप्यमानं पश्येति। चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि। अपर आह। त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति। वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऌकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति। यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन। वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्। नाज्झलौ॥ १०॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् *। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल्च। कथं तावदच्त्वम्। इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णाती-

---

त्येति। पूर्वस्मादयं विशेषः। पूर्वत्र शरन्तर्भूतोपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव। वर्णैकदेशा इति। अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात्। अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः। ऋदिताम् ऌदितां च भेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः। नाज्झलौ। अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते। अत एव निर्देशादचामजिभर्हलां हलिभः सवर्णत्वानिषेधः। अज्झलोरिति। प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम्। शकारप्रतिषेध इति। द्विवचनान्तस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः। इकार इति। अत्र सूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति। स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्रे इदं न व्याप्रियतइति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति। यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधात्। इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति। अस्ति च पूर्वेण सवर्ण-

त्येवमच्त्वं हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम्। तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः*। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात्* । सिद्धमेतत्। कथम् । अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां च विवृतम्। ईषदिति निवृत्तम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा* । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत्। किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति। वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आ-

---

त्वमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्ति। अपवादत्वस्यैवासंपत्त्या। परश्शतानीति । शतात्पराणि शताधिकानीत्यर्थः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः। पारस्करादित्वात्सुडागमः। सकारस्य शुत्वम्।अनचि चेति द्विर्वचनम्। झरो झरीति लोपाप्रसङ्गाच्छिशकारकश्रवणप्रसङ्गः । शरोऽचनचि चेत्यत्र त्विकारेण शकारो न गृह्यते। अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति।.सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । वाक्येति। भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहिकारेण शकारो न गृह्यते। सवर्णसंज्ञायास्तस्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात्। अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेण दृष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् । ततश्चाक्षूपदेशेत्संज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य चावित्यादौ प्रवर्तते । न त्वक्षूपदेशादिषु । नापि स्वात्मनि । ततश्चात्र सूत्रेऽज्ञानिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्य ग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारीशेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते । तत्र क्व ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्व नेति विषयवि-

दिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति । यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते कुमारीहते । अकः सवर्णइति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः सवर्णइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति । शकारं न गृह्णाति । अपर आह । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झल्त्वात् । अच्चैत्र हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम् । हल्षूपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः । अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च

भागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति । यथैव तर्हीति । ईकारस्य ह्यचाग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः । अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह । अपर आहेति । अस्मिन्पक्ष-

समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा वा मा भूत् । ननु चोक्तं परश्शतानि कार्याणि झरो झरीतिलोपो न प्राप्नोतीति । मा भूल्लोपः । ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विशकारकम् असति लोपे त्रिशकारकम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव । कथम् । विभाषा द्विर्वचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदा चिद्द्विशकारकं कदाचित् त्रिशकारकम् । सति लोपे द्विशकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथा ऽभेदस्तथास्तु । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ * ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ किमर्थमी-

---

इति । एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति । इह तु साध्यभेदः सिद्धावनच्त्वं हेतुरनच्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः । एतच्चेति । अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः । ननु चेति । स्तुतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते । स एष कथं भेदो नेत्यत्रैवच्छेदः । भेद एवेत्यर्थः । इतर आह । स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात् । विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः । द्विर्वचनमपि विभाषा । यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात् । लोपोपि विभाषा झयो होन्यतरस्यामित्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ * ॥ इति महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेति इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करो-

दादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् । नहि प्लुतास्तत्कालाः । असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अप्लुतादप्लुतइत्येतन्न वक्तव्यम् । किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सि-

---

तीति प्रश्नः । तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः । उदात्तेति । क्व चिदनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितं न हि प्रगृह्यो ऽनुनासिकः सम्भवति अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात् । प्लुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात् । असिद्ध इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । यदयमिति । असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावो ऽनुमीयते । सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते । न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोरुत्वएव सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते । किमेतस्येति । प्रकृतिभावएवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः । इतरो लाघवं दर्शयति । अप्लुतादिति । सिद्धे हि प्लुते ऽतीतीति तपरत्वादप्रसङ्गः । किमत इति । यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्य-

द्धः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति । किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम् । प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् । अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वादिति । तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृह्णीयाद्द ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम् । किं कारणम् । अनण्त्वात् । यदि

संज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः । कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः । उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्ष इतिकरणः । अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदाह । पठिष्यतीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः । देवदत्ता३ इति देवदत्तेति । यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात् । अयमभिप्रायः । आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते । दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति । प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते । एवमपीति । अयं भावः । आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यतइति प्लुतानां न स्यात् । यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति । आकृतिपक्षेपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा व्यक्ति गृह्यते तथा चानण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम् । य-

पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वहि अत्र । अकुर्वह्यत्रेति । तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति । प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । क्रियते तन्न्यास एव । अप्लुतादप्लुतइति । एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । अत्र चासावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्का-

---

दि पुन रिति । ह्रस्वसाहचर्यादिकारोपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयतइति ह्रस्वानामिति बहुवचनं तत्र ह्रस्वनिर्देशे अण्त्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याभावाद् भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः । ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते । नैष दोषः । प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम् । अन्यथा प्लुतो ऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । एवमपीति । ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात् । यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किं चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते । तदा सम्भवत्ये-

ला एव भवन्ति । कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति । कश्चात्र विशेषः । ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः * । ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । पचेते इति । पचेथे इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति माले इति । अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । खट्वे इति माले इति । न वाद्यन्तवत्त्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भवि-

---

वायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः । कथं पुनरिति । ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न सम्भवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः । तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः । पचेते इति । एकारोऽत्र द्विवचनं न भवति अपि तु तस्यान्तः । वचनादिति । द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः । अस्तीति । मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः । खट्वे इतीति । अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम् । एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः । ईदूतोः केवलयोरेव सम्भव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्ध्यति । एकारान्तस्य द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ सम्भवात्खट्वे इत्यत्र न सिद्ध्यतीति दोषः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति

ष्यति । अथवा एवं वक्ष्यामि । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः * । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य । यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष-

---

दोषोपन्यासः । अथवेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिः । पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः सुप्तिङन्तं पदमित्याद्यन्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम् । दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह । लुकि प्रतिषेध इति । दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । कुमार्यगारमिति । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासः । यावता वृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः । यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्यतेति दोषोपन्यासः । सप्तम्यामिति । ईदूतौ सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तत्तर्हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः । ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः । न ह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम् । किं तर्हि औसिति

यिष्यामः । ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्लीस्तां वस्त्रे इति । अत्रप्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं लुक्क्रियतां शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः । नित्यो लुक् । कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावोप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शीभावे कृते लुक् । अथापि कथं चिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत् ।

सकारान्तम् । तदन्तमिति द्विवचनान्तम् । ईदाद्यन्तमिति । ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देन ईदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः । शुक्लीस्तामिति । शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौ तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः । ततश्विप्रत्ययः । शीशब्दस्य सुप इति लुक् । अस्य च्व्यन्तस्य च्विनिमित्तं तद्धितान्तत्वाल्लुप् तस्याव्ययादिति लुक् । अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते । क्व चित्तु पाठः ईदाद्यन्तं च श्रूयतइति तत्रैवं व्याख्येयम् । ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयतइत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्व्यन्तस्य च्विनिमित्तः स द्विवचनस्य न कार्यमिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् । अथापि कथं चिदिति । स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति

पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः । अदसो मात् ॥ १२ ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः* । मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमू अत्र । अमी आसते । अमू आसाते । ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थो हि सिद्धे * । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोज-

---

न्यायेन ग्रीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासम्भव एव दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षो ऽङ्गीकृतः । तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षे ऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । अग्नी इत्यत्र ह्यौकार एव द्विवचनं न त्वौकारान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वा शब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसी वेत्यादिस्तुच्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते । अदसो मात् । मात्प्रगृह्येति । अस्मिन्सूत्रे न्यास इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दान्मत्वस्य च । आत्वस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः । अमी आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू आसाते इत्यावादेशो ऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः । नाजानन्तर्य इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । वचनार्थो हीति । वचनस्य

नम् । किम् । यत्सिद्धं प्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणो प्रगृह्यस्यानुनासिकोदसो नेति । विप्रतिषेधाद्वा * । अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति । प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे ऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । कथम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्वि-

---

प्रयोजनमित्यर्थः । नैकमिति । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यतइत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुह्रादणित्यादि । तत्रैवायमिति । न च तत्र दूदेदुग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोनुनासिको ऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणमिति असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सती असिद्धत्वं बाधिष्यतइत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः । विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इति भावः । करिष्यतइति । आश्रयिष्यतइत्यर्थः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह । सूत्रविपर्यास इति । अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह ।

मादिति । न च ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । तत एवं विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । तत्र सकि दोषः* । तत्र सकक्कारे दोषो भवति । अमुकेत्र । न वा ग्रहणविशेषणत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । ग्रहणविशेषणत्वात् । न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि, ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परे ये ईदादय इति ॥ शे ॥ १३ ॥ इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति । शे ऽर्थवद्ग्रहणात् * । अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रह-

---

वृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्यम् । एद्ग्रहणानिवृत्त्यैवामुकेष्वत्राप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा । एकयोगे परिहारान्तरमप्याह । अथ वेति । मार्थादिति । मार्थ एव स्थानी मशब्देनोक्त ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति । बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् । उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः । स्वरे इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पदलक्षणे इति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थिते ऽचि असिद्धे ईत्वोत्वे । तेनामुया ऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः । तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः । स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयतइति उत्तरेभिप्रायः । तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमिदूदेद्विशेष्यते । तेनामुकेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाभाव एव । योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजनमिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् । शे । इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपम् । युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः । शे ऽर्थवद्ग्रहणादिति । स्वंशब्दस्ये-

णं न चैषो ऽर्थवान् । एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं तर्हि हरिशे बभ्रुशे इति । एकोत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् । अपरस्तद्धितार्थेन । समुदायोनर्थकः ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थम् । चकारात्र जहारात्र । एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षेत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमाने ऽत्रापि प्राप्नोति । एषो ऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः । एको ऽज् यस्मिन् सो ऽयमेकाच् एकाजिति ।

त्येवान्तरङ्गत्वादर्हयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम् । अत्र च शे शब्दो ऽनर्थकः । सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत् । तयोः समुदायोर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः । एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोर्थवानेव । अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः । लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति । लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम् । अथ वेति । अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य चिदानर्थक्यम् । यथा दश दाडिमादिवाक्यस्थपदार्थानां परस्परसमन्वयाभावादिहापि हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थेनान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम् । निपात एकाजनाङ् । निपात इति किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचो ऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः । चकारात्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातो ऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अततेर्ङः । अथागच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते । ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः ।

किं तर्हि । तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणः । एकः अच् । एकाच् । एकाजिति । यदि तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि अच्चान्यच्च तत्र स्याद् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्याद्धलन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् । एवमपि कुत एतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च । इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । इयमिह परिभाषा भवति आद्य-

---

तत्पुरुषो ऽयमिति । अन्तरङ्गत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः । नैव दोष इति । ननु पुरो ऽक्षिरिति रुत्वान्तस्य प्रकृतिभावादोत्वं न स्यात् । नैष दोषः । प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् उत्वे तु रुत्वमाश्रयात्सिद्धम् । एवमपीति । अन्यतरमिहास्या ऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः । पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ । सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः । ओरावश्यके लाव्यं पाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः । मिदचो ऽन्त्यात्परः । तानि यानीति । अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः । आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत । नैष

न्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति । यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अनाङिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह कस्मान्न भवति । आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम् । अननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः । क्व पुनरयं सानुबन्धकः । क्व निरनुबन्धकः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मर-

दोषः । आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते । अथ वा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तूक्तं परिभाषा भविष्यतीति । एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् पशुना यजेतेतिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनः स्याद् यद्यचाच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । इह अइउ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद् नावयवानां समुदायैकाज्द्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात् पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात् अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत । एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात् । अनाङिति किमर्थमिति । ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः । अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईषदर्थे । आ उष्णमोष्णमिति । आङीषदर्थे इति चोक्तम् । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । प्रादिषु हि ङित् पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ

णयोरङित् ॥ ओत् ॥ १५ ॥ किमुदाहरणम् । आहो इति उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारो ऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भः । ओषु यातं मरुतः । ओषु यातं बृहती शक्करी च । ओ चित्सखायं सख्यावबृत्याम् । ओतश्च्विप्रतिषेधः* । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् । अदो ऽभवत् । तिरो ऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं

ङिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रादिति । विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यसे इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतो ऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति । ओत् । निपातसमाहारो ऽयमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुइत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावे ऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः । ओषु यातमिति । आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावाद्भवत्ययमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पर्युदासे तु सति न दोषः । तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङा सहैकादेश आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च प्रयोजनं क चिच्छाखायामो आयतमिति पाठे प्रकृतिभावः । अदो ऽभवदिति । च्व्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम् । ऊर्यादिच्वीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद् उभयार्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददो ऽभवदित्यत्रापि भवति ओषु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधते इति प्रतिषिद्धार्थमपि

न भविष्यति । एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत् । अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न वाहीको ऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ उञ ऊँ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इह

स्यादिति को विरोधः । ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् । एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति । गमेर्डो इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते । एवं तर्हीति । गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो ऽर्थो वाहीकः । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम् । तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतश्च गौणो ऽर्थः । तस्माल्लौकिको ऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति । गो ऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य । गो ऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः । शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावे ऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वनार्थो नापेक्ष्यते । तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धः । वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वक्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति । उञ ऊं । इह कस्मादिति । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । यदयमिति । एकादेशे

कस्मान्न भवति । आहो इति उताहो इति । उञ इत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः । ऊञो ऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते इति । यदयमोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भ इति । दोषः खल्वपि स्याद् यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति । जानू अस्य रुजति । जान्वस्य रुजति । मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा द्वावुकाराविमौ । एको ऽननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धकः तद्यो ऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः । उञ इति योगविभागः * । उञ इति योगविभागः कर्तव्यः । उञः शाकल्यस्या ऽऽचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति विति । तत ऊँ । उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्या ऽऽचार्यस्य मतेन दीर्घो ऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च, ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः ।

ज्ञते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः । इह रूपत्रयं साध्यम् । उइति । विति । ऊंइति । तच्चैकयोगेन न सिध्यति । एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । उ इति ऊं इति न तु वितीति । तदर्थमाह । उञ इति योगविभाग इति । उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते । उ इति वितीति । ऊं इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो

गविभागः । ऊँ वा शाकल्यस्य * । शाकल्यस्या ऽऽचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ ईदूतौच सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येव । ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थो ऽर्थग्रहणेन । लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् । लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क्व । सोमो गौरी अधिश्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् । नात्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते । यदि पूर्वसवर्ण आट् आम्भावश्च प्राप्नोति । एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति । न चास्ति सप्तमी ईदूतौ ।

नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे एव रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति । ऊं वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य स्मृतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञा ऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीदोज इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः । लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सति अर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपे ऽपि सिध्यति । पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा । आडाम्भाव इति । एकादेशं बाधित्वा ऽऽडामौ स्याता-

तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति । सोमो गौरी अधिश्रित इति । तत्रापि सरसी यदि । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । मा वा पूर्वपदस्य भूत् । अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रह-

---

म् । वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यतइति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः । मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह । यत्रेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिशब्दस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः । सरसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थो ऽर्थग्रहणेन । ज्ञापकमिति । ईदूदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमी सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह ।

णम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । नद्यामातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणे ऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थो ऽभिधीयते ॥ इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् * ॥२॥ दाधा घ्वदाप् ॥२०॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् * । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सा आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र

मा वेति । वाप्यश्वो नद्यातिरिति । संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् । अर्थेति । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलो ऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा । दाधा घ्वदाप् । दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह । घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्धेटामिजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्याऽऽत्वे कृते ददातिदधातिवच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते इन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दोदेङ्धेटामपि घुसंज्ञा कृतात्वानां चैषां स्थानिव-

चैतआत्वभूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात् । लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति । अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न

आत्वेन सिद्धेति प्रश्नः । आत्वभूतानामिति । भवतेः प्राप्त्यर्थाद्दाष्टपाद इति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः । एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः । सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयतइति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति । प्रणिदातेति द्यतेर्दैङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा । कथमिति । दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधाः प्रकृतय इति । दीयतइत्यादावीत्वादेः । आत्व-

स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति । तर्त्तार्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति । ततो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप् । अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आ-

---

भूतानामिति । दाण्दाञ्धाञाम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति । एतद्द्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति । तत्पुरस्तादिति । नेर्गदेति सूत्रे घुमास्थयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्य तदुभाभ्यामभिसम्बन्त्स्यते । प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वम-

कारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । समानशब्दप्रतिषेधः * । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति । प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति । समानशब्दाप्रतिषेधो ऽर्थवद्ग्रहणात् * । समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात् । न चैतावर्थवन्तौ । अनुपसर्गाद्वा * । अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति ।

नयोः । गामादाग्रहणेष्विति । अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाबिति पित्प्रतिषेधं सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्यथा ऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहणइति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटो ऽपि सिध्यति । दोदद्घोरित्यत्र दाद इत्येव धेटो निवृत्त्यर्थं सन्देटो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं इत्येतत् । तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादङ्ग व ऽप्रसङ्गात् । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामित्यर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृङ्धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधारूपे संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात् रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्त्वं न करोतीति प्राप्तिः । अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात् । उरण् रपर इति चाण्विधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति निदारधारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा । अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञकापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घोपरतो णत्वं विधीयते । अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं

प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथाऽन्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि अर्थवत आगमो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वाऽन्यत्र । लविता चिकीर्षितेति । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तर-

तु दाधारोरपेत्त्वयेत्यदोषः । इहापि तर्हीति । अत्रापि पुकि कृते पकारान्तो ऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः । न वा ऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः । यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशाहानिः । इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् । यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदा ऽयं परिहारः । स्वार्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वाण् णत्वं न भवत्येव । तद्गुणीभूत इति । प्रयोगसंपादनउपकारक इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणाऽऽदेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः । अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानिनमपनीयाऽऽदेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । बाढमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न नि-

स्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अना- गमकानां सागमकाः । तत् कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्त्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे* । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्ता ऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। कुतः पुनरयं दोषो जायते । किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते उपदिदीषते । सनि मीमाघुरभलभेति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः । एजन्तानामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रह-

---

वृत्तिवाचो ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वःक्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि । आदेशास्तर्हीमे इति । इड् भवतीत्येतद्द्वारेण तथ्यस्येतथ्यादेशः क्रियते । सर्वइति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेशा इति । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यते ऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे ऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु । तथापि विकारभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियतइत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्यादाप्शब्द आदेशः क्रियतइति दाशब्दस्या नर्थक्यप्रसङ्गः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् । दीङ इति । उपादीस्तइति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः । इह खल्विति । एचो विषये आत्त्वविधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः । न चेयमिति । एच एव स्थाने आ-

णेन गृह्यते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति। दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् *। दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदातं मुखम्। ननु चाऽऽत्त्वे कृते भविष्यति। तदुपात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। पित्प्रतिषेधाद्वा *। अथ वा दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम्। अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत। प्रणिदापयतीति। शक्यं तावदनेनादाबिति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः।

स्वविधानादित्यर्थः। सन्निपातेति। अकित्त्वसन्निपातेनात्त्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नेत्वाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते। अत्र केचिदाहुः। दीङस्त्वजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातीति णत्वं भवति। अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्त्वइति विशेषो निर्दिष्टः। अन्ये त्वाहुः। निर्देश एवैजन्तानामनुकरणानामात्त्वे कृते दाण्दाञ्धाञां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः। नाहि तदनुकरणस्यात्त्वमस्ति अगुणविषयत्वात्। दाप्प्रतिषेध इति। दाप्लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्त्वमत्र प्राप्नोति। शक्यं तावदिति। दाप्दैपौ धातुषु बान्तौ पठितव्यौ। तावत्येव

आत्वे कृते भविष्यति । ननु चोक्तं तद्धात्वं न प्राप्नोति किं कारणमनेजन्तत्वादिति । पकारलोपे कृते भविष्यति । नह्ययं तदा दाब् भवति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतच्चात्र युक्तम् । यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । यदयमुदीचां माङो व्यतीहारइति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति । अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति । कथमवदायतीति । श्यन्विकरणो भविष्यति ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् * । सत्यन्यस्मिन् यस्मात्

ति । इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः । अथवेति । अनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे उपदेशएजन्तानामात्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः । माङ इति । मेङो ग्रहणं न माङः । मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात् । माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीतइति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य । प्रणिदानं व्यतिहार इत्येको ऽर्थः । उदीचां मेङ इति तु न कृतम् । एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात् । अथ वेति । दिशादिषु दाप् गोधने इति पठ्यतइत्यर्थः । आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ एकशब्दो ऽसहायवाची न संख्यावाची । बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्या ऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्तादवतिरिति ज्ञातं यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति । द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधारा ऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत । सर्वातिदेशानां कार्याऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहा ऽऽश्रयणम् । किमर्थमिति । व्यप-

पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् *। तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एकाचो द्वे प्रथमार्थम् *। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ । इयाय आर इत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् *। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी वेति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । इह न स्याद् इन्द्रो मावक्षत् सदेवान्यक्षदिति । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भव-

---

देशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः । इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह । सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः । क्वचिदा[illegible]भावादिति पाठः । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति । सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते । वक्षदिति । वच् लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोऽडाटावित्यडागमः सिप्

ति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् *। अन्तरेण वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति। विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा। ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा। ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति च मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा। ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा। ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदा

कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्। अवचनादिति। अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इह तावदियायेति इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः। एति। इतः। यन्ति। अयनम्। आयकः। अगात्। गमयतीति। तस्यायमेकाऽजवयव इव लक्ष्यते। अथवा ऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एको ऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति। एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः। एवं सिप्प्रत्यय इट्सहितो ऽपि दृष्टो जोषिषदित्यादौ वर्षादित्यादौ केवलो ऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रे ऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायो ऽत्र नावतरति। पदसमुदाय इति। पदपर्यायः पदशब्दः। तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः। न तु ऋचः

ऋक् एकर्चं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति । यथा तर्हि । बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति । अयं मे ज्येष्ठो ऽयं मे मध्यमो ऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठो ऽयमेव मे मध्यमो ऽयमेव मे कनीयानिति । तथा ऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति । तथा ऽनेत्याऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति । आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् * । अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणो ऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन । गोनर्दीयस्त्वा-

---

कस्यापि ऽप्येकमेव पदं भवति । अत्राऽप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अभेदोपचाराच्चार्थ एव पदादिभिरभिधीयते । अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमत्पत्तयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्यो न जनिष्यतीति बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते । असूतायामिति । बहुकृत्वो ऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्धन्यते तथा या प्रसोष्यते सा ऽपि काचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरुपादानम् । नाऽपि प्रसूता नाऽपि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते स्त्र्यन्तरेषु बहुपुत्रत्वे सति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः । अनेत्येति । बहुकृत्वो ऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव आजिगमिषुश्च भावान्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं, यस्तु सकृदेवागतः

ह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्नित्दाद्युदात्तत्वे* । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात् । ञ्नित्यादिर्नित्यमिति । इहैव स्याद् आहिचुम्बकायनिः । आग्निवेश्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् । वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम्* । आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोपि-

---

मोपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनन्त्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेषु आद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः । इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह । अपूर्वेति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण । भाष्यकारस्त्वाह । सति त्वन्यस्मिन्निति । नह्यनपेक्षितयोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्तव्यो ऽयं योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति । तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगो ऽयमारब्धः । प्रत्ययञ्नित्दाद्युदात्तत्वइति । प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्व उच्यते । प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययो ऽपि विषयइति प्रत्ययेपि तदुच्यते । यद्वा । ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद् ञ्नितो ऽपि संबन्धि भवतीति नाऽस्ति भिन्नविभक्तित्वम् । ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात्पित्त्वाल्लिङ्गादेकाचोपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात् । विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात् याथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्य इति । अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति ह्रस्वत्वम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम् । कृतिरिति ।

षड् मन्दिषदित्यत्र न स्यात् । यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम्*। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति। तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् । अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम्* । आडजादीनाम् इहैव स्यात् ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट । ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात् । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम्*। ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति । खट्वे इति माले इतीत्यत्र नस्यात् । मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम्* । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् । अचोऽन्त्यादि टि प्रयोजनम्*। टित आत्मनेपदानां टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे। कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् । अलोऽन्त्यस्य प्रयोजनम्*। अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति । आभ्यामित्यत्र न स्यात् । येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम्* ।

क्तिनो नित्त्व तादौ च निति कृयतावित्यत्रमर्थं स्यात् । मौवर्य: सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । जोषिषदिति । लिङर्थे लेट् । इट ईटीति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप इण् स्यात् । यस्मिन्विधिरिति । स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तत इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । अजाद्याट्त्वे इति । सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्त्तिककारस्तु अजादीनामटासिद्धमित्याह । अन्तवदिति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थं प्रपञ्चार्थोयमुपन्यासः । कुरुतइति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात् तशब्दाऽकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते । अका-

अचो यद् इहैव स्यात् चेयं जेयम् । एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः * । घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः । घसंज्ञायां नदीतरे ऽप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति । तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् * । औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम् । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते । यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । को ऽसौ । उपदेशो नाम । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः ।

ऽन्त्यस्याङ्गस्य अलो ऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । एयमिति । ईङो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति भवति । तरप्तमपौ घः । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव तादी घः पितौ घ इति वा वक्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं स्वार्थेऽपि तरबस्तीति सूचनार्थम् । तेनाम्राच्च्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेरृदोरबित्यप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्वरूपमात्रा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि । द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दविशेषणार्थं कृतमन्यथा द्वित्रिशब्दसाहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि कृत्वोऽर्थ एव ग्रहीष्यत इति किं कृत्वोऽर्थग्रहणेन । अप्रतिषेध इति । न प्रतिषेध इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे अनर्थकः प्रतिषेध इति । औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकम् । यत्रास्येति । अनुबन्धयुक्तमि-

अथ वाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति । स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति । बहुगणवतुडतिसंख्या ॥२३॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् * । संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति । संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संख्यासंप्रत्ययार्थम् । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् । ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके * । अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो-

---

त्यर्थः । न चैष इति । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं न तु साक्षान्निर्दिष्टम् । समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः । यदा तर्हीति । ननु तीर्णिरिति भवितव्यम् । एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चादन्यथा विशेष्यत इति न दोषः । स्त्रीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकस्य प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः । महिषी रूपमिवेति । इवशब्दो भिन्नक्रमः । तेनायमर्थः । महिषीइवेयमाकृतिरिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् । बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति । संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः । ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकापि संख्या ग्रहीष्य-

न स्यात् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । यथा लोके । तद्यथा लोके । गोपालकमानय कटजकमानयेति । यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति । इह तर्हि प्राप्नोति । नदीभिश्चेति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति । एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः

तदित्यर्थः । कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोयम् । तथाहि । सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र । नदीपौर्णमासीति । यू स्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य । अशब्दसंज्ञेति निषेधात् । पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत् । एवमप्यू पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्य स्याद् ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृह्यते । तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः । यदयमिति । नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत् । व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज् भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेति । अन्यथा नुद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् । न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः । उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः

कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति । न च कश्चिद्दोषो भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ष्णान्ता षट् । षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानो विप्रुष इति । इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोकइति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वा ऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ

स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् । इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् । आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः । सामर्थ्यम् । यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासम्भवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणं प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे । ग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांसुलपादमिति । अचिरोषितम् । अत एवाप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञान्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति

बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्राऽपि, नावश्यमिहैव । तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणमिति । कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य । अथ वा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम् । बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि

तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति । एव मिहापीति । बह्वादय एवात्र संख्यात्वेन प्रक्रान्ता इति भावः । न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो न त्वेकादिसंख्यानिरासाय । अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य । कर्मणि द्वितीयेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । न च क्रियायाः संख्या सम्भवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् । कण्वमेघेभ्यः करणइति । तत्र्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तत्र्यादयः साधने उत्पद्यन्तइति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानामनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते । तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्यात्त्रिचतुरादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत त-

वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह । संख्यावदिति गम्यते। अथवा ऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्या ऽस्ति । ननु चेयमस्ति डतिः । यर्त्तहि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चाऽपि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत् स्यात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् । अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । ल-

स्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति । अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः । अर्थवत इति । ननूभयसंभवे इयं परिभाषोपतिष्ठते । डत्यन्ता च कृत्रिमास्ति । डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः । अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य । अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानाम् । तेन बहुगणशब्दयोः सङ्ख्यवैपुल्यवाचिनोस्सञ्ज्ञा मा भूदेकादीनां तु कथं स्यात् । नैष दोषः । इहान्वर्थसञ्ज्ञाकरणेन तावदनुरूपः सञ्ज्ञी सर्व आ-

घ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । संख्यायते ऽनयेति संख्या । एकादिकया चापि संख्यायते । उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते । इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । अथ वा सा-

---

ख्यायते । तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते । अत एव सङ्ख्यवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्संज्ञा न भवति । तद्वदतिदेशपक्षेपि परस्परसाहचर्यात् संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्तये नियमायातिदेशः क्रियतइति अतिप्रसङ्गो न भवति । सञ्ज्ञिविशेषणेनार्थ इति । ष्णान्तेत्यनेन विशिष्टं सञ्ज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः । न चान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शनइति भावः । भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह । न खल्वपीति । यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः । अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् । शब्दस्त्विति । स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । द्रव्यात्तु तत्त्वान्यथात्वासायइत्यर्थः । सापेक्षोयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः ।

पेक्षो ऽयं ष्णान्तेति निर्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे । अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्* । अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थम् । कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अध्यर्धकम् । लुकि चाऽग्रहणम् * । लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति । द्विगोरित्येव सिद्धम् । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः * । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् । अधिकग्रहणं चा-

---

तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः । अध्यर्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थं चेदं ग्रहणम् । अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्धशब्दस्यैकदेशवाची न संख्यावाची । एकदेशादिशब्दवत् । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या । अध्यर्धशूर्पमिति । अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः । ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञष्ठञौ वा अध्यर्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्धकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् । द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये त्वाहुः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव । तथा हि गम्यते । एको ध्यर्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्धतृतीय इति । तस्मात् नियमार्थमध्यर्ध-

लुकि समसोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् * । अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । अलुकीति किमर्थम् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । बहुव्रीहौ चाग्रहणम् * । बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । संख्येत्येव सिद्धम् । बह्वादीनामग्रहणम् * । बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । ज्ञापकं किम् । यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति । वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ष्णान्ता षट् ॥२४॥ षट्संज्ञा-

---

शब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः । अधिकषाष्टिक इति । अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम् । तद्धितार्थेति समासः प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्या सञ्ज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यचेति उत्तरपदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन । नैतदस्ति । अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् । ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः । योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम् । किन्तु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम् । यदयं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् वतो रिथुक् षट्क-

यामुपदेशवचनम् *। षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शताद्यष्टनोर्नुम्नुडर्थम्। शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद्भवति। उक्तं वा। किमुक्तम्। इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। अष्टनोऽप्युक्तम्। किमुक्तम्। अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति। अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सप्तमादो द्युम्न एकास्ताः। एका इति। नैष दोषः।

तीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति। । ष्णान्ता। षट्संज्ञायामिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः। तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः। नुम्नुडर्थमिति। अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम्। नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम्। अष्टानामिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटो ऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम्। अष्टनो दीर्घेति। तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते। यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदा ऽष्टस्विति परत्वात् षट्स्वरो झल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन। कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति ततश्च अपवादत्वात् षट्स्वरो ऽनेन बाध्यतइति दीर्घपक्षवदादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यन्दीर्घग्रहणम्। एकास्ता इति। स-

एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापरः । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्येत्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति । एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश् । ततः षड्भ्यः । षड्भ्य श्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति । षड्भ्य इति । अथ वा उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः । यद्येवं प्रि-

---

ख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् । इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः स्यात् । सप्तम इति । अष्टाभ्य इति कृतात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् विधीयते । हलीति । ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति । जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज् ज्ञापकादात्वं भवति । कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति । यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात् । यद्येवमिति । हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वेन भवितव्यम् । तत्रैव चौश्त्वेनात्वमनुमीयत इति जश्शसोरात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेष्वप्यष्टार्थेष्वात्वेन भाष्य-

याष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । डति च ॥२५॥ इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्सञ्ज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । डतिचेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते । क्तक्तवतू निष्ठा ॥२६॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः* । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः* । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति । अनुबन्धो ऽन्य-

---

मित्यत्रापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् । डति च ॥ यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः क्रत् । अथेति । तत्र सङ्ख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः सङ्ख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिकः ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्नास्ति । यत्र च सारूप्यं तत्र च स-

---

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । इत्यत्र प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथा ऽपकर्षाभावेऽपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः । यदि तावदिति । ष्णान्ता च षडिति सूत्र पाठ्यं तत्र चकाराद्यत्नात्स्वरितलिङ्गासङ्गादनुवर्तमानं डतिग्रहणं सम्बन्त्स्यतइति भावः । डति चेत्यत्रेति । चकारात्पट्सञ्ज्ञानन्तरं

त्वकरः । अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्त्वं करिष्यति । अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेन्न लोपात्* । अनुबन्धो ऽन्यत्त्वकर इति चेत्तन्न । किं कारणम् । लोपात् । लुप्यते ऽत्रानुबन्धः । लुप्तेऽत्रानुबन्धे नान्यत्त्वं भवति । तद्यथा । कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्राऽसौ काक इति । उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्ते ऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति । यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति । अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति । सिद्धविपर्यासश्च* । सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति । अयं स तशब्दो लोतो गर्त इति अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तस्य भवति इदं तद्गृ-

---

न्देह: कथमस्यानुबन्धकार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाऽभिप्राय: । सिद्धान्तवादी तु मन्यते । अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्था: कारककालादयो लक्ष्यन्ते । तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा देवदत्तेन लून: शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञ: कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते । यदा तु लोतमालभेतेति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्त: प्रयुक्त इति मन्यते । सिद्धविपर्यास इति ।

करणाश्वानेन सञ्ज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । नष्टं गृहमिति । अज्ञात-

हमिदं तद्गृहमिति । एवं तर्हि कारककालविशेषात् सिद्धम्* । कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति । तद्यथा । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा । एवमपि प्राकीर्षीत्यत्रापि प्राप्नोति । लुङि सिजादिदर्शनात्* । लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते । प्राभित्तेति । दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति । एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति । यत्र सिजादयो नेति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥२७॥ सर्वादीनीति कोऽयं स-

सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृहमिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते । न त्वेतद् द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात् । प्राकीर्षीति । अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः । दृश्यन्ते चेति । सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र प्राभित्तघटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्तृकत्वाद्यवगमाल्लङन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्तस्येति प्रतिपाद्यते । अञ्जिघृषिधृषिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठा संज्ञा न भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ इति श्री॰ कैयट कृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । कोयमिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहि-

---

मित्यर्थः । इति पञ्चमाह्निकव्याख्यानं समाप्तम् । किमन्येपीति । अन्येपि

मासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः । नैष दोषः । भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । तद्गुण आनी-

---

निश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः । एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । यथा क्तक्तवतू निष्ठेति क्तान्तेभ्यः कण्वादिभ्य इति चेति प्रश्नः । तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः । वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह । बहुव्रीहिरिति । एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः । अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति । कोऽस्य विग्रह इति । तानीमानीति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वतश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत । अत्र चार्थो बहुव्रीहिर्नेयते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते । तानीमानीति । सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम् । दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये वि-

यते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः * । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किं चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । ननु च निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात्

ज्ञायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदस्समुदायस्समासार्थः । तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामिव पृथक् प्रयोगत्वात्कार्यार्थ या संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति । यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयतएव । णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वावयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्तइति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवो ऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराण्णत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः । निपातनादिति । लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्याच प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते । किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते । अथ क इति ।

विधयः किमेवमेवंजातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति भवन्तीति । यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथाप्राप्तस्यादेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ।

यथा प्राप्तं च णत्वम् । किमन्ये ऽप्येवं विधयो भवन्ति । इको यणचीति वचनाद् यण् स्यात् । यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत । नैष दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । षष्ठ्या ऽत्र निर्देशः क्रियते । षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति । इह तर्हि कर्तरि शप् दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात् । यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत । नैष दोषः । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्र-

---

सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः । निपातनञ्चापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः । ननु चेति । प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम् । निपातनस्य तु तद्रूपसाधुप्रतिपादनेन तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः । इको यणचीति । यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्निवृत्तिरित्यर्थः । षष्ठ्या चेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविको ऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते ॥ इह तर्हीति । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति एकेन परदेशस्या ऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चा ऽर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य सम्पादनात् । शबादेशा इति । श्यनश्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य । तेन करोतीतुप्रत्ययस्या ऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्य मिति नुमागमो न भवति । श्नादित्य धकारादा । रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचः परः श्नम् भवति न तु शपः परः । यथा च भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्या-

कृतश्चानुवर्तते । इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत । नैष दोषः । नाप्राप्ते हि के ऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति । समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो हिततततयोर्वेति । सततम् । संततम् । सहितम् । संहितम् । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति । अपरस्पराः क्रियासातत्यइति । यथाप्राप्तं चाऽलोपम् । संततमित्येतन्न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः* । संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चि-

---

मिति रमागमो गोपधयोर्निवर्तक एवं शप: स्रम् । इह तर्हीति । देशभेदाद्विरोधाभावे ऽपि काऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोदति न समुच्चय: । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । लुम्पेदवश्यमइत्ययं श्लोको ऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेनेत्यर्थ: । सांतत्यमिति चानभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगाभाव: । पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाध: प्राप्त: पृषोदरादित्वान्न भवति । संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विभाषयान्तरे दृष्टास्तएवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देश: । सर्वाय देहीति पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश्रये च द्वड्गात्वे इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्सम्भवन्नपोह स नोक्त: समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गाजातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेध: । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यतइति संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्र-

त्तस्मै सर्वाय देहि। अतिसर्वाय देहि। स कथं कर्तव्यः। पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् *। पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः। शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि। किमविशेषेण। नेत्याह। विशेषेण च। किं प्रयोजनम्। सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम्। सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं डतरादीनामद्ड्भावे *। डतरादीनामद्ड्भावे प्रयोजनम्। अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति। त्यदादिविधौ च *। त्यदादिविधौ च प्रयोजनम्। अतिक्रान्तो ऽयं ब्राह्मणस्तमतितद् ब्राह्मण इति। संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। उपरिष्टाद्योगविभागः

सङ्गाभावः। अतिसर्वायेति। प्रादिसमासो ऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात्। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्मादित्याद्यर्थं आश्रितः। पाठादिति। यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादिसन्निवेशो विशिष्यते असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः। किमविशेषेणेति। किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः। विशेषेण चेति। चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः। यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्डतरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः। यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽशित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति। तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि त्वौणादिकयोः। अनुपसर्जनादिति। ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न वार्णाति तद्ग्रहणं तद्धितो ऽप्यणस्तीति। नैतदस्ति; स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति त-

---

सर्वादीनान्तत्तदन्तभूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम्। आनन्तर्येण। आनन्त-

करिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। ततोऽसंज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जन अ अदिति। किमिदं अ अदिति। अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् अनुपसर्जन अ अ अदिति। अकारान्ताद् आकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्ते-

दादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढगेव भविष्यति। अनुपसर्जन अ अदिति। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अ अ अदिति। अकारेणाकारात्कारौ विशेष्येते। अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति। त्यदादीनाम इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद् इत्यत्र न भवति। एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। तदोः सः साविति च सत्वमविशेषितमितुरुपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः। त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद् द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते। सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः। अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव। गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण

* अपरिहृतमेवेति। विवरणकारास्तु इदं समाधानं सर्वाद्यान्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः। इतरे तु भाष्ये ऽनुपसर्जनेत्याद्युपलक्षणं ङावुभाभ्यामित्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः। तत्र चान्यतरस्येति छित्त्वा तस्यार्थं आद्यजन्तत्वं परिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदायपरत्वे सिद्धे

तस्मै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि । स कथं कर्तव्यः । पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् * । पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशेषेण । नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् । सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् । सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं डतरादीनामद्ड्भावे * । डतरादीनामद्ड्भावे प्रयोजनम् । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति । त्यदादिविधौ च * । त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तो ऽयं ब्राह्मणस्तमतितद् ब्राह्मण इति । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्टाद्योगविभागः

संज्ञाभावः । अतिसर्वायेति । प्रादिसमासो ऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्मा इत्याद्यर्थ आश्रितः । पाठादिति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादिसन्निवेशो विशिष्यते असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः । विशेषेण चेति । चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः । यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्डतरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽशित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि त्वौणादिकयोः । अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न चाणीति तदुपग्रहणं तद्धितो ऽप्यणस्तीति । नैतदस्ति : स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति त-

---

सर्वादीनाम्तत्तदन्तभूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम् । आनन्तर्येण । आनन्त-

करिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। ततोऽसंज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जन अ अदिति। किमिदं अ अदिति। अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् अनुपसर्जन अ अ अदिति। अकारान्तात् आकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। अथवा अङ्गाधिकारे प्रत्यये गृह्यमाणविभक्ते-

---

दादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढगभविष्यति। अनुपसर्जन अ अदिति। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अ अ अदिति। अकारेणाकारात्कारौ विशिष्येते। अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति। त्यदादीनाम इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारात्परो ऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद् इत्यत्र न भवति। एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। तदोस्सस्साविति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः। त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तस्मा-हृचर्षाद् द्विशब्दो ऽपि तथाविध एव गृह्यते। सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः। अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव*। गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण

---

* अपरिहृतमेवेति। विवरणकारास्तु इदं समाधानं सर्वाद्यान्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः। इतरे तु भाष्ये ऽनुपसर्जनेत्याद्युपलक्षणं ङाबुभाभ्यामित्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः। तत्र चान्यतरस्यामिति छित्त्वा तस्यार्थं आद्यजन्तत्वं परिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदायपरत्वे सिद्धे

स्तद्भवति। यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति। नैष दोषः। षट्प्रधान एष समासः। इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति। सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति। यद्येवमतितद् अतितदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति। तत्रापि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं भिन्नविभक्तित्वाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्। तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययाद् डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। त्यदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। तत्र कामचा-

संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः। यद्येवमिति। गृह्यमाणाद् विहितायाः विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः। अर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरे ऽभिप्रायः। यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति। उच्यते। कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गमविभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति। प्रियसक्थ्नेति। सक्थिशब्दश्शकटावयववचनोऽत्रेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः। प्रकृतविभक्ताविति। अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः। तत्रापीति। गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति च। डतरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम्। तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र तु प्रकरणे ऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण यु-

* गत्यर्थस्यामतेर्ज्ञानार्थत्वादामृशब्देन यत्र संज्ञाविधावन्यतरशब्दघटितसमुदायस्योपादानं तत्रानुपसर्जनस्य तस्य ग्रहणं बोद्धव्यमित्यर्थस्य कथं चित्लाभेनातिसर्वायेत्यादावविशेषकार्यमपि सुपरिहरमेवेत्याहुः॥

रः । गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः । इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अस्थ्यादिभिरनङम् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति । अस्थ्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति । यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः । अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनाम्नः स्मै । आमि सर्वनाम्नः सुडिति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स

अदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणत्यतियुष्मादित्यादावपि कार्यं भवति । अतिस इति । शोभनः स इति प्रादिसमासः । नञ्समासे ऽप्ययः । अयद् । अकतरदिति भवति । सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति । भिन्नार्थत्वात् । एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्नोदन इत्योदन-

---

यौपलक्षितत्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः । सञ्ज्ञोपसर्जने चेति । संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नामोपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्ये सर्वेषामुपस्थापकं नामपदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनांश

स विषयः । तस्मिंस्तस्मिन्विषये योयः शब्दो वर्तते तस्यतस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह। कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।

शब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति । सामानाधिकरण्यादनयोः । ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितं ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतो ऽयं प्रसङ्गः । नैतदेवं दर्शनम् । सर्वशब्दो ऽपि ओदनार्थविग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दो ऽपि सर्वशब्दार्थविग्रहेण । प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः । एकशेषनिर्देश इति । ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः । एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते । अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः । संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वा अतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिसर्वायेत्यत्र वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषे ऽवस्थानम् । यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो लघु-

---

विशेषे इत्यस्य विशेषेणेत्यर्थः । अथवा महतीति । अयं भावः । अनेकार्थ-

कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । अथोभस्य सर्वनामत्वे को ऽर्थः । उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः * । उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यते ऽकजर्थ इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि । अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् * । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाब्विषयत्वात् । उभशब्दो ऽयं द्विवचनटाब्विषयः । अन्यानि च सर्वनामकार्याण्येक-

---

स्ततो ऽपि लघीयो नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मो ऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि । यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम् । अन्याभावइति । टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यम् । तत्रैवाभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । द्वित्रगड्वादिभ्यश्चेत्यत्र निपातनादुभा बाह्वीत्यादयः साधवः । कथं-

---

साधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्व समानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेनुकरणं तत्र संज्ञायास्तत्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य तदन्ते तत्प्रधानसमासे ऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयास्त्येवेति दिक् । अथोभस्येति । उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः । एवमा-

वचनबहुवचनेषूच्यन्ते। यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति । उभयोऽन्यत्र * । उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति। उभये देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति । किन्नु स्याद् यद्यत्राकज् न स्यात् । कः प्रसज्येत । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम् । तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति । के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः । एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन । अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के-

दानीमिति । रूपं स्वरं च नास्ति विशेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात् । उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्तेन व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम्। यथैव तर्हीति । ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः । एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमापरपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् । अवचनादिति । स्वार्थिकत्वादाप उभार्थं स्याद्यप्यपीति । टापा व्यवधानादिति भावः। अन्तरेणापीति ।दीर्घं तद्विशिष्टस्यान्त-

ऽपि तुल्यम् *। अवचनादपि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथम्। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति। अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि। भवतो ऽकच्छेषात्वानि*। भवतो ऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि।

नादपि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः। केऽपि तुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति। त्रतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविवक्षायामुभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रत्याख्यातो ऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः। सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये। अथ भवत इति। अनकारान्तत्वात् स्मायाद्यभावात्प्रश्नः। शेष इति। पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति। तृतीयादयो पीति। निमित्तकारण-

---

* उभयत इत्यादि। तयोर्विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेनाधिकरणादिशक्तिप्रधानत्वात्। द्विवचनं च टापाद्यचर्यात्प्रत्यय एव तेनोभयोभावित्येवेति वि०। इदं शेखरविरुद्धत्वान्न नागेशाभिप्रेतमिति गाडेगिलजगन्नाथशास्त्रिचरणाः। स्वतन्त्रास्तु प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्ति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति भाष्यस्वारस्येनागमानां मध्यपतितानां वा यथागम्यादिग्रहणेन ग्रहणं तथैव स्वार्थिकानामपि स्वप्रकृतिग्रहणेन ग्रहणमित्येव सिद्ध्यति। ततश्चोभशब्दत्वस्योभकशब्देपि सत्त्वेन तस्य च द्विवचनपरत्वेन नायच्प्राप्तिः। त्रलादेस्तु सप्तम्याद्यन्तं प्रकृतिरिति तद्विशिष्टे सप्तम्याद्यन्तवृत्तिधर्मारोपेपुत्रभशब्दत्वादेरारोपाभावात्तदन्तस्याव्ययत्वेन विभक्तेर्लुका लुप्यमानत्वाच्च न द्विवचनपरत्वमस्त्यावर्तनेति सिद्ध उभयत्रेत्यादावयच्। उभयोभावित्यत्र तु भवत्येवायच्। जराशब्दात्के तद्विशिष्टस्य जरसादेशस्तु तस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न। स्वसुरकादिशब्दादयदादेरनिष्टत्वे ऽनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति।

अकच् । भवकान् । शेषः । स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम् । भवादृगिति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥२८॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः । अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव न बहुव्री-

---

हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् । भावतायनिः । भवद्वृड् । भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च । भवन्मित्रः । भवतष्ठक्छसाविति ढघत्वात् ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च । भवतो भावो भावत्वमिति मा भूत् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दिग्ग्रहणमिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसम्भवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरेणाभिमतो विषयभेदो न लभ्यतइत्युत्तरम् । समास एवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभतइत्यमुख्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वादन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषेधो नाव-

---

वद्भावेनोभयशब्दत्वमिति भावः । दिगुपदिष्टे इति । दिक्शब्दोच्चारणेन विहिते

हावित्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत । न बाधेत । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते । द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सो ऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्त्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समासइति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ।

यवानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पुंवद्भावः । येन नाप्राप्तइति । अयमर्थः। न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वःस्वविषयो व्याप्त.। द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः । विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् । यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषःप्रसज्येत । बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । दिक्समासइति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्याय्यः । तत्र हि दिक्शब्दो

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेषां तइमे वस्त्रान्तराः । वसनमन्तरमेषां तइमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः ॥ न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् । इदं तर्हि द्व्यन्याय त्र्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति । इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । वा प्रियस्येति । न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज् मा भूदिति । किंच स्याद्य-

---

ऽस्ति । वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य । न बहुव्रीहावित्यारम्भात् तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् । न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । द्व्यन्यायेति । संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते । विशेषणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति । वक्ष्यत्येतदिति ।

इत्यर्थः । बहुव्रीहाविति शेषः । अवयवभूतस्यापीति । प्रधानन्यायेनास्य न स्याद् अस्य समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः । तदेतदवयवपदेन सूचितम् ।

दस्त्राकच् स्यात् । को न स्यात् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहकं पिता अस्य मक्कत्पितृकः । त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मस्कपितृकः । त्वत्कपितृक इति चेष्यते । कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते । गोमत्प्रिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् । अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तदसत्त्वादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहण-

---

नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः । व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । इकिपुत्रो इकिपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् । कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाकचा तावद्भाव्यं पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकम् । बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधत इत्यस्यार्थस्येति भावः । क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते । अयं खल्वपीति । सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति

समूहावयवत्वाद्वर्त्तिपदार्थस्येति बोध्यम् । ननु चेहापीति । वैयधिकरण्येन संबन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । अयं खल्वपीति । एतेन बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षितइत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणा व्य-

म्। गोनर्दीयस्त्वाह। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् *। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः। आढ्यपूर्वाय देहीति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानाऽनर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् *। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम्। किं कारणम्। पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते॥ तृतीया समासे॥३०॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम्। अयं तृतीयासमासो ऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति। अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास

प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे। तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात्। गोनर्दीयस्त्वाहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम्। स्वरः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम्। आढ्यपूर्वायेति। अबहुव्रीह्यर्थं वचनम्। न चाऽत्रेति। प्राधान्येनेति भावः। अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम्। यथातिपूर्वायेति पूर्वार्थो ऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा। मयूरव्यंसकादित्वाच्चात्र समासः। तृतीया समासे। अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति

र्थेति परास्तम्। ऐकपद्यमेकार्थीभावः। एककारणशक्तियोगो वा। एकविभक्तित्वं बोध्यम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं यद् यः लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः। तादर्थ्यादिति च लोकदृष्ट्योक्तं लोको हि तस्मादेव वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां म-

इति । तदन्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । तत्रो ऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि । संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥ विभाषा जसि ॥३२॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा-अकज्भिन्न न भवति । द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात् ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥३४॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात्*। अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं का-

---

प्रयोगः साधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः । अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते । विभाषा जसि । जसः कार्यं प्रतीति । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्रैवोपस्थानं मन्यन्ते । पूर्वपरा । अवरादीनां चेति । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गणएवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गणएवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति । यथा तिङि गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः । अवरादीनामित्यत्र प्रका-

---

श्यते। अथ वेति । योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः। पुनः सूत्रपाठे इति गणपा-

रणम् । गणे पठितत्वात् । गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्व्यादि-

---

रार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते । कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि संभवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति । कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यतइति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते । तेनाऽयमर्थः । सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः । हेत्वभिधानमन्तरेणाशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह । इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः । एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । द्व्यादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राऽद्व्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन द्व्यादिपर्युदासो

पर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैषां द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति । यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥३५॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् । इह मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं

बाध्यते । यथा अनुर्लक्षण इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा ऽमि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठे ऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधानएवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत । प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् । विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशो ऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः । स्वमज्ञा । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची । आख्याग्रहणमिति । स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः । अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः । अन्तरम् । बहिरित्यनावृतदेश उच्यते । तेन योगो

बहिर्योगेण कृतत्वात्* । उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योगइत्येव सिद्धम् । न वा शाटकयुगाद्यर्थम्* । न वा ऽनर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति । अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति । अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसति । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्* । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृतीयायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ॥ स्वरा-

---

बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिश्शब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते । उभयथापि स्वर्यते । उपसंव्यानशब्दो ऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः । ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह । उपसंव्यानेति । न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः । अत्रापीति । यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगो ऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्त्रयशाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यम् । अपुरीति । गणसूत्रमेतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गृहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः । अत इति जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे

दिनिपातमव्ययम् ॥३७॥ किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन् । चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च । अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । क्व इव क्वेव । एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसं-

---

क्रियते क्व चित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः । स्वरादिनिपातमव्ययम् । किमर्थमिति । स्वरादिषु किं चित्क्रियाप्रधानं किं चित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः । स्वरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासम्बन्धे ऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः । लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्व्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् । न निपातसंज्ञैवेति । प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयो ऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । स्वरादीनामिति । किमो ऽदिति अत्प्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच् कैन्प्रभृतयस्तु क्वत एकाचः सन्तीति भावः । तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्यां अव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् । तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः । इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति

ठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः । सत्त्ववचनादिति । अस्याव्ययसंज्ञेष्यतइति शेषः । एवं तर्ह्यव्ययेति । प्राग्रीश्वरादव्ययं स्वरादीनि चादयो ऽसत्त्वे इति

ख्यानम् *। असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् *। सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् । त्रलादीनां चोपसंख्यानम् * । त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र । यत्र । ततः । यतः । ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति । वक्ष्यत्येतद् इतराभ्योऽपि दृश्यन्तइति । यदि पुनरविभक्तिश्शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते । अविभक्तावि-

---

वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । असर्वा विभक्तिर्यस्य सो ऽसर्वविभक्तिरिति । तत्र यदाऽयमर्थः । यस्य तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सो ऽसर्वविभक्तिः । यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति, नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह । असर्वविभक्ताविति । अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे दाक्षिरितीञः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति । अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् । किं पुनरिति । एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद् विनानेत्यत्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः । सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियतइत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्तइत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः । त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते । वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः । यदि पुनरिति । प्रयोगे यो ऽश्रूयमाणविभक्तिः सो ऽव्ययमित्यर्थः । न च दधिमध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो दधीत्यादौ

तरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः *। अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । का इतरेतराश्रयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। अलिङ्गमसंख्यमिति वा*। अथवा ऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । का इतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् । सिद्धं तु पाठात् *। पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः ।

विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः । अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । अविभक्तित्वव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद् अत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यतइति भावः । सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्नादिभ्यो विधीयते इति नाऽव्याप्तिः । मान्तइति । आम् अम् ।

तसिवती । क्त्वोऽर्थाः । नानाञाविति । अथवा पुनरस्त्वविभक्तिश्शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्ताविततरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । ये त्वेते वैयाकरणेभ्यो ऽन्ये मनुष्याः कथं ते ऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जतइति । अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति । अन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते। तदेवं संदृश्यताम् । अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति । तत्राप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित् क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् ।

तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चेति । क्त्वो ऽर्थाः क्त्वसुच् सुच्धाः । अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गासङ्ख्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्रैवोपपत्तिमाह । तत्रापीति । किं चिदिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिङ्गासङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः । किं चिदव्ययं क्रियाप्रधानं किं चित्साधनप्रधानम् । अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम् । यथा स्वः पश्य । लोहितगङ्गं उन्मत्तगङ्गं देश इति। तथा चात्र नपुंसकत्वं अव्ययीभावस्येत्यन्वाख्यायते पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । हिरुक् पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग् देवदत्त इ-

तद्धितश्चापि कश्चिद् विभक्त्यर्थप्रधानः । कश्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः । विनानानेति क्रियाप्रधानः । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो ऽस्ति । अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते । एकस्मिन्नेकवचनम् । द्वयोर्द्विवचनम् । बहुषु बहुवचनमिति । कथं तर्हि । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः । न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वाः असर्वाः । असर्वा विभक्तयो यस्मादिति। कथं तर्हि । न

त्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिश्च त्यण्तसोर्भिन्नधर्मत्वम् । तच्च पैलुमूलमिति द्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते । पीलुमूलत इति तु द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता । अद्यत्व इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः । पूर्वं हि न्यासान्तराऽऽश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अतिबह्विति । एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम् । ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गासङ्ख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यश्च । ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् । नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियते अप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते । न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते । न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः समाव्ययेभ्य उत्पद्यन्त इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हीति । द्रव्यकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भव-

सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् । एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र । ततः परे चाभिमता न कार्या स्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये । तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति । तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे* ॥ २ ॥ पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति । तदन्तविधिना भविष्यति ।

तीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यतइति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहआश्रिते न दोषः । यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम् । अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते । तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात् । एवं गतइति । यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्त्वसर्वविभक्त्यव्ययमिति पञ्चसूत्री न कर्तव्या । एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम् । यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते । मान्तस्येति । सूत्रोपलक्षणम् । ततः परइति । कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुन इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः । इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्तइत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति । कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशेषमिति । तन्निष्ठमर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यं स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात् । ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणा इति तत एषामपि तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह । कृत्तद्धितानामिति । प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः । तस्माल्लक्षपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः । तदन्तविधिनेति । प्रयो-

इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः । अत्युच्चैसौ । अत्यु-
च्चैस इति । उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति ।
स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सर्वना-
मसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र
प्रत्याख्यायते । यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि तथा
शक्यः प्रत्याख्यातुम् । कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते ।
महतीयं संज्ञा क्रियतइति । इहापि च महती संज्ञा
क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ।
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः कर-
णएतत्प्रयोजनम् । अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत । न
व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । स्त्रीपुन्नपुंसकानि
सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् के
चिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । येन वियन्ति तदव्य-
यम् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । व-

जनं सर्वनामाव्यसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः । अत्युच्चैसाविति । शक्ति-
प्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमप्रधानानि भवन्ति । यथा दोषाम-
न्यमहः । दोषाभूतमहरिति । तत उच्चैश्शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य
समासः । क्व पुनरिति । लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेपि सप्तमी निर्दिष्टा ।
सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । विभक्तिष्विति । कार-
केषु । तत्र यानि साधनप्रधानानि अव्ययानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रि-
याप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् । वचने-
ष्विति । एकत्वादिषु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्यय-
त्वम् । यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधा-
यीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः । तेषां द्रव्यधर्मत्वात् । सत्त्ववाचिना-
मपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गायोगः । केचित्तु

पाठ्यमित्यर्थः । न चैतयोरर्थयोरिति । यद्यपि क्रियायामेकत्वसङ्ख्या रूपप्-

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥१॥ कृन्मेजन्तः ॥३९॥

कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यद्‌ मान्तमिति । किं चाऽतः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति । कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति । प्रतामौ प्रतामः । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनरत्राऽव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति । मा भूदेवम् । आम इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिग्रहणं तत्राऽनुवर्तते । लिग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यते च

लिङ्गादिविशेषणायोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात् । यन्न व्येतीति । नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः । कृन्मेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः । आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यतइति प्रश्नः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः । अथ वा अन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा सम्भवति । कारयांचकारेति । लिडन्तं कृत् स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति श्रुत्या च मान्तम् । अव्ययादिति लुगिति । ननु हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वावगतिस्तदास्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च । इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएव तरबाद्युत्पत्तिः । समाप्तार्थस्य प्रकर्षादि-

---

सूत्रे भाष्ये उक्ता पचतिरूपमित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथाऽपि

प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह । कृञ् चाऽनुप्रयुज्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति । अथ वा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति । यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः * । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आधेः । चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा* । अथ वा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति* । न वा वक्तव्यम् । किं

योगादित्यर्थः । तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह । आतश्चेति । तच्च ह्युक्तं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं वेति । प्रशान्शब्दमिति । तस्य मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः । तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इति कारयांचकारेति भवत्यत्र मान्तस्याव्ययसंज्ञा । शान तेजन इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति । तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् । लावयतेर्लौरित्यस्यापि न भवति । अस्मादेव ज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्धौकारस्य । अनिकारोकारेति । एच एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्याभावात् । आधय इति । गुणे कृते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्न त्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च सुब्लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । संनिपातः संश्लेषः । तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्या-

---

अव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ।

कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत । अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि । प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणिकुलम्*। ग्रामणि कुलं सेनानि कुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नलोपो वृत्रहभिः*। वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न विभष्यति । उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते*। उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम् । क्त । निकुचिते ।

निमित्तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः । ग्रामणिकुलमिति । ह्रस्वो ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य अवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं न त्वन्यथा । बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम् । तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु सन्निपातलक्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापि तुग्न स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति च्छलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति । असिद्धो नलोप इति । नलोपः सुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिर-

निकुञ्चितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्त्वम् । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति प्रतिषेधो भविष्यति । नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना*। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम्। क्व । अमुना । नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेशइति । आत्त्वं कित्त्वस्योपादास्त*। आत्त्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि ना-

---

ङ्गमिति वा । निकुचितइति । कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति । अमुनेति । न मुनइत्यस्यायमर्थः । मे कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः। तस्मिन् कृते अदसो ऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति ततश्चामूनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति । न मु टादेशइति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः । टाया आदेशः टायामादेश इति । उपादास्तेति । एज्विषयआत्त्वविधानादकित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्त्वं स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमित्तं कित्त्वमन्नियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाभावे न भवति । यदयमिति । ननु ममस्तार्थमेतत्स्यात् । प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत-

स्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः*। तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम् । क्व । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति । तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीब् भवतीति । यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । शकटौ पद्धतौ । अत्वे कृते अत इति टाप् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । इयेष । उवोष ।

इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् । न हि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यतइति ज्ञापकमेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्रादिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति । शतानीति । विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम् । ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्य । न भविष्यतीति चेत् । मङ्गरासम्बन्धयार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः । शकटाविति ! विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्याद आनन्तर्यं विहन्येत । शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नाऽनन्तर्यं लौकिके टापि च सति शकटायामिति स्यात् । अत्र घेरिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाब् निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते । इयेषेति । आमि सति लुक् स्यादिति

गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य *। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । अत इञ् । दाक्षिः । प्लाक्षिः । न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात् । आत्वं पुग्विधेः क्रापयति *। आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् । क्व । क्रापयतीति । पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत्*। पुग् ह्रस्वत्वस्या ऽनिमित्तं स्यात् । क्व । अदीदपदिति । त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः*। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात् । क्व । या सेति । इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान् * । इड्विधिराकारलोपस्या ऽनिमित्तं स्यात् । क्व । ययिवान् तस्थिवानिति । मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य*। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनि-

---

प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात् । उषविदेति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोपेति नित्य आम् प्रसज्येत । प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चांचापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत् । गुरुमत इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणादपि शक्यो ऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम् । दाक्षिरिति । प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य सम्भाव्यते न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्याशयः । अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः । तच्च वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति । अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते । तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम् । अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः । क्रापयतीति । णिचि हृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्यात् । अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयव-

घातस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य*। नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यस्संबुद्धिलोपः । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । अकृते ऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षुकाः सन्ती-

भक्तं पुक्तं मत्वा दोषोपन्यासः । अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात् । परमवाचेति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् । मा भूदिति । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टेदमुच्यते । तत्र कृते ऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च नैतदुच्यते । तस्याङ्याबन्तत्वात् । नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यम् । तद्येन केन चिल्लक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति । भूयांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनो ऽत्र समा इति प्रयोगः। अस्ति समशब्दः सर्वपर्या-

ति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगास्सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अव्ययीभावश्च ॥४१॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः * । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम् । किम् । लुग्मुखस्वरोपचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति । मुखस्वरः । उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः । नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति । उपचारः । उपपयःकारः । उपपयःका-

---

यः । यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः । वेदेऽपि मानः समस्य दूळ्य इति प्रयोगः। सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्यंशोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति । तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गावर्णविचालो भविष्यति। कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति। न यासयोरिति लिङ्गादाब् भविष्यति । ययिवानिति वस्वेकाजादित्ययं नियम इटो न त्वपूर्वोऽयं विधिरिति आकारस्य लोपः। ज्ञापयतीत्याकारान्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः। अदीदपदिति लिङ्गाद् ह्रस्वः। यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते । एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः। दर्वीत्यत्र छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति । अव्ययीभावश्च । प्रयोजनमिति । मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा

म इति । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह । अपि खल्वप्याहुः । यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावे ऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान । अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । उपाग्निकं प्रत्यग्निकमिति । मुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भंमन्य उपमणिकंमन्य इति । अस्य च्वौ । अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भीभूतम् । उपमणिकीभूतम् । यदि परिगणनं क्रियते नार्थो ऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं, यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति । यदयं नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं शास्ति । उपचार इति । अनुत्तरपदस्य-

---

मग्रकार्यो धूम इति । अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणनमनेन दृढीक्रियते । उपाग्न्यधीयानेति । अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः । तत्र षष्ठ्या-

स्येति वर्तते । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥४२॥ सुडनपुंसकस्य ॥४३॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः*। शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति । असमर्थसमासश्च । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो ऽनपुंसकस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नाप्रतिषेधात्*। नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा*। अथ वा अनन्त-

---

मन्वितकारकवचनमिति पराङ्गवद्भावो भवति । न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवायमिति । न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीति नार्थः सूत्रेणेति । के चित्तु स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः । शि सर्व । सुडनपुंसकस्येति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुट् स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः । पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्यदोषः ।

राया प्राप्तिः सा निषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यदप्युच्यते। असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति। यद्यपि वक्तव्यः। अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥ नवेति विभाषा ॥४४॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् *। नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या। नवाशब्दस्य यो ऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययो यथान्यत्र *। शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात्। यथान्यत्र। अन्यत्रापि हि

तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिस्सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः। अन्यथा शिसर्वनामस्थानमिति निरवकाशं स्यात्। नपुंसकस्यैव हि शिः सम्भवति। ननु चेयमिति। परत्वादित्यर्थः। प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः। तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः। नोत्सहत इति। अपवादविषयपरिहारेणास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः। अथ वै तर्हीति। इदानीमित्यर्थः। तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधे ऽपि नञ्समासो ऽस्तीति। नवेति। नवेतिविभाषायामिति। समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः। स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाद्याडामौ भवतः। अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या। तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्यो ऽर्थौ द्योत्यो विकल्पप्रतिषेध-

शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । क्वान्यत्र । दाधा घ्वदाप् । तरप्तमपौ घ इति । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः* । इतिकरणः क्रियते सो ऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिना । आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याश्शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति । नवेति यद्गम्यते नवेति यत्प्रतीयते इति । समानशब्द-

---

लक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेशौ स्याताम् । घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरण इति । क्रियत इति करणः कर्मणि ल्युट् । इतिश्चासौ करणश्चेति समासः । क्रियतइति सामान्यविशेषभावेन निर्देशः । शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम् । अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः । गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति । तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते । अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति । तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदितिरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संब-

प्रतिषेधः* । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा कुण्डिका न वा घटिकेति । किं च स्यात् । यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति । अङ्ग हि समानलिङ्गे न निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । प्रत्यग्र इति गम्यते । एतच्चै-

न्धे भावप्रत्ययः । संबन्धात्प्रच्युतो ऽर्थादपि प्रच्युतो भवति । समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः । विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणो ऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्यग्रवाचो यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवार्थं गमयति । तत्र लोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति । न तु प्रत्यग्रार्थावगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगो ऽस्ति । एतच्चैवेति । नैव क्व चिद्व्याकरणे स-

व न जानीमः । क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतइति । अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा । यवागूर्भवतां भोक्तव्या न वा । यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा । नेति गम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्यग्रेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि । भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति । विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्*। विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते ।

मानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः । तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदा अप्राप्ते यवागूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः । यदा त्वातुरं प्रति यवागूभोजननिषेधार्थमुच्यते तदा निषेधावगतिः । न चेहेति । क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन सम्बध्यते न तु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहावित्य-

तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेनोभयं भविष्यति । विप्रतिसिद्धं तु*। विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति । अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति । अन्यत्र विधिविषयात् । तदेतत् क्व सिद्धं भवति । या अप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत । नेति च वेति च । तत्र या ता-

---

सम्बद्धं स्यादिति नोक्तम् । सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः । विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः । न वा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् । तच्च समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधा-

वदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति । नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः । विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् । भवतीति चेन्न प्रतिषेधः*। भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नेति चेन्न विधिः*। नेति चेद्विधिर्न सिध्यति । सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणो ऽर्थ-

षुपतिष्ठते । अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते । एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । उभयत्रविभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् । आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते । उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात् । तथाहि । प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव । अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम् । विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव सम्प्रसारणं विभाषा स्यात् । कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे सम्प्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्व चिद्विधिमुखेन क्व चित्प्रतिषेध-

निर्देशार्थ इत्युक्तम् । साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम्*। साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदा चिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च । द्वैधा ऽप्रतिपत्तिः*। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इष्यते चास्य पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति । तच्च न सिध्यति । यस्य पुनः कार्याः शब्दा विभाषासौ समासं निवर्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसंबध्यते। समास इत्येषा संज्ञा विभाषा

मुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीति अशिष्यो ऽयं योग इति वक्ष्यते अशिष्यो वा विदितत्वादिति । साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पे न सम्बन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च विभाषाश्वेरित्यस्यायमर्थः स्यात् विभाषा श्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति। अस्तु यः साधुरिति । यथा भक्ष्याभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते। न चैव हीति। सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः। द्वैधा ऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति । साधुत्वस्यापौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव वि-

भवतीति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्यो ऽनड्वान् विभाषित इति । नैतद्विचार्यते अनड्वान्नानड्वानिति । किं तर्हि । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति । कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम्*। कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्यत्तव्यानीयरः । ढक् च मण्डूकादिति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवो ऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि । कर्तव्यमिति प्रयो-

---

कल्पः । तद्यथेति । पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति ततश्च विरोधः । नैष दोषः । इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम् । अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः । नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह ४ कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः । अन्वाचयः समुच्चयो ऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति । न चैकस्या इति । ननु व्यवहिते ऽपि परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्यानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं तर्ह्युक्तमेका प्रकृतिर्बह्वश्च यञ इति । तत्र यञाकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः । तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति । नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्या-

क्तव्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगत्यर्थश्शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता*। आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति । गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्। तस्मान्ना जामद-

---

क्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति । अर्थगत्यर्थ इति । तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते । आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् । यस्य पुनरिति । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः । केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन स्मृतोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति । कीर्त्त्यर्थमिति । कीर्त्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं चिरं भवति । यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् । ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुङ्क्ष्वेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः । इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह । तत्कीर्तनमिति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्याद् यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति । ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्तान्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः । अशिष्यो

न्यः पञ्चावत्तं जुहोति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । तत्कीर्तने द्वैधा ऽप्रतिपत्तिः* । तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति। अशिष्यो वा विदितत्वात्*। अशिष्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात्। येपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेपि विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्यो ऽनड्वान्विभाषित इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते । आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरेव शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति । अप्राप्ते त्रिसंशयाः*। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम अप्राप्ते ताः द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति ।

वेति । वाशब्दो विकल्पे । तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्क्व चित्किं चिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते क्व चिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । अप्राप्ते इति । अधिकारोयम् । त्रिसंशया इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः । द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम् । प्रथमचरमतयेत्यत्र तय-

प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । द्वन्द्वे च विभाषा जसि प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपश्चायजादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवं मात्रजित्येवं भविष्यति । कथम् । मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारे ग्रहणम् । ऊर्णोतेर्वि-

---

ग्रहणे संशयः । तत्र तयशब्दस्य प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहणइति परिभाषया तदन्तविधिः । तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन तयन्तं विशेष्यते नैमशब्दो ऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते । तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यतइति प्राप्तविभाषा स्यात् । अथ सर्वादीनीति निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा । प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः । उभादुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरमयज् भवति । तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति ह्रुयामात्रुभसिवसिभ्यस्त्रन्निति त्रन्नन्तादपि मात्रशब्दाण्ङीप्प्रसङ्गः । सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो मात्रज् विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः । ऊर्णोतेर्विभाषेति । विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसं-

भाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम् । एकं चेन्ङित्कितौ । यद्येकं ङित् कितौ, ततः संदेहः । अथ हि नाना, नास्ति संदेहः । यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः । प्रोर्णुवीति । सार्वधातुकमपिदिति नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । विभाषोपयमने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वा उभयत्र । गन्धनइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते गन्धनइति निवृत्तम् । अनुपसर्गाद्वा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादि-

---

योगाल्लिट् किदित्यत्रानुवर्तते ऊर्णुश्चासंयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा । इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् । अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च ततो ऽप्राप्तविभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः । अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः । एकं चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः । प्रोर्णुवीति । लङ उत्तमैकवचनम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा । अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्च तदोभयत्रविभाषा परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । विभाषोपयमनइति । यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते । पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदे-

ष्विति निवृत्तम् । विभाषा वृक्षमृगादीनां प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । जातिरप्राणिनामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्रेति । अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् । उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि दीपादीनां विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते । एवमपि संदेहः । न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति । नास्ति संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवति । अकर्मकाश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै

हः । जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः । निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम् । प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दाः रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते । उच्यते । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा ऽयमर्थो व्याख्यायते धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति । यथा समासान्ताष्टजादयस्तदा पूर्वोक्तचोद्याभावः । प्रत्ययान्ता इति । सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति भावः । भावकर्मणोरिति । चिण् भावकर्मणोरिति सूत्रे ददि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा । अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदा ऽप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्रविभाषेति संशयः । अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिः सकर्मक-

सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मोपदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । आभीक्ष्ण्यइति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तम् । तृन्नादीनां विभाषा । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । आक्रोशइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आक्रोशइति निवृत्तम् । एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम् । स्वादेरिञि, पदान्तस्यान्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । इञीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति ।

स्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् । सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभवतिवदिति भावः । कर्तृस्थभावकाश्चेति । अचः कर्तृयकीत्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं तस्य ह्यर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः । आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तमिति । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः । तृन्नादीनामिति । आक्रोशइत्यत्र यद्यचकौ नानुवर्तेते ततोयं संशयः । एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति । चादिभिरिति ।

अप्राप्ते इञीति निवृत्तम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम् । ग्रो यङ्यचि विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । यङीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । यङीति निवृत्तम् । प्राप्ते च * । इत उत्तरया विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति । विभाषा विप्रलापे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते । व्यक्तवाचामिति हि वर्तते । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । स्वरितञित इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उ-

---

प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्थाप्यते । विधेस्तु प्राप्तविभाषैव । यङीति वेति । यङ्लुकि कृते अजादिः परः संभवति । निजेगिल्यइत्यत्र पचाद्यचि कृते यङोचि चेति लुक् । प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अन्यत्र वेति । विप्रवदन्ति शकुनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भवती-

भयत्र वेति । प्राप्ते । स्वरितञित इति हि वर्तते । तिरोन्तर्द्धौ, विभाषा कृञि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । अन्तर्द्धाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते ऽन्तर्द्धाविति हि वर्तते । अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते ऽधिरीश्वरइति वर्तते । दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्रवेति । प्राप्ते । तदर्थस्येति वर्तते । उभयत्र च । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ताः द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति । हृक्रोरन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् । अभ्यवहारयति सैन्धवैः ।

त्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदो-

विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः। अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम्। हारयति भारं देवदत्तेन। करोति कटं देवदत्तः। कारयति कटं देवदत्तेन कारयति कटं देवदत्तम्। न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं वा प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। यदीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः। यत्कश्मीरेष्ववसाम। यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अप्राप्ते अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः। कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि। विभाषा श्वेः। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। किंतीति वा नित्ये प्राप्तेन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शिश्वियुः। अप्राप्ते। शुशाव। शुशविथ शिश्वाय शिश्वयिथ। विभाषा संघुषास्वनाम्। संपूर्वाद् घुषेः प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। घुषिरविशब्दन

पपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात्। गतिबुद्धीति। तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो ऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः। करोतिः क्व चिदकर्मको यथा विकुर्वते सैन्धवा इति। यदीति वेति। प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः। लृट् तु यदि प्रति-

इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह । आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । मनसीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । अप्राप्ते । आस्वनितो देवदत्तः आस्वान्तो देवदत्त इति ।

॥ इति महाभाष्ये षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥४५॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः*। संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ।

षिद्धः । ईवयश्रीत्यादि न विचारितं तस्माद्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ।

॥ इति महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् । पक्षद्वयेपि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्ये ऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः । किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथ वा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति । यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः । वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः । नह्रीति । वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासं-

नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्ति । अस्तु तर्हि वर्णस्य । वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः*। वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति। ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिग् दुर्लभः यस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथं चिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेन चैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः उभयसंज्ञात्वस्य । यदयं विभक्ति विशेषैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवति इति । तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति । यत्तावदाह । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति । तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य संज्ञा भवतीति । अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति । नैष दोषः ।

भवादित्यर्थः । दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षेतु लभ्यते इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासाविति । लोके इगेव नित्यं प्रयोगेस्ति तस्य तु यण्स्थानित्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदश्चोक्तम् । उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याः भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्त्राद्यत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यति । यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसबन्धात्काकः । अन्यच्च चोक्तम् । येनैकः काकस्तेनैवापरो ऽपीति । नैष दोषः । यदानुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्था-

यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनः एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति । अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान्प्रयुञ्जानाः । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति । एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति । अथवा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवो ऽस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि

न विशेषः काको भवति] निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदेतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि तच्छब्दं लभते इति भावः । प्रविशेति । प्रवेशनक्रियाकर्मयोग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद्गृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिपद् भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे] शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम् । अथवेति । यथा ब्रा-

चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्द-
...ति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि तत्र किं
...ते ऽस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते
...द्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह हि पुनरुच्यते इग्यो य-
... स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । एवं त-
... भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कं चित्
...तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति
...दि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटकः ।
...टको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य
...ज्ञा ऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इ-
...तद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति य-
...भिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति ।
...थवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते ।
...द्य पदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च

...तं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि सं-
...णादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः । भा-
...। ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः ।
... नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह । अथवेति । बुद्धिविपरिणाम-
...न्यादेशभावइत्यर्थः । असाध्वभिमतस्येति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादि-
... ...वः । यथासंख्यसंबन्धाद्दुहितरामिति इकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न
... । दिव उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति
...मति । असद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवति अचः

पुनर्लोका इष्टम् उप्रमिति तेन मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जते इति । तत्र तस्या साध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते किति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति ॥ आद्यन्तौ टकितौ॥४६॥समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः को ऽन्त इति । तद्यथा । अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्यातानुदेशो नाम । कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमावित्याह । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तरात् शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः । तत्कथम् । संज्ञाधिकारो ऽयम् । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककाराविताबुदाह्रियेते तत्राद्यन्तयोष्टकारककाराविती संज्ञे भविष्यतः । तत्रार्द्धधातुकस्येड्वलादे-

---

निर्देश इत्युक्तम् । यद्यपीति । दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः । संज्ञाधिकारो ऽयमिति । यद्येवं संज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्थां संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्ततइति किमिट्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु । नैष

रित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति तेनेकारादिरादेशो भविष्यति। एतावदिह सूत्रमिडिति। कथं पुनरियता सूत्रेण इकारादिरादेशो लभ्यः। लभ्य इत्याह। कथम्। बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशो ऽयम्। इकार आदिरस्येति। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। इह तु कथम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति। अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम्। तत्र को दोषः। अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। त्रिपदो ऽयं बहुव्रीहिः। तत्र वाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते। अकार उदात्त आदिरस्येति। यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति। आडजादीनामिति। वक्ष्यत्येतत्। अजादीनामटा सिद्धमिति। अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो बलाद्यार्द्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनायं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। तद्यथा। खदिरबर्बुरयोः। खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ। ततः पश्चादाह।

दोषः। इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते। तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्व्यवस्थितौ टकौ संज्ञे भवत आलजाटचावित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति। तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थाने ऽन्तरतमश्चादेशो भवतीति तव्य य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम्। अङ्गस्योदात्तत्वमिति। तत्रालो ऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। त्रिपदो ऽयमिति। विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्दिष्टस्य परनिपातः। यत्र तर्हीति। तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमिति भावः। वक्ष्यत्येतदिति। सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः। अथवेति। परिभाषापत्ते ऽपि न दोष इत्यर्थः। नहि व्यवस्थितस्य

कङ्कटवान् खदिर इति। तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। अथवा एतयानुपूर्व्या ऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति। टकितो-राद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः*। टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः। आतो ऽनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धम्*। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् *। परवचनात्सिद्धमितिचेन्न। किं कारणम्। अपवादत्वात्। अपवादोयं योगः। तद्यथा। मिदचोन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते। इह तु पुनरुभयं

तव्यस्य पश्चादिकारो ऽवयव आगच्छति येनानित्यत्वं स्यात्। किं तर्हि। नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते। खदिरबर्बुरयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी तयोः कङ्कटवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते प्रतिपादनोपायएवायमित्यर्थः। अथवेति। एतदाह अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेधइति। प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवादवाद्याह। प्रयोजनमिति। सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीब-

सावकाशम् । को ऽवकाशः । टित्करणस्यावकाशः । टित इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणस्यावकाशः । कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो न खल्वेतत् । टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः खल्वप्येष परिहारः । यत्र नास्ति संभवः । यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः । अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गे घोः किः । आध्योः प्रध्योः । नोङ् धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात् । टित ईकारो भवतीति । य उभयवान् गापोष्टगिति । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथं, षष्ठ्यधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे ऽसंप्रत्य-

र्थादित्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमभ्युपेत्याह । टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति । नैष दोषः । परस्य सतो ऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते । यथा समासान्तानाम् । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयते अधिकं वक्तुम् । गापोष्टगिति । अत्र कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङीपो ऽयमवकाशः । ततश्च चरिष्ट इत्ययमादिः स्यात् । षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय । आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः

यः *। आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति । युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नैवात्र षष्ठीं पश्यामः । तेन मन्यामहे आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥ मिदचोन्त्यात्परः॥४७॥ किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्यापवादः *। मिदचोनत्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। स्थाने योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचो ऽन्त्या-

प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तम् । ज्ञापको हि शब्दो ऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेण सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः । अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चानुमीयते नूनं अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । चरेष्ट इत्यत्र परश्चेत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोष्टग् व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति न कार्यकालपक्षइति नाश्रितः । मिदचो ऽन्त्यात्परः । किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्यतइति प्रश्नः । स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति । नपुंसकस्य झलच इत्यत्र

त्परश्च स्यात् स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तम् । पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदयमचोन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्* । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थं, मङ्क्त्वा मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च* । भर्जिमर्च्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरूजा मरीचय इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनात् सिद्धम् । किं नि-

झलजभ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरिति अस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्त्वात्तस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते । स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र हि व्यवहारादीदृश्येव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । भ्रजी भर्जन इत्यस्यौणादिके ऽचि सति गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्व ऊमागमः मर्चशब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्व ईमागमः ।

पातनम्। भरूजाशब्दो ऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु। किं पुनरयं पूर्वान्तः। आहोस्वित् परादिः। आहोस्विदभक्तः। कथं वायं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा ऽभक्तः। यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः। अथादिरिति वर्तते ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः। अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः*। यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घ। नलोपश्च न सिध्यति। अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताताषि एडानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। स्वर। स्वरश्च न सिध्यति। सर्वाणि ज्योतींषि। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वर। णत्व। णत्वं च न सिध्यति। माषवापाणि व्रीहिवापाणि। पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम्। परादौ विभक्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते एतन्न्यासएव। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति। णत्व। अनुस्वार।

पूर्व्वान्त इति। संघातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य। अथादिरिति। नहि सम्भवो ऽस्ति यदचोन्त्यात्परस्य स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते। कुण्डानीति। नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः। ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम्। एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः। सर्वाणीति। नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति। क्रियते एतन्न्यास

अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते । परादौ गुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घनलोपानुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः* । यदि परादिः । गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण । वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वे अचोञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि । औत्त्व । औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्त्व ।

एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विषंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति मुमो द्विषग्रहणेन गृह्यते इति मुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति । त्रपुणी इति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः । अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः । द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनास्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः । शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने न-

दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्नेत्रीते वाजिनात्रीषधस्था ताता पिण्डानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शीभावे नकारप्रतिषेधः*। शीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। कस्मात्। नुमा व्यवहितत्वात्। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च*। यदि पूर्वान्तः क्रियते। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति।

कारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्येति। यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य। यस्तर्हीति। यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति तन्नकारेण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशस्त्रिणी । धानाशष्कुलिनी । निष्कौशाम्बिनी । निर्वाराणसिनी । द्विगुस्वर । पञ्चारत्निनी दशारत्निनी । नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो नुम् । अन्तरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः । संघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते अवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति । मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥४८॥ किमर्थमिदमुच्यते। एच इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम्*। एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च। सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत् । एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति । अकारनिवृत्त्यर्थं च। इमावैचौ समाहारवर्णौ । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्वशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदा चिदिवर्णोवर्णौ

व्यवहितमित्यर्थः। धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति । नवेति । नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानिति ह्रस्वह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थित एव। किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः । एङ इति । एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् प्रश्लिष्टावर्णावर्धैकारौकारौ प्राप्नुतः । न तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः । समाहारवर्णाविति । समाह्रियमाणावयवत्वात् । मात्रावर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मा-

मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति । ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विषयार्थमेतत् स्यात् । एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति । दीर्घप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात्*। दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निवर्त्यन्ते । किं तर्हि । अनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च । तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते । सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । सिद्धमेङः सस्थानत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः । अर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति । ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकाराद्‌र्धौकारौ । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वा

ऽऽवयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः । दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः । भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः । ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः । एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति । विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात् । देवदत्ते ति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूद् अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैच इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः । निवर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनैच इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यदि तर्ह्येकवाक्यता एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्या ऽच उपस्थानाद् ह्रस्वत्वं क्रियते तत्रैचो ऽप्यन्तर्भावाद् ह्रस्वे क्रियमाण एच इगित्यस्योपस्थानम् । सिद्धमेङ इति । एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योका-

विधीयते । सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम् । नैष लोके नाऽन्यस्मिन्वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वा स्ति । अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥४९॥ किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया वा एत्वम् । स्थानेन योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । षष्ठी स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । नियमा-

र ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः । ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्य ओकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वो ऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यतइतीदुतावेव भविष्यतः । ब्राह्मणग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे । षष्ठी । किमिदमिति । समासे विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गः । असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः । स्थाने योगो ऽस्या इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति योज्यम् । यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिहारकसंबन्धो ऽवगम्यते । एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धो ऽवसीयते । स्थानमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्ति तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । भञ्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविको ऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुके भूशब्दस्य

र्थो ऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति*। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्* । अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासन्दिग्धत्वात् । संदेहे नियमः । न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौकिको ऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कश्चित् कं चित् पृच्छति । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो

च प्रयोगो ऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति आरब्धे ऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एकशतमिति । षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणेतदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः । अवयवेति । नियमेन सम्बन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति । शासिना सम्बन्धाभावात् पचादिसम्बन्धिनो ऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । असन्दिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे । हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः ।

ग्रहीतव्यः । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमः । न चाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । अथ वा स्थाने अयोगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगा अयोगा । अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् । भूम्नि हि मतुब् भवति । विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा । अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः । शा हौ शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम् । एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् । अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति । यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो ऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण । अपरो ऽधि-

---

भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नो ऽपि परनिपातः । अयोगेति । योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते । योगवतीति । षष्ठ्या अवश्यम्भावी योग इति भूम्नि मत्वर्थीयो ऽकारः । किं चिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् । अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परिभाषारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा सहस्र स इ-

कारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थइति। तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम् एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति। नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम्। एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति। यदि नियमः करिष्यते। यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति। अङ्गस्य हलः। अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्यो ऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः। एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति। तस्मान्नाऽर्थो नियमेन। ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः। यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। यद्यपि लोके बहवो ऽभिसंबन्धा आर्था यौनाः मौखाः स्त्रौवाश्चेति। शब्दस्य तु शब्देन को ऽन्यो ऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात्। शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयो ऽभिसंबन्धाः।

त्यविशेषेण ग्रन्थान्ताधिके चेत्यादावनुकथ्यते। सम्प्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः। एवं तर्हीति। आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः। यदीति। अङ्गस्येति स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्पेतेत्यर्थः। देवदत्तस्येति। सम्ब-

अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने ऽनन्तरे समीपे इति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । स्थानइति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्थाने ऽन्तरतमः ॥५०॥ किमुदाहरणम् । इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः । ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति । एकार्थस्यैकार्थः । द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः । बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति । ननु

ऽर्थसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावगमाय: । स्थानइति । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्षणाद्वेति भाव: । यत: षष्ठीति । तेन पाद: पदित्यस्याऽयमर्थ: । पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयव: पाच्छब्द: सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थ: । षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थ: । अलोन्त्यस्यादे: परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते । स्थाने । किमुदाहरणमिति । क्व चिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्न: । इको यणचि दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यास: । इको ह्रस्वादिभेदात् षट्धष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न सिध्यतीत्यर्थ: । नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतस्साम्यमस्तीति भाव: । षष्ठादेश इत्यादौ लकारोपि ऌकारस्यादेशो दृश्यतइति ऌकारस्य स्थानित्वाभावो नाशङ्कनीय: । एकार्थस्येति । सादृश्यहे-

च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् । इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति । दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । दधीन्द्रो मधूशाः । कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात् । अथ स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता स्तोता । प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः । अथ तमग्रहणं किमर्थम् । झयो हो ऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः । तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः । वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्* । स्थान्येकत्वेन

तु धर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्यक्षादयोपि धर्मा गृह्यन्ते । यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणे ऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते । स्थाने ऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयतइति । वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम् । स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । सोष्मण इति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमब्ग्रहणं कृतम् । किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः । स्थानिन इति । यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथा पुनरिति । येन

निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा उभयथा हि तुल्या । संहिता स्थाने ऽन्तरतमउरण् रपर इति । किं चातः । यदि प्रकृतितः । इको यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । यथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योर्ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र

प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः । पदप्रकृतिः संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदापोद्धारे क्रियमाणे ऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तो ऽपोद्ध्रियते अथ प्रथमान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्तते अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते । प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते । इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रि-

षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता लविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारक इति । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः । वान्तो यि प्रत्यये । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एक्षु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। कथम् । वान्तग्रहणं न करिष्यते।

का न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः। आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम्। चायक इति। अचोञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः। ऋवर्णस्येति। ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद् दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः। वान्तो यीति। एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः। यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति। ओकारस्थानिको

यि प्रत्यये एचो ऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते । चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापं जेयो वृषलः । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थएवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । रायिच्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । ऊदुपधाया गोहः । आदेशतो ऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो या ऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतो ऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ

ऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः । उभयत इति । योगविभागेनेति भावः । इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः । तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः । रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः । छान्दस इति । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः । अन्यत्र तु विद्यतएवेति व्याचक्षते । क्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंक्रियते । न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादल्तो ऽन्त्यस्येत्यने-

सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतो ऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतो ऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियतएतन्न्यास एव । किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निवर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम् अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः* । स्थाने ऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं क्व

न गोह इति षष्ठ्यन्ते ऽप्युपसंख्येयेति भावः । रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । निष्ठाया इति । षष्ठ्यास्तकारएवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् । क्रियतएतन्न्यास एवेति । अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि नकारस्य सुसदृशः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात् । किं पुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः । स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपत्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः । अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वा-

चिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । बिसं मुसलमिति । इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । तद्यथा । तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् । अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः* । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनर्थकं च । *अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । उक्तं वा । किमुक्तम् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । षष्ठ्यधि-

---

दिति भावः । क्व चिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति नहि तदा सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः । अपि चेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते । अस्तु तर्हीति । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः । निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः । इष्टा व्यवस्थेति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः । उक्तं वेति । इको गुणवृद्धी इत्यत्र

कारे ऽयं योगः कर्तव्यः । स्थाने ऽन्तरतमः षष्ठी निर्दिष्टस्येति । प्रत्यात्मवचनं च*। प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्यान्तरतमो ऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति । प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्*। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते । अन्तरतमवचनं च*। अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् । योगश्चाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वादेव । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव किं चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शे-

---

यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकालएवान्तरतम आदेशो विधीयते। प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्वान्यात्मनो ऽन्तरतम इत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु सम्बन्धिशब्दत्वादिति । समाजेष्विति। समाज उत्सवेषु संघातः। समाशः सहभोजनम् । समवायः कस्यांचित् क्रियायां मेलनम् । नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोकआश्रीयतइत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति। गाव इति। तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः । एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण

रते । तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनष्वपि । तद्यथा । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवातेनैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । अब्विकारोप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः । व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः*। व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् । उप्तम् । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे अर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि । मात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति । स्वरव्य-

---

प्रवत्स्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः । अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत् । अब्विकार इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रो ऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद् धूमो विकारः । सूर्यविकारो ऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति । लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह । व्यञ्जनेति । व्यतिक्रमः । स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं निवर्तकमिति भावः । नैव लोक इति । नित्याश्शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः । नैव लोकइति । कुक्कुटादिषु द्वे व्यञ्जने न त्वेकमात्रिकमिति

तिक्रमे। दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थम्। आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति। कस्तर्हि। अर्धमात्रिकः। यो ऽस्ति स भविष्यति। अक्षु चानेकवर्णादेशेषु*। अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति। इदम इश्। आन्तर्यतो ऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थाने ऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति। नैष दोषः। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च*। गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकम् खट्वोदकम्। खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सो ऽयं तपरः। नेत्याह। ता-

---

भावः। अर्धतृतीयमात्रमिति। अक्ष्वेकादेशयोः कृतयोरिश्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः। भाव्यमानेनेति। नैव लोकइत्ययं परिहारो नोक्तः। यदा विशेषविहितत्वादत्वमिश्भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्यादेव प्लुतः। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे च प्लुतस्य विषये स्मृत इत्युच्यते। अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः। खट्वेन्द्र इति। संज्ञयाऽत्र गुणवृद्ध्योर्भावनं संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनेति परिहारस्याऽत्रासंभवः। एज्भाव इति। प्रत्याहारः पूतक्रतोरैच मनोरौवेत्यादिसंग्रहार्थः। तत्र हि मात्रिक एवैकार

दपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपरः । ऋदोरबिति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः । दकारो ऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः । दकारो ऽपि । एज्भावे । कुर्वाते कुर्वाथे । आन्तर्यतो ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमात्र एच् प्राप्नोति । नैव लोके न च वेदे अर्धतृतीयमात्र एजस्ति । ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात्*। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः । सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः । सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात्*। सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसं-

---

औकारश्च स्यात् । ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यात्स चेष्यत एव दीर्घस्य त्वेडौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते । न वेति । उरण् रपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थाने ऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः । सर्वादेश इति ।

इक ऋवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल् शित्सर्वस्येति। न वा ऽनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघातः*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात्। यदा ऽयमुः स्थाने ऽण् तदा ऽयमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति। अथ वा अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्। एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यम्। संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्*। अथ वा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति। तद्यथा। तवाश्वो नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषम उपन्यासः। चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके

ऋवर्णस्य स्थाने ऽरारौ क्रियमाणावलो ऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। न वेति। अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंक्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलो ऽन्त्यस्येत्युपसंहारं न बाधतइत्यर्थः। अथ वेति। निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविधाने ऽपि न दोष इत्यर्थः। अनान्तर्यमेवेति। नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणापि साद्दश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः। ऋवर्णस्य मात्रिको ऽकारो गुणो ऽन्तरतमो ऽस्त्येवेति चेत्। तदर्थस्य यत्नस्याकरणाददोष एव। दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारावन्तरतमौ स्त इति चेत्। भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते। ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केन चिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम्। सम्प्रयोगो वेति। यदा स्थाने ऽन्तरतम इ-

संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनाः । तत्र किं कृतः संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतनाः । यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् । एजवर्णयोरादेशे ऽवर्णं स्थानिनो ऽवर्ण-प्रधानत्वात्*। एजवर्णयोरादेशे अवर्णं प्राप्नोति। खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम् । स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः॥सिद्धन्तूभयान्तर्यात्*॥सिद्धमेतत्। थम् । उभयोर्यो ऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न चाव-र्णमुभयोरन्तरतमम्॥ उरण् रपरः॥५१॥किमिदमुरण् रप-रवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने अणेव भवति रप-रश्चेति । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते । उः स्थाने अण् च अनण् च । अण् तु रपर इति । कश्चात्र विशेषः । उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदा-त्तादिषु दोषः*। उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-त्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः । उदात्तानु-दात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः । हृतिः । कृतं हृतं प्र-

---

त्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः । अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्त-मैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । उभयान्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्येचः समुदाया-न्तरतमाभावादैचोश्चेत्युक्तम् इह तु सम्भवत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्य-र्थः । उरण् । किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र कि-मादेशान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् । आहो-स्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो यो ऽण् स रपर इति प्रश्नः । तत्र केषाञ्चित्पाठो ऽण् भवति रपरश्चेति तत्रापूर्वो ऽण् वि-धीयमान आदेशान्तराणां बाधकः । अन्येषां तु पाठो ऽणेव भवतीति । तत्र सामर्थ्याच्चान्यनिवृत्तिः । सैवैवकारेण प्रदर्श्यते । उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य

कृतं प्रहृतं नॄः पाहि । अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति । य उः स्थाने ऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिः*। य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णस्याप्रतिपत्तिः । कर्त्ता हर्त्ता वार्षगण्यः । किं हि साधीयः । ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेडैचौ । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयः । तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ । अथ मतमेतत् । उः स्थाने अणश्चानणश्च प्रसङ्गे अणेव भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति । स इह दोषो जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि । यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थाने

बाधको ऽण् प्रसज्यतइति भावः । स चोदात्तादिगुणो न वेति सर्वथा दोषः । नॄः पाहीति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् प- इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुत्वे कृतेनुनासिको विधीयमानोणेव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः । प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यतइति तेषां रपरत्वं न स्यात् । गुणवृद्ध्योरिति । भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः । किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चावर्णस्यैव नियमेनाप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् । अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवाद्याह । नानेनान्येषां बाधको ऽपूर्वोऽण् विधीयते । किन्त्वणनणोः प्रसङ्गेऽणेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः । यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यतइति विचारयति । स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति । जायत-

ऽन्तरतमो भवतीति । कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरण् रपर इति । अतः किम् । अत एष दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति । ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । ऋत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति । सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थानइति वर्तते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । उः स्थाने ऽण् स्थानइति । उः प्रसङ्गे ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । अथाण्ग्रहणं किमर्थं न उरपरो भव-

---

इति । कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः । झयो हो ऽन्यतरस्यामिति । उरण् रपर इत्यस्यावकाशः कर्ता हर्तेति । इहोभयं प्राप्नोति कृतिरिति । परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः । ये चाप्येतइति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रानेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः । सिद्धं त्विति । विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकालएवाणो रपरत्वं क्रियतइत्यर्थः। यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेण् विधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषा नोपतिष्ठते तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम् । तत उः समीपे योण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या उः

तीत्येवोच्येत । रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः*। आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनारीरिविधयः । अकङ्लोपाऽऽनङनङ्रीङ्रिङादेशाः । अकङ् । सौधातकिः । अकङ् । लोप । पैतृष्वसेयः । लोप । आनङ् । होतापोतारौ । आनङ् । अनङ् । कर्ता हर्ता । अनङ् । रीङ् । मात्रीयति पित्रीयति । रीङ् । रिङ् । क्रियते ह्रियते । रिङ् । उदात्तादिषु च *। उदात्तादिषु च किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः । हृतिः । कृतं हृतम् । प्रकृतम् । प्रहृतम् । नॄः पाहि । तस्मादण् ग्रहणं कर्तव्यम् । एकादेशस्योपसंख्यानम् *। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः । मालर्श्यः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

स्थाने य आदेशो ऽणित्येतावल्लभ्यते न तु प्रसज्यमान इति । आदेश इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथ वा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते न तु: स्थान इति । ततश्चाण आदेशरूपता नियमेन न लभ्यते इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः । द्वितीयमिति । तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्यते अथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति प्रसङ्ग एवाचाण् रपरो भवतीति । इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्ततइत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति । रीरिविधिष्विति । बहुवचननिर्देशाद् रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति । के पुनरिति । पैतृष्वसेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् । होतापोताराविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् ।

उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । न चायमुरेव स्थाने अण् शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तत्तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः*। अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ । यथैवोश्चान्यस्य च स्थाने ऽण् रपरो भवतीति । एवं य उः स्थाने ऽण् चानण् च सो ऽपि रपरः स्यात् । यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः । मालर्श्यः । नैवं शक्यम् । इह न प्रसज्येत । कर्ता हर्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतदृवर्णान्तम् । ननु च एतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । न चै-

---

एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः । अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्धृतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवावेव चापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्य स्थानइति भावः । रान्तप्रतिषेध इति । आनङि विधीयमाने आकारस्याणोभावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादवर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठतइत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव । यदि पुनरिति । उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणाच्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति । अङ्गस्येति षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहरतीति ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानुवादात् । न च प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम् । अन्त्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः । अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रै-

षो ऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति । उभयं न वक्तव्यम् । कथम् । यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति । लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति । कथं मातुः पितुरिति । अस्त्वत्र रपरत्वं, का रूपसिद्धिः । रात्सस्येति सकारस्य लोपः । रेफस्य विसर्जनीयः । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्या-

---

काच्त्वम् । अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते । इह चेति । उपसंख्यानस्यातिव्याप्त्येत्यर्थः । मातुरिति । रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः । ढ्लोप इति दीर्घत्वम् । तत्र मातूरिति प्राप्नोतीति भावः । द्वयोरिति । अवयवावेवाभापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति । तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः । तद्यथेति । एकः पुत्त्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः । प्रत्ययेति । असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः । प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादकारो ऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशो ऽपि प्रत्यय इति भावः । लुप्यतइति । सकारसन्निधिकाले ऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उत्वे च कृते

चार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति । किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः । कथं चाऽयं पुर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते । ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते । ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तम् । ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्ययाव्यवस्था च*। यद्यभक्तः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । न पुनः पदं विशेष्यते । रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवं प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः । अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । दीर्घ । लत्व । लत्वं

ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः । यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यन्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो विधीयते । तथाप्यानङ इव साक्षादचार् भार् इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः । लत्वं चेति । प्र इत्यवयवषष्ठीति बोध्यम् । पि-

च न सिध्यति । निजेगिल्यते । ग्रो यङीति लत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । ग्र इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जेगिल्यतइत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथ वा ग्र इति पञ्चमी । लत्व । यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते बिभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः शेष । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेष । विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटो नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय । प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये च

पपरुरिति । पृ लङ् झि शप् श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेति जुस् जुसि चेति गुणः । ववृतइति । अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः । नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । किरत इति । एकवचने किरतीति

व्यवस्था न प्रकल्पेत । किरतः गिरतः । रेफो ऽप्यभक्तः प्रत्ययो ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते ऽवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च॥ यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्य । सर्पिष्षु धनुष्षु । इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु । परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्भ्रित्येवमर्थम् । विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः । नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कलिपरित्येवमर्थम् । कलिपपदसंघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते ऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति । यक्स्वर ।

नित्यत्वात् पूर्वं विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृते लित्स्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्त्वं तत्र रेफो ऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते अथ विकरणात्परो रेफस्तदा ऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पतइति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता । गीर्ष्विति । परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यतइति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं कल्पिपदेपि नृकल्पशब्दादिञि कृते च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य । ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यते ऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहतइत्यर्थः । क्वचित्तु कल्पपद-

यकस्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते । अथ वा पुनरस्तु परादिः । परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्था ऽभ्यासलोपो ऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वञ्च*। यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्द्धधातुकइत्यकारलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशइति वर्तते । यद्युपदेशइति वर्तते । धिनुतः कृणुतः । अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि । आर्धधातुकमभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । अकारलोप । औत्व । औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्व । पुक्-

संघातभक्त इति पाठः । तत्रायमर्थः । कल्पशब्दस्य सम्बन्धि यत्पदं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य यो ऽवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः । धिनुत इति । एकवचने असत्यप्यकारलोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृतम् । आर्धधातुकोपदेश इति । सन्नियोगेन चाकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः । निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाव्यम् । नैष दोषः । णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते । रेफेणेति । यद्रूपं षष्ठी-

प्रतिषेध। पुक् च प्रतिषेध्यः। कारयति हारयति। आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति। पुक्प्रतिषेध। चङ्युपधाह्रस्वत्व। चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति। अचीकरत् अजीहरत्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इटो व्यवस्था। इटश्च व्यवस्था न कल्पते। आस्तरिता निपरिता। इडपि परादी रेफो ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। अभ्यासलोप। अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः। ववृते ववृधे। अभ्यासस्य हलादिश्शेषो न प्राप्नोति। अभ्यासलोप। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्म ते पिपरुः। मा हि स्म ते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वर। तादिस्वर। तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति। प्रकर्ता प्रकर्तुम्। तादौ च निति कृत्यताविप्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। कृदुपदेशे वाताद्यर्थमिडर्थमिति। तादिस्वर। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ अलो ऽन्त्यस्य॥५२॥ कि-

---

निर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः। यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदा व्यवधानाभावात् स्यादेवादेशः। आस्तरितेति। नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटो ऽव्यवस्था। प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्व इडिति अनिष्टाव्यवस्था प्राप्नोति। गीरिति। अन्तरङ्गत्वाद्विलोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपो ऽयमादौ रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षो ऽत्र स्थितः। अलो ऽन्त्यस्य। किमिदमिति। ष-

मिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद् आदेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्तविशेषणम् । आदेशोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशोऽन्तस्य प्रसज्येत । यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति नान्य इति । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत । यदि खल्वप्येषो ऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति अन्त्यविशेषणे ऽपि सति तन्न करिष्यते । कथम् । ङिच्च अलो ऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः * । अलो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्येति । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत ।

ष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः । यदि पुनरिति । प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे रहोरजसां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति । विरजीकरोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा भवन्तीत्यलो ऽप्याक्षेपादल्ग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः । वाक्यस्यापीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम् । न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुह्यामित्यत्रानडुच्छब्दस्याप्यन्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति । यदि खल्वपीति । अवश्यकर्तव्यो ऽसौ योगो ऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे आदरस्तथाप्युच्यते । अन्त्यविशेषणे ऽपीति । स्थाने विज्ञातस्येति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्तते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंक्रियते । आदेशो वा यो निश्चितः सो ऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंक्रियते । इतरथेति । यदि षष्ठीमा-

टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च*। किम्। अनिष्टं प्रसज्येत, टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सुष्ठूच्यते अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ङिच्च ॥५३॥ तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चालोन्त्यस्येति प्राप्नोति । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः*। तातङि ङित्करणं सावकाशम् । को ऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्या-

---

त्वमनुसंक्रियेतेत्यर्थः । तत्र लवितेति ऋच ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तन्न युज्यते । यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः सम्बन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या षष्ठी सा ऽन्त्ये ऽलि सा च स्थानेयोगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः । अनिष्टमिति । आद्यन्तौ टकितौ मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्यएवाव्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ङिच्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादोनेकाल् शिदित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ङित्त्वस्यान्यार्थत्वसम्भवे सति दौर्बल्यात् सन्दिग्धोपस्थानोयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेस्य नास्ति । प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः । ङित्करणादिति । गुणवृद्धिप्र-

त् तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति। एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति। यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुप्रकरणएव ब्रूयात् तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति॥

आदेः परस्य॥५४॥अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः*। अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः। तस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादौ। अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। अस्तेर्भूः। भविता भवितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। अतोभिस ऐस्। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। इदम इश्। इतः। इह। आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अष्टाभ्य औश्। शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य॥५५॥शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदम इश्। इतः। इह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो

तिषेधार्थादिति भावः। एवं तर्हीति। अन्तरेणापि ङित्त्वमेतदित्यत्र प्रकरणे तातिं विधीयमानमन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते। अनेकाल्। शित्करणादेवेति। सति ह्यकारेऽनेकाल्त्वादिति

भविष्यति । इदं तर्हि । जसः शी । जश्शसोः शिः । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् । विभाषा ङिश्योरिति । शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात्।असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। असति लोपे अनेकाल्। यदा अनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशः । तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्राऽसरूपसर्वादेशदापूप्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशो ऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ।

इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाह्निकम् ॥

भावः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः । अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेन्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथ वा सत्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम् । अनेकाल्त्वेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥५६॥ वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशो ऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारो ऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यात् । हन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा । अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्या-

---

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा ङित्किदिति भावः । न च स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता । अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः । वा लिटीति विकल्पारम्भात् । संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः । तत्र को दोष इति । आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः । तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेनापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । वधेरेवेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः । बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनातिदेशपक्ष उपन्यस्तः । वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्त इत्यदोषः । ङित्किदिति तु संज्ञा न भवति न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात् । नहि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्रतिषिध्येत । किकिनौ लिट् चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः । स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः । आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः । क इदानीमिति । द्विविध आदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः । आनुमानिकश्चै-

त् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः । अल्विधिः । अलो विधिः । अल्विधिः । अलि विधिः । अल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति । न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यांयां वि-

---

रुरित्यादि: । अत्र हि इकारो ऽकारान्त: स्थान्यनुमीयते । उकारेणाकारान्तस्यादेश: । ततस्तेस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति । आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थ: । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किं चिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारे ऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धि: । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तो ऽवयवो ऽस्यास्तीति मत्वर्थीयो ऽकार: । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तय: संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादाने ऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलत: सर्वविभक्त्यन्तता संभवति । अथ वा ऽल्विधिशब्दवाच्यो ऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभ: । केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थापेक्षय एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधि: । द्यौ: पन्था: । हल्ङ्यादिसुलोपो न भवति । अलि परतो विधि: । क इष्ट: स इष्ट: । हशि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधि: । द्युकाम इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति । उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति । अला विधि: । महोरस्केनेति । अयोगवाहानामट्सूपदेशात्सत्वं न भवतीति । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनल्त्यिं तावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसं-

भक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सासा आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलमाश्रयते अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिः । अल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रदीव्य प्रसीव्येति । वलादिलक्षण इड् मा भूदिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा । अन्यः स्थानी अन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् इष्यते च वधेरपि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात्स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति

स्कारायं केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः । उत्तरपदलोप इति । अनलित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् । नह्यीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयतइति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं ह्यलाश्राय इति स्यात् । तस्मादाश्रीयतइत्याश्रयः । एरच् । अलाश्र योयस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाल्त्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोगएव उत्तरपदस्य लोपः । किमर्थमिति । तत्स्थानापन्नस्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशः प्राप्स्यतीति भावः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूप-

गुरौ यत्कार्यं तद्‌ गुरुपुत्रे अतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे ऽतिदिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभते ऽसौ तत्कृतानि कार्याणि । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपविधिर्नाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति । यदयं युष्मदस्मदोरनादेशइत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । द्यौः पन्थाः स इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति । यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति । तस्मान्नार्थो ऽनेन योगेन । आरभ्यमाणे

त्वादादेशे न सिध्यतीति भावः । लोकत इति । लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः । उपाध्यायस्येति । प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद् व्यभिचाराभावात् । प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । नह्यप्रदर्शि-

ऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधे ऽविशेषणे ऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् *। अल्विधौ प्रतिषेधे ऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः। प्रदीव्य प्रसीव्य। किं कारणम्। तस्यादर्शनात्। वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते। अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति। सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति। किं कारणम्। सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः*। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति। तद्यथा। ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते। यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते। एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते। यद्येवमग्रहीत्

तविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः। एवं तावल्लिङ्गेनाभिमतो ऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम्। इदानीं क्रियमाणेपि सूत्रे ऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह। अल्विधौ प्रतिषेध इति। प्रदीव्येतीड् न भवति इड्विधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितम्। तत्र क्त्वो ल्यबिति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम्। तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलो ऽपि आकारान्तोपि स्नात्वीतोकारान्तोपि दत्त्वायेति च यगन्तोपि इष्ट्वीनमिति मान्तोपि तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं क्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशे ऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति भावः। ब्राह्मणवदिति। सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः। यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव। अग्रहीदिति। ग्रहो

इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति । अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति । प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं ह्येषो ऽलमाश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषो ऽनलमाश्रयते इटं नाम । यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च । सत्याश्रये विधिरिष्टः॥ सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । किमतो यत्सति भवितव्यम् । प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्विधित्वात् । अल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः॥ न वा एष दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्राऽऽनुदेशि-

ऽलिटि दीर्घ इति दीर्घं क्तत इतिभाव: । दीर्घविधौ अच्परिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम् । इट् त्वजन्तराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति । तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देविल्वेत्यादावकितो ऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेश: । तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भाव: । अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासंनिधानादसन्त एवानुबन्धा: कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । विशिष्टं ह्येषो ऽनलमिति । इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद्ध्रस्वो ऽलिटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाच: । अनियमाप्रसङ्गान्नियमफलाया अच्परिभाषाया अनुपस्थानात् । सत्याश्रय इति । आश्रीयतइत्याश्रय: । यथा वलादित्वमिड्विधौ । तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति । न वेति । अतिदेश एवानुदेश: स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं व-

कस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति । नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि । स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यम् । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण आदेशे आदेशिनि च । कश्चात्र विशेषः । आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः*। आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । वधक इत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति । पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशआदेशिनि च । आदेश्यादेशइति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम्*। आदेश्यादेशइति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप् । वृक्षाय

लादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितोऽड्विधास्यते । तत्रानल्विधावितीति । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादिड् न प्राप्नोतीति । इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह । किं पुनरिति । आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी स्थानी । किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधो ऽथात्मात्राश्रय इति विचारः किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ वा व्याप्तिरिति भावः । वधक इति । हन्तेर्ण्वुलि बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यमत्र वधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वधादेशः । स च हलन्त इति दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः । सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति ।

प्रक्षाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् । तिङ् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । तिङ् । कृदतिदिष्टम् । भुवनं सुवनं धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिशति गुरुवद् गुरुपुत्रे इति यथा । तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति । तदपि कर्तव्यं भवति । अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः । ननु चोक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति । नैष दोषः । करोतौ तपरनिर्देशात् सिद्धम् । पिबिरदन्तः । वधक इ-

---

आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चैतत् । तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति लैगवायन इति अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् । किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः । आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तस्य तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा । तच्छेषस्य प्रतिषेधस्तद्द्वारक एव कार्ये युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः सार्वधातुकत्वं प्रत्ययस्येवातिदेशापेक्षा । करोताविति । अकारस्य ह्यकारो मात्रिक एव

ति नायं ण्वुल् । अन्यो ऽयमकशब्दः किदौणादिकः रुचक इति यथा । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम्*। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम्*। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। तद्यथा। श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति । अनित्यविज्ञानं तु*। अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अनादेशत्वादादेशः स्थानिव-

---

न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योयमिति । हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः। एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः । तद्यथेति । छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यञ्जकः । एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः । तथा चेकारलोपेप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति । नाश्व इति । अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेन व्यवहारः । अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम् । एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्ग

दित्युच्यते । न चेमे आदेशाः । रूपान्यत्वाच्च । अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचन्तीति । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते । आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् । आदेशः स्थानिवदिति चेत्, तन्न । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् । योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयते इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः । आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो ऽल्विधिरिति कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येना-

---

तोर्विधानात् । तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः । न चेमे इति । तुशब्दादयः । एरु रित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योत्रादेश इति । इकारस्य उकारो नासावाश्रीयते पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । नैतदिति । तिप् तस् झि इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा । अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः । यत्र प्राधान्येने-

लाश्रीयते। यत्र नान्तरीयको ऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति । अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्*। स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति । आदेशो हि नाम यो ऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । यत्सतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते । न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम्*। अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैवौत्तरप-

---

ति । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्यात्र विपरिणामासम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्य-

दिकानि ह्रस्वत्वानि । अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कं चिदुपदिशति । प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति । तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह । ये क्षीरिणोवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं, नित्य एव च स्वस्मिन्विषये ऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । अपवादप्रसङ्ग-

---

शब्दो बुद्धिपर्यायः । सन्तीति । व्यापोरित्यत्र बहुलग्रहणात् । भूतपूर्वे चापीति । न च नित्यत्वविरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आम्रबुद्ध्या इति । अस्या अनन्तरमित्यर्थः । अपवादप्रस-

स्तु स्थानिवत्त्वात्*। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केपि अणि कृतं प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । उक्तं वा*। किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धमिति । अथ वा सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगेति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्ना शः श्नुरिति । तस्य दोषस्तयादेशउभयप्रतिषेधः*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेशउभयप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाद् जसि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति ।

ङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः । कर्मण्यणिति । सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता आतोनुपसर्गे क इति कबुद्ध्या निवर्त्यते इति केप्यण्कृतप्रसङ्गः । विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थे, यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज् ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि नभं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तं, बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति । विश्रवःशब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्ययाभावः । यदयमिति । न च पित्त्व-

कथम् । मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं, कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्त्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् । जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः*। जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अर्थातिदेशात्सिद्धमिति । ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घः*। ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । ङ्याब्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भ-

निवृत्त्यर्थं नियमार्थं णित्त्वम् । श्यनो नित्त्वाद् ज्ञापकात् पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । नह्यत्र पित्त्वस्य नित्त्वस्य वा विशेषो ऽस्तीति के चिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छील्यादौ विषये चानशि श्यनो नित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं णित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति । कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तरसद्भावान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति प्रतिषेधो ऽत्र नोक्तः । तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः । सदृशस्येति । प्रत्ययानुकरणं मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः ।

वति। अतिखट्वाय अतिमालाय। याडाप इति याड् न भवति। अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्। नेत्याह। न तर्हीदानीं क्व चिदपि स्थानिवद्भावः स्यात्। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रश्लिष्टनिर्देशात् सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम्। ङी ई ईकारान्तात्। आ आप् आकारान्तादिति। आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः*। आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। आत्थ अभूत्। अस्ति ब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति। आहेस्तावन्न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नाहेरीड् भवतीति। यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत। झलादिर्यो भूतपूर्व इति। यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात्। आथिमेवायमुच्चारयेत्। ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति। भवतेश्चापि न वक्तव्यः। अस्ति सिचो ऽपृक्तइति द्विसकारको निर्देशः। अस्तेः स-

---

भूतपूर्व इति। अनुबन्धकार्यं सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणादा इति च रूपसङ्गावात्। लक्षणेति। अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः। झलादिरिति। णलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः। आथिमिति। ति-

कारान्तादिति । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः*। वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धितत्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । उक्तमेतत् । नायं ण्वुल् अन्यो ऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथेति । इड्विधिश्च*। इड्विधेयः । आवधिषीष्ट । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति । आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः*। आकारान्तान्नुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्पुकौ प्राप्नुतः । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । ली ई ईकारान्तस्येति । भी ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः*। एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् । हतात् । भि-

---

वादयो हि सर्वे झलादय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः । आवधिषीष्टेति । यदः यच्छन्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङतिङ इति

स्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियताम् एते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः*। त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित् त्रेस्त्रय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् त्रयादेशः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधिततद्बाधितमेवेति । आम्विधौ च*। आम्विधौ स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम् प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । स्वरे वस्वादेशे * । स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । श-

निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणम् । क्व चित्तु यदा

तुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम इत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि शतैव विशेष्यते शता यो ऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति । गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु*। गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ इति वर्तते तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णित्त्वम् । चित्रगुः । चित्रगू । चित्रगवः । गोतो णिदिति णित्त्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्त्वात्वे न

बाधिषीष्टेति पाठः । उकारात् प्रभृतीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यतस्तत्र च वसुरन्तर्भूतः । यदीति । श्नाप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात् । शता य इति । न चात्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणे ऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणे ऽपि स एव विशिष्यतइत्यदोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावो ऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा ऽत्वप्रकृतिभावस्त-

भविष्यतः। स्वर। बहुगुमान्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। करोतिपिबत्योः प्रतिषेधः*।करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति । उक्तं वा*। किमुक्तम् । करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति ॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ॥५७॥अच इति किमर्थम्। प्रश्नो विश्नः । द्यूत्वा । स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणे ऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्यूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । नैतदप्यस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राचत्वं

दायं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः । अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिदम् । तथा हि । वव्रश्चेति उरदत्वे कृते न सम्प्रसारणइति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चितेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरो ऽस्माद्वचनाद्भवति । वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः। अच इति किमिति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगप-

*बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानोपि आ ओत इत्यपाठः । अल्विधित्वेनैव स्थानिवद्भावाप्राप्तेः । किं त्वागोत इति पाठ इति यागेश्वरपण्डिताः ।

भविष्यति । अथ वा यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कस्सीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य । अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये । युवजानिः वधूजानिरिति जा-

---

दाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते । तत्रायं यत्नः । च्छ्वोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक्छकारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालो ऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वाद् । एवं च नङो ङित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति । स्वाश्रयमिति । नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः । वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वल्त्वे बहिरङ्गत्वाद्यणो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः । द्यूत्वेत्यत्र तु नाजानन्तर्य इति असिद्धत्वनिषेधाद् यण् प्रवर्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत् । यो ऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । यो ऽत्रादेश इति । समुदायरूप ऊठ् । यश्चाश्रीयत इति । यणिवधावच् । नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशस्यावयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसम्भवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । ख्याजादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति । घस्लादेशस्य लृदित्त्वादङर्थाज् ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः । युवजा-

याय। निङ् अपरनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र वल्त्वं भविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपदिका त्रिपदिका। पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वैयाघ्रपद्यः। ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र भसंज्ञा न, व्याघ्रपात् श्येनपादिति। इदं चाप्युदाहरणम्। आदीध्ये आवेव्ये। इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनान्न भवति। अथ पूर्वविधाविति किमर्थम्। हे गौः। बाभ्र-

---

निरिति। अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जाग्रन्दस्याकारलोपो न भवति। अन्यथाऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात्। न चासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्य। व्याश्रयत्वात्। पुनरिति। यस्येतिलोपे सिद्धे पादस्यतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम्। पुनर्लोपवचने सति लुप्यतएवाकारः कार्यं माऽऽश्रीयतं इत्यर्थः। ननु चाऽत्रापीति। यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः। आदीध्यइति। इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र

वीयाः । नैधेयः । हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति । यदयमेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ् ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत् स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्यो ह्रस्वादित्येव ब्रूयात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः माधवीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति । अथ वा यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः । आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । अथ

नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुक् तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच इति यण् न प्रवर्तते । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । यदयमिति । अग्ने वायो इति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विच् दृश्यते । बाभ्रवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते । यो ऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः । यश्चेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः । नैधेय इति । स्थानिवद्भावाद् अच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात् स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं न लभ्यते । यद्विरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं

विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तस्समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । बेभिदिता चेच्छिदिता । माथितिकः । अपीपचन् । बेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाजूलक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र

तु बाध्यतएव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । अचेति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्या विपरिणतं आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्यं कर्तव्यइति कार्यं च विधिरिति प्रश्नः । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् । नित्यत्वादल्लोपयलोपौ । तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विः प्रयोगश्च द्विर्वचनम् । अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः । माथितिक इति । यदा ठस्येक इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात् कादेशस्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् । अपीपचन्निति । झेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति झिरेवाऽयम् । तत्रान्तादेशे कृते चङकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानाद् न भवति । ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं के गौरित्यादि सिध्यति । उच्यते । अचो यः पूर्वस्तस्माद्वि-

प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यांयां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सासा आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्य्वोः, लोपोव्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति । दध्यत्र मध्वत्र । चक्रतुः चक्रुः । इह तावदायन्नासन्निति । इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति । धिन्वन्ति कृण्वन्ति । यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । दध्यत्र मध्वत्र । यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । चक्रतुः । चक्रुः । य-

---

मित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि । गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति । विधिमात्रइति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । अनाश्रीयमाणायामिति । कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः । आयन्निति । अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट् । दध्यत्रेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात् । पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः । चक्रतुरिति । अत्र सावकस्य द्विर्वचनमिति स्ववि-

णादेशे कृते अनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति, द्वाभ्यां देयं लवनम् । अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति । तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् । कथम् । न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति । किन्तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति । अथ निमित्ते ऽभिसंबध्यमाने यः

धिर्भवति । ततश्च द्विर्वचने ऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते । उच्यते । निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि । बेभिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः । अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् । हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र योऽचादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः । स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रया इत्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः । द्वयोरेकस्य इतरच् देयमृणे किरतौ लवनइत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्थानि-

तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति । किं पुनस्तत् । पट्व्या मृद्व्येति । बाढं संगृहीतम् । ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा । पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति एवमाट् भविष्यति । इह च न भविष्यति दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वो भूते शातनीं पातनीं

मित्तमिति । आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्द्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात् । पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः । नन्विति । व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यस्यानुपस्थानादिति भावः । भावसाधनस्येति । भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठी सम्बन्धसामान्ये विज्ञायते । इट् च नेति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः । स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः । पादिकमिति । पादो

च । नेताराावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चा-त्स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥१॥ इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति । अकारलोपे कृते पद्भाव ऊठ् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावान्न भवन्ति । स्रंस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवतीति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते वाप्यते । णिलोपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चाऽयं यजादिभ्यो विहित इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पद्व्या मृद्व्येति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्य-

ऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्पादित्वात् । पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः । उदकं वहतीत्यण् संज्ञायामुदभावः । अपत्ये इञ् । उदोभूतिर्नाम शिष्यः । तस्यामन्त्रणम् । शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष् । नेताराविति । शिष्ययोरामन्त्रणम् । न-

त्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति । एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्येति । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनाऽपि सिद्धः स्वरः । कथम् । आरभ्यमाणे नित्यो ऽसौ । आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः। कृते ऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । परयणादेशो ऽपि नित्यः । कृते ऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृते ऽपि । परश्चासौ व्यवस्थया । व्यवस्थया चा ऽसौ परः । युगपत्संभावो नास्ति । न चास्ति यौगपद्येन संभवः । कथं च सिध्यति । बहिरङ्गेण सिध्यति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति । एवं तर्हि यो ऽत्रोदात्तयण् तदाश्रयः स्वरो

येते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिञ् । असिद्ध बहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भावः । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः । कर्त्र्येति । कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् । तत उदात्तयणोनन्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् यदात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः । इतर आह । परयणादेशोपीति । स एवाह । परश्चासाविति । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्लक्षणं

भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या । ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या । सा चाऽप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा । पुरुषो ऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम् । प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूते ऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चाऽऽनुपूर्व्या ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दा-

---

पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था । प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वाद् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः । प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । ततः सुहृदामिति । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् । ततः सम्बन्धिनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् । सामान्यभूत इति । नित्येपि शब्दार्थसम्बन्धे अक्रमे ऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनासत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात् । तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यतइत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समानमिति तदभिधीयते । द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते । एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । सा ऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः । बाह्येनेति । कर्मत्वादिना । तद्धि क्रियापेक्षणात्

नामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः । पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । बहुखट्वक इति आपो ऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचः पूर्वविज्ञानादैचोस्सिद्धम्*। यो ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति ।

वाच्यम् । यो ऽनादिष्टादिति । अकृतएवादेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेचस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशनमादिष्टं तद् यस्य नास्ति सो ऽनादिष्टः । आदेश इति । ततश्च हलादेशो ऽपि स्थानिवत् स्यात् । यद्येवाद इति । साक्षादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तथथेति । यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रोकारात् पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति । नह्योकारात् पूर्वो यो वकारः

किं तर्हि। अन्यत्कर्तव्यम्। अन्यच्च न कर्तव्यम्। यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भविष्यति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य अच इति। तद्यथा। आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः। तस्य दिक्छब्दयोगे पञ्चमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः। तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः। अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धवचनात्सिद्धम्। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पट्व्या मृद्व्येति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो

स ह्यचि निमित्तत्वेनाश्रितः। तत्रेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद् विभक्तावेव यण् भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्यं लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेश इति। अतिदेश इत्यर्थः। ननु चैतदपीति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति।

भवति । तद्यथा । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति । तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च । तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । पद्धा मृद्ध्वेति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्छास्त्रे असिद्धं स्याद् अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति । काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तर्यधीनं हि । अथ वा वतिनिर्देशो ऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे ।

कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् । उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते । विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते । नेह भारोस्तीति । नह्यभावातिदेशे ऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति । अधीनमिति । अध्युत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोपमाने यवानां सत्ता ऽवगता स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्तावगतौ न सन्तीति । एवमस्यापि लक्षणस्य प्रति-

इह तावत्सद्ध्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशे ऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशे ऽपि न भवतीति । किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कश्चात्र विशेषः । अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् । अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकाननुदात्त । लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति । द्विगुस्वर । पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः । इगन्तकालेत्येष स्वरो न प्राप्नोति । गतिनिघात । यत्प्रलुनीह्यत्र । यत्प्रपुनीह्यत्र । तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य । पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् । पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यो ऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भा-

---

लक्ष्यं भेदात् क्व चिद्भावो ऽतिदिश्यते क्व चिदभावः । किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः । तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयतइति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम् । लुनीह्यत्रेति । हेरपित्त्वादुदात्तत्वम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यात् । स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशे ऽपि सिद्धः स्वरः । पञ्चारत्न्य इति । जसा-

वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च । गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्म३घ्न पित्त३घ्न द३ध्यश्व म३ध्वश्व। हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया । न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न वा एष दोषः । किं कारणम् । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः । किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः । एकादेशस्योपसंख्यानम् । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आयसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे । एकादेशे कृते नुमानौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति । उभयनिमित्तत्वात् ।

दिषु छन्दो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। यणाद्गुनीष्वचेति । यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाभावात्प्रतिनिघाताप्रसङ्गः। एतच्च सर्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम् । श्लेष्म३घ्न इति । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रये ऽपि दोष इत्यर्थः । न वेति । समुदायः संज्ञीति भावः । पूर्वमात्रस्येति पक्षो ऽत्र स्थितः । अवीवददिति तु चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते । एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमाने ऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यतएव । तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्यइति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः । आयसा-

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायम्। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते अचोश्चाय-मादेशः। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। उभयनिमितत्वा-दिति। इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततो ऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम्। तद्यथा। गुरु-निमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति। यदप्युच्यते। उभयादेशत्वाच्चेति। इह यो द्वयोः षष्ठी-निर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यप-देशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इ-ति। अथ हलचोरादेशः स्थानिवद् भवति उताहो न। कश्चात्र विशेषः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशते-स्तिलोपएकादेशः। हलचोरादेशःस्थानिवदिति चेद्विंश-तेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः। विंशकं विंशं शतं विं-शः। स्थूलादीनां यणादिलोपे ऽवादेशः। स्थूलादीनां

दिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावाद्नुमामौ प्राप्नुतः। पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः। अचोश्चेति। अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजे-तेति वद्विवक्षितत्वात्। इह यस्येति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधार-णाद्भवत्येव परस्य निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषणात्। द्वयोरिति। वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः। अथ हलचोरिति। उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः। उरण् रपर इत्यत्राणनण्समुदायो ऽकङादिरादेशो रपरो न भवति। नाग्लोपीत्यत्र त्वत्यरराजदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वा-श्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति। अस्ति ह्यनयोर्दर्शनमिति। विंशक-मिति। विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन्। विंशमिति। शदन्तविंशतेश्चेति डः।

यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान् दवीयान्। केकयमित्रय्वोरियादेशएत्वम्। केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिध्यति। कैकेयः। मैत्रेयः। अचीत्येत्वं न सिध्यति। उत्तरपदलोपे च। उत्तरपदलोपे च दोषो भवति। दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः। अचीति यणादेशः प्राप्नोति। यङ्लोपे यणियङ्वङः। यङ्लोपे यणियङ्वङो न सिध्यन्ति। चेच्यः। नेन्यः। चेक्षियः। चेक्रियः। लोलुवः। पोपुवः। अचीति यणियङ्वङो न सिध्यन्ति। अस्तु तर्हि न स्थानिवत्। अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः*। अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति। नैष दोषः। न धातुलोपआर्धधातुकइति प्रतिषेधो भविष्यति। किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भ-

विंश इति। तस्य पूरणे डट्। स्थवीयानिति। गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्। स्थानिनो ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः। तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाप्रसङ्गः। कैकेय इति। नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योऽत्राश्रीयते नासावादेशः। यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत इति न्यायान्नास्ति दोषः। नैतदस्ति। स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव। परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्धैतन्नाश्रितम्। दधिसक्तव इति। सामानाधिकरणाधिकारे शास्त्रतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता। यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति। तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम्। चेच्यः। नेन्य इति। उतोचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः। अस्तु तर्हीति। अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच् स्थानित्वेनो-

वति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः* । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्म३घ्न पित्त३घ्न द३ध्यश्व म३ध्वश्व । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे* । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोप इति । क्सलोपे लुग्वचनम्* । क्सलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति । हन्तेर्घत्वम्* । हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः* । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्ज-

---

पात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः । किं पुनरिति । यत्र कार्यें स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः । गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते । द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते । अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेऽपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्ङितीति । भाष्ये तु वरेशब्दोऽपि पठितस्तत्रायं भावः । यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति । अदुग्धेति । क्सस्य घलो ऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् झलो झलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुग्ध्वमित्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याझल्त्वात् । घ्नन्तीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यवधानाश्रयणे तु हन-

ग्ध्यादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य । अदोजग्धिर्ल्यप्ति कितीति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः * । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । यलोप । वाय्वोरध्वर्य्वोः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः प्राप्नोति । उलोपः । अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्यं करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति । ईत्वम् । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति । अनुनासिकात्व । अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम् । ये विभाषेत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति । रायात्वप्रतिषेधश्च* । रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् राय्याशाम् । रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति । दीर्घे यलोपप्रतिषेधः* । दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्यं नाम हिमवतः शृङ्गं तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति । अतो दीर्घे यलोपवचनम्* । अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गीभ्यां वा-

नादिष्वतिप्रसङ्गः । निराद्येति । आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति । न च जग्धौ णिराश्रितः । आदिग्रहणाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः । यणादेशइति । बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणेनैतदुच्यते । अजज्ञीति । जन जननइत्यस्माद् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । जनी प्रादुर्भावइत्यस्माद्वा श्यन् । छान्दसत्वात् श्नुः । सौर्यीति । तेनैकदिगित्यण् ततो मत्वर्थीय इति । सौर्य इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति । यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनामाश्रयेणैतदुच्यते । गार्गीभ्यामिति । गोत्रस्त्रिया इति षः सङ्ख्यालक्षणेष्वित्यण् वा । अनातीति

त्साभ्याम् । दीर्घे कृते आपस्यस्य च तद्धिते ऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति । सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति । अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तम् अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः द्विर्वचनादयश्च क्तलोपे लुग्वचनं हन्तेर्घत्वमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति । यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । उच्यन्ते न्यासएव । क्तलोपे लुग्वचनमिति । क्रियते न्यास एव । हन्तेर्घत्वमिति । सप्तमे परिहारं वक्ष्यति ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते । तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति । नैष दो-

प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः । सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृताविल्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद् यत्नात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्तु सिध्यन्तीति भावः । अत एव पक्षान्तरोपन्यासः । अथ वेति । न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् । उच्यन्तइति । अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियतइति । अदुक्तस्यार्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम् । न पदान्त । वेतस्वानिति । भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसश-

षः । भसंज्ञा ऽत्र बाधिका भविष्यति तसौ मत्वर्थइति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम् । ननु चैवं विज्ञायते यस्संप्रति पदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात् । अयं च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनः । विधीयतइति विधिरिति । अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति । इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति । अस्ति पुनः किं चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम् । आ-

---

ब्दात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यतइति पदान्ततायां विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः । तसौ मत्वर्थइति । तदस्मिन्नस्तीत्यन्वेवार्थे ड्मतुप् न निर्वृत्तादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते । अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात् सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः । ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ् ऊङनूङोरेकादेश आदिवद्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोच्चारणं चातन्त्रम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् ।

कर्मसाधनस्येति । संप्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदर्थः । षड-

होस्विद्दोषान्तमेवेति । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति । यो ऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते । षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति । वाचिकस्तु न सिध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः । षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वा-

---

कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् । इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येतिलोपे षषित्ययं शब्दोन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद् बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः । वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानि-

---

कश्चापीति । अनैकादेशाल्लोपान्तं सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाप्रवृत्तिस्तदनन्तरन्त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधनं यस्येति लोपे इकनिमित्तभत्वेन समासान्तर्वर्त्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वादस्यापि निवृत्तेः षडिकासिद्धिः । न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येतिप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य भिन्नत्वेन तद्वारकपरंपराया वक्तुमशक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणाद् भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परंपरा गृह्यते इति भत्वे निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेन न दोष इत्याशयः ।

चिकषण्डिकौ न संवदेते । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति । कथं वेतस्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः । पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति । अथ वा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम् । भसंज्ञा नाम । वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते ऽप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । कथं तर्हि वरे

वत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षण्डिकासिद्धिः । न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सग्धिश्चग्धामिति सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः । नन्वत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किं चित्कार्यं विधेयम् । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वार्तिकः सिद्धः । षण्डिकस्तु षषष्ठाजादाविति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः । उभयत इति । यस्मात् स्वादिर्विधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् । पदेऽन्त इति । न च ड्मतुप्प्रत्ययः पदम् । एवं षण्डिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथैवेति । यचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च

अवर्णलोपविधिमिति । आतो लोप इटि चेत्येतं प्रतीत्यर्थः ।

अयलोपविधिं प्रतीति। किमिदमयलोपविधिं प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति। अथ वा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सौरी बलाका। नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदित्यः। नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम्। इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच्। ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्*। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। स्वर। आकर्षिकः। चि-

---

पदमिति वर्तते तेन पदं सञ्ज्ञं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनकुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भत्वात्कुत्वाभावः सिद्धः। कण्डूयतेरिति। क्यजन्तात् क्विप् यगन्तात्तु क्विब् भवति। उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्यत इति। सौरीति। एकोऽयकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात्। स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादपि लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति। आदित्य इति। अदितेः सास्य देवतेत्यर्थे ण्यस्ततो भवाद्यर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति लोप इष्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिध्यति। ब्राह्मणकण्डूतिरिति। षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः। आकर्षिक इति। चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठल्। यस्येति लोपस्य

कीर्षकः । जिहीर्षकः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति । पञ्चारत्नयो दशारत्नयः । स्वर । दीर्घ । प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति । किर्योः । गिर्योः । दीर्घ । यलोप । ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति । वाय्वोरध्वर्य्वोरिति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपो ऽपि प्रकृत आदेशो ऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयो ऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्ये-

स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादनन्तरस्य स्वरभाजस्संभवादव्यवधाने न स्यात् यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यवध्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादन्तरालस्थान् सतोप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः । यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । छलो लित्करणाद् व्यवधानेपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः । प्रतिदीव्नेति । रेफवकारान्तस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते । इह हि लोपोपीति । प्रकृतः । प्रस्तुतः । आनुपूर्व्येणेति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः । सकृच्च श्रुतो द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः । अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आवर्तते । तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते । तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् । पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति

णापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्*। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्वौ किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः । पिपठीः। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि । लावयतेर्लौः । पावयतेः पौः । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्यये लौः स्थानिवद्भावाण् णेरूण् न प्राप्नोति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति। एवमपि न सिध्य-

---

कानि सन्तीति । तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते। स्मृतिशास्त्रत्वाच्चास्य एतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात्तु लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपप्लवतइति सिद्धमिष्टम् । अनड्वाहमिति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबन्धः। लौरिति। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूण् न स्यात्। अकृत्वेति। एवं लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यवादेशः। एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम्। तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः । लवमाचष्टइति ।

ति । कथम् । क्वौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूण् न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । बिम्बं बदरम् । नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । न चात्र यजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति

क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति । बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तस्य फले लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथ वा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः । आमलकमिति । वृद्धत्वाद् मयटो विधानादञ्त्वाभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः। पञ्चभिरिति । आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अथ्वविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिचेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । य-

प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति। ठक्छसोश्चेत्युच्यते। न चात्र ठक्छसौ पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः। किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः। दशेन्द्रः। पञ्चाग्निः। दशाग्निः। उपधात्वे किमुदाहरणम्। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि सौरी बलाका। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पारिखीयः। चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। न-

---

द्यपिपुंवद्भावेसिद्धस्यप्रत्ययविधावित्यस्तितथापियत्रभाविभत्वंतत्रपुंवद्भावः। इहतु लुकिभत्वाभावात्कुतःपुंवद्भावः।किंतर्ह्यन्येऽपीति।यत्रपुंवद्भावोनास्तिपञ्चेन्द्रइति। साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीष्संनियुक्त आनुक् श्रूयते यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति। अथ वा यस्येतिलोपप्रसङ्गः। लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्यइति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। शब्लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात्। पारिखीय इति। परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके ऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिव-

---

योसौणाविति। णौचङ्युपसङ्ख्यानमिति सिद्धमेतत् वक्तृभेदान्न दोष इति तत्त्व, मत

नु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम् । विशेषत एव तद्वक्तव्यम् । क्व । प्रत्ययविधाविति । इह मा भूत् पटयति लघयति । कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्कः । मर्चयतेर्मर्कः । नैतद् घञन्तम् । औणादिक एष क प्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् । एतदपि णिचा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । पूर्वत्रासिद्धे च* । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । क्सलोपः सलोपे । क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति । दधस्तथोश्चेति चकारो न कर्तव्यो भवति । हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति । अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः ।

त्वात् पारिखे भव इति हञ्चादकेकान्तखोपधादितिच्छो न स्यात् । क्सलोप इति । अदुग्धाद्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः । चकारो न कर्तव्य इति । झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। पापक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः।स्कन्दयतेः स्कन् काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक् । संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः । दोह्यतेर्धोक् । लेह्यतेर्लेट् । उणादीनाम-

---

व्युत्पन्नत्वज्ञापकात्प्रायोगिकमचः स्थानिकादेशत्वमेवाचःपरस्मिन्नित्यत्रग्रहणेऽप्युपयोगीति

द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति । किमविशेषेण । नेत्याह । वरे यलोपस्वरवर्जम्* । वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु* । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । संयोगादिलोपे । काक्यर्थं वास्यर्थम् । स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति । लत्वम् । निगार्यते निगाल्यते । अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति । णत्वम् । माषवपनी । व्रीहिवपनी । प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति । न पदान्तद्विर्वचन ॥ द्विर्वचनेऽचि ॥५९॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम्* । आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किंवतः । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्राभ्यासरूपम्* । तत्राभ्यास-

---

व्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योरित्यत्र दीर्घाभावः । माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति । द्विर्वचने । अचः परस्मिन्नित्यत्र यो ऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम् । साच्कस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात् । तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम् । आदेश इति । कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः । चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं

बोध्यम् । वरेयलोपस्वरवर्जमिति । सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात्पादिका एव गृह्यन्ते इति भावः । नन्वेवं यङन्तात्सिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा चिणि अशंशामि अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न । शेर्णिच्युपसङ्ख्यानादशामीत्यस्य सिद्धेः अशंशामीति तु यङ्लुगन्तात्सिचि भविष्यति । नहि यङ्यङ्लुकोः स्वरे रूपे वा विशेषः । शाशितमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणान्न दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्थभाष्य-

रूपं न सिध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । अजूग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य*। यदयमजूग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अजूग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघ्रीयते । देध्मीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततोऽजूग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं माऽर्थोऽजूग्रहणेन भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् । तत्र गाङ्प्रतिषेधः* । तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाङ्लिटीति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम्*। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्तत् । एजन्त । जग्ले मम्ले । दिवादि । दुद्यूषति सुस्यूषति । नामधातु । भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्सन् बिभवनीयि-

---

द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति । अथ हीति । कार्याऽतिदेशे हि घ्रोध्मोति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन । नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः क्सौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दसत्वैवोपधालोपः । छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते । अधिजगइति । कृते एशादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ्-

---

प्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयन्ति एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः । काक्यर्थमिति । न च स्कोरिति सूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । झलो लोपः संयोगान्तलोप इत्याष्टमिकभाष्येण

षति । एवं तर्हि प्रत्ययइति वक्ष्यामि । प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् *। प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा । दधि त्रपु संप्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्घृतम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते । अथ वा अकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति । कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतः । न पदान्तद्विर्वचनेति । द्विर्वचननिमित्ते अ-

---

भवत्यजादेशः । कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । जग्लइति । णिलुङ्यशे आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः । द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्लइत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते । दधि त्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते । अथ वा अधिकरणे ल्युट् । द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ।

संयोगादिलोपे तदसंबन्धबोधनात् । त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति

चि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति । एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचने । द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम् * । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवनुनावयिषति अवचुक्षावयिषति । न वक्तव्यः । ओः पुयण्ज्यिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भाव-

---

एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह । अथ वा अकार इति । एवमपीति । एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य चाज्विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः । एवं तर्हीति । स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः । प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति । कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचनइत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः । एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाभावेऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः । अथ वैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लभ्यते । ओः पुयण्ज्यिष्विति । नहि णौ कृतस्य

भाष्याभिप्रायः । णौ स्थानिवदिति । अच आविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः । यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिरत एव क्नस्य पितीत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु णौ पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात्पुस्कार-

स्य*। यदयमोः पुयण्ज्यपर इत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति । यद्येतज् ज्ञाप्यते । अचिकीर्तत् । अत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाः पुयण्जयः । कथंजातीयकाश्चैते । अवर्णपराः । कथं जग्ले मम्ले । अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेधः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतुर्जग्मुः । आटिटद् आशिशत् । चक्रतुश्चक्रुरिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इ

स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तो ऽभ्यासः संभवति । पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवाऽनेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणाद् यणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकात्सौ कृतस्य स्थानिवद्भावो ऽनुमीयते । ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवमीयिषतीत्यादावपि । नैतदस्ति । येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात्सेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः । पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः । नहि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ निन्यतुरिति कथं नह्यत्रेयङ् परिगणितः । एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायाद् यणाऽत्र भवितव्यमितीयङ् न

यिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफलन्तु तावयिषतीत्यादि । वक्ष्यति हीति । द्वाभ्यामाभ्यामिति सूत्रे ।

ति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। किं पु-
नरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्र-
षेधे हीदं वक्तव्यं स्यात्। ओदौदादेशस्य उद्भवति चु-
टुतुशरादेरभ्यासस्येति। ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम्।
परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति। ममापि त-
र्ह्युत्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्ति चेति। इत्वम-
पि त्वया वक्तव्यम्। यत्समानाश्रयं तदर्थम्। उत्पिप-
विषते संयियविषतीत्येवमर्थम्। तस्मात्स्थानिवदि-
त्येष एव पक्षो ज्यायान्। द्विर्वचनेऽचि॥ इति श्री-

प्रवर्ततइति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणा सिद्धम्। ओदौदादेशस्येति। ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्य यो ऽकारस्तस्यो-कारादेशो भवतीत्यर्थः। यथा चुच्चावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति शुश्रावयिषति। पुस्फारयिषति। अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्या-त्वम्। अत्र च यद्यपि स्वयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्य-भ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये ऽस्ति एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते। ननु च त्वयापी-ति। ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्त्ववादी तु ओः पुयण्जीति न पठति सन्यत इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात्। परार्थमिति। इत्त्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। ममापीति। उत्त्वमप्य-न्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यतइत्यर्थः। तत्रायं न्यासः। उत्परस्या-तः। तिच ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरिति अभ्यासस्येति वर्तते। इत्त्वमपीति। यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात्। पवतेर्यौतेश्च सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्धेति चेटि कृते परत्वाद्गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचन-मितीत्वं वक्तव्यम्। तथा जिजावयिषतीत्यत्रेत्वविधानार्थं वक्तव्यम्। तस्मा-दिति। नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्त-रङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यतइति तत्र द्विर्वचने कृते यथा प्राप्तं

मद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम्॥ अदर्शनं लोपः ॥६०॥

अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम्* । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु च सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया ऽदर्शनं भाव्यते । सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्* । सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न दृश्यते । त्रपु ज-

---

भविष्यति । तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः । अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्तव्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्त्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम् । अदर्शनं लोपः । अर्थस्येति । स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः । इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ । इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते लोपइत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वार्थस्य संज्ञा न शब्दस्य । सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतो ऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यानमात्रं क्रियते तदा सर्व-

---

* त्रपु इत्यत्रेति । सोमसुत्त्रपु इत्यस्योपलक्षणमिदम् । यत्तु विवरणे ऽनि-

तु इत्यत्राणो ऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः*। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । ञ्णित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः । क्विपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति

स्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः । ञ्णित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न तत्प्रत्यय इति । ञ्णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः । अनाङ्गं कार्यं चोदयति । क्विप इति । त्रपु इत्यत्र क्विपो ऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानिग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते । ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधाना-

* यमप्रसक्तत्यभावात्र प्रत्ययलक्षणपरिभाषया तदाद्युपस्थितिरित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अतदादावतिप्रसङ्गस्यैवानियमप्रसक्तित्वेन तदुपस्थितेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते। चाह लोप एवेत्यवधारणम्। चादिलोपे विभाषा। अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति। अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमानेकथमेवैतत् सिध्यति। को हि शब्दस्य प्रसङ्गः। यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते। अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव। कथं ग्रामणीः सेनानीः। योत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥६१॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लुमतिप्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्*। लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते। अप्रत्ययस्यैताः मा भूवन्निति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम्। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणा-

---

दर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गो ऽस्तीति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते। चादिलोपइति। ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात्। अथेति। अत्राऽपि चादीनां शास्त्रानास्ति प्रसङ्गः। क्विपा ऽसौ बाध्यतइति। सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणो ऽत्र प्रसङ्गाऽभावः। प्रत्ययस्य। प्रत्ययग्रहणमिति। लुगादिविधौ क्व चित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्व चिदनुवर्तते क्व चित्सामर्थ्यात्प्रतीयतइति प्रश्नः। अप्रत्ययस्येति। अविद्यमानः प्रत्ययो ऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम्। गोरपीति। पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग् भविष्यति न तदन्तस्य। गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ

उक्तमिति। नवेति विभाषेत्यत्रेत्यर्थः। गोरपीति। गोस्त्रियोरिति समुदायानु-

न्न भवति । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति । गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । योगविभागात् सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततः स्त्रियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम् । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम् * । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । क्रियमाणे ऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्मा भूदिति । कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति । नैष दोषः । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषो ऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं

गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यादिति चेत् । कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः । ननु स्वभावतो ऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतो ऽप्रवृत्तिः । नैष दोषः । शास्त्राऽनुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् । प्रकृतेरपीति । समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात् । योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत् प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते । विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवाऽत्र निर्दिष्टव्यावित्यर्थः । उणादय इति । अतः क्वचित्कमिकंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्व चिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इत्यर्थः । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः । स एषो ऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थो

वा कर्तव्यम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु* । षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य । क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिञोस्तद्राजस्य यञञोः शप इति । इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति । अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्चेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात्* । सर्वादेशार्थं तर्हि प्र-

---

ऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् । सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्त्तते । द्वावेवादेशौ

इत्तेरिति भावः । प्रकृतमिति । अत एव लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतठक एव लुगि-

त्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचनप्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति । उत्तरार्थं तु *। उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति ।

विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति न सिध्यति । असत्त्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रे ऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति । भाष्यकारस्तु तच्छब्दार्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेपीति । अलोन्त्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोन्त्यविधिर्बाधेतेति ।यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते । द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेपि व्यपदिश्यते यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणव्यपदेशः । गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययात्र कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् ।

आश्रीत संशयस्पोषेणाग्मीयेति॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥६२॥प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैहतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्ते ऽपि भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्रौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति स मा भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भ-

---

श्व.घ्नीतीति। परत्वादुपधालोपे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् । प्रत्यय । प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यतइति भावः । सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यै तदुच्यते । सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते । नैवमिति । संदेहे ऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे स्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात् । सति प्रत्ययइति । प्रत्ययशब्दो ऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामणीरित्यत्र

वति लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनगदित्यत्र तुग् न प्राप्नोति । लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आघ्नीत संरायस्पोषेणाग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणास्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कु-

क्विपि सति तुग् दृष्टः ह्रस्वाभावात् । कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः । जगदिति । द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्विप् अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः । गमः क्वावित्ययं हि लोपो ऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । भिन्नविषयत्वाच्च येन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वस्मिन्न्यायेनैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते । अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् । वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः

* भिन्नविषयत्वादिति । वार्तिकमते एतत् । भाष्यरीत्या विषयभेदे ऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यमिति विवरणम् । अन्ये तु भिन्नविषयत्वादित्यस्यैतदतिरिक्तविषयत्वादित्यर्थः । अनित्यत्वादत्राप्रवृत्तिरिति यावत् । अनित्यत्वे ज्ञापकं चेदमोम इति सूत्रम् । अनुत्पत्तेरन्वाख्यानं तु न बाधं प्रतिबध्नाति । लुकाप्यनुत्पत्तेरन्वाख्यानेनान्तरङ्गाणां प्राप्तेरेवाभावे ऽन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरुक्तिसंभवस्यैव विलयापत्तेः । तस्मादनित्यत्वेनैवात्राप्रवृत्तिर्न्यायस्य वक्तव्या । प्रवृत्तौ दोषमाह । सति त्विति । इति व्याचख्युः ।

लं रैकुलमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य*। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इहैव स्यात् गोमन्तौ। गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुक्युपसंख्यानम्*। लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्च सप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानम्*। लोपेहि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति।

प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्। सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते। अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्धधातुकइत्यत्र धिन्विकृण्व्योरचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति। तेन सुधे सुकरिति भवति न तु सुधीसुकीरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतो वेति। शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति। अल्विधित्वात्। लुक्युपसंख्यानमिति। तक्रकौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भाति बोध्यम्। शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचितः। अस्ति प्रयोजनमेतदिति। उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काक्वा प्रश्न इति बोध्यम्।

न वा ऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्॥ न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्यपि भविष्यति । यद्येवम् । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम्॥ प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः॥ तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्ति हन्ति । श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति । न वा पृथक्संज्ञाकरणात्॥ न वा एष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भवि-

व: । लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते । न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभाव: समावेशदर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थ: । प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकर: प्राप्नोतीत्यर्थ: । तत्र लुकि श्लुविधिरिति । उपलक्षणं चैतत् । तेन श्लावपि लुग्विधि: प्राप्नोति जुहोतीति । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्ग: हरीतकीति । लुक् तद्धितलुकीति । तथा लुकि लुप्विधि: लवण: सूप इति युक्तवद्भाव: स्यात् । न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धे ऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयतइति तद्भावितग्रहणं सिध्यति । विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ।

* तद्भावितेति । अत्रेदं तत्त्वम् । लुगादिपदानां लुगादिपदप्रयोज्यदर्शने च खण्डश: संकेत: खण्डश: सङ्केतस्थले च प्रमुष्टखण्डान्तरस्याप्यन्वयबोधस्य प्रसिद्धत्वात्प्रकृते विधेयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयेभ्यो लुगादिपदेभ्यो दर्शनमात्रावगाही बोध:। अन्यत्र तु खण्डद्वयावगाह्येवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

ष्यति । तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत । ननु चात्रापि न वा पृथक् संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत । तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति । अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति । लुमति प्रतिषेधाद्वा*। अथ वा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति । सतो निमित्ताभावात्प-

---

यथैवेति । तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । गोमतीति । च्विलोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्व चिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्व चित्प्रकृतेः । ननु चात्रापीति । लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे मा भूदिति । यथागोमतीभूतेति च्विलोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् । सतो निमित्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते

एवं लोपेति । लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् । अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाभावः । एतत् । वक्ष्य-

दसंज्ञाभावः*। सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत् प्रत्ययआसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एव सुबन्तं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति*। तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्व । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यव-

---

तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्ते ऽपि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् । अस्तु तस्य इति । द्वे चात्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्ते ऽपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति । सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यत्रावधिभेदादङ्गसंज्ञयावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये । एकापवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति । यथा अत्वणेडितीमागमः । तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्ते ऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति क्रमाभावात्पौर्वा-

पन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते। अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति। तदेकयोगलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते। सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिसंज्ञा ऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। सत्तामात्रमनेन क्रियते। यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानिसंज्ञा ऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। नहि का चिद्धन्तेस्संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत। हन्तेरपि संज्ञास्ति। का हन्तिरेव। कथम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धम्*। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति।

पर्यं न प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशौ विधीयेते। सिद्धं त्विति। अन्यो भावोन्यद्वस्तु। स्थान्यपेक्षयादेशः। अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित् कृत्प्रत्यय इत्यादिः स लोपस्थानेन विधीयते ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रवर्ततइति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति। हन्तिं स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते। न तु कां चित्संज्ञामाश्रित्येति भावः। नहीति। यद्यपि धातुसंज्ञा ऽस्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते। हन्तेरपीति। आङो यमहन इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञा ऽतिदिश्यते। चित्रायां जातेति। चि-

भसंज्ञा । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । ङीप् । चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाम्नन्तादितीकारः प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । ष्फ । वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । गोरात्वम् । गामिच्छति । गव्यति । प्रत्ययलक्षणेनामि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । तस्य दोषो ङौ नकारलोपेत्वेम्विधयः *। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । ङौ नकारलोपः । आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञा ऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इत्त्वम् । आशीः । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्त्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इम् । अतृणेट् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भ-

---

आरेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक् । टिड्ढाणञित्यत्रात इत्यधिकारात् ङीपोऽल्विधित्वम् । वतण्डीति । यथा आवट्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः । गव्यतीति । औतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम् । चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति ङेर्लुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं

वति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपृक्तश्लिलोपे नुमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वेमडाट्स्नम्विधयः* । अपृक्तलोपे श्लिलोपे च कृते नुम् अमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ स्नम्विधिरिति प्रयोजनानि । नुम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । अमामौ । हे अनड्वन् अनड्वान् । गुणः । अधोक् अलेट् । वृद्धिः । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । इम् । अतृणेट् । अडाटौ । अधोक् अलेट् ऐयः औनः । स्नम्विधिः । अभिनो ऽत्र । अच्छि-

जायते । परत्वाद्दीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्ते ऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः । अनड्वन्निति । पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्य तदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम् संबुद्धाविति पूर्वमम् प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् । ऐय इति । इयर्तेर्लङ् तिप्शपः

माणवाक्यार्थरूपम् । पर्यवपन्नानि । मृतानि । अप्राप्तानीति यावत् । एकयोगलक्षणानि चेति । तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्तइत्यर्थः । कानि पुनरिति । पूर्वमेतत् सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रश्न इति न पौनरुक्त्यम् । अत एव सदन्वाख्यानादिति प्रागुच्चरितम् । आद्युदा-

नो ऽत्र । अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपो ऽप्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । लोपो ऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन् पूर्वविधाविलयेतस्य भूयिष्ठानि लोपऽदाहरणानि तानि न स्युः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यो ऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं ङौ नकारलोपेत्वेम्विधयः । भसंज्ञा ङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषः*। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषो भवति । भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं न ङिसंबुद्धयोरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति । ङीप्यपि नैवं विज्ञायते अण्णन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि अणो ऽकार इति । ष्फे ऽपि नैवं विज्ञायते । यञन्ताद-

अ, द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यासस्यामवर्णइतीयङ् । अोन इति । उन्देर्लङ् सिप् अम् आवलोपो दश्चेति रुत्वम् । न च लोप इति । दिशिरुच्चारणक्रियो न च लोप उच्चार्यते अभावरूपत्वात् । लोपो ऽपीति । प्रतिपादनक्रियो ऽत्र दिशिरिति भावः । अण्णो ऽकार इति । अकारेणाणन्तं न विशिष्यते किं तर्ह्यणेव । सर्वश्चाण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाकाररूपादण इति विज्ञायते । अथवा ऽणो ऽकार इति अणा ऽकारो विशिष्यतइति वर्णनिमित्तो

कारान्तादिति । कथं तर्हि । यञ् यो ऽकार इति । गोरात्वे ऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति । क्रियतएतन्न्यास एव । न ङिसंबुद्ध्योरिति । ह्रस्वमपि वक्ष्यत्येतत् । शास ह्रस्वे आशासः क्वाविति । इम्विधिरपि हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अचि नेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो ऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः । सौमनसी अलोमोपसी इत्येष स्वरो मा भूत् ॥

ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः । यञ् योकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अथ वा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् । अच्यमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः । क्रियतएतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः । शास इत्त्व इति । कृतेप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्तइत्यादौ तु न भवति शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । सौमनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादसम्प्रत्ययश्चाप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानि-

न लुमताङ्गस्य ॥३३॥ लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानम्*। लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्*। सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा । सर्वस्वर । सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत । आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । सिज्लुक्स्वर । मा हि दातां मा हि धाताम् । आदिः सिचो ऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं ञ्नित्किल्लुकिस्वराः*। ञ्नित्किस्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गा

वद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् । न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । दधि तिष्ठति तिङ्ङतिङ इति निघातः । अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् ञ्नितिकित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः । सर्वस्तोम इति । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयतइत्येकपदस्वरो भवत्येव । सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोपि घृतादित्वादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात् । माहिदातामिति । गातिस्थाघुिति लेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम् । ञ्नितिकिल्लुकीति । इकार उच्चारणार्थः ञ्नित्कितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरानिवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे । ञ्नित्किस्वरा इति । प्रतिषेधमित्यध्याहारः । उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति । देवपथादित्वात्कनो लुप् । असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन । अत्रय

वत्सा बिदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति। इह चात्रयः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि*। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्येष स्वरो मा भूदिति। अह्नोरविधौ*। अह्नोरविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रो ऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ*। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीतिवक्तव्यम्। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्व-

---

इति। राशदिभ्यां त्रिप् अदेस्त्रिर्निश्चेति त्रिवन्तो ऽत्रिशब्द आद्युदात्तः। पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे तु दीर्घाह्ना निदाघ इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सोर्लुमत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाह्ना निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वे सत्युत्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्। तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्था या विभक्तिः लुप्ता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्मात् यजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य। दधिसेचाविति। देशः सेचाविति

षत्वं मा भूदिति। एवञ्च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति भावः। अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृग्विति लुक्। प्रतिषेधो मा भूदिति। ते-

लिहा परमस्वलिहे । पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति । अपदादिविधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ लुमत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सिति शाकलं नेति । एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्मादसौ प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि प-

---

षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात् । कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽचादिर्न त्वक्षार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्न त्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शआदित्वादचि कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोसवर्णेत्यत्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो विधीयते तत इदम इश् यस्येति लोपः । यस्माच्च इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ वि-

---

नापर्युदासमत्वं सूचितं तदुपपादयति । पदस्येतीति । पदस्येत्यधिकृत्य यानि

रमदिवा परमदिवे । दिव उदित्युत्त्वं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तम् उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च । नः क्ये । नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवतीति यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च । सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति । यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । यचि भम् । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति । यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । इह तर्हि परमवाक् । असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः । या स्वादौ पदमिति पदसञ्ज्ञा । या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीत् । अनया

ह्रिन इति॰बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्वचने ऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत् । उत्त्वमिति । उत्त्वविधावेङः पदान्तादिति पदाधिकारः । वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति न च कर्णशब्दो ऽच्प्रत्ययान्तोऽस्ति अर्शआदिषु हि स्वाङ्गाद्धीनादिति पठ्यते तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची । तत्तर्हीति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत् । यचि भमिति । ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाभावः । इह तर्हीति । असर्वनामस्थानइति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात् कुत्वाप्राप्तिः । सत्येतदिति । अवधिभेदात्सं॰ज्ञि-

भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासो ऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्ते र्वा । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने अयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थानइति । यदि तर्हि सावपि पदं

नां भेदात् । बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् । एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यतइति दोषाभावः । असर्वनामस्थानइति । नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनासम्बन्धो यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति । स्वादौ तु सुब्रध्वे भवत्येव । भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम् । सर्वनामस्थाने ऽयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अय-

---

विहितानीत्यर्थः। नोत्सहतइति । स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ।

भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् । इह तर्हि दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत ऋक्षु वाक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमाने अपि न सिध्यति । एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । कथं बहुसेचौ बहुसेचः । बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावेव न

जादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति।वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यदुतौ न भवतः।पदादादिरिति।पञ्चमीतियोगविभागात्समास.। कथं बहुसेचाविति । समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम् । द्वन्द्वेऽस्यस्वे-

---

प्लुतविकारे इति । प्लुतसहितविकारे इत्यर्थः । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविस्यत्रेति भाव:। इह तर्हीति । वार्तिकारम्भे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः । प्रत्याख्याने तु दोषः । कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वादेतेन योगविभागसिद्धस्य क्वाचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमिति भावः । पदादेर्नेत्युच्यमानेपीति । षष्ठीतत्पुरुषेपि न सिध्यति कुत्वाभावाय पदत्वाभावस्यावश्यकत्वाद् इति भपेरर्थः । अयं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेपि उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्वनिषेधसाम्रा-

पदान्तविधाविति । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य* । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्त्वक्त्वचम् । इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । सिचि जुसो ऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात्* । सिचि जुसो ऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति । इह च इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति । युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्* । स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञा-

ति । उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्येति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसम्भवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे सम्भवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाकारे प्रकरणादात इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशब्दप्रयोगः । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु ये त्ववस्थिते युष्मदस्मदी इति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासम्भवात् । अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः । तथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा रथस्थ आनीयतामिति

ज्ये ऽपि कुत्वप्राप्तेः । बहुच्पूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च साम्प्रदायोरित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ आशयः न पदान्तविधाविति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे चेत्यस्य वार्तिकस्य ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाप्रवृत्तिरिति

स्यते । अस्त्यन्यत्स्यग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेणापि स्यग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति । ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति तिङ्ङतिङ इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति । आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ* । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष

सरथ आनीयते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते । पदस्येति वर्तत इति । केवलयोः पदत्वाभावात्तदवयवं पदं गृह्यत इति भावः । यत्र त्विति । अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः । सर्वग्रहणमपीति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यमानं सर्वस्य पदस्य विभक्तिसहितस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः । याजयाञ्चकारेति । परत्वात्तिबादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः । आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः । अङ्गाधिकार इति । अङ्गस्येति स्वर्यते तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिगमिषेति । अतो हेरिति लुकि कृते गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीड् न प्रा-

---

बोध्यम् । ङमुट्सूत्रस्थभाष्यत्वे तद्विरोधाद् उञि च पद इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च नलोपादिप्रवृत्त्यन्त इति वार्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । एवञ्च प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन ङमुडादिविषये न । इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तरैरुपात्तमित्याहुः । अ-

संविवृत्स । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वं च*। किं च । इटश्च विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशे ऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति । इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति किं चिन्नान्यत्र न भवति । यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते अथ नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति । इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे*। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवता ऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । न

प्नोति । संविवृत्स इति । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीट्प्रतिषेधः । क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण । किं चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः । किं चिन्नेति । अनित्कित्स्वराः । न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । अचय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितो ऽन्तोदात्तत्वविधानात्लुकि कृते कार्यिणो ऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि नहि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुम् । तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीणत्वात्कार्यं प्रतिनिमित्तभावो नास्तीत्यर्थः । हनिणिङादेशा इति ।

लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्धधातुकइति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् । इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तत्रापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः॥ अलो ऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥६५॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति । उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः*। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधा संज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दो-

---

लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणे ऽप्यसिद्धिः । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परेचि ण्यादेशविधानम् । न लुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् । अलोन्त्यात् । किमिदमिति । प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः । एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः । अल्ग्रहणमिति । निर्दिश्यतेभिधीयते ऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्त्यः प्रत्याय्यतइत्यर्थः । सङ्घातप्रतिषेध इति । पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विर्वचनइवेति भावः । अन्त्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात् सङ्ख्या विवक्ष्यते । यदि पुनरिति । अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात् सङ्ख्या विवक्ष्यते पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गादल्समुदायस्य संज्ञित्वे

यमाणेति । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः । तत्रापीति । न लुमता

षः । शास इदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टाम् । संघातस्येत्वं प्राप्नोति । यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत् संघातप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेन्नानर्थके ऽलो ऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे*। अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थके ऽलोन्त्यस्य विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा । भृजामित् । अर्तिपिपर्त्योश्चेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ*। अव्यक्तानुकरणस्यात इताविस्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति

गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन । सूत्रं चेति । अलन्त्यादिति पठ्यमान इत्यर्थः । अन्त्यविज्ञानादिति । उपधाया इति षष्ठ्यन्त्यमलमीयत इत्यर्थः । अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोनर्थकः शब्दस्य व्याहृत्तिर्नार्थस्य । अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रा-

तस्मिन्नित्येतदित्यर्थः । लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य

न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नान्त्यस्य पररूपं भवतीति । यदयं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अथ वा शिल्लोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चेति । आपि लोपोऽकोऽनचि । तिष्ठति सूत्रम् । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं

र्थः । यदयमिति । आम्रेडितस्य वेत्येव वक्तव्यं स्यात् । घ्वसोरिति । अनभ्यासविकारइति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे लोपस्तु नीरूपः । तथा च पञ्चम्यायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ । पुनर्लोपेति । लोपो यीत्यतो लोपग्रहणे ऽनुवर्तमानइति भावः । तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति न त्वेत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ ततो ऽभ्यासस्येति तत्र च लोपो ऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वापहारार्थादलोन्त्यस्येति बाध्यते । द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात् कृदन्तात्सं ज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चेत्सं ज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्सं ज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोगइत्येष सिद्धान्तः । तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूत्रमिति न कृतम् । तत्रायमर्थस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते । तत्रानचीत्यनेन ह-

वक्ष्यामि । तदन्तो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अनाप्यक इति । तच्च प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अत्र लोपो ऽभ्यासस्य । अन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके अलो ऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सन्नधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते । सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञपयिषतीति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति यियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे । विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् ।

इति सामान्येना ऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इत्यर्थः। येन नाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते । अत्र ग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादीनामधिकारादेव सिद्धेरत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते यो ऽभ्यासत्वेन लोप्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता । अन एवेति । अनाप्यक

यत्कार्यमित्यर्थः उत्क्रामेत्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किं

अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति। तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरिति। अलो ऽन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधेति वा। अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अलो ऽन्त्यात्पूर्वो ऽलुपधासंज्ञो भवतीति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्*। अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्व आनीयते॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥६६॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥६७॥ किमुदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। इह तस्मा-

---

निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलो ऽन्त्यस्येति। यथाजातीयकोन्त्य इति। एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः। षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठीनिर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये यो ऽन्त्यो ऽल् तस्मात् पूर्व उपधासंज्ञ इत्यर्थोऽर्थाल्लभ्यते। प्रथमाबहुवचनपक्षे ऽप्ययमर्थः। अन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधासंज्ञ इति। अल इति जातौ बहुवचनम्। अवधिमत्तुल्यजातीयश्चावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते। तस्मिन्निति। किमुदाहरणमिति। इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चान्वैवैते परिभाषे उपस्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः। अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि अस्माकीन युष्मभ्यं दीयतामिति खञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः। वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभतइत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव।

तु णिदादिनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः। रुञ्जिगमिषेत्यादौ सनः कार्ये

दित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत् । द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् । अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते । किं तदुर्दाहरणम् । इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति । इदं चाप्युदाहरणम् । इको यणचि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति । किं पुनः सामान्यं को विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं

अन्यथा जातीयकेनेति । इतिकरणात् स्वरूपग्रहणे । भाव्यमिति भावः । याल्ला प्रकारमात्रमभिधीयते इति तद्वतो ऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृत. । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः । केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यतएव । इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते । सर्वनाम्ना ऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः । एतेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् । विशेषा अपीति । अपिः संभावनायां न समुच्चये नहि विशेषपरित्यागे नेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् । किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्याऽनवस्थानात्प्रश्नः । कदा चिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः कदा चित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः । गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारि-

---

नाङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किं च परस्मैपदग्रहणस्य तङानाभावोपलक्षण-

गौर्विशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च। कथम्। विवक्षातः। यदा ऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदा ऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम्। गौर्विशेषः। अपर आह। प्रकल्पेते च। कथम्। पितापुत्रवत्। तद्यथा। स एव कंचित्प्रति पिता भवति कंचित्प्रति पुत्रो भवति। एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः। एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते। शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत्। जनपदे

तया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम्। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टमचिहलीत्यादयस्तु विशेषाः। पितापुत्रवदिति। जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदा चित्का चिच्छक्तिराश्रीयते। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यते इत्याह। एते खल्वपीति। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप् प्रत्ययः। तमपा ह्यत्र भाव्यम्। एतैर्हीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्टइत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्टइति प्रतीयेतेति भावः। किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यतइति भावः। न पुनर्दिष्टइत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्द इति। अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाश्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। त-

अतिशायन इति । किं गतमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थो ऽबहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्*। निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह मा भूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोर-

---

वायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवतीति । अथेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । जनपदे लुबित्यत्रार्थेन गौर्वापर्याभावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप् इति तथातिशायने वर्तमानास्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् । निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्ये वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते । समिधाविति । ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति । नैष दोषः । वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहिते ऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् । किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः । पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः । तदयमर्थः । अच्युपश्लिष्टस्येको यणा भाव्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः । तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि तथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र

विशेषान्नियमार्थो ऽयमारम्भः । ग्रामे देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामाद्देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः । तिङ्तिङ इति । अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः । इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात् । अतिङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहो स्वित् परस्येति । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः* । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे* । वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थं इति । तस्मिन् क्रियमाणे ता-

षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयोरिति । युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ् । अचीति सप्तमीपक्षे ऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी कृता न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यतइति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः । नहि संदेहादलक्षणमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् । अथ यत्रेति । यथा बहोर्लोप इत्यत्र युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः । विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवका-

स्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य । बहोरिष्ठादीनामादिलोपे*। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः । बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम् । गोतो णित्*। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य । रुदादिभ्यः सार्वधातुके*। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य । आने मुगीदासः*। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य । आमि सर्वनाम्नः सुट्*। सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः । घेर्ङित्याण् नद्याः*। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः । नद्या उत्तरेषां ङिताम् । याडापः* । आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य ङितः । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्*। ङम उत्तरस्याऽचो ऽचि परतो ङम इति संदेहः । ङम

शत्वाद्वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । संदेह इति । संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः । इष्ठेमेयःस्विति । तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् । गोतो णिदिति । यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ङमो ह्रस्वादिति । ङमो ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो ऽन्त्यो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ।

उत्तरस्याचः । विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः *। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः*। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति । तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगेति । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः*। प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रा-

---

विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् सावकाशत्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः । यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः । प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः । प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते

ऽऽन्तर्यतः समः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेशइतीत्संज्ञोच्यते । प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च*। प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते इको यणचि अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः*। सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुकइत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्वधातुकइत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति । मा भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनि-

येन षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति भावः । इत्संज्ञेति । आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकालएव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति । यणिति प्रथमाया इति । ततश्च कः स्थानी यण् न लभ्येत इको ऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणो ऽप्यन्य इत्यभिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् । उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति । मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रक्लृप्त्यैव तत्फलस्य लब्ध-

र्दिष्टे पूर्वस्य । यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति । सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सनित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतत् । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदेशइति इत्संज्ञोच्यते । स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत् । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेशइति हीत्संज्ञोच्यते । अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति । अत्राऽपि प्रकृतौ षष्ठी इक इति विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम् । अथ वाऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्र-

---

त्वादिति भावः । यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यणचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते । कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्र एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्नित्कार्यं लभतइत्यर्थः । अथ वेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात् प्रक्लृप्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः । प्रकृतौ षष्ठीति । इको यणचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः ।

तिर्निर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति नह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् ।

यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परषष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदादृगुण इत्यादावपि तथैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात् सुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु च्छस्य । स्वंरूपं शब्द । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञासामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यतइति फले न कश्चिद्भेदः । रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनाद् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्। अर्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम्। शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम्। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद् यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च तस्मादेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः*। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति।

एवं तर्हीति। यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। अर्थवद्ग्रहण इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यतइत्यर्थः। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे पचेते पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणे ऽस्त्रियामिति पञ्चमी। इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दो ऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणे ऽपि पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते। अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः। संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति। संज्ञासम्प्रत्यय उच्यते। नवेति। शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण।

किं कारणम्। शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः। आतश्च शब्दपूर्वकः। यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना। नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति। शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः। इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः। अर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह मा भूत् दा धा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्*। शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधो ऽनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति। यदयं ष्णान्ता षडिति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति। इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नका-

---

चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः। शब्दपूर्वक इति। अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः। अशब्दसंज्ञेति। न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः। अन्यथोपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः। कुमारीघ इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत। ई ह्रस्वघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति। वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति। ननु चेति। उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा सञ्ज्ञाकर्मकरणादिष्वि-

रान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नहि षकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं-तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता । मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम्* । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्*। सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृगेति ।

ति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नहीति । षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति भावः । का तर्हीति । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक् कर्तव्यः । षण्णामिति च नुट् । असिद्धमिति । डकारान्तः श्रूयमाणोपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः । मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । देवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्रइति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात् । सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षम् मृगस् इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्वक्त्रमिति द्वन्द्वाभावाद्वि-

प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्*। पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्*। जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति ।किं प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वर सभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा । झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्*। झिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। मात्सिकः । तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते । मीनान् हन्ति मैनिकः ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥६९॥अप्रत्यय

शेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् । पित्पर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति । झित्तस्य चेति। इदं वाचनिकमेव।मत्स्याद्यर्थमिति। मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः। अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव। अणुदित् । अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता

इति किमर्थम् । सनाशंसभिक्ष उः । असांप्रतिके । अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम् । प्रत्यये उदाहृतम् । आदेशे इदम इश् । इतः । इह । टिति लविता लवितुम् । किति बभूव । मिति हे अनड्वन् । टितः परिहारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति । यदयं ग्रहो ऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात् । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृतो वेति विभाषां शास्ति । सर्वेषामेव परिहारः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः । अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान् न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्या-

---

तस्य प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः । इत इति । विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा निमात्र आदेशः प्राप्नोति । बभूवेति । अनुनासिकः प्राप्नोति । अनड्वन्निति । आमपि पक्षे प्राप्नोति । यदयमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भावः । नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः । वृतो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम् । एवं तर्हि तॄ इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयस्मिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये भूयानिति । साधारणो ऽसाधारणश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते

ध्यन्ते । यावद्ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधिक्यान्न भविष्यति । प्लुतं तर्हि गृह्णीयात् । अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अण् सवर्णस्येति स्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात्*। अण् सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात् कालभेदाच्चाण् सवर्णान्न गृह्णीयाद् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदे-

---

उच्चार्यन्ते अणादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैरण्त्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अण्त्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याय्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यज्विधानात् । यत्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते । अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्पादाद् ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवो ऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः । किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः । अण् सवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याविचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र संज्ञया

शात् * । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकस्सवर्णे दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद् दीर्घाणां न स्यात् । ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययिष्यन्ति । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् * । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते । एवं तर्हि वर्णपाठएवोपदेशः करिष्यते । वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः * । वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः । किं परा

प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोगादिचोदनाभिर्गृह्येरन् । अथ वा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः । ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तत्र सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः । उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायने ऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः । शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्त इति । यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्छब्देन ऋक् प्रत्याय्यते । तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । अइउणिति प्रत्याहारएवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात् तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्यायनमित्यर्थः । करिष्यत इति । व्याख्यास्यते । अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयान्यथास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति

सूत्रात् क्रियतइत्यतो ऽवरकाला ।नेत्याह। सर्वथाऽवरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत्।उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकालआदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चा ऽप्रत्यय इति। सैषा ऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यतइत्येतन्न । तस्मादुपदेशः कर्तव्यः । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्वौ यस्येति च । किं कारणम् । अनण्त्वात् । नह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नायउपदिश्यन्ते । एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृह्णातीति तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । ये एते प्रत्यहाराणामादितो

नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति । आर्थक्रमेणापि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति । अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति । तस्मादिति । प्रत्याहारएव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः। तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे वान्तरभेदसम्भवाद् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः। वचनादिति । अण्सवर्णानिति गृहीष्यतइत्यर्थः । यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अको ऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्य एव निर्दिष्ट इत्यण्त्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहको ऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः। एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह । सवर्ण इति । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं ह्रस्वे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः । ननु चान्यैति । श्रुतिभेदान्नेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः । अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे ए-

वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । एवं तर्हि । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् * । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिरकारस्यान्या ऽऽकारस्य च । अनन्यत्वाच्च * । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः * । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति । अपर आह । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सोन्यत्वं करोति यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । तदुक्तं

काकृतियोगो ऽस्त्येव यथा कृशे स्थूले ऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः । यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः । यस्त्विति । अत्रापि यदा प्राणी न हन्तव्य इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव गवाश्वरूपाश्रये तु भेद इति भावः । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु यत्नाद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते । अपर आहेति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थो ऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशे ऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिकृच्यते । तदुक्तं इति । यथा ऽऽकृतिग्रहणादणुसु कार्यं सिध्यति तथा इ-

हल्ग्रहणेषु *। एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति । झलो झलि । अवात्ताम् । अवात्तम् । अवात्त । यत्रैतन्नास्ति । अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम् । द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति । यदयं कस्यांचिद् वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते । तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम् । तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । अतो भिस ऐसिति । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥

ल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्झल्व्यपदेशमासादयेत् पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात् । अवुवत्यादाविव तु स्यात् । धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् । तत्राह । अनेकान्त इति । द्रुतेति । हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अणस्तु व्यक्तिनिर्देशे ऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् । वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैस्प्रसज्येतेति भावः । क्रियतइति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात् । उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोगो ऽस्ति कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यणस्त्वेवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुच्यतइत्याकृतिग्रहणे ऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते । उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणे ऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्या नवग्रहा इत्यादि-

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ अयुक्तो ऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्येति सो ऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सो ऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालस-

---

भ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् । तपरः । अयुक्त इति । न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः । कदा चिदप्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थे ऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । नहि भवति जीवति प्राणानिति । तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययं च वर्ण इति । परामृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया ऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति । तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमिषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः । उष्ट्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः । समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते । अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां त-

हृचरितो वर्णोऽपि काल एव । किं पुनरिदं नियमार्थम् आहो स्वित् प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राऽणूग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् । कश्चात्र विशेषः । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् * । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम् * । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्का-

---

च्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः । यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः । दीर्घग्रहणइति । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र वृद्धिरादैजिति पण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् । ह्रस्वग्रहणइति । अतो भिस ऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोनेन तु षण्णाम् । परत्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति

लस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् * । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते * । सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरतमेन । विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा व्रजिक्रिया-

---

किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋत इद्धातोरिति यथा । यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश सम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति । सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ । यथा गन्तॄणामालस्यादिभे-

याः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम् । एवं तर्हि स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत् * । तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ १ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो ऽनिर्देशात् * । आदिरन्त्येन सहेतेति असंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनो ऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो नि-

---

दात् गतिभेदेपि न मार्गभेद इत्यर्थः । विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः । एवं तर्हीति । व्यक्तिस्फोटोत्र विवक्षितः स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुणइति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनःपुनर्दृश्यमानोपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनःपुनरुपलभ्यतइति वृत्तिभेदे ऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्तइति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति । दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । केषांचिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव । आदिरन्त्येन । असम्प्रत्यय इति । अप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाक्षिप्तः सं-

र्दिश्यन्ते । सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिशब्दाः मातरि वर्तितव्यम् । पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् । यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात् एचोऽयवायाव इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति । यदि चैवं क्व चिद्वैरूप्यं तत्र दोषः

ग्नीत्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् । स्वंरूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च । सहग्रहणादादन्त्यौ समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपं त्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः । येन । इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यतइत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः । येनेकाल इति । ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाद्यादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात् ।

स्यात् । श्रह्णेन्द्रः श्रह्णोदकम् । अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुणः । अल्विधिश्च न प्रकल्पेत । द्यौः पन्थाः स इति । तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करणएषा तृतीया । अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदने-

---

निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया । यदि चैवमिति । आद्गुण इत्यादौ । अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः । षष्ठीनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनोमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे यथाकार इति घञाश्रये यण्वृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । यदि च यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधित्वे यो ऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् । अल्विधिश्चेति । अलो ऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्तस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति द्यौः पन्था इत्यत्रालो ऽन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदा चित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् । कदा चित् थिन्नित्यस्य । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् । प्रकृतइति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्व चित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्व चिदधिकाराद् यथैरजित्यत्र धातोः । क्व चिदाक्षेपाद् यथैको झलित्यत्र सना धातोः । करण एषेति । विधिशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते

न च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा धातोर्यत्नं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्नं विधत्ते । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः* । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् । अक्ष्णुहीति । इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति । तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत । संकीर्णं संगीर्णमिति । इह च न स्याद् निपूर्ताः पिण्डा इति । सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् ।

स्वशब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । इको यणचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः। ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यतउच्चार्यतइति ग्रहणं तस्य येऽउपाधय इष्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत् । सङ्कीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् । सिद्धं त्विति । हस्वादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावा-

इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ऋकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * । समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः । समासविधौ तावत् । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत् । प्रत्ययविधौ । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह । उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् * । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्ग्रहणम् । उगितश्च, भवती अतिभवती महती अतिमहती । वर्णग्रहणम् । अत, इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोकारः प्रातिपदिकं

पेक्षत्वात्कार्यकाला तश्चोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धमनुभूय विशेष्यं णसम्बन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाभावः । समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः । तद्विशेषणत्वेन च सुपेति । कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत् सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । सौत्रनाडिरिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः । अतिमहतीति । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमा

यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्डः अस्तस्यापत्यमिः । अकजुश्नम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् * । अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ श्नम्वतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अकज्वतः । सर्वके विश्वके । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः । श्नम्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं तद्‌ नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तस्तदन्तान्तस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं तद-

---

सः । तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहद् महदिति पठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात् तत्र ङीष् न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप् प्रार्थ्यते । अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति । ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । अत इञिति । तदन्तविधावसति ञित्करणमुत्तरार्थं स्यात् । सर्वक इति । अकचि कृते शीभावो न स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाकचि कृते लुङ्न स्यात् । उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोऽवेति दस्येति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहु । भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः । सिद्धं

न्तस्तदन्तस्येति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्*। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति एकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने । केचिद्व यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यएते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिद-

---

त्विति । सर्वशब्दस्य योन्त्याकारः सोन्तः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । 'अव्ययसंज्ञाश्रितः स्वरादिभि । धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारा भूवादिभिरिति भावः । उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति यथावयवदर्शनाद् गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वा ऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । छत्रपार्श्वाय:शूलदण्डाजिनशीतोष्णाक्षत्वादिषु । तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनोकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति । अव्यक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्न-

मदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायाम्*। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्*। प्रयोजनम । भयंकरः । अभयंकरः । आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम् । ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम्*। प्रयोजनम् । भवती अतिभवती । महती अतिमहती । प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम्*। प्रयोजनम् । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता । अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे*। प्रयोजनम् । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । त्रिबिस्ता त्रिपरमबिस्ता द्व्याचिता द्विपरमाचिता । द्वि-

---

परिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेकगत इत्यर्थः । प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । उपपदविधाविति । भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते । क्षेमप्रियमद्रेऽण् चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः । प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । द्विपरमबिस्तेति । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्ता-

तिग्रहणं च*। प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रोण्या अण्*। रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरौणः । सैंहिकरौणः । तस्य च*। तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः । किं पुनः कारणं न सिध्यति न तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्ताट्ठग्भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति । यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह । नैतदस्ति

दिभिर्विशेष्यते इति तदन्तविधिः । दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाद् ण्यो न भवति । तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येति प्रयोजनमवोचत् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् । स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते ।

ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् । किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ* । प्रयोजनम् । रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं हल्या परमहल्या । सुसर्वार्थदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य* । प्रयोजनम् । सु । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु । सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व । अर्ध । अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः । अर्ध । दिक्शब्द । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्वमागधकः । अपरमागधकः । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्* । प्रयोजनम् । पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् । अपरनैदाघम् । ठञ्विधौ संख्यायाः* ।

सपूर्वादिनिमिति । पूर्वग्रहणेत्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः । यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रेणैवोपात्तं तत्र । यथा दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन् शतइत्यत्र न भवति । यद्विधाविति । ठञ्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति ठञ्न भवति । ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधानेवयवानां तदन्तविधि.। शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोण् । तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वणेव भवति पूर्वप्रावृषमिति । प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न भवति कालाट्ठञित्येव भवति । तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते । द्विषाष्टिक-

प्रयोजनम् । द्विषाष्टिकं पञ्चषोष्टिकम् । धर्मान्नञः* । प्रयोजनम् । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च* । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । पदाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या । अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ* । महान् परममहान् । महत् । अप् । आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् । स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ । नप्तृ । नप्ता नप्तारौ नप्तारः । एवं परमनप्ता परमनप्तारौ पर-

मिति । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठञ्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुग्न भवति । सोऽस्यां शवस्नभृतय इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः । पदाङ्गाधिकारइति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते । महदप्स्वित्विति । महदादिभिरङ्गं विशेष्यते । स्वाप इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेध । अपो भीतितत्वमपि स्वङ्गिरिति भवति । द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते । पादस्य पदेति । ननु पद्भावे तदन्तविधिरुक्तोऽयं तु पदभावविधिः । नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पदभा-

मनप्रारः । पदुग्ष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् * । पद्भावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् । हिमकाषिहतिषु च । यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः । एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति पादेनोपहतं पादोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारएव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं न केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात् । पदः पदा पदे । पत् । युष्मत् अस्मत् । यूयं वयम् । परमयूयं परमवयम् । अस्थ्यादि । अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना । परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना । अनडुहोनुम् । अनड्वान् परमानड्वान् । दुग्पथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौः सुगौः । सखा सखायौ सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ । चत्वारः परमच-

---

वेपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात् । एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति । पादयतेरिति । पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः । परमपन्था इति क्वचित्पाठः सत्वयुक्तः समासान्तविधानात् । न पूजनादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः । तस्मात्सुपन्था इति पाठः । परमगौरित्यप्यपपाठः । गो-

त्वारः । अनड्वाहः परमानड्वाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च* । प्रयोजनम् । सः । अतिसः । भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः । वर्णग्रहणं च सर्वत्र * । प्रयोजनम् । क्व सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यञि, सुपि च । इहैव स्याद् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः * । प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फ-

---

रतद्धितलुकीति टज्विधानात् तस्मात् सुगौरिति पाठः । परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम् । अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । अनडुहो नुम् इत्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्विधानात् नुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधेराक्षेपात् । अन्ये त्वाहुः । असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ । अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः । उपसर्जने तु तच्छब्दार्थं अतितदिति भवति बहुभस्त्रिकेति । नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति । वर्णग्रहणं चेति । यद्येव सुगिहवर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम् । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूद् यथा रदाभ्यामित्यत्र । तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात् । न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् । उच्यते । यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु

ऽभवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः । दाक्षायणः परमदाक्षायणः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा । अलैवानर्थकेन । नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे पायसङ्करोतीति मा भूत् । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् । न

पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च । अपञ्चम्या इत्यत्र नायमर्थः । यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति । परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम् । गार्ग्यशब्दाद्यञन्ताद् फग्विधानाद् न त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य यञन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फकि विधीयमाने पारमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । स्यतासी ऌलुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवतो रूपमाश्रीयते । तत्र वर्णग्रहणं च सर्वमित्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्ग्रहण इति । तेन प्लीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहण इति । उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत् स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः । शस्त्रीग्रहणमिति । तेन शस्त्र्याविति स्त्रिया इतीयङ् न भवति । पायसं करोतीति । संपर्युपेभ्य इति सुण् न भवति । तत्र हन्ग्रहणे प्लीहग्रहणे

यञिञोः फगिति । यद्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषे-

चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम् । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतद्धि नैव तद् नापि तदुत्तरपदम् । अनिनस्मन्ग्रहणानि च । अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन् । राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन । अन् । इन् । दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । इन् । अस् । सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन । अस् । मन् । सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । मन् । यस्मिन्वि-

---

चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्यात्तदन्तविधिः उदःस्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सुट् स्यात् । किमर्थमिति । अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य प्रीहानावित्यादिप्रयोजनं तच्चान्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति एङः पदान्तादतीति पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तंभोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि गृह्णीष्यते उत्तरपदाधिकारोऽपि ततश्च प्रीहानावित्यादिषु दोषो न भवति नहि प्रीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः । तन्न वक्तव्यमिति । पदाङ्गाधिकारइत्येतदित्यर्थः । अलैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः । तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव त्वलैवानर्थकेनेति नियम्यते । परमातिमहानिति । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः । अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना तु भवति । सुस्रोता इति । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये त्वर्थवानेवासशब्दः ।

धिस्तदादावल्ग्रहणे * । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ । श्रियो भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ७३ ॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्याचामादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने दात्ता राक्षिताः । अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ यस्यग्रहणं किमर्थम् । यस्येति व्यपदेशाय । अथाज्ग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात् गार्गीया वात्सीयः इति । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् * ।

यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविधेरपवादस्तदादिविधिः । अत एव विशेषणेन भवति नान्येन । वृद्धिर्यस्य । वृद्धिग्रहणमिति । असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् । यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यजादि व्यावर्तितं स्यात् । दात्ता इति । असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा । प्रस्थे वृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् । यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्यस्यानुपादाने च वर्णैरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः । गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि हल् । मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् । सभासंनयन इति । सति चेदादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्रएकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् ।

षेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद्व्यक्तिकरणंविशेषणांकिं तुयजिञोरिति पञ्चम्य-

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशो ऽस्ति । ननु चैवं विज्ञायते अजेवादिरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः * । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति । सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अच आकृतिर्निर्दिश्यते । एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र * । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथा ऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमान-

---

असति त्विदादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोभावएकग्रहणस्य प्रयोजनम् । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः स च केवलानामचां नास्ति । ननु चैवमिति । अचां संनिवेशस्यासंभवादचां मध्ये जपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यतइत्यर्थः । नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अज्रूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति ततश्च मध्ये ऽपि वर्तमानो ऽकारो ऽन्याजपेक्षया आदिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धमिति । सिद्धमिति । उभयरूपत्वे ऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतो ऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते । व्यञ्जनस्येति । अचामिति वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः । यथा ऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्य-

---

षष्ठी सत्वात् तस्यसमाधिकरणंविशेष्यमितिअपञ्चम्याइत्यस्याविषयोयमितिभाव.।

वद्भावो भवति । क्वान्यत्र, स्वरे । वा नामधेयस्य * । वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तियाः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः । गोत्रोत्तरपदस्य च * । गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । गोत्रान्ताद्वा ऽसमस्तवत् * । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् * । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाता हरितकाताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः ॥ त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निवृत्तम् एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यनुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा

मानवदेवर्मिह्राप्यचामिति वचनादित्यर्थः । क्वस्वनुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणाल्लिङ्गाद्वाय्ज्ञनं व्यवधायकमेवेत्युदश्वित्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते । वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनीया इति । पणिनोपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुक् तेनेञश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति । पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् वृद्धसंज्ञायान्तु छः स्यात् । त्यदादीनि च । त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यत्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्संबन्धस्येहायोग्यत्वान्निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ।

इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥ श्रीशिवो जयति ॥

संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबध्यतइति सबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसके ऽपि बाधकाभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्ततइति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रएव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाच्रूपत्वाभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाभावात् । एङ् प्राचाम् । कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवदत्त इत्यवृद्धत्वाट्ठञ्ञिठौ न भवतः। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सैपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥१॥ ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः *। ङित्किद्वचने तयोरभावात् ङकारककारयोरभावात् ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः । सताभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चात्र ङकारककाराविती पश्यामः । तद्यथा । चित्रगुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति स एताभिः शक्यतेऽभिसंबन्धुम् । भाष्येते तर्ह्यनेन गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्भवतीति । असंयोगाल्लिट् किद्भवतीति । भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः *। भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककाराविताावादेशौ प्राप्नुतः । कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात् । किं हि वचनान्न भवति । एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । गाङ्कु-

---

श्रीगणेशाय नमः ॥ गाङ्कुटादिभ्यः । चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये । ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादनं भावनासंज्ञाकरणमतिदेशश्चेति । तत्राद्यपक्षनिराकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति । ङित्किद्वचनइति । सता हीति । विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य शक्यते वक्तुम् । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञकोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात् सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाभावादप्रामाण्यमापतति । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चङादेर्ङितोऽनेन विधानमुपपद्यते अञ्णिद्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाष्येते इति । गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित्प्रत्ययः स ङिद्भवति ङकार इत्संज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स तु ङकार आदौ मध्ये अन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते इत्संज्ञाक्रान्तस्यैव विधानात् । इतां च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवतीति चेदिति । टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात् ङ इदनन्तरोऽस्येति । अनन्तरार्थबहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीह्यर्थानुपादानाच्च । कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाच्चङादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थाभिधाने समर्थास्तङादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथास्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरन् तदा ङिच्चेत्यन्त्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्संज्ञा ह्यसत्त्वेव कार्यमात्रं प्रतिपादयति आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति । लोपस्य यथादेशत्वं तथा ङकारस्यापीत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः । तत्र स्थानिनं

टादिभ्य इत्येषा पञ्चमी अञ्णिदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। संज्ञाकरणं तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णिन्ङित्संज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट् कित्संज्ञो भवतीति। संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे संप्रत्ययः शब्दभेदात्*। संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे असंप्रत्ययः स्यात्। किं कारणम्। शब्दभेदात्। अन्यो हि शब्दः क्ङितीति। अन्यः कितीति ङितीति च। तथा किद्ग्रहणेषु ङिद्ग्रहणेषु चानयोरेव संप्रत्ययः स्यात्। तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्। गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णित् ङिद्वद्भवतीति असंयोगाल्लिट् किद्वद्भवतीति। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह ङिद्वदिति गम्यते। अकितं किदित्याह किद्वदिति गम्यते। तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिप्रसङ्गः*। तद्वदतिदेशे अकिद्विधिरपि प्राप्नोति। सृजिदृशोर्झल्यमकिति। सिसृक्षति। दिदृक्षते। अकिल्लक्ष-

निवर्त्य ङकारो निवर्तते। संज्ञाकरणइति। अल्पपरिमाणा संज्ञा क्रियते इति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्संज्ञिनामसम्प्रत्ययः। ङित्संज्ञाकरणं तु व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात्। लिटः कित्संज्ञा च वचिस्वपीति सम्प्रसारणार्था स्यात्। गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि ङित्संज्ञा किमर्था स्यात् अनर्थिका भवतु न्यायानुगतेर्थे किं कुर्मः। क्ङिति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद् यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः। अनयोरेवेति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात्। चङादीनां ङित्करणं क्ङित्प्रदेशेषु ग्रहणार्थं स्याद् यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः। एष ब्रह्मदत्त इति। निमित्ते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगतिः। अकिद्विधिप्रसङ्ग इति। कार्यातिदेशे सत्प्रतिषद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः। अमागमस्तु स्वाश्रयत्वात्कैन निवार्यते। यथा

णो ऽमागमः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति । सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषति । निचुकुटिषति । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थे ऽपि वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रइव पाटलिपुत्रवत् । एवं ङितीव ङिद्वत् कितीव किद्वत् । अथ किमर्थं पृथङ्कित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव स्यात् ङिदेव वा । पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु*। पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु च । सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपिथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । चङादिषु च प्रयोजनम् । के पुन-

ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति । अकितीति च पर्युदासाश्रयणात्कित्प्रतिबद्धकार्याभावात्स्वाश्रयोमागमः स्यात् । सिद्धं त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनिषेध एव कित्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशिष्टमेव ङित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः । सप्तम्यर्थेपि वतिरिति । सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः । अयं भावः । यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थएवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः । अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः । एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाऽङ्णितः प्रत्ययस्य तद्रूपाप्रसङ्गः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोयम् । अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोनर्थक इति प्रश्नः।एकस्य चानुबन्धस्य करणे ऽतिदेशोपि भेदेन न कर्तव्यः । भाव-

श्वङादयः । चङङ्नजिङ्डुनिबथङ्नङः । चङ् । यथेह भवति शूनः शूनवानिति एवमशिश्वियदत्रापि प्राप्नोति । अङ् । यथेह भवति शून उक्त इत्येवमश्वदवोचदत्रापि प्राप्नोति । नजिङ् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इत्येवं स्वप्नगित्यत्रापि प्राप्नोति । डुनिप् । यथेह भवतीष्टमिष्टवानित्येवं यज्वात्रापि प्राप्नोति । अथङ् । यथेह भवत्युषित इत्येव मावसथः अत्रापि प्राप्नोति । नङ् । यथेह भवतीष्टनित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति । जाग्रोऽगुणविधिः*। जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागृतः जागृथ इत्यङितीति पर्युदासः । एवं जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति । अपर आह । जाग्रो गुणविधिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । कुटादीनामिट्प्रतिषेधः*। कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा इति श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधो भवत्येवं नुविता धुविता अत्रापि प्राप्नोति । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च*। किं चेट्प्रतिषेधः । नेत्याह । अदेशेयं चः पठितः । क्त्वायां च कित्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वेति न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधः । एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति । अथ वा देशएवायं चः पठितः । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतः । इट्प्रतिषेधो यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्र्युकः

सथ इति । रुदिविदिभ्यां ङिदिति अतो ङिदिति वर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः। जाग्र इति । किति गुण इष्यते न ङिति । एवं च विषयविभागः पृथगनुबन्धोपादानादेव लभ्यते । नुवितेति। नु स्तुतौ । धुवितेति धु विधूनने । कितीति-

किती́ति एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति। स्यादे*तत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत। सत्यपि ङित्त्वे किदेवैषः। तस्मान्नूत्त्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम्॥ सार्वधातुकमपित्॥४॥ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम्। अपिदितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो ङित्त्वं प्रसज्येत। कर्ता हर्ता। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति। यदयमार्द्धधातुकीयान् कांश्चिद् ङितः करोति। चङङ्जिङ् ङ्वनिपथङ्नङः। सार्वधातुकेप्येतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाश्चङङ्जिङ्ङ्वनिपथङ्नङः। कथंजातीयकाश्चैते। आर्द्धधातुकीयाः। यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति चङङौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां नजिङ्वर्तमानकालानां ङ्वनिब् भूतकालानामथङ् शब्द औणादिकानां नङ्शब्दो घञर्थानाम्। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्पित इ-

---

तिं सप्तमीनिर्देशात् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः। न त्विट्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम्। कुटित्वेति। न क्त्वा सेडिति निषेधो विशेषानुपादानादौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात्। अथ वा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात्। नुवित्वेति। ङित्वेनात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यतइति भावः। सत्यपीति। विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्तइति न्यायाभावाच्च। नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते ङित्त्वारम्भः। सार्वधातुकमपित्। लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते। आर्धधातुकीयानिति। आर्द्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञिति ठञभावे वृद्धाच्छो भवति। तातङस्तु ङित्त्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्त्वस्य ङ्वनिपो ङित्त्वमज्ञा-

त्याहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिन्नेति । कश्चात्र विशेषः । अपिद् ङिदिति चेत् शबेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात्*। अपिन् ङिदिति चेत् शबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेकादेशोपित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा ङित्त्वं प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिन्नेति । न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः*। न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि । किं कारणम् । आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत् स्यात्तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथा च दोष इति । उभयथा च न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् ॥ असंयोगाल्लिट् कित् ॥५॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन*। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ववृते । ववृधे । उक्तं वा*। किमुक्तम् । न

पकमस्य हि पित्त्वात् ङित्त्वाप्राप्तिः । च्यवन्ते प्लवन्तइति । गुणात्पूर्वं नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भावाद् गुणनिषेधः स्यात् । साधारणपरिहाराभिधानाय वार्त्तिकमिति नाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेधः । पूर्वस्य कार्यमिति । पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वान् ङित्त्वाभावः । यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्तशब्दः सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव ङित्त्वं च्यवे इति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशइति ङित्त्वप्रसङ्गः । तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तदङ्गत्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान्ङित्त्वनिषेधः । तुदै इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः । स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशेपि कृते व्यवधानानुवृत्त्या भवतः । असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति । बिभिदतुः बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः ववृतइत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण

वा क्तस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः । ईजतुः । ईजुः । गुणस्यावकाशः । वर्तित्ता । वर्द्धिता । इहोभयं प्राप्नोति । ववृते । ववृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति । इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥६॥ किमर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थम् । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्* । इन्धेश्छन्दोविषयो लिट् । नह्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा भाषायां भवितव्यम् । भुवो वुको नित्यत्वाद् । भवतेरपि नित्यो वुक् कृते गुणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥७॥ किमर्थं मृडादिभ्यः

निषध्यते । न वा क्तस्येति । यथा क्तस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथैवातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । युक्तं तत्रेति । क्तस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ्न्यायेन । इष्टवाचीति । सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः । इन्धि । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति । बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्रनिषेधएव तु बभूविथ बभूव इति च णित्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः । इन्धेरिति । भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्रइत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम् । न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः । तत्र छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात्समीधइति ङित्त्वान्नलोपः । आर्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः । व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा । नित्यो वुगिति । ओः सुपीत्यत ओरिति नानुवर्ततइति भावः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृत-

परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते । किदेव हि क्त्वा । न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा । कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् । एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट् सोऽनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥८॥ स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥ इको झल् ॥९॥ किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते । इकः कित्त्वं गुणो मा भूत् । इकः किन्त्वं क्रियते गुणो मा भूदिति । चिचीषति । तुष्टूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दीर्घारम्भा-

---

प्रसङ्गित्वाद्वुको नित्यत्वं वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वम् । मृड । मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वैव किद्भवतीति । नह्यनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्व्याकरणस्मृतेः । लूत्वेति । क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु क्त्वातोसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । एवमपीति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पे नेड्विधानात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसां क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति । रुदविद । सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति । इको । किमर्थमिति । इको झल् हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः । वक्ष्यमाणस्त्वाचार्याभिप्रायः । दीर्घत्वमिति । अज्झनगमां सनीति

त् । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । कृते भवेत् । कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति । अनर्थकं तु । अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् । नानर्थकम् । ह्रस्वार्थम् । ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । भवेद् ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रसज्यते । दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्तो दीर्घाणामपि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् । सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किं चित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवद्भवति । तद्यथा । अग्निर्यददग्धं तद्दहति यद्दग्धं तन्न दहति । दीर्घाणामपि दीर्घवचनएतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्य-

---

दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुणआरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः । कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपीति । गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्ततएवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानिति । तृप्तिफलं भोजनं फले सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु चेति । तृप्तोपि पुनर्भुङ्क्तइत्यर्थः । भाव्यमिति । कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः । न किंचिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यतइत्यर्थः । अग्निवदिति । दग्धस्यायोग्यत्वाददाह इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः । दीर्घाणामपीति । ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं

था पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणो न भवति । एवमृदित्त्वमपि न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षति । ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋत इत्युच्यते । भवेद्ध्रस्वानां नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद्दीर्घाणां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे । दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेनगुणो बाधितः तत उत्तरकालमृदित्त्वं भवति । णिलोपस्तु प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्यात् । ज्ञीप्सति । क्वास्ताः क्व निपतिताः क्व कित्त्वं क्व णिलोपः को वा ऽभिसंबन्धः । यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्यादसति कित्त्वे न स्यात् । एषोभिसम्बन्धः । यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते । असति पुनः कित्त्वेनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते

प्रवर्तते दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रख्यापत्तये । यथा मो राजिसमः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः । ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यतएव । यथैवेति । दीर्घारम्भाद्विकृतेनैव दीर्घेण स्यातव्यमिति भावः । ऋदित्त्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयादृदित्त्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत यत्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्त्वं तदा तदैव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्त्वं प्रवर्तिष्यते । तथा चोच्यते । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति । दीर्घाणामिति । इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रसङ्गादिति भावः । ज्ञीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवण्णिलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः । क्वास्ता इति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातो ऽसंभाव्यः । एवं कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यतइत्यर्थः । एषोभिसंबन्ध इति । ज्ञीप्सतीति णेर्गुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति कित्त्वे ऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवण्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति णिलोपस्यैव

एवं णिलोपमपि बाधेत । तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा । हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति तुष्टूषति । इहोभयं प्राप्नोति । ज्ञीप्सति । परत्वाण्णिलोपः । असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोवकाशः । इस्भावः । निमित्सति । प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोपि बाधेत तस्मात्कित्त्वं वक्त-

बाधकं तत्स्यात् । गुणस्तु स्यादेव सति कित्त्वे तेनैव गुणो बाधित इति चिचीषतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाप्राप्तइति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोपस्य गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यतइति नार्थः कित्त्वेन । नैतदस्ति । यदा बाधो भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्व चिदेवेति तदायं न्यायः । यदा तु बाधमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्याप्तो विषयो न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् । असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद्गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तते ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्भावे हलन्ताच्चेति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावस्तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्य ज्ञीप्सतीति परत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति नार्थः कित्त्वेन । ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र । नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेष इति माग्रहणेन ग्रहणादिस् भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते । एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम्[*] । तदेव दोषान्तरमाह । यथैवेति । सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यतइति कर्तव्यं कित्त्वम् । न च दीर्घविधानस्य कुङ् शब्द इति धातुरवकाशः चुकूषतइति । य-

* नैतत्सुष्ठु निरूपितमिति । अन्ये तु कृतात्वयोर्माग्रहणेन ग्रहणं न संभवति । इस्भावे कृते हलन्ताच्चेति कित्त्वप्राप्त्या ऽऽत्वनिमित्तभूतैज्विषयत्वस्य नङ्क्ष्यमाणत्वेनोपजीव्यविरोधात् । तस्मात्सुष्ठ्वेवैतन्निरूपितमित्याहुः ।

व्यम् । इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात्कृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥ इको झल् ॥ हलन्ताच्च ॥ १० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । इग्वतो हल इति । यद्येवं पिपक्षति । अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि इगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमयुक्तोयं निर्देश इति । नायुक्तः । अयमन्तशब्दो ऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा वस्त्रान्तः वसनान्त इति । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गत इति । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यत्सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् । एवमपि दम्भेर्न सिध्यति । यो ह्यत्रेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन्यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे । एवं तर्हि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् । हल्जातिर्निर्दिश्यते इक उत्तरा या हल्जातिरि-

---

स्मात्कूड् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्त्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धम् । वेदलोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । गुधुवाववकाशाविति चेद् उङ्निगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण । हलन्ताच्च । अयुक्त इति । अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति । अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति तन्तूनां पट इति । अभेदविवक्षापि पटीभवन्ति तन्तव इति । इग्वतो हल इति । हलन्तादित्यर्थः । यियक्षतीति । अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः । तद्यः सामीप्य इति । एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः । निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः । एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति भावः । असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् । दम्भेरिति । वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । न चात्र व्यक्ति-

ति । हलन्ताच्च ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ कथमिदं विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति । आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति । किं चातः । यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति लिङ् विशेषितः सिजविशेषितः । अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति । सिज्विशेषितः । लिङविशेषितः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति । ननु चोक्तं लिङ् विशेषितः सिजविशेषित इति । सिच्च विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते । अथ वा पुनरस्तु चात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति । ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङविशेषित इति । लिङ् च विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदे परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते । नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्र-

---

गतमेकत्वमपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिक्समीपत्वं सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिष्यतीति किश्चम् । हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः । यदापि त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः । लिङ् सि । कथमिति । आत्मनेपदेष्विति सक्तचकृतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्द्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्याद् लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ् सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः । न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः । सिच्च विशेषित इति । आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यतइति भावः । आत्मनेपदे लिङीति । अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदायआश्रयिष्यतइति भावः । अथ वा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते । नैव वेति । संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः ।

हणेन। किं कारणम्। झलिति वर्तते। आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झलादिः न परस्मैपदेषु। तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम्। अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम्। इह मा भूत्। अपाक्षीत्। अवाप्सीत्। नैतदस्ति। इक इति वर्तते। एवमप्यचैषीत्। अनैषीत्। अत्रापि प्राप्नोति हलन्तादिति वर्तते। एवमपि अकोषीत्। अमोषीदत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति। झलिति वर्तते। एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत्। अत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह मा भूत्। अस्राक्षीदद्राक्षीदिति। किं च स्यादकिल्लक्षणः अमागमो न स्यात्॥ स्थाघ्वोरिच्च॥ १७॥ इच्च कस्य तकारेत्त्वम्। कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते। दीर्घो मा भूत्। दीर्घो मा भूदिति। ऋतेऽपि सः। अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः। घुमास्थागापाजहातिसां हलीति। अनन्तरे प्लुतो मा भूत्। इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा भूदिति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्तरार्थआरम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुनः प्लुत इति। प्लुतश्च विषये स्मृतः। विषये प्लुत उच्यते। यदा च

स्थाघ्वोरिच्च। इच्च कस्येति। कथं पुनरत्र षष्ठी। यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुतृतीयया भाव्यम्। नैष दोषः। हेतुरूपताया अविवक्षणात्। संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वाद्यथा मदीयाः पुत्रा इति शैषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्तिकाले अपत्यरूपस्याविवक्षणात्। तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं किमर्थं क्रियते। दीर्घो मा भूदिति। आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः। भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येष तु परिहारो नित्यत्वान्नोक्तः। क्व चिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात्। यथा ऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति। परिहारान्तराभिधानाद्वा। अन्तरेणापीति। इकारविधानेन विनापीत्यर्थः। किन्त्वं तु कर्तव्यमेव। तेन विना ईत्वस्य प्राप्त्यभावात्। अनन्तर इति। असदृशआदेशे

स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन। इश्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूद्गुतेपि सः ॥ अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ न सेडिति कृते ऽकित्त्वे । न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः । गुधितवानिति । निष्ठायामवधारणात् । निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इति । परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति। किं च स्यात् । पपिव । पपिम । क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिव । जघ्निव । क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् । ज्ञापकान्न परोक्षायाम् । ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् । सनि झल्ग्रहणं विदुः । यदयमिको झलिति झल्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं झलादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। शिशयिषतइति। यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात् । झल्ग्रहणमनर्थकं

क्रियमाणइत्यर्थः । प्लुतश्च विषयइति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषये ऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन्कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततश्च पक्षेनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्याद् मा भूत् प्लुत इति चेत् । तन्न । प्लुतश्च विषये स्मृत इति । सचासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् । प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । न क्त्वा । कृते ऽकित्त्वे इति। अकारप्रश्लेषः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नि-

स्यात् । अस्त्यत्र कित्त्वं न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । ततो झल्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकमुत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्थाघ्वोरिच्च झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् उपास्थायिषातां उपास्थायिषत । इत्त्वं कित्संनियोगेन । कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते । तेनासति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति । रेण तुल्यं सुधीवनि । तद्यथा । सुधीवा सुपीवेति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीपि न भवति । अथ वा ऽस्त्वत्रेत्त्वं का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति । वस्वर्थम् । वस्वर्थं तर्हि क्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसोह्यौपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् । पपिवान् । तस्थिवान् । कितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् कितीत्युपधालोपो न स्यात् । किदतिदेशात् । अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र

यमः । विपरीतस्तु निष्ठेवेति व्याख्यानान्न भवति । परोक्षायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षा लिडुच्यते । अस्त्वत्रेति । प्राप्नोति तु कित्त्वमित्यर्थः । न तु निवृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः । उपास्थायिषतामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र वृद्ध्यपवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्येत्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः । असति कित्त्व इति । झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः । सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि स तु संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र कग्रहणेन ज्ञापितः । अस्त्वत्रेति । यकारस्य कृते इत्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापि । आजिवानिति इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्न लो-

कित्त्वं भविष्यति। यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते। अञ्जेः आजिवानिति। एवं तर्हि छान्दसः क्वसुः। लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति ङित्युपधालोपो भविष्यति। निगृहीतिः प्रयोजनम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह मा भूत्। निगृहीतिः। उपस्निहितिः निकुचितिः। तर्त्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्त्वा च विग्रहात्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। मृषस्तितिक्षायाम्। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्। ततः। पूङः। पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न भवति। ततः। क्त्वा च। क्त्वा च सेट् किन्न भवति। पूङ इति निवृत्तम्। न सेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात्। ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः॥१॥ इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि। वस्वर्थं किदतीदेशाद्गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात्॥२॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्॥२१॥ इह कस्मान्न भवति। गुधितः गुधितवान्। उदुपधाच्छपः। शब्विकरणेभ्य इष्यते॥ पूङः क्त्वा च॥२२॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात्। पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। सेट्प्रकरणात्। सेडिति वर्तते।

पनिवृत्तौ हिहल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः। चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था। भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः। निगृहीतिरिति। तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीडागमः। क्त्वा च विग्रहादिति। विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः। उदु। उदुपधाच्छप इति शपः संबन्धी शब्विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः। पूङः। पूङ इति। सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तमानात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः कित्त्वविकल्पःस्यात् ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात्। अस्ति चेडागमः पूङश्चेति विकल्पेनङ्विधानात्।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकित्त्वं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटयेव विभाषा कित्त्वं भविष्यति । इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते । तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्च । इटयेव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति । इड्विधौह्यग्रहणम् । इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते । नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति॥तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य॥२५॥काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते । तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च॥२६॥किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते स-

---

न वेति। इड्विधौ पूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे।तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्र्युकः कितीति इट्प्रतिषेधात्पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति । भारद्वाजीया इति । लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तृषि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् । रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित् प्राप्तइति प्र-

न्गृहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति । रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः । रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते ननु चोक्तं क्त्वागृहणमनर्थकमिति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥२७॥अयुक्तोयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते । ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णेन कालस्य सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति । स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कालसहचरितो वर्णोपि काल एव । ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् । ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नो-

---

श्च । तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयतइति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्गृहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते । रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । नह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् । ऊकालः । अयुक्तोयमिति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते । ह्रस्वादिष्विति । ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति संज्ञिनोप्येकत्वात् । संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । त्रया-

ति। सिद्धं तु समसंख्यत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समसंख्यत्वात्। कथं समसंख्यात्वम्। त्रयाणां हि विकारनिर्देशः। त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः। कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्। यद्यपि तावत्तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याद् ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यतीति। आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति। न पुनर्मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात्। तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा। तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्। अयं तावत् त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम्। कुतः। प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति। यत्तावदुच्यते। अयं तावत् त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति। प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा चानेनैव। यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतः प्रकृतिभावः। यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपत-

---

णां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासंख्यं संबन्धः सिद्ध इत्यर्थः। अर्थतश्च साम्यं यथासंख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव। अथ वा शब्दतः स्वास्याश्रयणेऽपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः। कथं पुनरिति। प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाभाव इति भावः। तिसृणामिति। अनुमानाद्भेदावसाय इतिभावः। अयंतावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयणेनप्लुतत्वंह्रस्वत्वंचसिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्रास्थितायांह्रस्वादिव्यवस्थायांलौकिकह्रस्वादिव्यवहारोनास्त्यर्थइति

तीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति । ह्रस्वाश्रया हि घिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्य न स्यात् । कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः । एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोन्ते भवतीति । यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहेरिति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योन्ते स प्लुतसंज्ञः । यदि च मात्रिकोन्ते स्यात् । प्लुतसंज्ञा ऽस्य स्यात् । तत्र हि मात्राकालस्य कात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयमतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोन्ते भवतीति । यदयमोमभ्यादानइति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योन्ते स प्लुतसंज्ञः । यदि च द्विमात्रोन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा क्वान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेषा व्यवस्था प्रक्लृप्ता भवेद् । व्यवस्था च प्रक्लृप्ता । दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ।

भाव: । यदयमिति । अनन्तरमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् तत्र नहि स्थानेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षायाः बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य । मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मा-

दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसंज्ञा । किं कारणम् । अण् सवर्णान् गृह्णातीति । सिद्धं तु तपरनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति । यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् । द्रुतादिषु चोक्तम् । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्तइति । स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊ३काल इति । अथ वा एकसंज्ञाधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति एवं हि दीर्घप्लुतयाः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । अथ वा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेति एतदन्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अशब्दसंज्ञायामिति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञाव-

---

शिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः । दीर्घप्लुतयोस्त्विति । उकारोऽणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते । संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् । आकडारादेका संज्ञेति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः । यावच्चेति । एककार्यत्वादेतदुक्तम् । ऊ अजित्येव कालार्थो लभ्यते उकारादयो ह्यच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच् । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोऽज् ग्रहीष्यतइति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति । तत्रैतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयतइत्याह । प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याचो ऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः । अशब्दसंज्ञायामिति । ह्रस्वसंज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान्न ग्रहीष्यति

चनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः।यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद् ह्रस्वग्रहणमतोऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एच इग् ह्रस्वादेशइति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेष एच इग्भवतीति । संज्ञा च नाम यतोन लघीयः। कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति । न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्घ्रस्वादेश इति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥ अचश्च॥२८॥किमयमलोन्त्यशेष

। उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्भिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति। उदात्तादिसंज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः। इको यणचीति तु न शब्दसंज्ञाविधानं अपि तु आदिरन्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञेति । त्रयाणां चेद्ह्रस्वसंज्ञातदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात्। अथ वचनादनन्तरतमो भवेत् । एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं तर्हीति । असत्यां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेशइति कर्तुं न युज्यते ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुकृत्व एच इगिति वक्तव्यं तन्न कृतं भवति । ग्रहणानीति । गृह्यतेनेनार्थ इति ग्रहणं पदमुच्य-

आहो स्विदलोन्त्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यमलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति । ततोयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्गुचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वग्रहणम्*।ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्गुचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वग्रहणं कर्तव्यम्। क्विपि वचिपृच्छ्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । शमादीनां दीर्घः अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । हनिगम्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि तदपवादः । अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः*। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । यथेह भवति । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । यथेह भवति । चीयते । सूयते । एवं छिद्यते भिद्यते अत्रापि

ते। ह्रस्वादेशइत्याङः प्रश्लेषनिर्देशात्पृथक्प्रयोगाभावादाङ् गणितः।ननु मितां ह्रस्व इत्यत्र हेडवेष्टन इत्यस्य हिडयतीत्यर्थमेवङ्गितिवक्तव्यम्।तथाच्चित्यनव्ययस्येत्यत्रापि परमनुंमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः। एवं तर्ह्यच इगिति पञ्चकत्वोप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम्। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम्। अचश्च। इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम्। शमादिप्रभृतीति। प्रभृतिग्रहणेन ष्ठिवुक्लम्वादयो गृह्यन्ते। भिद्यतइति। यकारादौ यदङ्गं तस्य योवयवोजित्येवमत्र प्रस-

प्राप्नोति। नामि दीर्घः। यथेह भवति अग्नीनाम्। वायूनाम्। एवं षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किं च प्रकृतम् । नामीति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् षण्णामिति । अन्यते । तन्यतइति । अत्रापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् अन्यते तन्यतइति । ष-णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतोयं नियमः स्यात् नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः । इह तावद्वृचिप्रच्छिकृशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः । एतेषां दीर्घो भवति अच इति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घप्रुचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवत्यचः अजन्तस्येति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति । नामि दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति । इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति । संज्ञया विधाने नियमः*। संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नि-

---

ङ्गः। यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्गः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अजिति हि वर्त्ततइति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते तेन ह्रस्व इत्ययं योऽच् सोऽचः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपि।

यमः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अजिति हि वर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । अचः अज्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमानइति । अथ पूर्वस्मिन् योगे अज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्* । अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम् । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत् । प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्मा भूदिति । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तितउच्छत्रं तितउच्छाया । दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्मा भूदिति । अच श्च ॥ उच्चैरुदात्तः॥२९॥नीचैरनुदात्तः॥३०॥किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते । उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो

र्थेति । इहैव तदज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः । प्रतक्ष्येति । यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः । तितउच्छत्रमिति । परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद् ह्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधात् । पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्व चिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारादेव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः । नैष दोषः । ऊकाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या । उच्चैः । षष्ठीनिर्दिष्टमिति । उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्रा च इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति उच्चैः स्थानउपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थानइति । हल्स्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्याद् न तु राजदृषदित्यादौ पकाराकारस्य। असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योन्त्यो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः।एषा च परिभाषा यतो नाव इत्यत्रानाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र

नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। एवं तर्हि निवृत्तम्। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते। ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते। इषे त्वोर्जेत्वा। नैते व्यञ्जनस्य गुणाः। किं त्वच एव। तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते। तद्यथा। द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते। कुतो नु खल्वेतत्। अच एते गुणाः स्युः। तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते। न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति। अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्। स्वयं राजन्त इति स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति। उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः*। इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तदेव हि कं चित्प्रत्युच्चैर्भवति कं चि-

---

नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन। अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति। ननु को विशेषः। यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरजित्यादावनुवादेपि न दोषः। स्वत एव हलोनुदात्तत्वं भवतु अज्गुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधानेन कश्चिद्विशेषः। एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः। ननु चेति। बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः। नैते इति। अन्यथा ऽप्युपालम्भोपपत्तेरिति भावः। अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति। आप्यायध्वमिति यथा। अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः। यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यत यस्मात्त्वचामिव स्वरमनुविदधति न हलः। तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोस्तीति निश्चयः। अन्वग्भतीति। अनुगच्छतीत्यर्थः। शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं न त्वत्र वर्णसादृश्यं किं चिदस्ति। अथ वा गतिरपि व्यञ्ज-

त्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह किमुच्चैरोरूयसे अथ नीचैर्वर्ततामिति। तमेव तथाऽधीयानमपर आह। किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः । सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । समाने प्रक्रमइति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठः शिर इति। उच्चैरुदात्तः॥ समाहारः स्वरितः ॥३१॥ समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अचोरित्याह । समाहारो-

र्थः विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः। उपरागश्च पूर्वपराच्सन्निधानेपि परेणाचा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति। श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणं।च्चनीचत्वाश्रय: पर्यनुयोगः। न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते। एतदपीति। श्रोता हि वक्तृगताना यामादीन्धर्मान्कार्यादवस्यति कार्यं च संकीर्णम्। तथा हि। महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन्स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति। अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति। सिद्धं त्विति। प्रक्रमन्त्यस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमस्थानमुच्यते। तेनायमर्थः। एकस्मिंस्तात्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तोधरभागनिष्पन्नोनुदात्तः। एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः। अभ्यासमनधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः। समा। कस्येति। समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः। अचोरिति। तयोः समाहार-

चोश्चेन्नाभावात्*। समाहारोचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । नह्यचोः समाहारोस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गे ऽनूपइति । नैषोचोः समाहारः । अन्योयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः । गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात्*।गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न। किं कारणम् । अच्प्रकरणात् । अजिति वर्तते । सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणे सम्प्रत्ययः*। सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति। कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्छब्दयः प्रतिनिर्देष्टुम्। मतुलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः । अथ वा अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा तुन्दो घाट इति । यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः । त्रैस्वर्येणाधीमह

उपश्लेषरूपः । अन्यत्र त्वौत्तराधर्यरूपोपि संभवति । गाङ्गे ऽनूपइति । स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः । समाहारोचोश्चेदिति । कार्यं क कन्या इत्यादौ स्थानिद्वारकोपि समाहारव्यपदेशो नास्ति यत्राप्यस्ति गाङ्गेनूप इति । तत्राप्यसौ गौणः । गाङ्गशब्दो णान्तत्वादन्तोदात्तः। सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश ऽउदात्तः । अनूपशब्दः अनोरप्रधानकनीयसी इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत एकादेशः स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अच्प्रकरणादिति । प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः । तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात् । तदयमर्थः । पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याच्चिमो ऽजेव संज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् । सिद्धं त्विति । गुणिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति । स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादच्संज्ञित्वेनाचिमः । न चाच् समाहारो भवति । मतुब्लोप इति । गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गम्यमानार्थस्य मतुपो ऽप्रयोग इत्यर्थः । अकार इति । अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । त्रैस्वर्यमिति । उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याभावात्त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात् । अस्ति

इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद् गुणापेक्षम् । किं तर्हि अजपेक्षम् । त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः । य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते । कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः । अनुदात्तोऽनुदात्तगुणः । य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति । समाहारः स्वरितः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥३२॥ अर्धह्रस्वमित्युच्यते । तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके३ शक्तिके । नैष दोषः । मात्रचो ऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्वोदकमिति । एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति । तदाचार्यः सु-

---

चायं व्यवहारः । अजपेक्षमिति । स्वरशब्देनाच उच्यन्ते । त्रय एव स्वरास्तैः स्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । तस्यादित उदात्त । अनूपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्याह । अर्धह्रस्वमिति । कन्येति । कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति स्वरितः । शक्तिके ३ शक्तिके इति । स्वरितमाम्रेडितेऽसूयेति स्वरितः प्लुतः । मात्रच इति । अर्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्वस्योपादानम् । अर्धमात्रा वेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य प्रमाणे ल इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ह्रस्वबुद्ध्यार्धमात्रा विभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति । किमर्थमिति । नैवंभूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते सम्यक्स्वरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः । आमिश्रीभूतमिवेति । तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति इवशब्द उपात्तः । क्षीरोदके इति । नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः । उत्तरा विद्येति । पुरा कल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पस्पशायाम् व्याख्यातम् । संज्ञा-

हृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तमस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति । यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातियकानि नोपदिशति । कानि पुनस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थो ऽनेन । इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति । संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति । किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्य । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि । संज्ञाकरणे पुनरेकादश । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अन्वाख्यानं च संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेन उभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् । यदि तर्हि संज्ञाकरणम् । उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वा-

करणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षिप्यते इति भावः । उभयमिति । सत्यप्यक्षरगौरवे महतोर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चेति तत् स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदा चित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः । अन्वाख्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावदुच्चैरुदात्त इत्यादिसं-

ख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः । स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ता-दोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिध्यर्थम्*। स्वरितस्यार्ध-ह्रस्वोदात्ताद् आ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इ-त्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिध्य-र्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरितात्संहि-तायामनुदात्तानामिति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्य-म् । देवदत्तयज्ञदत्तौ । स्वरितोदात्तार्थं च । स्वरितोदा-त्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्व-रितः । सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ । स्वरितोदात्ताच्चास्वरि-तार्थम् । स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ । स्वरितपरसन्नतरार्थं च । स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरित-परस्य सन्नतरः । माणवकजटिलकाध्यापकन्यङ् । क्व

व्याकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामे-वोदात्तादिव्यवहारः । स्वरितस्येति । आ अर्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्र्युदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन स्वरितात् संहि-तायामनुदात्तानामित्येकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन मेशब्दात् स्वरितात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्ताना-मेकश्रुतिर्भवति । क्व तर्हीति । आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्व-रितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तित्वात्स्वरितः । ततष्टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत ओमाङोश्चेत्युदा-त्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्यते न तु निगदो लक्ष्यते । स्वरितोदात्तार्थेति । आगच्छेत्यत्र

तर्हि स्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। माणवक जटिलकाभि-
रूपक क्व। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। देवब्रह्म-
णोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति। यद्येत-
ज् ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्रा-
प्नोति। न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध
इह स्वरित इति। किं तर्हि। परमेतत्सूत्रकाण्डमिति।
तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ॥३३॥
किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरि-
ति। आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति। किं
चातः। यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः,
अत्र न प्राप्नोति। अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति।
यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आ-
होस्विदनुदात्ता। नोदात्ता। कथं ज्ञायते। यदयमुच्चैस्त-
रां वा वषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अ-
तन्त्रं तरनिर्देशः। यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम्। यदि त-
र्हि नोदात्ता। अनुदात्ता। अनुदात्ता च न। कथं ज्ञा-

गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति कशब्दा-
कारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न्यङ्ङिति। न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्र उ-
दात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात्।
देवब्रह्मणोरिति। लिङ्गात्प्राप्तक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासि-
द्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात्। यद्येतदिति। स्वरितस्यैव सिद्ध-
त्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। न ब्रूम इति। सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं
व्याख्यायत इत्यर्थः। एक। किमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय इ-
त्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः। यथा न दोष इति।
नहि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते। सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद-
पादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवो व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति। किं
पुनरिति। उदात्तानुदात्तानुरागवशात्प्रश्नः। यावदुच्चैरिति। यदि चोदा-
त्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार

यते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अतन्त्रं तरनिर्देशः। यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः। सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते। अपर आह। किमयमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। उदात्ता। कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तन्त्रं तरनिर्देशः। उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति। यदि तर्ह्युदात्ता। नानुदात्ता। अनुदात्ता च। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तन्त्रं तरनिर्देशः। सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति। तएते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते य उदात्तः सोन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः। एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः॥३७॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः*। सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम्। आ-

---

इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः। तावत्सन्नतर इति। तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात्। अन्तरालं ह्रियतइति। हरतेर्हि कर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः। क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः। स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः। उच्चैर्दृष्ट्वेति। सोमस्याग्ने वीही वौषट् इत्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते। यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुवेधसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः। सन्नं दृष्ट्वेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। सोन्येनेति। अनुदात्तेनोपरक्तः यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः। कस्य चित्तु स्वरितस्योदात्तस्य भागो नानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टाविति भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिराप्लुतात्संबोधनवाक्यस्य भवति। प्लुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात्। न सु। ओकार इति। नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्या-

कार आख्याते परादिश्च*। आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ । वाक्यादौ च द्वे द्वे*। वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ । मघवन्वर्जम्*। आगच्छ मघवन् । सुत्यापराणामन्तः*। सुत्यापरणामन्त उदात्तो भवति । त्र्यहे सुत्यां य्रहे सुत्याम् । असावित्यन्तः*। असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते । अमुष्येत्यन्तः*। अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमं च*। स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । अन्त्यश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते। वा नामधेयस्य*। वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। देवदत्तस्य पिता यजते ॥ २ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥३८॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके*। देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकइच्छन्ति । देवा ब्र-

---

दित इत्यत्रोक्तम् । ओमभ्यादानइति तु प्लुतोदात्तत्वं भवति । तस्या यज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः । इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः तस्य द्वितीयो वर्णो वक्ष्यमाणस्वरेणानुदात्तः स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति स्वरितस्तस्यानेनोदात्तत्वम् । आकार आख्यातइति । तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिश्चेति । आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः । तिङ्ङतिङ इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृते ऽनेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति । अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः । मघवन्वर्जमिति । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात् । सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः । द्व्यह इति टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं वाचनिकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत् । दाक्षेरिति पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । देव । अनुदात्तत्वमेकइति । ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृते ऽनेनानुदात्तः क्रियते यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशे-

ह्माणः देवा अह्माणः ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना-म् ॥३९॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्*। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवेश्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् । नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति।एवमिहापि नान्त-

---

षवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नैनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेकइत्युक्तम् । स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । आग्निवेश्य इति । यञन्तत्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ । पचतीति । धातुरुदात्तः शप्तिपावनुदात्तौ ततः शबकारः स्वरितः ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वं एकशब्देन चैकत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । तन्त्रशब्दो ऽत्र प्रधानवाची यथा गृहं संमार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारीति । यस्यां बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम् । नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः । द्वन्द्वे तु जातिवा-

रीयकत्वाद् बहुवचननिर्देशः क्रियते । अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामप्रसिद्धिः*। अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् *। अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिर्भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरेकवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति । स्वरितात्संहितायाम् ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥४१॥ अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम्*। अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययो ऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

चित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकण्टकामीति। व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति। इमं मे गङ्गे इत्यत्र मेशब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्याद् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वर्णत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः । आकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं तत्र चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्याजातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामैकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावः । एवमपीति । सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः। प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्ये ऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति। प्रत्येकमिति। निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवद-

किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोतिप्रसङ्गः*। अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति । णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फञ्निवृत्त्यर्थं वचनम्*। वचनप्रामाण्यादिति चेत् फञ्निवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति । पैलादिषु वचनात्सिद्धम् । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति । तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अपृक्तग्रहणं कर्तव्यं त-

---

त्यादयः पृथगेव भुज्यन्ते। अपृक्त। स्वादिलोप इति। बिभेदेति हलोपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः। अणिञोरिति। पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः। णवचनेति। लुगपवादो णो विधास्यते यथा ऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। फक्निवृत्त्यर्थमिति। यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं

त्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति दर्विर्जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योल् चान्यश्च तत्र स्यात् । अल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । हल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात् । हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेत-

---

णवचनं स्यात् तस्य च लुक्प्रादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भाव इति मत्वा प्रश्नः । इदं तु नाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति । अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाल्ग्रहणेन न किं चिद्व्यावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्तत्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैष दोषः । अयं साम्प्रतिको विशब्द इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्राप्टक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणेन हल्वान् गृह्येत । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान् । हलेवेति । हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । क्विबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद्गौणी चेत्कल्पना । अत्र हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणं किं न गौणी । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । क्विबादयोऽपि हल्वन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य यथा स्यादिति । ततश्चासत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यत्रास्य प-

स्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति । अपृक्त॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः*। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नाम । अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् । सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । तत्पुरुषः॥ प्रथमानिर्दिष्टं स-

रिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थसामान्यात्परिभाषा संज्ञात्वेन व्यवह्रियत इत्यदोषः । तत् । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते। नीलोत्पलादिषु तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति। ऐकपद्यमिति । पदशब्देनार्थ उच्यते । ऐकार्थ्यमित्यर्थः । अथ वा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एककारकत्वमित्यर्थः । तद्य इति । ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् । नैष दोषः । तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता

मासउपसर्जनम्॥४३॥प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः*। प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः । सिद्धं तु समासविधाने वचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्*। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । समासार्थं शास्त्रं समास इति । यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोन्यत्रोपसर्सनसंज्ञाप्रसङ्गः*। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितायान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति हि म-

---

एकसंज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति । प्रथमा॰। अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथा भूतस्य सम्भवः । समासे कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् । न वेति । मुख्यार्थासम्भवाच्छास्त्रार्थो गृह्यतइत्यर्थः । यस्य विधाविति । निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः । राजकुमारीमिति । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च । सिद्धं त्विति । यस्य

हती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् । किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति । एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा*। किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति। शब्द-

---

श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । लोके चाप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयतइत्यर्थः । यद्येवं पूर्वकायोर्ध पिप्पली पुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्वर्थसंज्ञा हि यत्र सोर्थः सम्भवतीत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः । यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यादर्धादीनां संज्ञा प्रवर्तते । अथ यत्रेति । परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति । षष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपातप्रकरणइदमुक्तम्। तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते न वा निष्ठादर्शनादिति। अथाप्यारभ्यते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि । पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति । नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः । ततो ऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिशब्दौ

शब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥४४॥ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात्*। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयम् । यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपाते अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा*। अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्*। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीति । उक्तं वा । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्य-

---

स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणास्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूत्रे चिकाम क्षता । एक । समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयापादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टश्रितादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः । नोत्सहत इति । अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात् ।

ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः। कृतार्थे द्विगुः । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः । प्राप्तापन्नः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः । अलंपूर्व । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । उपसर्गास्कार्थे । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥४५॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां मा भूदिति । किं च स्यात् । वनं धनमिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रस-

---

पञ्चगुरिति । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्परवल्लिङ्गं न भवति। अलंकुमारिरिति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यति समासः॥

इत्यु० कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथ० द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । अभिधेयवचनोऽर्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । अर्थवदिति । व्यपदेशायेति । संज्ञित इति वाक्यशेषः । पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयतइत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः । वर्णानां मा भूदिति । विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति । क्व चिद्वर्णानां चेति पाठः । तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किं च स्यादिति । संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः । वनमिति । नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः । अयं भावः । अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते संपृक्तेष्वर्थनियमः प्रकृत्यार्थापेक्षया वा प्रत्यय नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययादिवत् । यदुक्तं, संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्ते । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः । समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात् । अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तभावाद् लुको ऽभावाद् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादी-

ज्येत । अधातुरिति किमर्थम् । अहन् वृत्रम् । अधातुरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति । यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात् । अपि काकः श्येनायतइति । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे कुड्ये । अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुड्यइति । कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति । अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः*। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । समुदायोत्रानर्थकः । समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं

नामपि प्रसङ्गः । अहन्निति । विशेषविहितत्वान्नडाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् । धातुग्रहणं करोतीति । पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः । श्येनायतइति । अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा । कृत्तद्धित । तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं भिद् छिदिति । अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः । अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनेकस्यापि पदस्येति । समुदितस्येति बोद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् । समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति वचनात्समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सोयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बहुपटव इत्यस्यापि समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात् । समुदायोत्रानर्थक इति । पदा-

यथा लोके*।समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम्। अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके। तद्यथा लोके आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्तः। यथा लोके इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। अतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। यस्य हि यद्द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति। यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुङ्क्ते। अन्यैरेतद्द्रष्टुमशक्यम्। का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति। एषैषा वाचोयुक्तिः। इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः। आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति गोमदिदं नगरमिति मत्यन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते।एवमपि वाक्यप्रतिषेधोर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम्। न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धि-

---

र्थानां समन्वयाभावात्। अवयवार्थवत्त्वादिति। अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः। एषैषेति। एषा या वाचोयुक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः। अकारो मत्वर्थीय इति। ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि दण्डादिवद्यौगिक इत्यर्थः। मत्वन्तादिति। मत्वन्तान्मतुब्न भवति सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। मत इति च तत्र निर्देशं गौमिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सा अस्यास्तीति गौत्रिकम्। अथ वा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यतइति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्ये ऽर्थवत्त्वे ऽसम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थवद्धीति। पदार्थानां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वंस्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम्। पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधि-

र्भवति वाक्ये । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः॥ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेद् । इदमुच्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्ता नान्यः। गामेव कर्म नान्यत् । अभ्याजैव क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णामिति । येषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे ऽवस्थानं स वाक्यार्थः । तस्मात्प्रतिषेधः॥ तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति । यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटवः उ-

---

वशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः । पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा श्रशाब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्ता निर्दिष्ट इति । सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः । यद्विशेषेवस्थानमिति । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । बहुपटव इति । योत्येनार्थेनार्थवान् प्रत्ययः। प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोयं भवति । उच्चकैरिति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति यदा नाश्री-

उच्चकैर्नीचकैरिति । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति । नैष दोषः । यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यं स्वरे दोषः स्यात् । बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपटव इति चेष्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति । तस्यां पुनर्लुप्तायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति । यदयमप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः*। स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्राप्त्यर्थो ऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । कृत्तद्धितग्रह-

---

यते नाप्यकच् अभवत् इति तदायं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति । किं पुनरत्रेति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः । इतरो बहुपटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह । प्रातिपदिकादिति स्वर इति । बहुपटव इति वकारावाकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्ते कश्च न ब्रूयाद्बहुपटव इत्यत्राप्रत्ययइति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह । स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहित इतितदन्तविधिः । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः । अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव । अथ वा अप्रत्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह । स चेति । अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । प्राप्त्यर्थ इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः । स एषोनन्यार्थ इति । ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः । सुबन्तानामिति । एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारका-

णं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति। स एषो ऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। उभयं न वक्तव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा ऽऽरभ्यते। जहि कर्मणा वहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधातीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा ऽऽरभ्यते। आख्यातमाख्यातेन क्रियसातत्ये इति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात्*। अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य। किं कारणम्। केवलेनावचनात्। न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो ग-

र्थवत्त्वयुक्तानाम्। यस्मात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते। अश्वक्रीतीत्यादौ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्। देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति। जहि कर्मणेति। ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था। नैष दोषः। समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम्। तिङ्समुदायस्येति। पश्य धावतीत्यादि। ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। आख्यातमिति। ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। अर्थवत्तेति। अर्थवत्ता संज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते। न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगा-

म्यते । केन तर्हि । समप्रत्ययकेन । न वा प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् केवलस्याप्रयोगः*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबद्धावेतावर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति । अन्यद्भवान्पृष्टोन्यदाचष्टे । आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दः अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान् एकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी।सकारो हीयते औकार उपजायते।वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योर्थोन्वयी । विषम उपन्या-

---

भावादर्णवदव्यवहार्यत्वात् । नवेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयोऽनुगमः सति शब्देर्थावगमः । व्यतिरेकः शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषम इति । यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतदुच्यते वक्तुं यतस्त्वनियमः ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्व चिद्यो-

सः । बह्वो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादा माषा इति । अतः किं न साधीयोर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमः अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्ता-न्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एते एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् । किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थत्वात् सुबभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति । तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्द दृष्टोह्यतदर्थेन गु-

तकः । प्रत्ययस्यैव वा सर्वं अर्थाः स्युः इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धै वार्थवत्ता । प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः । सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा संख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः । यतस्तु खल्विति ।

णेन गुणिनोर्थभावः *। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः *। तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे असमर्थः तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते ऽसमर्थः तत्समुदायश्च वर्द्धितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो बन्धने असमर्थः तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति । विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । भवति हि कं चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः । एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवानर्थकाः । यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः। एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः । अवयवा अनर्थका इति । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् *। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । खञ्जति । निखञ्जति । लम्बते । प्रलम्बते । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि

प्रकरणादिना विनैवेति भावः । अतदर्थेनेति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेनेति । अवयविन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद्गुणः । अवयवी तु गुणी । अर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः । बल्वजस्तृणविशेषः । या च यावती चेति । अयं समुदायः का चिदित्यस्यार्थे वर्तते । विहृतानीति । विच्छिन्नानीत्यर्थः । अनर्थकस्येति । निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेपि द्योत्यार्थसद्भावादेषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्यर्के । समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेहास्ति आ-

प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं त-
र्हि । एकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषा-
मेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते।
उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपे-
क्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेवार्थएकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विव-
चनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मि-
न्न द्वयोरिति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थ-
कानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । यदधिपरी अ-
नर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञां शास्ति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्र-
त्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो ने-
ति । कश्चात्र विशेषः । अप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे
प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वात्*। अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । किं कारणम् । अ-
न्तवत्त्वात् । तिप्प्रतिपोरेकादेशः अतिपोन्तवत्स्यात् । अ-
स्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । अ-
स्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इ-
ति चेद्ङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् *। न प्रत्यय इति

ख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे। नह्रीति। स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्यैनैकवाक्यत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमश्चार्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति । अथ वेति । प्रत्ययनियमेपि दोषाभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते। आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतया ऽधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् । तिबेकादेश इति । तपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तव-

चेदूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति किंपुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति । यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात्* । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा । तक्षा । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति । यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधोन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्र-

---

द्भावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः । यदयमिति । अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते । द्वे इति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रतिपदिकसंज्ञेत्यूङेकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययान्तवद्भावादस्यैव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोस्ति । न ङिसंबुद्ध्योरिति । ननु हे सुराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् । न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः । मध्येऽपवादा इति न्यायात् । एवं तर्हि समासेप्यप्रत्यय इति वर्तते । अन्यथा सुराजा ऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवत्यां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्लिङ्गयोगः । न वा-

तिषेधेप्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ समासग्रहणं किमर्थम् । समासग्रहणउक्तम् । किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । कृत्तद्धित ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्निवृत्त्यर्थम् । नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब्निवृत्त्यर्थं, तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति । अव्ययप्रतिषेधः*। अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । दोषा ब्राह्मणकुलं दिवा ब्राह्मणकुलमिति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः।नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते। किं तर्हि । अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य । इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति । न वा लिङ्गाभावात्*। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किं पुनर-

न्तवद्भावेनार्थः शक्नोतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः । अथ वा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः । अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भोनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः । ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिकग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभवति । द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव संभवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वान्नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः। काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं

यमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत । काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे । अव्ययस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्याद् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य । यजेकादेशदीर्घेत्त्वेषु प्रतिषेधः * । यजेकादेश-

---

सुबन्तस्यापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रयां संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । दोषासहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नात्राव्ययमिति । दोषाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोप्यहनीत्यर्थेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति । दोषा दृश्यते चरत्यधीते वेति । आधेयव्यवधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । कृते ह्रस्वत्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमत इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः । न वेति । असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः । अवश्यमिति । यदाव्ययधर्मेण समुदायो

दीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः । यजेकादेशदीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् * । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥४८॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च* । किम् । यजेकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय । अतिखट्वार्थम् । अतिखट्वेभ्यः । उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम्* । गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाङिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्रीरतिश्रीरतिलक्ष्मीरिति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति । स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भव-

---

व्यपदिश्यत इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात् तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य मा भूत् । अथ वा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृन्निवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्भेदेनानिर्देशः । भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे । कृत्स्त्रियाश्चेति । स्वरितेनेति । स्वरितेनाधिकार इति योगोऽनेकधा व्याख्यातः । ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यते इत्ययमपि तस्यार्थः । स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभा-

ति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिरतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तत् । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् *। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् *। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं तावत् गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति । समासनिवृत्त्यर्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोपि किं चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । न चान्तरेण समासं स्त्र्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति । एकादेशे कृतेन्तवद्भावात्प्राप्नोति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । गोनिवृत्त्य-

---

वित्वाभावादग्रहणम् । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तदिति । ननु ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाव्यम् । नैष दोषः । क्व चिदुपसर्जनेपि तदादिनियमो न भविष्यति । हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्भकारेयो न सिद्ध्यतीत्युक्तं यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभावात् कुम्भकारीशब्दात् ढक् भविष्यति । नैष दोषः । तदादिनियमाभावे कारीशब्दादपि कदाचित् ढक् स्यात् । पुंवद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि पर इत्यर्थः । गोकुलमिति । प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । राजकुमारीपुत्र इति । राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकम् । इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्त-

र्थेन तावन्नार्थः । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । न चैतद्गोन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । अप्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेपि हि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रियः । दशकुमारीप्रिय इति । कपि च * । कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । बहुवृषलीकः । द्वन्द्वे च * । द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ । उक्तं वा * । किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपीति प्रतिषेध इति । नैतदस्त्युक्तम् । केण इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेध इति । कुत एतत् । अनन्तरस्य वि-

त्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेत्याश्रीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत् । तदा प्रातिपदिकत्वाभावः । गोन्तस्येति । उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते पश्चात् ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः । ग्रहणवतेत्यतश्च प्रत्ययविधिर्विषयत्वादिह नोपतिष्ठते । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु रोण्या अण् तस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष इति व्याख्यानात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुत्थानात् गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः । स्वं रूपमिति नानुवर्तते । तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे येन विधिस्तदन्तत्वे इति प्रयोजनमुक्तं तस्य चेत्येतत् तु तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य । अगोपुत्र इत्यत्रापि न भवति । अत्र ह्यप्रातिपदिकं गोन्तम् । अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । पञ्चकुमारीप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं भवति । कपि चेति । अन्तरङ्गत्वाद् ह्रस्वः प्राप्नोति ततः कबिति भावः । कपीति च विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूर्याविति । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम् । अ-

धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति । इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रियं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रियसेनानिकः । इदं तह्युक्तम् । कपि कृते अनन्त्यत्वाद् ह्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत् प्रतीक्षते । द्वन्द्वेप्युक्तम् । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति । शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । गोस्त्रियोः ॥ लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधो ऽलुक्परत्वात् * । तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो प्रतिषेधः । लुक्कस्मान्न भवति । अलुक्य-

---

न्त्यत्वादिति । समासान्त इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति । परत्वात्कबिति । सावकाशश्च कप् बहुयवागूक इत्यादौ । अन्तरङ्गमिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् कप् तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः। अन्तरङ्गतर इति । पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । तादर्थ्यादिति । ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः । द्वन्द्वेप्युक्तमिति । परिहारान्तरमप्यत्रास्ति । अवयवार्थाविव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति । लुक्तद्धित । अवन्त्यादीनामिति । अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादिति । यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुको भाव्यमत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः कृतः । नद्यीति । लुको नीरूपत्वाद् बुद्धिपरिकल्पितं तु

रत्वात् । लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः । लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । नहि लुका पौर्वापर्यमस्ति । का तर्हि । सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । उपसर्जनस्येति वर्तते इति । न च जातिरुपसर्जनम् । लुक्तद्धि ॥ इद्गोण्याः॥५०॥ इद्गोण्या नेति वक्तव्यम् । गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्त्वेन । का रूपसिद्धिः । पञ्चगोणिर्दशगोणिः । ह्रस्वता हि विधीयते । ह्रस्वत्वमत्र विधीयते । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति । इति वा वचने तावत् । इदित्येवोच्येत नेति वा । कोन्वत्र विशेषः । मात्रार्थं वा कृतं भवेत् । अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदम् । गोणिः । अपर आह । गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् । अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् । किं कारणम् । प्रकरणात् । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् । ह्रस्व इति वर्तते । न तु सूच्याः । सूच्याद्यर्थमथापि

लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति । न च जातिरिति । उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते । अप्रधानं चेद्गोपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात् । अवन्तीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः । आमलकमित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यैवेह्योपादानाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः । कुरूरित्यत्रापि उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वम् । इद्गोण्याः । इति वा वचनइति । इतीति सप्तमी । इच्छब्देप्युच्यमाने गौरवाभाव इत्यर्थः । गौणिरिति । यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिद्धत्येव ह्रस्वत्वम् । तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धितमन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति । एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तो ह्रस्व इति इत्त्वं विधीयते । सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः । एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते न तु तद्धितलुकीति । तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेत्त्वविधिर्ह्रस्वत्वं तु न स्यादप्रातिपदिकत्वात् । अशिष्यमिति । गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरं गोण्या

वा । सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः । दशसूचिः । इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते । इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् । गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ १ ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ व्यक्तिवचने इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत । अपर आह । कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति । अथ व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । षष्ठ्यपि हि वचनम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणमुच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।

इति लुगपवादक्रमार्थं वक्तव्यम् । न तु सूच्या इति । इत्त्वं प्राप्नोतीति शेषः । क्वचित्तु ननु सूच्या इति पाठः । तत्रेत्त्वमिष्यत इत्यध्याहारः । इद्ग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते । गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिद्ध्यति । लुपि । प्रकृत्यर्थसंबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति वरणादित्वादणो लुप् । ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाण्णत्वाभावः । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेऽपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम् । षष्ठीति प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । षष्ठ्यपीति । वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः परिभाषिकं वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । संख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति । संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम् । षष्ठ्यपि संख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः । षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोऽभिधीयते । अथ वा षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुपोक्तत्वादिति । लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादि-

आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् । वक्तुश्च कामचारः प्राग् वृत्तेर्लिङ्गसंख्येयेप्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरंवृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम्।वृत्ते च युक्तम्*। वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुम् । वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते। यावता कामचारः । वृत्तस्य लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनाभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः*। अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । क्वान्यत्र । लुकि । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । लवणं शाकमिति । अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेय-

---

त्यर्थः । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इतिव्यतिरेकाभाव इत्यर्थः । आतिदेशिकीति । संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः। वाक्ये च षष्ठी दृश्यते इति तस्या एव च प्रसङ्गः । प्रागपीति । प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः । वक्तुश्चेति । चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग् वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः । प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दात् वृत्तस्य ये ते अतिदेष्टुं कामचारः । वृत्तस्येति । प्रत्यासन्नस्येति भावः । वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्व चित्संख्याविशेषावगतिर्भवति । यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः।तथेहप्रत्ययार्थे अतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आदेशे प्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात् लटि तदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्तइति व्यतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवति। क्व चिदधिको ग्रन्थः पठ्यते। अथ वा प्राग् वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते । षष्ठी कस्मान्न भवति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति तत्रायमर्थः।वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना । न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति। न च व्यतिरेकसहिता संख्या अतिदिश्यते । संख्यामात्रातिदेशे संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्।किमर्थमिति।अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसंख्ये सिद्धे । यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति।अभेदं लिङ्गसंख्ययोराश्रित्य वार्तिककारेण पठितम्। भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धनभेदा-

वल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति । तस्मान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते*। लुब्नामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते । न चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्ये ते अतिदेष्टुं लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते । न वा ऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । अदर्शनस्याशक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति । साहचर्यात् । योगाभावाच्चान्यस्य *। अदर्शनेन योगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्।समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः*। समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरा पञ्चालाः । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । समासउत्तरपदस्यैव । क्व मा भूत् । पञ्चालमधुरे इति । लुपि युक्तवत् ॥ विशेषणानां चाजातेः॥५२॥कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति । किं चातः । यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति । सिद्धं पञ्चाला जनपद इ-

वसायेनवर्तिनाव्याप्तं अभिधेयवदिति।अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते।तेनहिप्रधानार्थोभिधीयते।तस्यचार्थद्वारकौ लिङ्गसंख्यायोगः। न वा दर्शनस्येति। अभावरूपत्वादिति भावः। योगाभावादिति । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थेन युक्त इत्यर्थः। मधुरा पञ्चाला इति। वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते। अत एव मधुरा गोदा इति भवति न तु मधुरा गोदाविति। द्वन्द्वे पि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात्। विशेष। कथमिति। किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः। विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने जाति-

ति। सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। न सिद्ध्यति। अथ विज्ञायते जातेर्यानि विशेषणानीति। सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। पञ्चाला जनपद इति न सिद्ध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति। कथं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति। आ जातेः। आजातिप्रयोगात्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम्*। जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः। किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति। न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति। समानाधिकरणत्वात्सिद्धम्*। सामानाधिकरण्याद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति। यद्येवं, नार्थोऽनेन। लुपोन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। क्वान्यत्र। बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति। किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद्‌ लिङ्गं जहाति। न तर्हीदानीमयं

यदा विशेषणं तदा नेति। अथ वैयधिकरण्येन जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति। अजातेरिति चासमर्थसमासः। भवति न नञः सम्बन्धात्। उभयथा चाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः। आजातिप्रयोगादिति। सूत्रे आङः प्रश्लेषो न तु नञः। अत्रायमर्थः। तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति। बदरी सूक्ष्मकण्टकेति। मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसंख्यायोगः। वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रयलिङ्गसंख्यायोगः। आविष्टलिङ्गेति। आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः। सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेपि केनचिच्छब्देन किंचिल्लिङ्गं प्रत्याय्यतइति शब्दविशेषापेक्षयाविष्टलिङ्गत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति। जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात्। शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनासंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्निय-

योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। इदं तत्र तत्रोच्यते। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तदनेन क्रियते। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः *। हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि। खलतिकादिषु वचनम् *। खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः *। मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। चञ्चा अभिरूपः। वध्रिका दर्शनीयः॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥५३॥ किं या एताः कृत्रिमाष्टिघु-

---

तल्लिङ्गत्वमित्यर्थः। गुणवचनानामिति। पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत्। पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गमुत्सर्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति शुक्लं पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्बन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते। विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः। युक्तवद्व्यक्तिवचने। आश्रयवल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव। आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्। तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात्। यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः। हरीतक्यादिष्विति। नियमार्थमेतत्। तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति। खलतिक इति। खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति। मनुष्यलुपीति। विशेषणानामयं प्रतिषेधः। तेन चञ्चाभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिङ्गसंख्ये भवतः। तृणमयः पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा। संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुप्। तदशिष्यम्। किं या एता इति। प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। नेत्याहेति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत्। नहि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते सम्बन्धाभावात्। संज्ञानमिति। अवगमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः। तत्र यथापो दाराः सिकता वर्षा इत्यत्र लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम्। एवं पञ्चाला वरणा इत्यत्रापि। न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः। तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात् केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्य चिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा। बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः। एका सिकतेत्यादावपि शिष्टप्रयोग-

भादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम्। नेत्याह। संज्ञानं संज्ञा। तदशिष्यम्॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्॥५८॥ इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्। बहवस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम्। तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम्। बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम्। अत उत्तरं पठति। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम्*। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति। यत्तद् व्रीहौ व्रीहित्वम्। यवे यवत्वम्। गार्ग्ये गार्ग्यत्वम्। तदेकं, तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। इष्यते च बहुवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन,मेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रैकवचनादेशे उक्तम्*। किमुक्तम्। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थातिदेशात्सिद्धम्*। अर्थातिदेशोयम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति। यावद् ब्रूयादेकोर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति। संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः*। संख्या-

---

दर्शनात् सिध्यति। जातय। जातिरुपलक्षणम्। द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुष्वेकवचनमिति। अत्र पक्षे जातिरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति व्याख्यानम्। जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह। जात्याख्यायामिति। गार्ग्यं गार्ग्यत्वमिति। गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम्। बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याभावात्। एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगता डित्थत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते। जातिपदार्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते। बहूनामिति। बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे

प्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति । अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च* । अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे, अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे, अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि । युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि । अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात्* । अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति । यावता इदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति । जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम्* । जातिशब्देन हि द्रव्यमभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति अस्त्यत्र कां चिद्गां पश्यसीति । स पश्यति । पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति । नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं

बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाभावः । संख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह । अशिष्यमिति । तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदा

तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति। जात्याख्यायाम्॥ अस्मदो द्वयोश्च॥५९॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूवः। वयं ब्रूमः। इमानीन्द्रियाणि कदा चित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति। तद्यथा। इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति। अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति। कदा चित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति। अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि। अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति। तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः। अस्मदो॥ फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥६०॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ। उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः। उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे। उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते। बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम्। यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति। फल्गुनी॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्॥६१॥ विशाखयोश्च॥६२॥ इमावपि योगौ शक्यावक्तुम्। कथम्। पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् *। पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम्॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्य-

---

चिद् द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते। अस्मदः। तद्यदेति। एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेतरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संनिधानात्त्वात् कर्तृत्वविवक्षेति वयं पश्याम इत्यादि सिद्धम्। शरीर इवेन्द्रियेष्वप्यहंकारोत्पादादहमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम्। युष्मदस्मदोश्च कथं शेषेऽस्मदोऽर्थद्वयाभिधानाद्द्विवचनमिति नार्थो योगेन। संप्रत्ययप्रा-

म् ॥६३॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्यः । नक्षत्रइति किमर्थम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः । अथ नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् । अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दो ऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा बहवस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम् । अथ वा नक्षत्रइति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अथ वा नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू

माण्याश्च युष्मदि गुरौ पत्ते बहुवचनं सिद्धम् । फल्गुनी । बह्वस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चाः छत्त्रिण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् । एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्ततइति एकवचनाभावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयते इत्यनवस्था न भवति । तिष्य । नक्षत्र इति किमर्थमिति । तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः । तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यस्तिष्ये जातो माणवक इति, यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्ततइति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात् । यथा ऽकर्मकत्वादन्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोपि माणवको निवर्त्यते । ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह । अथ वेति । तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते नक्षत्रइति चानुवर्तते तेन यत्किंचित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रवृत्त्योरेव भवतीत्यर्थः । यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेणाह । अथ वेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्तेर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम् । पुनर्नक्ष-

सिध्यपुनर्वसू । अथ द्वन्द्वइति किमर्थम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः । बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति । अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः ॥ इति महाभाष्ये द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥६४॥ रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्ताविती यत्युच्यमा-

---

अग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणमिष्टिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । केचिदाहुः । पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः । नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीत्यवयवेन विग्रहः । समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्त इत्यस्ति प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्व इति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम् । यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया । एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरं भिन्नानि नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः । सर्वो द्वन्द्व इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्भवति । प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्धश्चार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति । ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव । अथ वेति । नह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामित एव प्राणा उच्यन्ते ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ सरूपा । रूपग्रहणमिति । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वाद्बहुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणा-

ने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्याद्वृक्षाः प्लक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्ताविती यत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्ताविती यत्युच्यमाने आदेशोयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । अम्बश्चाम्बश्चाम्बौ । आन्तर्यतो द्व्युदात्तवतः स्थानिनो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यञोर्बहुष्वञोर्बहुष्वित्यु-

---

मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः । शब्दोर्थश्चेति । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं व्याकरणे रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियतइति । ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्यतेत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसंबन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह । श्रुतौ चेति । श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथ वा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते । एकगृहणमिति । शिषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यतइति प्रश्नः । द्विबह्वोरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा गृहं संमार्ष्टीति भावः । शेषगृहणमिति । सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोध्याहरिष्यतइति भावः । आदेशोयमिति । षष्ठी स्थानयोगेति नियमात् । तत्र को दोष इति । अन्तरतम एव आदेशः प्रवर्तिष्यतइति भावः । इतरस्तु स्वरे दोषमाह । अम्बश्चाम्बश्चेति । द्व्युदात्तवत इति । द्वावुदात्तवन्तावम्बशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्व्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्यनुदात्तस्य द्व्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति । लोप्यलोपितेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रकृतिरर्थाभेदादेकैव । यञ्प्रत्ययास्तु बहवः । यञाकृतेश्च एकत्वाद् व्यवधाना-

च्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुषु अ-ञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति वासो वासश्छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम्* । प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेनेकशब्दत्वम्* । तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते च

भावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते यदा गर्गशब्दमुक्त्वा प्रत्यायानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्ग य इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यञन्तं यद्बहुष्विति । आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यञ्बहुत्पादाद्यञन्तमेतदित्याश्रीयते। काश्यपा इति। काश्यप इवायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्यइति लुप् ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थोऽञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्रग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः। पय इति । उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्चैकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः । आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । द्रव्यं पदार्थ उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह। प्रत्यर्थमिति। यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यतइति प्रश्न.। प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किं चिदारब्धव्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं द्यादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः

एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति । तन्नान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः* । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्तइत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्तइत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत्स्यात् । लघीयसी सरूपनिवृत्तिः । गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन् सति किं चिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते । किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति । एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः * । एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावाद्वि-

---

स्यात् । नहि स्वतो ऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे लाघवार्थैकशेषारम्भस्तत्र । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति । एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरतरकं चेति । एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात् । अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः । किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं भवितुमिति । संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् । नाभावादिति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते । वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्यं न तु समुदायात् । यत्र क्व

भक्तेर्नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात्*। पृथक्सर्वेषामिति चेद्द एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति । यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्यायिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति यथा । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत् परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति । तत्रै-

चिद्गुणेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्त्तते तच्च नान्तरीयकं संख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजनात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत्समुदायानामिति । अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह । यदि पुनरिति । पृथक् सर्वेषामिति । वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेषउच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेनेति । वृक्ष स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तच्च पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ षदे इति पदत्रयं संपद्यतइति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्ते न भाव्यम् । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाद्धल्ङ्यादिलोपेनैव न भाव्यम् । अत्र व्याचष्टे । संयोगस्य योन्त्यः सकारस्तस्य लो-

तत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि, सत्यम् । संयोगादिलोपेन सिद्धमिति । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचनयोः । यदि पुनः समासएकशेष उच्यते किं कृतं भवति कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः * । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृते एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर । समासान्त । ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते कृते अ-

---

पः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति । संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकपदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः । संयोगस्यासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च ङ्यन्तशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याबित्यनेनेत्यर्थः । अवरत इति । न ह्यचमिति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुनः कदा चित्तयोर्वा श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विवचनबहुवचनयोरिति । ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः । अथ वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । स्वरसमासान्तेष्विति । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । ननु नाप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाणएकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाभावा-

सारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति । अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्*। अङ्गाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् । तिङ्समासे तिङ्समासवचनम्*। तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः । एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । समासे तिङ्समास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः । तिङ्विधिप्रतिषेधश्च *। तिङ् च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः तश्शब्दो विधेयः तिशब्दः प्रतिषेध्यः । यदि पुनरसमासएकशेष उच्येत । असमासे वचनलो-

---

च्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः। ऋक् चेति। ऋच् ऋच् अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्यैकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्यां च नास्ति सारूप्यं एको हि ऋक्शब्दः अपर ऋचशब्दः समासान्तः। समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात्। समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः। अङ्गाश्रये चेति। चशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि। यथा नौश्च नावौ चेति। स्वसा च स्वसारौ चेति। प्रथममेकवचनान्तं द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय। तथा हि। यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति। समासएकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः। स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः। एकमिति। विनापि तेनार्थस्यावगमात्। प्रकृत इति। आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम्। यदि पुनरिति। दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः। तदर्थमिति। पूर्वं दोषमात्रमुक्तमस्त् केवलाया विभक्तेः श्रवणं प्राप्नो-

पः*। यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते । द्विवचनबहुवचनविधिः*। द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । द्वन्द्वप्रतिषेधश्च*। द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैष दोषः। अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । सावकाश एकशेषः । कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । यदि पुनः पृथक्त्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति। विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति। एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् *। एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थं पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम् । न वार्थविप्रतिषेधाद्यु-

---

तीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यतइत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति । कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे। एकशेषो विधेयः ततश्च परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः । षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । न वेति । एकविभक्त्यन्तानामिति

गपद्वचनाभावः*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता संप्रदानमिति । अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद् युगपद्वचनं न भविष्यति । अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः*। अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम्*। तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । वचनलोपः परिहृतो भवति । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात्*। प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि । किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्र-

---

न कर्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धाविति । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हीति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । एकविभक्ताविति न क्रियते ह्रस्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् । उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल पच् ल इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण भाव्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः । अयं ह्यत्रार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्

तिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि क्व चिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते । हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम्*। हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके

वाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः । अभ्युपगम्यवादेन त्विदमुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः । हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीष् । भाव्यं हरितीति किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते । सारूप्यं चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव । शास्त्रेऽपि प्रकृत्यादुपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन पदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु

प्रयोगे सरूपाण्येतानि । अपर आह । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति । अथानेन पक्षेणार्थः स्याद् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपा-

---

भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आहेति । पक्षासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह । अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद् ङ्याबन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति।स्वरभिन्नानामिति वचनान्ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । येत्वाहुर्हरित हरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियतइति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । बाढमाभोस्तु क्व चित्सारूप्यं प्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः । यत्र वेति । अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते ।

णि तेषामेकशेषो भवतीति । ननु चोक्तं कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति । यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः । कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयपदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया ए-

---

विभाग इति । कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते । तत्र कस्मिंश्चित् कारके विवक्षिते तन्निमित्ततया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ङिसंबुद्ध्योरिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेवाथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ज्ञापकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनासिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह । नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः ।

केनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । अथ वा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति । ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीयकानां समासः । सुबन्तानाम् । सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम्*। सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूप-

---

एकाश्रीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ वस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद् भेदेपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्यवधानाल्लस्येत्यत्र लजात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने भवत आन्तर्याद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः । तुल्यजातीयस्येति । अवयवानां समुदायार्थतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनायं न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्यः एव विभक्त्युत्पत्तिः । सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः । अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम् । इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते । विरूपाणामपि समानार्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां विभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । षट् पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानां वा समासा-

संख्यानं कर्तव्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति । सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्विन्त्युच्यते बह्वश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः । एका प्रकृतिर्बह्वश्च यञः । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञः । एवं प्रकृतयोपि बह्व्यः स्युः । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति । यञो बहुष्वञो बहुष्विन्त्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्ब-

द्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः प्रातिपदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति । तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः । प्रातिपदिकानां चेति । अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चाद्धद्धिरथ वा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यतइति भावः । बह्वश्च यञ इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते । न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्ग य अम् य अम् य अम् इति स्थिते पूर्वस्य यश्सशब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयोपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणावृत्त्या गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियतइत्यर्थः । यञ् यो बहुष्विति । यदा यञामेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्ततइति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यञन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्ते नेति व्याख्या-

हुप्रअन्तं यद्बहुष्विित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् । अथ वा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति । सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते । कथमक्षाः पादा माषा इति । नानार्थानामपि सरूपाणाम्*। नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । एकार्थानामपि विरूपाणाम्*। एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः*। स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ । इह कस्मान्न भवति । एकश्च एकश्च द्वौ

यते । काश्यपा इति । एकस्मिन् कश्यपापत्ये ऽञि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते यञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिकृतिवृत्तित्वान्न तदन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनैवाञो बहुष्वित्यपिपक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वञन्तं यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदा ऽव्यभिचारन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एकोऽक्षशब्दो ऽशेर्देवनइति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु

च द्वौ चेति । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः*। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते। अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः । नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः । यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति । तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः । एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषः गार्ग्यौ विंशती इति यथा । अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति

मिमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । छन्दोपरत्वानभिधानान्न भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति। यत्रैकः शब्दोनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानाद् । एकाविति चोक्ते ऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणासमर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः । ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः । नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं न भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्यादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकव-

एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमिति । सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् । अन्योन्यकृतं सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिद् अन्येपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः । सन्तीत्याह । माता पिता भ्रातेति । विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपायेन भवति चत्वार इति । अन्यदिदानीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति । यत्तु भवानस्मांश्चोदयति सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्तइति । एतच्च वार्तम् । एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र । एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् । कारणमुद्य-

---

चनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः । अन्योन्यकृतमिति । परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते । मातेति । यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशं स्त्री पश्चाल्लभते एवं संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदिदानीमिति । अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्यान्न तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्त इति सम्बन्ध्यन्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावादुक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन् । एतच्च वार्तमिति । एतदुक्तम् । यदाश्रयसन्निधानादेकापायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति । एकैक इति । यथोद्यन्तॄणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्व्यादिव्यपदेशोपीत्यर्थः । कथं तत्रेति । न्याय्यमित्यध्याहारः । एकैक इति । कर्तृत्वमेकैकापायेपरस्परनिरपेक्षमित्यर्थः ।

मनं चेच्चोदयस्कृति चान्तरेण तत्तुल्यम् । तस्मात्पृथक् पृथक् ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु॥१॥प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो ऽसरूपत्वात्*। प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असरूपत्वात् । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात्*। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणमेकार्थत्वादेकोयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थश्चैकः । एक एकपदार्थः । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम्*। नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वा ऽनेकार्थता स्यात् । वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी ,अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात्*। अशिष्य एकशेषः । किं कारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न

कारणमुद्यमनं चेदिति । कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुदयन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथ वा तत्तुल्यमिति इगादिशब्देष्वप्यं तत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः पुरुषभेदेन तु प्रत्ययपराकादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । सति चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदो एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकमर्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषे ऽर्थाभावाद् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणो ऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकी वेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र

भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते । स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च शक्या लब्धुम् । तच्चैकशेषकृतं, नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । तेन मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद् येनात्रैकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च भवति । उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातु चित्संप्रत्ययः स्यात् तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वता ऽवश्यं लोकः पृष्ठतोनुगन्तव्यः । केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जतइति । लोके एकैकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षौ बहुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोकोवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्य-

---

विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्व्यर्थइति । सरूपाणामेकशेषोनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोनेकार्थाभिधायीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह । कथमिति । तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्तां यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यतइत्यर्थः । गामश्वइति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमा-

ते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किं चित्प्रयोजनमस्ति । ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् । न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव*। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानाद् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येव पक्षो न्याय्यः । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् *। यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोपि पक्षो न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति

णमित्यर्थः । उच्येत तर्हीत: प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः । तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यथ ह्ययं: शब्दो मासौ ह्यर्थतां जहाति वह्वर्थेव वह्वर्थतां रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । द्वयस्य द्वयस्येति दर्शनादनारब्धएकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्तइत्यर्थः । प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । प्लक्षावित्युक्ते प्लक्षस्य

चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः* । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तः । यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् । किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् । किं कारणम् । अभिधानस्वाभाव्यात् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्* । स्वाभाविकमभिधानं भवति । उभयदर्शनाच्च* । उभयं खल्वपि दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणाम् । आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः* । आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति । कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः सा

प्लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । द्यावेति । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः गोतो णिदिर्त्योकारान्तग्रहणाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । द्विवचनान्तं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनाच दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि विरूपो ऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेऽपि प्रत्याख्यात एकशेषः । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति । आकृत्यभिधानादिति । जातिः पदार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्याविशेषादिति । प्रख्या

चाभिधीयते इति । प्रख्याविशेषात्*। नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते । शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयते इति । अव्यपवर्गगतेश्च*। अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति । नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । ज्ञायते चैकोपदिष्टम्*। ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदा चिदुपदिष्टो भवति स तमन्यस्मिन्देशे ऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति । कः पुनरस्य विशेषः । प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्बलकमेतत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा*। एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेये-

---

बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भावः एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वाद् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः । अव्यपवर्गगतेश्चेति । अव्यपवर्गोऽभेदः ऽविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जातितद्वतोश्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति समानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम् । एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः । अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति । एकस्मिन्नुपदिष्टं गौरयं त्वया पदा न स्प्रष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं

ति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात् । एकं ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् । कः पुनरत्र विशेषः अत्र्यपवर्गगतेश्चेत्यतः । तस्यैवोपोद्बलकमेतत् अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति । अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपल्लभ्यते । अस्तीत्याह । किम् । आदित्यः । तद्यथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते । एवं तर्हि, इतीन्द्रवद्विषयः * । तद्यथा । एक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । एकमनेकाधिकरणस्थं युगप-

---

गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः । उपोद्बलकमिति । उद्गतं बलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जातिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोनुमीयते इत्यर्थः । अथ वा बलमुद्दीपयत्युपोद्बलकमुपबृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृत्युपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता । स्मृतिकाराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति नहि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह । अस्ति चेति । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विवादात्नासौ दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय इति । एकोऽप्यनेक इति वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः । सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एकशेषेपीति । यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्यु-

दुपलभ्यतइति। नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे *। यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइति एकशेषे तस्य दोषः स्यात्। एकशेषेपि नैको वृक्षशब्दोनेकमर्थं युगपदभिदधीत। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयतइति। द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः *। द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात्। तत्र को दोषः। तत्रासर्वद्रव्यगतिः *। तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति। असर्वद्रव्यगतौ को दोषः। गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरोशास्त्रोक्तम्। अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः। ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते। विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः। एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति। एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते। यथा आदित्यः। ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थः तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्र-

---

पगम्यते तदैकः शब्दो ऽनेकमर्थं संबन्धाभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः। उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह। द्रव्याभिधाने हीति। श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। ननु चेति। सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः। यथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तथाप्युच्यते एकाकृतिरिति चेति। चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थापेक्षया समुच्चये वा। स चेदानीमिति। एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे त्वारभ्यत एवैकशेष इत्यर्थः। एवं तर्हीति। सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिव्युद्रूत्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ

त्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि । चोदनायां चैकस्य उपाधिवृत्तेः * । चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्ते- र्मन्यामहे आकृतिरभिधीयते इति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत । कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेन अपरा निर्वर्त्येन । द्रव्याभिधानं व्याडिः * । द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयतइति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । आश्र-

---

ततमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यतइति । शास्त्रमित्यध्याहारः । अथ वा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यतइति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति । जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे । चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्याग्नेयादेः । उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्येत नान्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । गौरनुबन्ध्य इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पश्वर्यागसाधनायोपादीयते । अपरा निर्वर्त्येनेति । आग्नेयोष्टाकपालश्चोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात् द्रव्यान्तरेपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवश्याश्रयणीया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविकल्पाक्षमत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयतइति मन्यते । आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवा-

णी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति । चोदनासु च तस्यारम्भात् * । चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयतइति । गौरनुबन्ध्यो ऽजोग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां च । विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् * । किम् । विनश्येच्च प्रादुष्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत् । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् । अस्ति च वैरूप्यम् * । अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति । तथा च विग्रहः * । एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति । व्यर्थेषु च मुक्त-

---

दिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्तते । अयुक्तं चैतत् । नह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्ये क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति । तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यतइति न्याय्यम् । न चैकमिति । न च हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनात् । श्वा मृत इति । अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात् । शतप्रत्यय इवैकापाय इत्यर्थः । यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । गौर्जात इति । जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । अनवकाशमिति । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात् । अथ वा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः । ततश्च व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात्सर्वगा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः । अस्ति च वैरूप्यमिति । तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं नह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । गौश्चेति । भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः । आकृतावपीति । यदर्थं आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिद्ध्यति

संशयम् *। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः । अक्षाः पादा माषा इति । लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् *। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा उपायिनो ऽपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः । एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा चिद्द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते । कदा चिद्द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स च इदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या

नहि शकटाद्यदेशानाद्यादिष्वेकाकृतिसद्भावः । इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह । लिङ्गेति । आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः । सर्वगतत्वेपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात् । कश्चित्पदार्थः कां चिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः । गुणाश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अनित्या इति । कदा चित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदा चित्पुंस्त्वयुक्तेन कदा चिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्थेत्यर्थः । किं य एत इति । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यत इति प्रश्नः । प्रकरणादर्थनिश्चय इत्याह । नेत्याहेति । वचनपरिहारस्त्विति । लिङ्गपरिहारे न किं चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणविव-

गुणविवक्षा । कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति । स चेदानीं वक्तव्यो भवति । लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोसौ स्वकृतान्तः । संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् । संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् । ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री । स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं

त्वानित्यत्वादिति । अत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः । आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो यवो विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमविरोधाभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि द्वित्वबहुत्वयोरभ्युपगतैकत्वव्याघातादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । लिङ्गपरिहारश्चापीति । विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरिति । ततश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुजातयः संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति यथेत्यर्थः । तस्मादिति । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण संबन्धो न स्यात् ।

भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री- प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राप्यल्पीयांसो गुणाः तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षा नित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्यति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अहमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः । उभयोरु-

---

तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते । आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः । वाचनिकानीति । संकीर्णप्रयोगोपलम्भात् असंकरार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः तथाकृतिवादिनोपि सत्येवं व्याचष्टे एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति । अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने । ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इ-

भयं पदार्थः । कस्य चित्किं चित्प्रधानभूतं किं चिद् गुणभूतम् । आकृतिपदार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता । गुणवचनवद्वा * । गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति । अधिकरणगतिः साहचर्यात् * । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि भविष्यन्ति । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा ऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते । एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः । तद्यथैक इन्द्रोनेकस्मिन्क्रतुशतआहूतो युगपत्सर्वत्र भव-

---

त्यात्र । नष्टीति । तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः । यदसाविति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसंख्याग्राहिणीत्यर्थः । चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह । अधिकरणगतिरिति । यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवात्रान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत् पात्रस्य तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्यमभिनिविशन्ते । सर्व एवाकृतेः क्रियायोगो ऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः

स्यैवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति । अविनाशोनाश्रितत्वात्*। द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यम् । किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति। यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति। एवं तर्हि अविनाशो ऽनैकात्म्यात्। द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः । अनैकात्म्यात् । अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्थो ऽवतानो वृक्षे छिन्नेपि न विनश्यति । वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात्*। वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः । व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम्*। विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् । सर्वत्र अश्नोतेरक्षः पद्यतेः पादः मिमीतेः माषः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् । अपरस्त्वाह । पुरा कल्पएतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषसंवद्यः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् । सरूपाणाम् ॥ वृ-

---

संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति । किमुच्यत इति। अनैकात्म्यादिति। पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या ह्याकृतिरेका सर्वगा तद्विपरीतं द्रव्यमितिभेदाद् द्रव्यविनाशेपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशे ऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः। वृक्षस्थोऽवतान इति। यथा वृक्षस्योपरिद्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथाजातिरपीत्यर्थः । वैरूप्यविग्रहाविति। द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः। तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते। क्रियासामान्यादिति। भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति। यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुरा कल्पइति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोर्थः संप्रति निमित्ताभावेपि तथैव व्यपदिश्यते । माषसंवद्य इति । तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति षोड-

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥६५॥इह कस्मान्न भवति। अजश्च बर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ स्त्री पुंवच्च॥६६॥इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्त्र्यर्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्य-

---

शभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासामान्यादिति। संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे । एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोषः । अथ डित्था इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम् । उच्यते । भिन्नडित्थशब्दगतं डित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा ताविग्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथ वा निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्यैर्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम्। वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथ वा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोपि तथैवेति प्रश्नः । अजोष्ट्राश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद् विशेषैः सह समुच्चयाभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह । तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह । तल्लक्षण इति । परिहारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते । स्त्री पुंवच्च । इदमिति । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तदा स्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धानां

यग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः । केन यशब्दो न श्रूयते । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गान्पश्य । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं न प्राप्नोति । अथार्थग्रहणम् । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । इह कस्मान्न भवति । अजा च बर्करश्च वडवा च किशोरश्च उष्ट्री च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ पुमान् स्त्रिया॥६७॥इह कस्मान्न भवति हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्॥६८॥किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति । किमे-

---

कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते । अस्त्रियामितीति । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक् सिध्यति । गर्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नायं पुंबहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति । भ्रातृ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद् यथोक्तार्थलाभः । अत एवार्थ एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येऽपि तल्लक्षणविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशे-

तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च दुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । अत्रैकशेषो न भवति । पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद् वृद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम्। असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् । विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्तावित्येव सिद्धम् । पुमान् स्त्रियेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति ।

षो भवति यथा गौश्चायं गौश्च यमित्येतौ गावौ चरत इति। वरटाचेति। वरटा हंसी। पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः। असरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेपेरकशेषे गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ प्रक्रान्तौ उत वृद्धाविति प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेपि तथैव विशेषोवसायिष्यतइति नार्थ एकशेषारम्भे ण । द्वन्द्वोपि गार्ग्य गार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति। स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः। ब्राह्मणवत्सा चेति । अस्त्यत्र प्रकृतिरूपं तल्लक्षणो विशेषः न चात्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः। अविभक्तिपरस्येति । एकविभक्तावित्यनुवर्त-

इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ । नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि इत्वमपि । कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ । इदं तु न सिद्ध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । एवं तर्हीदमिह

ते । तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः । कारिका चेति । इत्वमपात्र विशेषस्य वाचकं तच्च नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो ऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानार्थं विचारयति । कथमिति । अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापात्र कृतमित्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे । यद्यप्यर्थेन टाप् कृतः तथाप्यधिकमित्वमस्ति न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमतीं चेति । नात्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थेनैकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नात्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता । अच्च् परताश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नापर्यर्थस्त्रीयणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नात्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम् । अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते । तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थस्त्रीकृत-

व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ, प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं या अर्थस्त्रीति॥नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यन्यतरस्याम्॥६९॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः*। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते । द्वयं चैव हि जायते । स्त्री वा पुमान्वा । तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भव-

---

विशेषाश्रयणम् । पटुीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये तद्भावभावित्वादर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्ययणादेशयोः । एवं तर्हीति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः । सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह । तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः । स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इहाप्रधानकृतोपीत्येकशेषाभावः । नपुंस । शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् । एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुन्नपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिति । शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यम् । तत्र नपुंसकानपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः । कथमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः । एवं हि लोके दृश्यतइति । व्यापित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह । स्थितिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यतइति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः । अनिर्ज्ञातेर्थ इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः । गुणसन्देह इति । गुणाः स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैवेति । यद्यपि नपुंसकस्य जन्म

न्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आकृतिवाचित्वादेकवचनम्*। आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्॥पिता मात्रा॥७०॥श्वशुरः श्वश्र्वा ॥७१॥ किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम्*। यदि तावद्बिभर्तीति भ्राता स्वसर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यद्याशु अश्नुते इति श्वशुरः श्वश्र्वामप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । नहि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् * । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो

तथापि यत्प्रजननासमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । यथा च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते । महिषीरूपमिति । रूपशब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूराद्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति । एवमिहापि महिषीवैतत् संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लाः शाट्यः शुक्लाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । सत्यारम्भे अरण्यारण्यान्यावित्यत्रैवकारानुवर्तनान्महत्त्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाभावः । पिता । किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः । कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्ति-

दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् । नवै एष लोके सम्प्रत्ययः । नहि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते । तद्विषयं च* । तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति । स्वसरि भ्रातृत्वं, किंविषयम् । एकशेषविषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्तम् । अन्यत्रापि नियतविषयदर्शनात् * । अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥७२॥ त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि* । त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्* । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते । अर्द्धं पिप्पल्यास्तदर्द्धपिप्पली च साऽर्द्धपिप्पल्यौ ते । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । त्यदादीनां

निमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति । एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषे ऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्यथैकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेपेएकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः । मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व दृश्यतएव । त्यदादौ । त्यदादित इति । षष्ठ्या व्याश्रयइति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चेति । स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुन्नपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात् । सामान्यमर्थं इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परा-

सामान्यार्थत्वात्*। त्यदादीनां सामान्यमर्थः । अतश्च सामान्यं देवदत्तेपि हि स इत्येतद्भवति यज्ञदत्तेपि त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । परस्य शेषं वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात्*। उभयवाचि परम् । पूर्वशेषदर्शनाच्च*। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते । स च यश्च तावानय । यावानय इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम्* । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति अपामुलपमिति नामधेयम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हिदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गा-

---

ग्ध्यत इति तदेवैषामर्थः । परस्येति । सूत्रे सति शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । द्वन्द्व इति । तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योऽभी प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतिः । स्त्रिय एवेति । ततश्च गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः । सामान्येनेति । सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नास्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । तमित्यनेन गतत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नो-

र्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति । तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्॥ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥७३॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम्।कथम् । गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्कव इमे सूकरा इमइति । कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये गृहीतुमशक्याः । कुत एव वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । संघेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । तरुणका इमे वर्करा इमइति । कः पुनरर्हति तरुणानां पुं-

---

ति ब्राह्मणमित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषये ऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः । ग्राम्य । स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः । उभयात्मकत्वमत्राप्यस्त्याह । अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति संभवः । तथापि मशकामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति । अग्राम्यादिषु तु मिश्र-

स उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति गर्दभाश्चरन्तीति ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः॥१॥कुतोयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम्। अथासंहितया भू आदय इति भवितव्यम् । अत उत्तरं पठति । भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन ।

त्वात् संघस्येति पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः । अनेकशफेष्विति । उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात् स्त्रीशेषाभावः । तथानेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाद् जातिः क्वचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः । कुतोयमिति । लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनैको निवर्तितत्वात् । अथासंहितयेति । अभ्युपगम्य वादोयम् । न त्वेकस्मिन्पदे ऽसंहितास्ति । संहितैकपदेति वचनात् । तस्मात्सर्वथा निर्देशोयं न संभवतीत्येवंपरमेतत् । भूवादीनामिति । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः । तत्र वाचकसंबन्धी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथ वा सति वकारे ऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महा-

अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति। क्वान्यत्रामृड-मृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति। अथ न पठ्यन्ते नतरा-मर्थ आदिग्रहणेन।नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशे-षयितुम्।एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञा-पयत्याचार्यो ऽस्तिच पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति।किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति। **पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः***। पाठेन धा-तुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। या इति धातुर्या इत्याबन्तः। वा इति धातुर्वा इति निपातः। नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च। दिव् इति धातुः दिविति प्रातिपदिकम्। किं च स्याद् यद्येतेषा-मपि धातुसंज्ञा स्यात्। धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत। नैष दोषः। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते

व्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारंपर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते। नार्थ इति। भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यम्, यथा ते तद्राजा इति। नतरामिति। सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसंबन्धादित्यर्थः। अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः। संबन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दि-ष्टः। एवं तर्हीति। सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयः तान्समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः। अस्ति च पाठ इति। अनेनासंबद्धत्वं परिहृतम्। बा-ह्यश्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम्। पाठेनेति। धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा। तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः। अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः। तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्या-दीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्। अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां न स्यात्। तस्माद्भूवादय इत्युक्तम्। तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यग-णेषु ये पठ्यन्ते तेपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वे नाश्रयणीयाः। समानशब्दा-नामिति। समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः। तव्यदा-दीनामिति। यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः। साधन इति। अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः। यां पि यक-

साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति । इदं तर्हि याः पश्य । आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः । अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव । इह तर्हि वस्नू इति । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्युवङादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति । यदयं तत्र श्नुग्रहणं करोति । अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति । यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । दिव्शब्दो यः प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षद्यूरिति । न वै अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सि-

---

बुधेति स्वार्थिकस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानान्न भविष्यति । याः पश्येति । यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः । वस्नू इति । ननु णुधातुषु पठितः । न चास्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव । यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते । चस्य वोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् । अक्षद्यूरिति । अत्र तदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेष्यत इति । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्माद्दिव औदिति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति । अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति ।

ध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिवशब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । परिमाणग्रहणं च । परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेध शब्द इति । यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा । व्यापारः । सर्वथा भवाञ् छब्दैरेव शब्दानाचष्टे न किं चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । सासाव-

धातुः सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति । अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिरनुबन्धकात्नोरसंभव उभयसंभवे चास्याः परिभाषाया उपस्थानं नान्यथा । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । भ्वेधशब्द इति । ततश्च भ्वेधशब्दाल्लडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः । नापि परिमाणग्रहणम् । नहि भ्वेधशब्दसमुदायः क्रियावाची । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्य चित्केन चिच्छब्देन सोर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निर्णीयत इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । गर्भो निर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भो ऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः । अथ वा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । सासाविति । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः ।

नुमानगम्या । कोसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चिन्न भवति । यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया । अथ वा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति । यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीद् अपाक्षीदिति । तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः* । क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति । किं पुनः कारणं प्राप्नोति । संघातेनार्थगतेः । संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च । अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम्* । अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या ।

कोसाविति । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथ वा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नामति सा क्रिया । क्व चित्तु यस्मिन् साधने संनिहिते इति पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति । स्यादेतत् । मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथ वेति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयतइत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते । नैष दोषः । धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्धा तान्क्षणान्संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः । किं करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्तइत्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्तएव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यंभावित्वाद्व्यापारविशेषविषयः प्रश्नः । प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम् । संघातेनेति । संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् । केवलानां तु धातूनामप्रयोगादा-

यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं दर्शितं न तथास्त्यादीनां निदर्श्यते। नहि भवति किं करोत्यस्तीति । प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु*। प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोन्यश्चान्यश्च । प्रत्ययार्थः स एव । धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु* । धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्तिः पचनं पाक इति । प्रत्ययार्थोन्यश्चान्यश्च भवति । प्रकृत्यर्थः स एव । कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्त । अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः योर्थो हीयते । यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थः योर्थ उपजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थः योर्थोन्वयी । विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः

नर्थक्यम् । अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम् । अथ वा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः

पादा माषा इति । अतः किं न साधीयो ऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि ब्रूमो ऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता ह्यर्थवत्ता ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एतएवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पच्शब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे । क्रियाविशेषक उपसर्गः । पचतीत्यत्र क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति । यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् अध्येति अधीते इति । यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेन मन्यामहे य एवास्याधेरन्यत्रार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरुपरिभावे वर्तते । इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठते इति । तिष्ठतीति व्रजिक्रियायाः निवृत्तिः । प्रतिष्ठतइति व्रजिक्रिया गम्यते तेन मन्यामहे उपसर्गकृतमेतद् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यतइति । प्रोयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्तते । न चेदं ना-

---

प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधीय इति । यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । प्रत्यय एव वेति । ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम् । अधिरुपरिभावइति । ततश्चाधीतइत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः । अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चा-

स्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा । वपिः प्रकरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशश्मश्रु वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्तीति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिम् । अयं तर्हि दोषः । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति । यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपाक्षीदिति । कः पुनर्भावः । भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावः । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । भेदः छेदः ।

अन्यत्रास्य योऽर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः । भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रवाची । यथा यस्य च भावेनेति भावे घञ् इति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिद्ध्यति । अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात् । भवति पचतीति । आत्मम्भरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायैः पाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः । कः पुनरिति । यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात् । पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । विनाशो भेदश्छेदश्च घटरज्ज्वादेः स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुरुषानिति । किं करोषि पचामि

अन्यो हि भावः । अन्यो ऽभावः । आतश्चान्यो भावः अन्यो ऽभाव इति । यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावम् । यस्य चाभावं न तस्य भावम् । पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते । भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचोयुक्तिः । पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्त्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्य-

---

किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पक्ष्यत्यभूदपाक्षीद्भवतः पचतो भवन्ति पचन्तीति । का तर्हीति । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैषेति । या एषा त्वया पृष्टा सैषा वर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यश्चोक्तं तिङभिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तथाहुः । कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव । भवति पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगादर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्त्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदो ऽस्त्येव ।

यः । यावतात्राप्यन्यत्त्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । अस्त्वयं कर्तृसाधनः भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्केषां चिन्न स्यात् । यानि न भाव्यन्ते । ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति । कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादि-

---

अस्त्वयमिति । भेदादयोपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा । एतान्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता क्रियमाणता कर्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते । मातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृक्षादीनां प्रसङ्गः कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह । पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुवमिति । जाय-

क इक्कर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूवादय इति । भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः*। भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्ये इति । किं च स्यात् । अशितीत्यात्वं प्रसज्येत । तद्धि धातोर्विहितम् । इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः। इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु अनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते । प्रथमभावग्रहणं च*। प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम् । किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा

मानमर्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति । शिश्ये इति । भावार्थाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्व प्राप्नोति । तन्नैमित्तिकं शिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति।प्राक् शास्त्रव्यापारात्समुदाय एव नास्ति कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः । तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वं न व्यपतिष्ठतइत्यर्थः । सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागशब्दविभागश्चापोद्ध्रियते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयतएव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोयम्। प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति । कुत इति । पुत्रीयतीति । नात्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह । सना-

न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा । स एव तु दोषः । भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्ह्यभिधानतः । सुमध्यमेऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह । इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्ते क्रियावचनेऽपि । तत्र तएव परिहाराः । तत्रेदमपरिहृतम् । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया ।

द्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्याने ऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः । शिष्यइत्यत्र तु प्राप्नोति । स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः । शिष्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वात्परित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अस्य पक्षे यथा शिष्यइति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति कामयते इति । तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव । इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च । प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तत्रेदमिति । किं करोतीति प्रश्ने ऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति । नह्यस्तीति कदा चिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितरामिति प्रकर्षो भवति नैवमस्तितरामिति । किं यत्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्श्यते । प्रवृत्तिविशेष इति । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते

अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च मांसौदने । यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्ते ऽन्यथा हि म्रियतौ । षड्भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आह वर्द्धते इति । अपर आह । अपक्षीयतइति । अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्द्धतेश्चापक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति । अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते । अथ वा नान्यत्पृष्टे ना-

---

इत्यस्त्येव सर्वस्याः क्रियात्वम् । अन्यथेति । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौदने तु संवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम् । यद्येवमिति । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्वेव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाभावः । प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विद्यततरामिह धान्यमिति । अस्मैवार्थे आगममाह । षड् भावविकारा इति । भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः । तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः । इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्वथेति । भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हीति । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृद्धिक्षयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत । अथ वेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः। अथ वेति।

न्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोत्यस्तीति । अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽथापि भाववचनो धातुरिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तप्रकारो इति गम्यते । प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च। तद्यदा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे भूइत्येवमादयो वा इत्येवं प्रकारा इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवं प्रकारा इति । यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः*। भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । प्राति-

निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः । यदा तु सत्तासम्बविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः । तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । अदादीनामादौ वा गतिगन्धनयोरिति पठितव्यम् । अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्हीति। क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः । भूवादि-

पदिकनिवृत्त्यर्थ आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणवयत्यादयः । आणवयति । बट्टति । वड्डयतीति । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च* । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् । ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्यो ऽकर्तुम् । एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः येपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिसिम् ॥ उपदेशे ऽजनुनासिक इत् ॥२॥ उपदेशइति किमर्थम् । अभ्रुआं अपः । उद्देशे यो ऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति । कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः । गुणैः प्रापणमुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा ।

पाठ इति । यथा भोक्तुं पाक इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ निवर्त्यते । तथा हिरुक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् । एतेषामपीति । तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्त इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते नहि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते । उपदेशे । उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमत उपक्रमत इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति । उपदेश इति । किमर्थमिति । अभ्रआं अप इति । अयं नोपदिष्टः किं तर्हि आङो ऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थाने विहितः । यदि त्वाङ् आँ छन्दसीत्येवमपठिष्यत्तदाभविष्यदेषोप्युपदेशे ऽनुनासिकः । प्रत्यक्षमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः । प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः । प्रत्यक्षमाख्यातमिति क्वचित्पाठः ।

अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशत्ययं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टो मे गौरिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह देवदत्तं मे भवानुदिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति स गुणैः प्राप्यमाणमाहोद्दिष्टो मे देवदत्त इति । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात्*। इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अभूआं अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । किमुच्यते ऽनुपादीयमाने विशेष इति । कथं नाम नोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते । लक्षणेनापि ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशः गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह अनुवाकं मे भवानुद्दिशत्विति । स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमधीष्व शंनोदेवीयकमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उद्दिष्टो मे ऽनुवाकस्तमध्येष्यइति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चि त्कं चिदाह ग्रामान्तरं गमिष्यामि प-

तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे क्तो विज्ञेयः। ईदृश इति।एतैः शब्दैः यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो ग्राह्य इत्यर्थः।लक्षणेनेति।लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः। इषेत्वकमधीष्वेति। इषेत्वकमित्येतत् पूर्वेण संबध्यते स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमिति। इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाके ऽस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः। गोषदादिभ्यो वुन्निति वुन्प्रत्ययः। किमर्थमाचष्टइत्याह । अधीष्वेति ।

न्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे ऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्हस्तवाम इति स गुणैः प्राप्यमाणमाह उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्व्यर्थ उपदेशः । कार्यार्थो भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । इदमस्तीत्कार्यम् । इह अभूश्रां अटितः । अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायामादितश्चेतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । सिद्धं तूपदेशनेऽजनुनासिकवचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽजनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञयं करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति । किं तर्हि । हलश्चेति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्या-

अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोऽभिमतोऽभविष्यदाङ्गो लोपश्छन्दसीत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादित्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । उपदेशन इति । तेन शास्त्रे उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञ इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनानवकाशत्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसं-

द्वा न वा । नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । कल्याण्यादीनामिनङ्, कुलटाया वा इनङ्विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । इह तर्हि वाकिनादीनां कुक् च, पुत्रान्तादन्यतरस्यामिति कुग् विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेषणस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति । एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात्*। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् तंतमवधिं प्रत्यन्तो भवति । सिद्धं तु व्य-

---

बध्यते प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्व चिदसंज्ञायामपीत्यर्थः । संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्संज्ञायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि । हलिहरिरिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः । गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघा गुणा नाभिधीयत इति विशेषणमुच्यते । इनङ् विभाषेति । प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशत्वेनङोपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इनङेवात्रेति । अपूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । ढक्तु स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः । तदनुवादेनेनङ् विधीयते । कुगेवेति । उदीचां वृद्धादगोत्रादित्यनेन फिञ् विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थिविशेषणेन भवति तत्र तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य । एवं च कृत्वेति । एवं स्थित्वेत्यर्थः । तेन घञेव न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः । हलन्त्यम् । अन्त्ये ऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हलिति । सर्वस्य हलो ऽवसानेन सम्बन्धात् । अन्त्यग्रहणं

वसितान्त्यत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम्, व्यवसितान्त्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति । नैष दोषः । आहायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च हल् तंतमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो योन्त्य इति । कश्च साधीयः । व्यवसितानां योन्त्यः । अथ वा सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किं चिदपेक्ष्यमस्ति । तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे । लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः*। लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते । लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति । सिद्धं तु लकारनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् । एकशेष-

---

त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं त्विति । व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदायाः धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योन्त्य इत्यर्थः । अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्नान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः । तत्र प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः । उच्यते । आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसम्बन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते । व्यवसितानां योन्त्य इति । आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम् । अथ वेति । पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते । लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । शषसर् हल् इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः । सति च प्रत्याहारे हलित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यन्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रया इत्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारस्येति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन

निर्देशाद्वा । अथ वा एकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च हल् हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति । अथ वा लृकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इदितीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्य इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति । प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते । अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शकृदिति । अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारो नगरकारः औपगवः कापटव इति । इदर्थाभावात्सिद्धम् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । इह तर्हि राजा तक्षा

हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते । हल् चेति । हस्य ल् हल् । हल् इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः । एकस्य पुल्लिङ्गत्वादपरस्य नपुंसकत्वात् । अथ वेति । शषसर् हलित्यत्र हलन्त्यमित्यत्र च लृकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव । लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञा । एवं तर्हि लृदित इति ज्ञापकात् लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । अथ वेति । णलो लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः । श्रवणार्थस्तु णलो न लकारः, हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रे हल्ग्रहणादपृक्तस्यार्थात् । तत्र हि बिभेदेति अपृक्तस्यार्थं हल्ग्रहणं कृतम् । लकारस्य श्रवणेऽपृक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा मञ्जकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथा उपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेत्संज्ञायाः प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽकृत्तद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदश्वित्शकृदिति चैतावव्युत्पन्नौ । शकृदिति शकेर्ऋतिन् इति यद्यपि व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भ-

ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । ञ्नितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि स्वर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति । इह तर्हि अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति । इह तर्हि सनुतर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति । एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥४॥ विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धिते*। विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धितइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे । क्वाऽमासा इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति । यदयमिदमस्थमुरिति मका-

---

वतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते । राजा तक्षेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् । उच्यते । आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति पक्षस्तदापि निर्देशार्थं न तु ञिदन्त इति तत्प्रतिबद्धः स्वरः स्यात् । व्यपवर्गाभावादिति । नित्स्वरो नास्तीति भावः । यदा तु सौवर्यः समम्यस्तदन्तसमम्यइति पक्षस्तदापि निर्देशार्थं न तु निदन्त इति नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे श्रोत्रियञ्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिध्यति । यदा तु छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनआदेशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चायं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतो ऽतद्धित इति निषेधः स्यात् । न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः । अनेनोकारेणानुमीयते

रस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति । यद्येतज् ज्ञाप्यते इदानीमित्यत्र प्राप्नोति । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इश्भावे कृते नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । स एव तावदिश्भावो न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते । कः पुनरर्हतीश्भावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दिशोर्थेष्विश्भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः । एवं तर्हि तदोप्ययं वक्तव्यः । तदश्च मिदचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चात्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । तद्धि अत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । विभक्तावित्युच्यते । एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते । किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥ चुटू ॥७॥ चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः*। चुञ्चुप्च-

येषां प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्तावितीत्संज्ञा न निषिध्यते इति । यद्येति । इदानीमित्यत्र । अर्थेष्विति । यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्यनार्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयते । तत्रानुत्पन्नएव प्रत्यये इश्भावः । ततः प्रत्ययः । यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वादचोन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वादेश इशि सति दानींविधानमनर्थकमेव स्यात् । तदोप्ययमिति । तदो दा चेति चकारेणानुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्यां विभक्तावुत्पन्नायामत्वे कृते दानीमिति भावः । तद्धीति । प्राग्दिशोर्थेष्विति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्तेः कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः । यकारान्त इति । यकारोन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्यान्त्यत्वं प्रतिबध्नाति । यकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति लोपः क्रियते । यद्येवं मकार एवोपदेशे ऽन्त्यः श्रूयत इति प्राप्नोत्येवमकारस्येत्संज्ञा । नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धमिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात् । चुटू । लुप्तनिर्दिष्ट इति । पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्यत इत्यर्थः । राजदन्तादित्वात्कृतिगणत्वा-

णपोऽस्त्रकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । केशचुञ्चुः । केशचणः । इदर्थाभावात्सिद्धम्*। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । चितः अन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् । पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम्*। पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । इर उपसंख्यानम्*। इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यमिति भविष्यति इकारस्योपदेशेऽजनुनासिक इदिति । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः*। अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति भेत्ता छेत्ता । इदितो नुम् धातोरिति नुम् प्राप्नोति । यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तद्यथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह

भाष्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथ वा लुप्तोऽयमिति ञ्यतो लुप्तनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । इरितो वेत्यत्रेरिति समुदायानुकरणम् । इर् इत् यस्य सोऽयमिरित् । समुदायस्य चाऽनजात्मकत्वादप्राप्ता इत्संज्ञोपसंख्यायते । समुदायस्यैवेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदित्वाभावान्नुमभावः । नन्वेवं सति स्वरितेत इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदायमारोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति । इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयेते न तु समुदाय इत्यर्थः । यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्यत्र निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः । यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्न्यायानाश्रयणमाह । नायमिति । इकार इति ।

हि दोषः स्यात् । टुनदि । नन्दथुरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इदस्य सोयमिदित् तस्येदित इति । कथं तर्हि इकार इत् इदित् इदिदन्तस्येति । अथ वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम् । तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति । यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति । उबुन्दिर् निशामने । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इर्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह । अथ वान्त इति वर्तते ॥ तस्य लोपः ॥९॥ तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उपदेशेऽजनुनासिक इदिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आम-

इदिता धातुर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । ऋकारस्येति । ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्य निपातनादित्वम् । तत्र च भिद्दृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्वरपरत्वे । इरितो वेत्यत्रापि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते नकारयुक्तानित्यर्थः । न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेपीदित्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः । तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञाप्यते । न दृश इति क्सादेशनिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव क्सस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । गोः पादान्त इत्यतः । तेनान्तेदितां धातूनां नुमागमो न तु मध्येदिताम् । तस्य लोपः । तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति । साद्दश्यात्सत्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे

न्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावो ऽश्वा हिरण्यं च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये अनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् *। इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपच । क्त्वा । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । इत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिद्ध्यते तत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्त्वा सेण् न किद्भवति । निष्ठा सेण् न किद्भवतीति । सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिद्ध्यन्ते। णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यते। निष्ठा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यतइति । निर्दिष्टलोपाद्वा*। निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथ वा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् । तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः*। तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् । तस्मिन् । यस्मात् । यस्मिन् ।

प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते । ग्रहणप्रतिषेधादिति । नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिद्ध्यते ऽपि तु तत्प्रतिबद्धं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपाद्वेति । तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मा-

वृक्षाः। प्लक्षाः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। न वोच्चारणसामर्थ्यात्*। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः। न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति। सिद्धं त्वपवादन्यायेन*। सिद्धमेतत्। कथम्। अपवादन्यायेन। किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ। भावो हि कार्यार्थो ऽनन्यार्थो लोपः*। कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः। अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेः*। एकान्त इत्याह। कुतः। तत्रोपलब्धेः। तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते। तद्यथा। वृक्षस्था शाखा वृक्षैकान्ता उपलभ्यते। तत्रासरूपसर्वादेशदापप्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वात्*। तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण् आतो ऽनुपसर्गे क इति।

नामपि प्राप्नोति। ते हि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टाः। नवेति। इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति। यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात्। अनुबन्धलोप इति। यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानुबन्धानामुच्चारणाद् भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः। सिद्धमिति। यथा ऽपवादो बाधते तथा कार्ये चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोऽनन्यार्थो बाधते। एकान्त इति। एकदेशः। अवयव इत्यर्थः। अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम्। यथा गृहस्य काकः। तत्रोपलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनाद्द्वे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्नः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति। ननु यदेव संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः। उच्यते। सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते तत्रैवोपलब्धेरिति। अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते। अनवयवस्तु तत्र चान्यत्र च। ननु वकारस्य वनव्रणद्रवादिषु बहुधूपलब्धिः न चासावनवयवः। नैष दोषः। भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम्। तत्रासरूपेति। अनाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते।

कविषये ऽणपि प्राप्नोति । सर्वादेशे च दोषो भवति । दिव औत् । औत्सर्वादेशः प्राप्नोति । दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः । अदाब्दैपाविति वक्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्वे कृते भविष्यति । तद्ध्यात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । अस्तु तर्ह्यनेकान्तः । अनेकान्ते वृत्तिविशेषः*। यदि अनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिद्ध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिद्ध्यन्ति । किं हि स तस्येद्भवति येनेत्कृतं स्यात् । एवं तर्ह्यनन्तरः । अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः*। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् । सिद्धं तु व्यवसितपाठात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितपाठः कर्तव्यः । वुञ् छण् । स चावश्यं पाठः कर्तव्यः । इतरथा ह्येकान्तेपि संदेहः* । अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेपि संदेहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः । वृत्ताद्वा* ।

कविषय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वेतूभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः । अनेजन्तत्वादिति । यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्वं न भवत्येवं दैपोपि न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेपि पकारे न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्यावयवः । वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिर्न सिद्ध्यति । अनेकान्तत्वे क इत्यस्येति सम्बन्धाभावात् । अनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति तथापीह वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसितपाठादिति। व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः । ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः न तु परस्य । कालव्यवधानात् । व्याख्यानत इति । एकान्तपक्षे एकोवयवो द्वयोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानाद्विषयः । अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः ।

वृत्ताद्वा सिद्धमेतत् । वृत्तिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति । युक्तं पुनर्यद् वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्यो ऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति । यदप्युक्तं सर्वादेश इति । तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्येत्याह । यदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां माङो व्यतीहारइति मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ यथासंख्यमनु-

---

वृत्तादिति । वृत्तं प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते । व्याख्यानाश्चेत् । पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्तादित्यनेन किं तदेवोच्यते । नैष दोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । वृत्तादित्यनेन तु हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवावैति भाष्यकारेण वा तदुक्तमिदं तु वार्तिककारेण । मेङ इति । यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवह्रियते सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । यथासंख्यम् । संख्या संख्यानं गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तेनायमर्थः । समानां समसंख्यानां मध्ये यथा गणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते । इको यणचो-

देशः समानाम् ॥१०॥ किमिहोदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति । ननु चैतदपि स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति । इदं तर्हि तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति । किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति । समासैः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति । संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात् सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । किं पुनः कारणं संज्ञा-

ति । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यन्ते यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोस्ति संख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्व्यञ्जनां ग्रहणाद्वैषम्यं तथापि प्रथमतोस्त्येव संख्यासाम्यम् । इदं तर्हीति । नात्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति । नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेर्थकृतान्तर्यसम्भवः । प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात् । ननु चेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः । संज्ञासमासनिर्देशादिति । परस्मैपदानां णलतुसित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्त इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था । लोकेप्यजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशेनास्ति क्रमनियमः । द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । तिपो णल् तसोतुसित्या-

या च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः । संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोच्चीचरमिति । प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्याद् विदो लटो वेति । किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः । कश्चात्र विशेषः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशो भवति । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । एचोऽयवायावः । अयवायावो बहवः एच इत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति । स्यतासी लृलु-

दि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः । विदो लटो वेति । पृथङ्निर्देशे क्रियमाणे मसो म इत्येवानन्तर्यात्संबध्येतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थं शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः । तथा द्व्यक्षरं मांसं द्व्यक्षरमस्थि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्राश्रितम् । णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं न तु शतृक्वसोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु शब्दत । डारौरस इति । यदा डारौरसश्च डारौरसश्चेत्येकशेषः क्रियते तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति । अगमक इति । संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः । ऌलुटोरिति । ऌशब्दस्य ऌङ्लृटाव-

टोः । स्यतासी द्वौ । लृलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्या-त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यु-णिन्यचः । नन्द्यादयो बहवः । ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैष-म्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अरीहणादयो बह-वः । वुञादयः सप्तदश । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । सिन्धुतक्षशि-लादयो बहवः । अणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रह-णेषु*। आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दो-षो भवति । आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदा-त्तङित आत्मनेपदम् । अनुदात्तङितौ द्वौ । आत्मनेप-दमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । निष्ठा । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफद-कारौ द्वौ । निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । श्न-सोरल्लोपः । श्नमस्ती द्वौ । सार्वधातुकमित्यस्य द्वाव-र्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः*। एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः पदान्तादति । ङसिङसोश्च । ङसिङसौ द्वौ । एङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि

र्थाविति साम्याभावः । यदा तु स्वरूपं सामान्यमर्थो लशब्दस्येति पक्षस्तदा-स्त्येव साम्यमिति दोषाभावः । नन्द्यादिष्वप्यवयवेन विग्रहः समुदायः समा-सार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्ययत्रयस्य साम्यसद्भावाददोषः । आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु तत्प्रत्याय्यानां नवा-नां तादीनामिति नास्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तङ्रूपापन्नास्तादय आ-त्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ ग्र-हणे येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः । सार्वधा-

शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्तलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेन्तरतम इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति*। अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । गुणवृद्धी द्वे । क्ङितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । गकारोप्यत्र निर्दिश्यते । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते गिति किति ङितीति । उदि कूले रुजिवहोः *। उदिकूले द्वे । रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । नोदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणं रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूलउपपदइति । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु*। तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः । तच्छीलादयस्त्रयः तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । घञादिषु द्विग्रहणेषु*। घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूल्वोः । निरभी द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र सं-

---

तुकमपि तेषु गृह्यतइति तेन विशिष्यन्ते । संवृतावर्ण इति । यद्यपि शास्त्रे ऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । क्ङितौ द्वाविति । क्ङिच्छब्दस्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् । उदिकूल इति । द्वन्द्वोयम् । आगन्तुना चेकारेण निर्देश इति चोद्यम् । उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराभ्यां रुजिवहिभ्यामित्येताभ्यामिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवस्त्रिग्र-

ख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिलाव इति । एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे चेति द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अवे तॄस्त्रोः करणाधिकरणयोः*। तॄस्त्रौ द्वौ । करणाधिकरणे द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः*। कर्तृकर्मणी द्वे । भूकृञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि*। अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ । किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ*। कृभ्वौ द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि*। छन्दोब्राह्मणानीति द्वे । अधीते वेदेति च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । रोपधेतोः पथिदूतयोः*। रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः । रोपधेतौ द्वौ । पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च*। तत्रभवस्तस्यव्याख्यानौ द्वौ । क्रतुयज्ञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । संघादिष्वञ्प्रभृतयः*। संघादिष्वञ्प्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति । नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् । वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ*। वेशोयशआदी द्वौ । यल्खौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः

हणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः । कर्तृकर्मणोरिति । भवतेरकर्मकत्वात्कर्तैवोपपदम् । करोतेस्तूपपदद्वये खलिष्यते । अन्ये तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छन्दोब्राह्मणानीति । गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम् । यथा जुष्टार्पिते च छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मन्त्र इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति त-

प्राप्नोति । ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य*। ङसिङसौ द्वौ । ख्यत्यौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । न वा समानयोगवचनात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि । तस्य दोषो विदो लटो वा*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च*। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । खलगोरथादिनित्रकट्यचश्च*। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्ध्वपकराभ्यां कन् अणञौ च*। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । युष्मदस्मदोश्चादेशाः । युष्मदस्मदोश्चादेशाः*।संख्यातानुदेशान्न सिद्ध्यन्ति । तस्मादस्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु । अथ वैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततो ऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥११॥ किमर्थमिदमुच्यते ।

द्विषयता न भवति । न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः । विदो लटो वेति । अत्र तु लक्ष्ययथासंख्यानामनुमानाददोषः[?]। युष्मदस्मदोश्चेति । बहुवचनस्य वसनसावित्यादिषु योगेष्वनुगीयमानत्वाद् युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति। यस्मिन् पक्ष इति । शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु क चिदानन्तर्याद्व्यवस्था क चिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम्। अथ वेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतो ऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं नान्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये । स्वरितेन । स्वरितेनेतीत्थंभूतलक्षणे

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः*। अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकृतो ऽसौ ग्रामे ऽधिकृतोऽसौ नगरइत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुं अन्यदतो योगे योग उपस्थानात् । न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके*। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात् । यथा लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृ स्थिरे भावे । घञिति गम्यते । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा* । अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाप्यभिविधौ भावइनुण् घञो निवर्तकः स्यात् । त-

---

तृतीया । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः । स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि । अधिकारशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते । किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोकइव भविष्यतीति प्रश्नः । किं गतमिति । किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृह्यतेऽथ नेति प्रश्नः । शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोऽस्ति । न वेति । वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः । यज्ञदत्तायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता गोकर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात् । घञो निवर्तकः स्यादिति । ततश्चाक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात् । अति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति न त्विनुणो विपर्ययात् । अ-

स्मात्परिभाषा कर्तव्या । अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु* । अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्तत इति । अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु । अधिकारपरिमाणज्ञानार्थ एव तर्हि अयं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति । कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् । एवं वक्ष्यामि । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोधिकारः । नाधिकार इति चेदुक्तम्* । किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति । अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति । यावतिथो ऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम्* । यावतिथो ऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोनुवर्तत इति वक्तव्यम् । अथेदानीं यत्राल्पीयांसो ऽलः भूयसश्च योगानधिकारोनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् । भूयसि प्राग्वचनम्* । भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्या-

---

धिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति । यथा धातोरिति किं प्राग्लादेशेभ्यो ऽथाध्यायपरिसमाप्तेः । अङ्गाधिकारः प्रागभ्यामविकारेभ्यो थाससमपरिसमाप्तेरिति । स्वरितं दृष्ट्वेति । प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तेन विंशतिकात्ख इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्धिश्विपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते । यावतिथ इति । द्वित्रिपूर्वान्निष्कादित्यत्र इकारोनुबन्धः कर्तव्यः । तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षया । अल्पे योगा इति चेन्मन्यसे तत्राल्पीयांसो ऽलः । अथ बहवो ऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । अङ्गस्य प्राग्भ इत्यादि वक्तव्यम् । तत्तर्हीति । यावतिथो ऽलिति भूयसि प्राग्वचनं

ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः । यद्येवं नार्थोनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोधिकारः । ननु चोक्तं नाधिकार इति चेदुक्तम्। किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमित्युक्तम् । इनुण्घञिति संदेहे घञिति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकारगतिः । अधिकः कारः । अधिकं कार्यम् । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति । अधिकं कार्यम्। अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्याद् ग्रामादागच्छति। नगरादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथा अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि

चेत्यर्थः । घञिति व्याख्यास्याम इति । ननु चेनुण आनन्तर्यात्संदेहाभावः । उच्यते । घञोनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमिनुणश्चानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्त इति मुख्यापायाभावादपादानसंज्ञा न स्यात् । ध्रुवमपाये इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पितापायाश्रयणेनापि भवति । कृत्स्न आधारात्मेति । सर्वे अवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गा-

सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः । कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहति एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं पूर्वः सन्परं बाधते । अधिकारगतिस्त्रयर्थाविशेषायाधिकं कार्यम् । अथ योन्यो ऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्य तृतीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः । ञित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः ॥ २ ॥ नैवं विज्ञायते ङकार इद्यस्य सोयं ङिद् ङित इति । कथं

शब्दोऽत्र गङ्गामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तत्र हि मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात् । गङ्गायास्तु तत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति यत्नात्संप्रसिद्धिः । पूर्व इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधकः न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । आदेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणास्तेषां सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोऽनेन प्राप्नोतीति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदासम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्वाऽत्र ङिदन्त आश्रीयते । तेन ङिदन्तादात्मनेप-

तर्हि ङकार इद् ङित इति । अथ वोपदेश इति वर्तते । अथवोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि धातोरिति प्रकृतं वर्तते । क्व प्रकृतम् । भूवादयो धातव इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणिआमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः, देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् *। नियमार्थोयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोयमिति न पुनर्विध्यर्थोपि स्यात् । लविधानाद्विहितम् *। लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां निय-

---

दमित्यर्थः। अथवेति। तत्रोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङित्त्वेभ्यः। एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे उत्पु कुटिपतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्याश्रयणीयम्। किमर्थमिति। किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते। अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः। नियमार्थ इति। एकवाक्यतायां भाविनी सत्राश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते। न नियमोयं सम्पद्यते। परत्वादिति। विकरणानामवकाशः अलादेशा आनशादयः। नियमस्यावकाशः लिङ्लिटावार्धधातुकसंज्ञौ। स्पर्द्धत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः। अनवकाश इति। सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः। यदि पुनरिति। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते। तत्र महावाक्यं न विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः। स्यादिषु कथम्। ते हि लावस्थायामेव विधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति। उच्यते। लमात्रापेक्षत्वा-

म इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्विकरणाः कृतेपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । सावकाशः । को ऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाश्च श्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च। यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत । किं कृतं भवति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । एवमपीतरेतराश्रयं भवति। का इतरेतराश्रयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते । अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमणएव करिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो

दन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति। येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा । शबादिविधावनुवर्तनाद्वा । एवमपीति। एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम् । ततश्च तत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मैपदमनुदात्तङिद्भ्यः प्राप्नोति । नैष दोषः । आत्मनेपदसम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते । अवश्यमिति । आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः । यदयमिति । कृतनियमानामसङ्करेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः । अभिनिर्वृत्तानीति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात् । यत्तर्हीति । एतत्तु लिङ् लिडर्थं स्यात् । यक्रमे

नेति । आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति । कथम् । भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा । कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि च । यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति । किं पुनरयं प्रत्ययनियमः अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात्* । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं

चक्राम क्रम्यात् क्रंसीष्टेति।तस्माज् ज्ञापकादिक प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं तु दुर्बलः स्यसनोरित्यत्र स्ये विकल्पविधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न संभवति । अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात् । तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां नियमो युक्तः । एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति । ननु

परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात्। प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति । क्यष आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात्*। क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यम्। लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्ध्यन्यत्र नियम्यते । उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः । प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः*।प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः । को ऽवकाशः । परस्मैपदिनो ऽवकाशः । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयस्तु तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोप्यनवकाशाः । ते वचनाद्भविष्यन्ति । चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । चिण्वचनाद्भविष्यति । घञ् तर्हि भावकर्म-

पूर्वत्र नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्ष्यैतदुक्तम् । क्यष इति। वा क्यष इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्य श्रवणप्रसङ्गः। उच्यते चेति । लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वावचनेन तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् । केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्पायोगात्। तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीन्यवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशम् । चिण् तर्हीति। ननु भावकर्मणी सार्वधातुकस्यार्थौ न चिणस्तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते । स-

णोर्नियमान्न प्राप्नोति । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अण्कर्मणि चेति । तद्वै तत्रोपपदविशेषणम् । अभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते । नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येनयेनाभिसंबध्यते तस्यतस्य विशेषको भवति। शेषवचनं च* शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्।शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति। कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् * । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयंशेषग्रहणं कर्तव्यम्।शेषाच्छेष इति वक्तव्यम्।इह मा भूत् भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति। कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः। प्रकृत्यर्थनियमपक्षे। प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्र-

घाभिधानपक्षे चिण्णोपि भावकर्मणो मर्थाविव्यदोषः । घञ् तर्हीति । अकर्तरि विधीयमानोपादानादिषु घञ् सावकाशः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमीस्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा कर्मवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति। पक्षौ तु कर्मकर्तारौ उभयो-

हणान्नैष दोषः । प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणान्नैष दोषः । प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति। तर्त्ति प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।योगविभागः करिष्यते।अनुदात्तङित आत्मनेपदम्।ततः भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव ।भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । यद्येवं तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेपि कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः । नास्य किंचिद्रुजतीति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । ततः भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् । एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम् । अनुपराभ्यां कृञ इत्येवम-

---

रवकाशौ कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थौ नियताविति । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं लभ्यतइति नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चेति । पुरस्तात्तु परिहरिष्यते । परस्मैपदमिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यतइत्यर्थः । नास्य किं चिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते । यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तस्यैव भवति । अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति । एष हि योगो व्यवहितः । कथ्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानि-

र्थम् । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । तत अनुपराभ्यां कृञः कर्तरि कर्तरीत्येव ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥१४॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते

ति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् । ननु चैतदपीति । प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते । ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । शेषादित्यस्यावकाशः याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः । अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः । अनुकरोतीति । कर्मकर्त्रोरुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । सापि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहत इति । शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथ चेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः । नोत्सहत इति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तैव यः कर्तेति । यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिश्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात् । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् । कर्तरि । क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्क्रियाविषयस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्धात्वर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन

वर्ततिपुनतइति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कं चिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते अध्यवसायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृतौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादि-

---

स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत् । योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या अस्या इदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्व चित् क्रियाव्यतिहारः । यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति । अत्रैकैव क्रिया मल्लारिणीव लक्ष्यते । क्रियामिति । लौकिकाचार्या इहानूद्यन्ते । कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परासम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति । क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः । सम्पश्यति क्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात् । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यतिहारे न ग-

षु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् * । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति । इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः *। अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । कर्तरि कर्म ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् *। प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरिवह्योरप्रतिषेधः * । संप्रहरन्ते राजानः संविवहन्ते गर्गैरिति । न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्र व-

---

तिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः । न गति । हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्योरिति । हरतेर्हिंसार्थत्वाद्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनंजयावित्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः किं तर्हि योत्स्यमानावित्येतावद्विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति ।

हिः । न गतिः ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ परस्प-
रोपपदाच्च * । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य
व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिपुनन्ति । इतरेत ॥
विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भू-
त् । पराजयति सेनेति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-
व्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्ग-
श्चानुपसर्गश्च । अयं खलु विशब्दो ऽदृष्टापचार उपस-
र्ग एव तस्यास्य कोन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्य-
न्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इ-
ति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति । विपराभ्या-
म् ॥ आङो दोनास्यविहरणे ॥ २० ॥ आङो दो ऽव्यसन-
क्रियस्य * । आङो दो ऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इ-

भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्ना-
न्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः । अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थ-
ग्रहणम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याहारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाभावः । इतरेतरा ।
लौकिके शब्दव्यवहारो लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यति-
हारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते । विपराभ्यां जेः । विशब्द इति । पक्षिवाची तु यो
विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाज्जेरनन्तरो जयतिर्न
सम्भवति । ननु विजयति वनमित्यत्र जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह
चार्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम् । संबुद्ध्य-
न्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द ए-
वायमिति चेत् । विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वे इति विकारो न तु विशब्दस्य य-
दोषः । वीजयत इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः स-
म्भवत्येवेति चेत् । पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये ऽन्तवद्भावः । न चात्र पूर्वस्य किं चित्का-
र्यमित्यदोषः । अस्य गोरिति । द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्विती-
यत्वं तत्तुल्यजातीयएव सम्प्रत्ययं करोति । एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्प-
राशब्दोप्युपसर्गो गृह्यते । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टाप
चारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् । आङो दो । अव्यसनक्रि-
यस्येति । व्यसने विभागः विकासनमित्यर्थः । केवलो विहरणशब्द उपादीय-
मानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुः-

हापि यथा स्यात् । विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाङो दोनास्यइतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथाजातीयकात्रापि । स्वाङ्गकर्मकाच्च * । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति । आङो ॥ क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अनुक्रीडति माणवकमिति । समो ऽकूजने * । समो ऽकूजने इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि । आगमेः क्षमायाम् * । आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । माणवक आगमयस्व तावत् । शिक्षे-

---

स्यादिषु वर्ततइति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आङो दोनास्यइति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषयहर्षणवृत्तिर्हृषिर्लोमसु वर्ततइत्युच्यते । ददातेरेवास्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाभावः । यद्येवं स्वं मुखमादत्तइत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तो भवति । ग्रहणं तु ग्राह्यगृहीतृविषयम् । अनास्यइति च पर्युदासः । आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति । सोयमिति । आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणमात्रान्निषेधो भवति । स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकमद्रवमूर्तिमत्स्वाङ्गमिति । तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति । क्रीडोनु । अनुक्रीडतीति । तृतीयार्थइत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । एतच्च समा साहचर्याल्लभ्यते । आगमयस्वेति । सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । शिक्षेरिति । केचिदाहुः शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विस्पष्टार्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं घटतइत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाद् जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते । अन्ये तु शिक्ष विद्योपादानइत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति विधिरेव तु

जिज्ञासायाम् * । शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु * । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । हरतेर्गतताच्छील्ये * । हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । आशिषि नाथः * । आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते । आङि नुप्रच्छ्योः * । आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति । शप उपलम्भने * । शप उपलम्भनउपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । क्रीडेनु ॥ समवप्रविभ्यःस्थः ॥ २२ ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने * । आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् । अस्तिं सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । समव ॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उद ईहायाम् * । उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति । उदो ॥

आयस्त्वात्मनन्तशकिग्रहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । हर्षादिष्वेव अपाच्चतुष्पादिति सुड्विधीयते । हरतेरिति । गतं प्रकारः । पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । मातुरनुहरतीत्यत्र मातृश्रममात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं तद्धितार्थेत्यत्र भाष्यकारेण न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथते इति । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । आनुत इति । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भनइति । उपलम्भनं प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपतइति । श्लाघह्नुङिति सम्प्रदानसंज्ञा शीप्स्यमाने विवदन्ते । केचिदाहुः । यस्माआख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये । उदोनू । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मि-

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः *। उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम्। आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते। संगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठन्ते । बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पश्य वानरसैन्येस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते॥१॥मैवं मंस्थाः सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति॥२॥अपर आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्। देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम् । मित्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते । पथिषु । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते ।अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते।वा लिप्सायाम्*।वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते।भिक्षुके ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति।उपान्मन्त्रक॥ उद्विभ्यां तपः ॥२७॥ अकर्मकादित्येव। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। स्वाङ्गकर्मकाच्च*।स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठम् । अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते । निष्टप्यते इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाहि-

---

का गृह्यते। उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः । उपान्मन्त्र । उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपतिष्ठते इति । देवपूजां मत्वात्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरैः । अपर आहेति । सङ्गतकरणमुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसम्बन्धः। अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठतइति।स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः।भिक्षुकइति। लिप्सयाहेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः।उद्विभ्याम्।भामनेवर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोकर्मकः।स्वाङ्गमित्योत्तरत्र च पूर्वसूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यतइतोऽन्नभवति।देवदत्तोयज्ञदत्तस्यपाणिमुत्तपतीति । अथेति । किमयं विधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमोनेन क्रियतइत्याह । निष्टप्यतइति । विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह । किं पुनरिति । विधिर्न संभवतीति मत्वा-

यते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम् । उद्भिभ्याम् ॥ आङो यमहनः ॥ २८ ॥ अकर्मकादित्येव । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्च* । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहते उदरमिति । आङो यमहनः ॥ समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥२९॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्* । समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संविते । संपृच्छते । संस्वरते । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च* । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मासमृत । मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्ति । श्रु । संशृणुते । दृशि । संपश्यते । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् * । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥ आङ उद्गमने ॥४०॥ ज्योतिषामुद्ग-

---

ह । तपिरिति । भासते दीप्यतइत्यस्यार्थेऽकर्मक इत्यर्थः । अकर्मकाश्चेति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यतइत्यन्यस्याप्यात्मनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षमाश्रयाह । अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थीति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ । समः । समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारभ्यम् । उपसर्गादिति । अत्राकर्मकादिति न संबध्यते । आङः । ज्योति-

मने*। ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥ वरक्तवाचां समुच्चारणे॥४८॥ वरक्तवाचामिति किमर्थम्। वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः। वरक्तवाचामित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। एतेपि हि व्यक्तवाचः। आतश्च व्यक्तवाचः। कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति। एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्वएव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो ये व्यक्तवाच इति। के च साधीयः। येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते। न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते। एतेषामपि वाच्यकारादयोवर्णा व्यज्यन्ते। आतश्च व्यज्यन्ते। एवं ह्याहुः कुक्कुटाः कुकूक्कुटः कुकूडिति। नैवं ते आहुः। अनुकरणमेतत्तेषाम्। अथ वा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां तइमे व्यक्तवाच इति। कथं तर्हि व्यक्ता वाचि वर्णा येषां तइमे व्यक्तवाच इति। व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ अवाद्ग्रः॥ ५१॥ अवाद्ग्रो गिरतेः*। अवाद्ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम्। गृणातेर्मा भूत्। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रयोगाभावात्। अवाद्ग्र इत्युच्यते। न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोस्ति। अवाद्गृः॥ समस्तृ-

षामिति। उद्गमने वर्तमानोऽकर्मकः क्रमिः। इह तु नभः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदम्। अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने। व्यक्तवाचाम्। सर्व एवेति। ये वदत्यर्थस्य कर्तारः। वदव्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः। अथ वेति। विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते। व्यक्ता वाचीति। वाचि अकारादयो वर्णा येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः। शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयस्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः। अवाद्गृः। न चावपूर्वस्येति। नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानाम्। यथोर्ध्वादयः कृभ्वस्तिविषया एवेति भावः। सम्। धातोस्तृतीयायोगासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन। स-

तीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् । उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च देवल । तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि तृतीयया योग इति । एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते । सर्वत्र च तृतीयया योगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र तृतीयायोग इति । क्व च साधीयः । यत्र तृतीया श्रूयते । समस्तृ ॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं च । दास्या संप्रयच्छते वृषल्या संप्रयच्छते । यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । यद्येवं नार्थोनेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च । सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः । सहयुक्तेऽप्रधानइत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम् । दाणश्च ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् ।

च सर्वत्र चरत्यर्थं संभवतीत्यभिप्रायेणाह । तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति । सर्वत्रेति । के चित्सर्वं क्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति असिस्तैक्ष्ण्येन छिनत्ति तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि केन चित्करणेन भाव्यमन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्मकरणम् । अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं करणेन विना संभवति । यत्रेति । तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्बहिरङ्गा । दाणश्च । अशिष्टव्यवहारइति । अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र चेच्छब्दं चार्थे व्याचक्षाणा अनेनोभयं संगृहीतमित्याहुः । सहयुक्तइति । दास्यै विश्राण्य तया सह उपभुङ्क्ते इत्ययं वाक्यार्थः । उपाद्यमः । स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य गृहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः । इहेति । अस्वमिति । अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनस-

यद्येवं स्वीकरणमिति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते । उपाद्यमः स्वकरणे॥नानोर्ज्ञः॥५८॥ अनोर्ज्ञःप्रतिषेधे सकर्मकवचनम्*। अनोर्ज्ञःप्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औषधस्यानुजिज्ञासते इति । न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात्*। न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्ज्ञानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सन इति । प्रतिषेधः पूर्वस्य च*। पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति । अकर्मकाज्ज्ञानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते । नानोर्ज्ञः ॥ शदेः शितः ॥६०॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः*। शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते । किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौ द्वौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवं च न परस्मै-

स्वर्णीय करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति । चुरिकत्वेन विधानादिति केचिदाहुः । प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति णिचिरित्यपरे । नानोर्ज्ञः । औषधस्येति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न वेति । पूर्वेण सकर्मकाज्ज्ञानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन । शदेः शितः । शदेरिति । शित्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छक्त्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्प्रत्ययेनानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति । सार्वधातुकसंज्ञकेन शिता विधानं न परस्मैपदसंज्ञकेनेन । न खल्विति । सामर्थ्यादि-

पदेषूच्यते परस्मैपदेषु विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयोयं भवति । सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धे षष्ठी । शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः । प्रकृतिः । शदेः शित्प्रकृतेरिति । अथ वा ऽऽहायं शदेः शित इति । न च शदिः शिदस्ति । तएवं विज्ञास्यामः शदेः शिद्विषयादिति । अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । इहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते शित इति । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानम्*।उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानंकर्तव्य-

---

ति भावः । कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थम् । तथानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते । शदेः शित एव न तु शत्स्यतीत्यादाविति भावः । एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकालेवान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थता संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षे निक्षेपादारम्भे तत उक्तात् । लडादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे येषु शिता भाव्यन्ते लडादयः । शित्प्रकृतेरिति । योग्यतया शित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाभिधीयते । अथ वेति । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनिय-

म् । न्यविशत व्यक्रीणीत । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिद्ध्यति । अङ्गस्य ह्यडुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमट् क्रियतां विकरण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः । कृतेप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट् क्रियतां लादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्यो लादेशः । कृतेप्यटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदएवाडागमो भविष्यति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः *। नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः । तस्मादुपसंख्यान-

नेन प्रवृत्तानि तथैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणाः प्रवर्तंते पश्चाच्छिन्त एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः । न्यविशतेति । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणाः ततोडागम इति किं वार्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्याः । कृतेप्यटीति । धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिबध्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यः । नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुङादिव्यपदेशोस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नि-

म् ॥ तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । तत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । विकरणाः अडागमः नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणात्पूर्वमडिति अड् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम् । अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या

त्वत्वादड् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वाद्व्यवधायकत्वात्सिद्धत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वाद्धातोर्व्यवधायक इति ण्यादिभ्यः परे विक्षादयो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा किं तु नियमेन सहेति भावः । तत्तु न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति । उच्यते । अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निर्विशते निर्विशत इति । यत्र तु विकरणे कृते ऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्वमित्त्वे सति रूपं न सिध्यति । आटि कृत इति । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णाश्रयत्वा-

आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः। यत्र तु खल्वयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति । यदप्युच्यते अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति । अस्त्वत्राट् आटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः । ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था । अथ वा नेरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि विशेषणषष्ठी नेर्यो विशिः कश्च नेर्विशिः विशेष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् । अथ वा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति । शदेः शितः ॥ पूर्ववत्सनः ॥६२॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं प्राक् सनो येभ्य

देकादेशोन्तरङ्गः। नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । ततश्च कादेशे कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत अच्छदिति स्याच्च त्वार्च्छदिति । ननु चेति । वस्तवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः । यत्तावदिति । तरत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते।यत्र त्विति। यथा तरतोति । अस्त्वत्राडिति । परत्वादृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्य वादेन त्वेतदुच्यते । चक्रकेष्विति । व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वात्कादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः । न चायं नियमः। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वात्कृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः । नेर्यो विशिरिति । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः । अथ वेति । नेर्विश इत्यस्यायमर्थः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विश्यवयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः । विशिरपोति । विशिशब्देन विश्यवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदविधिश्चेति । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न त्वेतत्प्रकृत उपयुज्यते इत्याहुः । पूर्ववत्सनः । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति । किमिदमिति । येभ्य इति । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो

आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । आहोस्विद् योगापेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । किं चातः । यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति पूर्ववत्सनः न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षतइति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः । सन इति । अथ वा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् । शदिम्रियत्यर्थो ऽयमारम्भः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति । इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रति-

---

विहितमित्युच्यते । पञ्चद्वयेपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीतइति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीतइत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीतइति तृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतन्नभेयत विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः । सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरत्रापीति । उत्तरेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत्संबध्यते । प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति । ततः पूर्ववत्सन इति । किमर्थमिति । विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः । यथा पूर्वयोरिति । नानोर्ज्ञः प्रत्याङ्भ्यां श्रुव इत्येतयोः । इह च शदिम्रियतो नानुवर्तते इति भावः । यथेच्छसी-

षेधः *। इतरथा हि अनुच्यमानेस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति । मुमूर्षति । कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः, सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः, सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति । एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति । यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते । शिशयिषते । अथ विध्यर्थः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति । यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । नानोर्ज्ञः । सकर्मकात्सनो न भवति । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । सनो न । शदेः शितः । सनो न । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा

ति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदि-

सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति। नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । शदेः शित इत्युच्यते । न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियते-र्लुङ्लिङोश्चेति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति । किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति । पूर्वस्यात्मनेपददर्शना त्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः*। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः। गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसतइति । न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः । सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते। कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः *। कृञा-

---

म्रियत्योः सनो नित्यनुवृत्त्या न भविष्यति। एवं च कृत्वेति । द्वितीयसन्ग्रहण-स्येहानुवृत्त्येति भावः। न च शदिरेवेति । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः, सा चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात्। अथापीति। शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात्। यत्र तर्हीति । म्रियतेर्ङित्त्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः। अत्रापीति। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमार्थमारब्धमिति भावः। किं पुनरिति। किमयं कार्यातिदेशः यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति। आहोस्विन्निमित्तातिदेशः पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः। नह्येतेभ्य इति। नित्यसन्विषयत्वात्। कृञादिष्विति। अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ञित्त्वं निवर्त्यते । पूर्व-

दिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति । अस्तु तर्हि प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभिचरति । णिचं च पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम्* । प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते । विकुस्मयते । हृणीयते महीयते इति । तत्र को दोषः । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः * । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

कार्यं त्वतिदिश्यमाने चन्न दोषाभावः । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात् । पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात् । अनुबन्धेति । तत्सामर्थ्यात्तत्र व्यवधायकः । अथ वेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायो ऽवयवे लिङ्गासङ्गः । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमतिप्रसङ्गः पणायति पनायतीति । तत्र केचिदाहुः ।

भवति तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । पूर्ववत्सनः ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य ॥६३॥ कृञ्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः । कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति । इहैव च कृञ्ग्रहणात् अथेह कस्मान्न भवति । उदुम्भाञ्चकार । उदुब्जाञ्चकार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः । न ब्रूमो ऽनेनेति । किं तर्हि । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययवदेवेति । यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । ईहांचक्रे ऊहांचक्रे

पूर्ववद् ... इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्ये त्वाहुः । एवं पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणम् । आम्प्रत्यय । कृञ्ग्रहणमिति । कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः । अथेह कस्मादिति । स्वरितञित इत्यनेनेति भावः । ननु संविधाने ऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च ... संविधानेन वर्तन्ते तथोजादयोपि तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये संविधानेन वर्तते इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः । नैष दोषः । संविधानएवात्र विषये यदोजादयो वर्तन्ते ... तदर्थाभिव्यक्तये तदा, करोतिः

इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति । आम्प्रत्यय ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु॥६४॥स्वरादुपसृष्टादिति वक्तव्यम्। उदुयुङ्क्ते । अनुयुङ्क्ते । अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते । विनियुङ्क्ते । प्रोपाभ्याम् ॥ समः क्ष्णुवः ॥६५॥ किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वित्येवोच्येत। समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थं वचनम्*। सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते । समः ॥ भुजोनवने ॥६६॥ अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजति वाससी । निभुजति जानुशिरसी इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः । भुजोनवने ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥६७॥ णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः*। णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव

प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् । परिहृतं च पूर्ववत्सूत्रानुवृत्त्या वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन नियमः । प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । समृनिसदुरित्येतावित्यस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः । भुजोनवने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोपि हि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेऽवस्थाप्यते । सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सबर्करेति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अबर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिता ऽऽनीयते । णेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति । भवति च कर्मान्तरसद्भावेप्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति । णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम् । ततोऽणौ यत्कर्म

कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः*। इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । णेरात्मनेपदं भवति । ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति । यद्येवं कर्मकर्तायं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ।

णौ चेदिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपनाद् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते । यद्येवमिति । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्ता तथा ण्यन्तेपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियत इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम्। वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथ वा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदाय एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुन. केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते

कर्मकर्तृकत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम्* । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । यक्चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धेते अत्र यक्चिणौ । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति । यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति । स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र

केदारः स्वयमेवेति स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजक-
भावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनात् । शब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अथ स्योपादानं त्यागश्च
क्रियते । लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार इति प्र-
युज्यते । एवं तावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इत्येतत्पक्षाश्रयेण
कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरः कल्पः । लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवद-
त्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति
केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते केदारः
स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सि-
द्धमात्मनेपदम् । तथा हि । लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिंल्लावयतौ धा-
तौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ
तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्र-
क्रियासूत्र एतास्मन्नारब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नो-
ति । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभा-
वात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति ।
अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदि-
त्यर्थः । उदपुपुच्छत पुच्छमिति । कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छश-
ब्दो द्रव्यवचनः । अत्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुद-
सनक्रियायां वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं

नियमस्ततोन्यत्र प्रतिषेधः* । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदस्य च* । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु* । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव । इष्यतएवात्रात्मनेपदम् । किमिष्यतएव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्माण्णेः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनाध्यानइति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्म-

---

संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते। गणयति गणइति। गणेर्णावेव कर्मणो णावेव कर्तृत्वस्य नियमस्याव्यापारादत्रान्यत्र प्राप्नोतीति वक्तव्य एव प्रतिषेध। तस्यैव च व्यापकत्वात्तदर्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः। यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते। गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते। नैष दोषः। भागशो व्यवस्थापनमपि गणिर्वर्तते। भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालको व्यवस्थापयति। तदानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति। अण्णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याद् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः। न चैतस्मादिति। नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादण्णौ कर्मणो संभवाभावादिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम्। प्रतिषेधोऽप्यण्णाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्यतेत्यर्थः। इदं तर्हीति। न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते। वनगुल्मस्येति।

स्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः* । आत्मनः कर्मत्वे प्र-

---

कर्मोपलक्षणमेतत् । यत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् । स्मरयत्येनमिति । एतदप्युपलक्षणम् । पचत्योदनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवंजातीयकानामिति । येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति । तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि । इङ्गितिविशेषवचन इति यच्चितुपरं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं च कर्तृस्थक्रियत्वान्नात्र कर्मवद्भावः । एवं चारुहते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्याय्यं भाष्यं च बाधमाना अवधीरणीयाः । तथा हि । विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था त्वस्याः शब्दैरेव प्रकाशितेति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्स्थ्यं कथ्यते क्रियायाः । एतच्च कारकद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि । हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मगता केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति । बहुवक्तव्यश्चायमर्थः किं चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः । दर्शयते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मान्तरसद्भावादनात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय उन्नीयते ऽण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तॄणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणं युज्यते । आत्मनः कर्मत्वे इति । यदेकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वे-

तिषेधो वक्तव्यः। हन्त्यात्मानम्। घातयत्यात्मा इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात्*। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात्। अन्यदत्राण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता। कथम्। द्वावात्मानौ। अन्तरात्मा शरीरात्मा च। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति। शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति। णेरणौ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥७२॥ स्वरितञित इति किमर्थम्। याति वाति द्राति प्साति। स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते। सर्वेषां च क-

---

न कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। नवेति। वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः। अन्तरात्मेति। सांख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्पुरुषस्याकर्तृत्वात्। नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः। शरीरात्मा सुखदुःखे इति। शरीरस्याचेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम्। स्वरितञितः। इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिदाचक्षते। पचते पाचयतीत्यर्थः। यजते याजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति। यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा णिचश्चापि ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा राजा पाचयते इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु अयमर्थोऽवगम्यते। स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अन्ये त्वाहुः। स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम्। सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्। एवं पक्षिभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्षे आत्मनेपदाभावः। स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्रविवक्षा-

र्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । तएवं विज्ञास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्रायि क्रियाफलइतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात् । लूञ् । लुनीते । पूञ् । पुनीते । इह न स्याद् यज् यजते वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति क-

---

यां परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासमारोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्स्वत्वं च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टं कार्यविधानाय विषयनिर्देशः क्रियत इति भावः । न चैतेषामिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अथ वा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः । तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः । अथेति । कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्धत्येव द्विवचितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । केचिदाहुः । वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये ऽभिधानात् । तस्मादयमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टं च । दृष्टं मवपुत्रहृष्टिशत्रुवधादिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम् । इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । वपत इति । केशश्मश्रु वपते इत्य वै-

र्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल- इत्युच्यमानेपि प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गाल्प्स्यामहइति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामहइति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गालभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति । स्वरित ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः *। शेषवचनं पञ्चम्यो चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति । एवं तर्हि शेषे इति वक्ष्यामि । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधः । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते । सिद्धं तूभयनिर्देशात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमि-

---

वासन्ने फले स्यात् । धान्यं वपतइत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । यं चाभिप्रागादिति । अयष्टेत्यादौ । एतच्च कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राप्राप्तनिमित्तमस्ति । पादिकमहरिति । पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थे ऽसमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिग्रहेणापीति भावः । तथा च हरिणोक्तम् । यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनमिति । शेषात्कर्तरि । भिद्यते कुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेपि स्वाश्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङ्कितः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियतइति ।

दानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् *। अनु-
पराद्यर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत् अनुक्रियते स्वयमेव
पराक्रियते स्वयमेवेति । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्य-
ते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या
चेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । कर्तरि कर्मव्यतिहा-
रइत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्ति-
ष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र य-
था स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ।
शेषात्कर्त्तरि ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ किमर्थ-
मिदमुच्यते । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधान-
म् *। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधी-
यते । प्रतिषिद्ध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः क-
र्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रात्मनेपदप्र-
तिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वात् *। तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । नह्यात्म-
नेपदं प्रतिषिद्ध्यते किं तर्हि परस्मैपदमनेन विधीयते।
न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् * । न वा एष दोषः ।
किं कारणम् । द्युतादिभ्यो वावचनात् । यदयं द्युता-

अनुपराभ्यां कृञ इत्येतदशेषार्थमारब्धम् । गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
च परस्मैपदार्थम् । तत्रासतोह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति
तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि
परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति । अनुपराभ्यां कृञः । तत्रात्मनेपदप्रति-
षेधइति । अयमभिप्रायः।अशेषत्वात्कृञः पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन
प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात् करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मै-
पदप्रसङ्गः । विधीयतइति । नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः । न
वेति । द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभ-
यस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदा-

दिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति । आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः *। आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तरि अनुपराभ्यां कृञो नेति । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतत् । न वा द्युतादिभ्यो वावचनादिति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन बाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यतएवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते ॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ बुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं सकर्मकार्थमचित्तवत् कर्तृकार्थं वा ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् *। अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । यदि

भावस्य । आत्मनेपदनियमे वेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हीति । आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते न तु प्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतिपाद्यते इति भावः । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति । अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकाणां ग्रहणम् । चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यर्थो इति वार्तिकमारब्धम् । चुरादिणि-

तर्ह्यत्रापीष्यते अणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । णेरिति वर्तते । ण्यन्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति । सिद्धं त्वतस्मिन् णाविति वचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिन् णौ यः अकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्मात्तेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्मात्तेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ पादिषु धेट उपसंख्यानम्*। पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥ लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ किमर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रापि

चो ण्यन्ताविति । चुरादिण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्ण्यन्तादित्यर्थः । अकर्मकग्रहणमिति । अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते । आरोहयते इत्यत्रानेन मा भूत्परस्मैपदम् । तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति । सिद्धं त्वतस्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमण्णिज्निर्दिश्यते । तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानाद्बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात् । तेनायमर्थः । अहेतुमण्ण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । तेन चेतयतीत्यत्रापि सिद्ध्यति । यस्मात्तेरिति । एतच्च णेरणावित्यत्रोक्तं तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेण स्मारितम् । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । समीची इति । प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । लुटि च क्लृपः । स्वरितत्वादनुवृत्त्या च शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वा-

चकारः कर्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति । इहापि नार्थश्चकारेण । एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति व्याकरणेपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । त-

---

नैव च शब्दान्प्रत्याचष्टे ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा। किमर्थमिति। आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेष्यते। तत्रान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा। निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः। अन्यत्रेति। विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते। न च संज्ञानां विरोधः। युगपत्प्रवृत्तिसंभवात्। न च बाध्यबाधकभावः। भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च। दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः। अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरश्र इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोस्तु विरोधात्। इन्द्रः शक्र इति। यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशोऽस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः। कर्तव्यमिति। प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरङ्गसंज्ञा कृत्संज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम्। उभयथेति। तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः। परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे स-

ञ्ज्ञान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-मर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमाकडारादेका संज्ञेति आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकडारादेका संज्ञेति । केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् *। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा भवतीति । ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम् । आकडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धानुष्कः । बाभ्रव्यः । माण्डव्य इति । अ-

---

मान्तरेण सिद्ध्यति । अत्र हि पाठे अयमर्थः । प्राक्कडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परानेन बाध्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम् । आकडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेऽपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्पिष्क इति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्युच्यमानाहादिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा । यच पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः ।

नवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् । नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्ययेङ्गमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । कर्म-

---

ननु तद्धितेष्वचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत । यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः । परंकार्यत्वमिति परंकार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियत इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । पर्यायः प्रसज्येतेति । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्यबाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु न पदान्तेत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं वेतस्वानित्यस्य सिद्धये यथैतान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नामेति । तत्र च पदं भसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात् पर्याय इत्युक्तः । पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति ततश्च न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तत्वाभावे वेतस्वानिति सिद्ध्यति । कथमिति चेत् । उच्यते । भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्तते । तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यादेवं पदसंज्ञा प्रवर्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते एका

धारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् * । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे हि तत्पुरुषग्रहणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् * । तत्पुरुषत्वे

संज्ञेति नियमात् । कर्मधारयत्व इति । एकसंज्ञावादिनं प्रत्युक्तं त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञाया निवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिद्ध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्त इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिद्ध्यति । उच्यते । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यम् । ततो द्वितीयाश्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालेत्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापक्षे

द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारग्रहणेऽनवकाशा द्विगसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा। कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् * । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्तव्यम् । उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्ग-

---

द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव चोद्यते । तत्राहुः । द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एकसंज्ञापक्षे तु सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तरइत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति ॥ तद्धितार्थस्त्वनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभतइति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभविष्यति । तस्मात्तइत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम्।गतिसंज्ञामिति । उ-

संज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गतिसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । को ऽवकाशः । ऊर्यादीन्यवकाशः । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति । दिवः कर्म । साधकतमं करणम् । दिवः कर्म च । चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ।

र्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति । गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समावेशः सिध्यति । गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्थो भविष्यतीत्यर्थः । समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमित्यत्र गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः अणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च । यद्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति । तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात् । विभक्तिद्वयं चेष्यते । कर्मसंज्ञा च सावकाशा अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । करणसंज्ञापि देवना अक्षा इति ल्युडर्था । अ-

दिवः कर्म । हेतुमत् । स्वतन्त्रः कर्ता । तत्प्रयोजको हेतुश्च । चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे * । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम् । गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः । वैन्नं विविनय्य । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्यो-

---

त्वाद्धः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते । तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । पञ्चानां देवितेत्यादौ तु कृत्प्रयोगे षष्ठ्या द्वितियापवादत्वाद्बाध्यते तृतीया तु परत्वात् । हेतुमदिति । हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यम् । समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमति णिच् कर्तरि लकारः गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति । वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विध्नना च विनगाविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । विन्नोर्भावो वैन्नमिति इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् । द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः । विनरावाचष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादे-

भयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽवकाशः ।

शः । नदीघिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये ते कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते । एवं मन्यते । वाक्यभेदेन सम्बन्धः करिष्यते । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो घि । घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एवं दीर्घं गुरुसंज्ञम् । ततो नदी । नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात् शवेव तु स्यात् । ननु च सिचिवृद्धिरिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञापीति । ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था

शतृक्वसू अवकाशः । परवचने सिति पदं भम् । परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विन्दाम ऋत्वियः । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति । गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् * । गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति । यदयं हृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति । शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् * । शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै । इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञा आरम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा ।

भविष्यतीति भावः । ऋत्विय इति । भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञात्वयगृह्यार्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि । प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदाऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्राप्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रोरवकरिष्यतां नाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः । शकट्यै इति । शकटिशब्दान्ङेप्रत्यये कृते परत्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङित्त्वाद्घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति ।

न वा ऽसंभवात्* । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । को ऽसावसंभवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति। किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः* । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशो ऽपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः* । नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति । बहुव्रीह्यर्थं तु* । बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहिरिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृल्लोपेषु* । अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । उपमान । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । द्विगु । पञ्चगवं दशगवम् । कृल्लोपे । निष्कौशाम्बिः निर्वारा-

---

न वा संभवादिति । अयं भावः । यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्तेत तदान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात् । नदीसंज्ञा तु ङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्यानर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति भावः । उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति । शस्त्री श्यामेति । यदा श्यामाशब्दः शस्त्रामिव उपमाने वर्त-

णसिः। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः *। तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति। संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। संख्या। द्वीरावतीको देशः त्रीरावतीको देशः। समानाधिकरण। वीरपुरुषको ग्रामः। नञ्समासे। अब्राह्मणको देशः। अवृषलको देशः। कब्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः *। कब्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः *। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति

ते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिकः कप्प्रसङ्गः। स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयत इति तत्र नास्ति विशेषः। पञ्चगवमिति। यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः। समाह्रियमाणार्थत्वे तु तदभावः। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः। कपस्त्वशेषत्वादप्रसङ्गाभावः। नन्वत्र टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं त्वत्रोदाहरणं पञ्चपात्रमिति। निष्कौशाम्बिरिति। क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः। यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदान्यपदार्थाभावः। क्रियमाणेऽपि शेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह। तत्रेति। एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। द्वीरावतीक इति। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति। तस्य त्ववकाशः पञ्चनदमिति यदा समाह्रियमाणोऽर्थो वाच्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति। प्रपर्णक इत्युदाहरणम्। कब्लोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तम्। यथा निष्कौशाम्बिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति। एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः। तत्पुरुषोऽस्त्विति। परिगणनं मनसि कृत्वाह। इतरो विशेषप्रतिपाद्याह। तत्पुरुष इतीति। सिद्धं त्विति। क्रान्तो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्णक इत्यत्र तु क्रान्तोऽर्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति। कानि पुनरिति।

चेत् क्तार्थे प्रतिषेधः *। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधः* तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतौ*। ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते । तिङ्सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकम्*। तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते । अपत्यं वृद्धं युवा *। अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते । घिन्नदी*। घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते । लघुगुरु*। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते । पदं भम्*। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते । अपादानमुत्तराणि*। अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते।

अ। अन्यप्रकरणपठितानां संज्ञानां यामांसमावेशोऽनिष्टस्तत्प्रयोजनम्। प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्यमाणसमावेशा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्रपूर्वकं दर्शयितुमाह। ह्रस्वसंज्ञामिति। ऊकालोऽज्झ्रस्वसंज्ञ इत्युकारस्याणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्वधातुकमिति। लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादयः प्राप्नुवन्ति। आर्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था । छन्दस्युभयथेति तु तिङामार्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्येकसमावेशस्य । अपत्यं वृद्धमिति। अत्र समावेशे सति शालङ्किः पैलस्य च यूनश्छात्रा इति विवक्षिते गोत्रेऽलुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं तु लुग्विकल्प आनन्तर्ये यूनि लुगित्येतमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेत्येतमपि । घिन्नदीति । शकट्यै इत्यत्र घिलक्षणगुणाभावः । लघ्विति । अततक्षदित्यादौ सन्वद्भावाभावः । धनुषा विध्यतीति ।

क्व । धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि धनुर्विध्यति । धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा सा परा भवति । कंसपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति । आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञा सा पराभवति । गां दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति । धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति । स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा सा परा भवति । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम्*। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि*। करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते । क्व । धनुर्विध्यति । असिश्छिनत्तीति । अधिकरणं कर्म *। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते । क्व । गेहं प्रविशतीति । अधिकरणं कर्ता*। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते । क्व । स्थाली पचतीति । अध्युपसृष्टं कर्म *। अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा *। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते । परस्मैपदमात्मनेपदम्*। परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते । समाससंज्ञाश्च *। समा-

अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाभावात् । संज्ञाद्वयप्रसक्ते परत्वात्करणसंज्ञा भवति । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति सूपमानात् क्त इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तु भवति । परस्मैपदसंज्ञामिति । तेनाध्योष्टाक्रमतइत्यादौ हविर्दीर्घाद्यभावः । समाससंज्ञाश्चेति । तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभाव एव । डी-

ससंज्ञाश्च यायाः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते । अर्थवत्प्रातिपदिकम्* । अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति । गुणवचनं च*। गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् । समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः*। समास । समाससंज्ञा वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरिति । एतच्च वक्तव्यम् । संख्या । संख्यासंज्ञा च वक्तव्या । डु च*। डुसंज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्डुसंज्ञा । षट् संज्ञा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा*। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते । सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि । एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति । आकडारात् ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥२॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः । वि-

---

रावतीक इति बहुव्रीहिरेव भवति । गुणवचनं चेति । एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति । उत्तरासु च संज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति । गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते तस्याश्च ष्यङ्विधिः प्रयोजनम् । ब्राह्मणादिपठनं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च । असर्वलिङ्गा जातिरिति । लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति । चिकगुत्वं कारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ् भवति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति । विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थहस्तिरेवोपात्तो न ग्रस्यावाच्योर्थः परिभाषित

प्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः*। द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः। क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः । वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः । किं च स्यात् । एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः *। एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः । इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति । कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः । तृजादिभिस्तुल्यम्*। तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदविधेश्च*। अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधी-

---

इति मत्वाह। विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सिधेर्भावे घञित्यर्थः।इतरेतरप्रतिषेधोन्योन्यप्रतिषेध इति। स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते।यद्वा पर्यायप्रतिपत्तिशब्दद्वयेन प्रदर्श्यते।विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद्यासौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किं च स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह । एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । प्रतिपदवि-

मन्ते । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्*। अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासंभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम्*। तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः*। तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः । नहि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु । नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादयः उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । किं पुन-

---

धेर्येति । अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति । नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति । एतस्य चारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रारम्भो ऽनुमीयते । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । इदानीं जातिपदार्थाश्रयेणाह । अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते । तदुच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । तव्यदादीनां तु कार्यस्येति । परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृ-

रियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति । तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदेतदुपपन्नं भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे परं तावद्भवति । तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदापि भवति । तदेतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वा ऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । अङ्गाधिकारे कथं ये परविप्रतिषेधाः । ह्रस्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रो ऽन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा ।

जादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गताविति । यथा कुरुतात् त्वमिति हेर्लुक् च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात्तातङ् तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ् न प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परस्याप्रवृत्तं द्वारमुपायः क्रियत इति यावत् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति । ईजतुरिति परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः प्रविभाग-

परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम गतः । इष्टं धाम गत इति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । अन्तरङ्गं च* । अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यणेकादेशेत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः । गुणादेशः । स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति । सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा । स्व-

---

योर्विषयविभागो ऽवसेयः । तत्र इष्टवाचीति । इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्ये ऽङ्गानि निमित्तानि यस्यार्थस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहिरङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानुदितम् । कथमित्यत्राह [illegible] । कारणार्हं कार्यं तुल्यबलं च कारणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गत्वस्य सूत्रस्याव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृते ऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूठ् भवति । तत्र कृते ऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं न भवति । नाजानन्तर्य इति वचनात् । द्यौकामिरिति । ननु कृतयणादेशात्तद्धितोत्पत्तौ इञा भाव्यमिति नास्ति युगपद्यण्वृद्ध्योः प्राप्तिः । एवं तर्हि कृतव्यूहाः पाणिनीया इति दिउकाम इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः । अथ वा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते । दिव्काम इ इति तदा दिव उदित्युत्वे कृते यण्वृद्धी प्राप्नुतः । दुद्यूषतीति । दिवेः सन् । सनीवन्तर्धेति पक्षे इड्भावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । एतच्चान्ये दूषयन्ति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति । ननु [illegible] अस्ति संप्र-

राद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनः ज्ञौदनः । ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् । जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अ-

---

धारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमेव यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाचः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दिउ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेष्यते । दुःकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिव उदित्युत्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात्संज्ञायामित्यूङि कृते स्त्रीभ्यो ढक् द्व्यचः इति ढकि एयादेशे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृतएकादेशप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्यां सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः । अथोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे नाङ्धात्वोरिति ढे लोपोऽकद्र्वा इति निषेधाच्च ज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिस्तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु श्वयुवेति सम्प्रसारणे कृते तस्यासिद्धवद्भावेनासिद्धत्वात्संयोगाद्वमन्तादिति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाक्यमाह । नैत-

ल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन्साववर्ण इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति शुनःपश्येति । एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुशुनीति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति । यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्ङीपैव । स्वरादेकादेशः । सौत्थितिः

दस्तीति। प्रयोजनवाद्याह। अयमस्तीति। प्रत्याख्यानवाद्याह। नात्रेति। प्रयोजनवाद्याह। नैष इति। स एवाह। यत्र तर्हीति। यत्र पुनरित्यर्थः। शुनःपश्येति। अत्र हि न गोश्वन् इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। प्रयोजनवाद्याह। यत्र तर्हीति। बहुशुनीति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तस्तस्मान्ङीपि कृते ऽल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह। नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः मावर्णान्त इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। शुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीष्विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्। प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यदाऽऽल्लोपो भवति तदा ऽन उपधालोपिन इति ङीपि सति बहुशुनीति भवति। यदा त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति। गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम्। तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति। न च न्यायस्यात्र केन चिद्बाधोऽस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः। सौत्थितिरिति। सु उत्थित इ इति स्थिते यदात्र पूर्वमुका-

वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । गुणस्य चेत्वौत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा । वृद्धेरित्वोत्वे । स्तैर्णिः पौर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोन्तरङ्गतः । द्विर्वचनादित्वोत्वे । आतेस्तीर्यते । आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतो ऽन्तरङ्गतः । अल्लोपस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा । स्वरे नास्ति विशेषः । इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् *। इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम् । अयजइन्द्रम् अवयइन्द्रम् । वृक्षइन्द्रं प्लक्षइन्द्रं तइन्द्रं । यइन्द्रम् । आद् गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्*। न वा एतदन्तरङ्गेणापि सिद्ध्यति । किं कारणम् । सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत । नैतदन्तरङ्गेस्ति । अनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद् गुणस्येति ।

रस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम् । स्तैर्णिरिति । विभज्यान्वाख्याने स्तृत इ इति स्थिते ऽन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति । स्तैर्णिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति । न वेति । दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति । कुमारी ईहतइत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोन्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यते यथा गोमे ऽलुगचीत्यलुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोपि समानकक्ष्यो

ऊङाबोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम्*। ऊङाबोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम् । ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः। माद्रवाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते नलोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो मा भूदिति। आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौडिः बालाकिः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः*। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः। वेञ् । वानीयम् । शो । शानीयम् । ग्लै । ग्लानीयम् । म्ला । म्लानीयम् । ग्लाच्छत्रम् । म्लाच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यत्र । अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् । अतिनुच्छत्रम् ।

दीर्घेण बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्वा आय इति स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्गुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति । पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात् । नलोपे त्वाभ्यामिति। ऊङ ईत्वासम्भवादयं क्रमो ऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाकारलोपाभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रसङ्गः। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थिते ऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति। ग्ला म्ला इति क्विबन्तम्। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाभावादात्वं न स्यात् यथा ढौकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम्। अतिर्यत्रेति। अतिरै अत्र इति स्थिते

आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बी-
दम् । निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वा-
राणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते
विधयश्च । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जन-
ह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदी-
र्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः *। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घ-
त्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः । यणादे-
शात् । अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र । एकादेशात् । अग्नि-
चिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् । अग्निचिते सोम-
सुते । वृद्धेः । प्रक्रच्छकः प्राच्छकः । औत्वात् । अग्नि-
चिति सोमसुति । दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्-
भ्याम् । इत्वात् । जगत्यति । जनगत्यति । मुमः । अग्नि-
चिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः । एत्वात् । जगद्भ्यः । जन-
गद्भ्यः । रीविधेः । सुकृत्यति । पापकृत्यति । अन-
डानडुभ्यां चेति वक्तव्यम् । अनड् । सुकृत् । आनड् ।
सुकृद्दुष्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च । परत्वा-
देते विधयः स्युः । तुग्भवत्यन्तरङ्गतः । इयङादेशो गु-
णात्*। इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् ।
धियति रियति । इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च । परत्वा-
द्गुणः स्यात् । इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । उवङादे-

आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति । आराशस्त्री इद-
मिति स्थिते यदात्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वे कृते रूपं न
सिद्ध्येत् । अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र
इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ् न स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति
द्रष्टव्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद्दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रानङ्
प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे स विहित इति
चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः प्राप्नोति ।

शश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् । प्रासुस्रुवत् । श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात्*। श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । ह्व आकारलोपात्*। ह्व आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकरलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । स्वरो लोपात्*। स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । औपगवी । सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वाल्लोपः स्यात्स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः । प्रत्ययविधिरेकादेशात्*। प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः । यणादेशाच्च । यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् । अग्निरत्र वायुरत्र । लादेशो वर्णविधेः*। लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्याल्लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपद-

---

विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । एरनेकाच इति यण् । जुहुवतुरिति । ह्वा अतुस् । ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरपत्यमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वात्र तदाश्रितम् । पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं

प्रकृतिस्वरात्*। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनं पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते। ननु चेयं च कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति। किं प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्। बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति। उभे तर्हि कर्तव्ये। नेत्याह। अनयैव सिद्धम्। इहापि स्योनः स्योनेति असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति। यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युच्यते। अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्ति-

---

यण् स्याद् अनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात्। पूर्वशालाप्रिय इति। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः। तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते। तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति। पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्त। पचावेदमिति। अन्तरङ्गबलीयस्त्वे नैतत्र सिध्यति। बहिरङ्गे कृते आद्गुणे एत ऐ इति प्राप्नोति। अनयैवेति। इयं हि व्यापिका। पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात्। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते। अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानन्तर्यइति। अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते। यदयमिति। क्वासिचद्धोत्येति

ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह । इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इति । एषा च न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः । पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः गुडोदकं तिलोदकम् । उदके केवले इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति लोपेनापह्रियते ऽपर एकादेशेन ततो ऽनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र कः प्रसंगो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य पर-

बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं न भविष्यति तुक् तु प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्यवाह अम् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च णल्याश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊड्विधिः । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूड् विधीयते । पूर्वैषुकामशम इति । पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च दिशो मद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति चशब्दाद्दिक्शब्दाच्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकाणमृत्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्विदुदकमित्या-

स्येति प्रतिषेधं शास्ति । यणादेशादियुवौ*। यणादेशादियुवौ अन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः । सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति । य्वोरचि वृद्धिप्रसंगे इयुवौ भवत इति । नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते । किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् । ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति । उसि पररूपाच्च*। उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति। पचेयुः यजेयुः। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते याइत्यस्य इय भवतीति । कथं तर्हि यासित्येतस्य इय् भवतीति । लुक्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः *। लोवयणयवायावेकादेशेभ्यो लुक् बलीयानिति वक्तव्यम् । लोपात् । गोमत्प्रियो यस्य गोमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते । यणादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्यः कुलं सेनानि कुलम् । अयवायावेकादेशेभ्यः । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्भयं वृकभयम् । लुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च । पर-

---

दावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह । यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । पच् अया उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियेत तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद् एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासित्यस्येति । सलोपापवाद इयादेशः । अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्रामणिकुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिध्येत् । इकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिध्येत् । अन्तरङ्गानपि वि-

त्वादेते विधयः स्युः । लुग्बलीयानिति वक्तव्यम् । लुक् यथा स्यात् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३॥ यू इति किमर्थम् । खट्वा । माला । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वक इति । नद्यृतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति । यदयं ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति पृथगाप्ग्रहणं करोति । इह तर्हि मात्रे मातुरित्याण्नद्या इत्याट् प्रसज्येत । किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते । उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ ह्रस्वयोः । हे शकटे । ध्न-

---

धीन्बहिरङ्गा लुग्बाधत इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी । यू इति किमर्थमिति । स्त्र्याख्यं नदीत्येतावदेवास्तु ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः । एष स्वर इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् । मातुरिति । मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः स्त्रीविषय एवेति नाख्याग्रहणेन निवर्त्यते । परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः । नद्यृतश्चेति ऋद्ग्रहणमस्त्रयर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसंज्ञाभावस्य । किं पुनरिति । ननु समानधर्मानुपपत्त्या सन्देहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः । नहि दीर्घनिर्देशे यू इति निर्देशोपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः । उत्तरत्रेति । ह्रस्वनिर्देशे ह्रस्वत्वैकत्वस्याविवक्षितत्वाद्ध्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्य-

त्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं हीष्यते । हे शकटि हे शकटे इति च । इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । ङिति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति । ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति । कैमर्थ्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्या नदी संज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । अथायं नित्यो योगः स्यात् । प्रकल्पेत नियमः । बाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ

त्रापि प्रसङ्गः । अथ ह्रस्वयोरिति । दीर्घयोरप्यण् सवर्णान् गृह्णातीति सिद्धमिति ननु चोकाल इत्यचोऽणुदित्सवर्णस्येत्यभाशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम् । नैष दोषः । नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इयङुवङ्स्थानः स्त्र्याख्योऽस्ति । अस्त्रीत्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः । अवश्यमत्रेति । तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । ह्रस्वपक्षे तु नित्यप्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु बह्वादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोऽप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति । शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति वचनात् । इह चेति । शेषाद्विभाषेति विभाषा करिष्यते नित्यश्च प्राप्नोति । कैमर्थ्यादिति । कोऽर्थोऽस्येति किमर्थं तस्य भावः कैमर्थ्यम् । प्रश्नविषयविषयि-

भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा । नेति निवृत्तम् । यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । शेषग्रहणं न करिष्यते । कथम् । इदमस्ति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वाम्नि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततः ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम् । ततो घि । घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततो ऽसखि । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ ङिति च निवृत्तम् । यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते । अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यते इति । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यतइति । नैष दोषः । वा छन्दसीत्येवं भविष्यति । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति । यदप्युच्यते । उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ

णोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते । यच तत्साध्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थमिति प्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः । यद्येवं शकटय इति । नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात् । ततो घीति । एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिध्यति । अविशेषेणेति । ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः । बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका । तस्यामिति । अङिति तु शकटिबन्धु वंशुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः । छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्ततइतिच्छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु

न यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू तएवं विज्ञास्यामः । य्वोर्यौ ह्रस्वाविति । कौ च य्वोर्ह्रस्वौ । सवर्णौ । अथ स्त्र्याख्याविति कोयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति । यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति ॥ छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नह्येषा इष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिद्ध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै । एवं तर्हि विच् भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति । ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयतइति । मू-

---

निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते । अथेति । यथार्थोऽभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रश्नः । अनुपसर्गे हीति । यस्त्वातश्चोपसर्ग इति कः स परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमिष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनच्छान्दसत्वाद्भविष्यति । नह्येषेति । असाधव एवैवमादयः । न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते इति । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । साधनं कृतेति सप्तमीसमासः । कृत्स्त्रिया इति । नहि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङ्यूङाविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्ध्यतीति भावः । स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति । असरूपत्वादणा पक्षे विच् न बाध्यते । असु-

लविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति । यदुक्तम् । यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवतीति । अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति । प्रथमलिंगग्रहणं च* । प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः । क्विप् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अ-

---

दायधर्मस्यावयवआरोपात् कर्तृस्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिध्यति । आख्याग्रहणमिति । विच्पक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वं लभ्यत इति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात् त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येवमिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते । केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते । क्विबिति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति । ततः कर्तरि क्विप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः । खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुमनुष्ये इति लुप् । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनादयं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते । अतितन्त्र्यै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः ।

वयवोऽत्र स्त्रीविषयः । तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्यै ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात् । अवयवो ऽत्र इयङ्स्थानः । सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद् *। यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः । ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मो भूत् । श्रिये

अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्त्तत इति भावः । आध्यै इति । आध्यायतीति ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विप् सम्प्रसारणं च । अत्रावयवो धीशब्द इयङ्स्थानः । समुदायस्य त्वेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयौ न भवतः । यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् । सिद्धं त्विति । अचि श्नुधात्वित्यनेन अङ्गस्येयङुवङ्विधानात् सामर्थ्याच्चिसमवाङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं नास्ति । अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम् । इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूत् । ह्रस्वेति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्यापवादः । ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने

अतिस्त्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । अपर आह । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । स्त्रियै अतिस्त्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । स्त्रिये अतिस्त्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद् द्वैष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥९॥ योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः ।

एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम् । एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अपर आहेति । चशब्दोऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः । नहि प्राक् प्रवृत्तेः किं चिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते । पठ्यमानोपि च शब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्यते स च नियमार्थः । क्वचिद्भाष्ये पठ्यते ऽस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्यान्यथाभिधानात् । षष्ठीयुक्तः । योगविभाग इति । तेन परिभाषा सम्पद्यते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एतदर्थश्च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येय । उभयत्र विभाषा चेयं विज्ञेया । सुपामिति । कर्मणि

परस्मैपदव्यत्ययः । सुपाम् । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः सुभितमुग्रवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधोर्गृह्णाति । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्यऊर्मिर्युध्यति । युध्यतइति प्राप्ते ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ यस्मादिति व्यपदेशाय । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्रीइयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना अत्रापि प्रसज्ये-

---

द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः । कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः । यस्मात्प्रत्ययविधिः । यस्मादितिव्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । सति हि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा । परामृष्टव्यसंज्ञानिर्देशे तदिति परामर्शाभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्यादङ्गसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो यस्येतिलोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य यस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं नास्ति । प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषांचिदभ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्थानिवद्भावो नास्ति नानादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति । यथेति । यस्मात्प्रत्यय इत्यत्र विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्नः । दधि मधुनेति । अस-

त । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनियोगः । यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति । अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् । अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम् *। अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च । स्याद्यर्थं तावत् । करिष्यावः करिष्यामः । नुमर्थम् । कुण्डानि । वनानि । मित्सुटोरुपसंख्यानम् *। मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत् । अच्छिनत् । सुड्वतः । संचस्करतुः संचस्करुः । किं

ति विधिग्रहणे परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यात् । इदमो यदा अधुना प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो यस्येति लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमोऽश्भावः धुना च प्रत्ययः । तदा स्त्रीयतीत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रियमाणेऽपि विधिग्रहणे ऽस्याङ्गसंज्ञा प्राप्नोति । अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्च परः । ततश्चाङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां यस्येति लोपः प्राप्नोतीत्याह । तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा पापाव इत्यादाविव स्यात् । पय्धातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा नुम्परादिस्तदा च सुपि चेति दीर्घत्वं सिध्यति । दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटोः कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे । मित्वत इति । भिनत्तीति । रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च अभिनदिति । नित्यत्वाद् श्नमि कृते अङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते । संचस्करतुरिति । द्विर्वचने कृते ऽडभ्यासव्यवायेऽपीति सुटि चानङ्गत्वादृतश्च संयोगादेरिति गुणो न स्यात् । यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिद्धत्येव । स्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिध्यति । किं तु संस्कृषीष्ट संस्क्रियत इति इड्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वं सुटो ज्ञापि

पुनः कारणं न सिध्यति । । सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वक्ष्यत्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा । न चेदं तद् नापि तदादि । सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः एवं तदाद्यादि तदादीति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दा-

---

तमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम् । तस्य वेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । तस्यादिरिति । भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा । एवं करोतेर्द्विर्वचने कृते च स्कृशब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकारः स एवादिश्च स्कृशब्दस्य । उष्ट्रमुख इति । यथा गतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तत-

श्च । भञ्च सप्तेति । तएकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यव्यक्तपरिमाणानां क्रियते स केनाधिकस्य स्यात् । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पञ्चादावप्रसङ्गार्थम् *। प्रत्ययग्रहणं क्रियते । पञ्चादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्त्रर्थं श्यर्थं भ्वर्थम् । अङ्गस्येयङुवङौ स्याताम् । परिमाणार्थं च *। परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं

इति तदवयवादित्वान्मित्सुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिद्ध्यति । एकेनाप्यपाये इति । अपाये [illegible] रूपस्यापगमे । एकेन कारणेनैकाभावेनेत्यर्थः । यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति वर्षमभवत् कारणं संपद्यते । अङ्गसंज्ञा चाप्नोति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात् । तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः । स्त्र्यर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति । ततश्चतुर्थी विधानात् । ततश्चाङ्गाश्रय इयङ् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्मात्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति । यश्चात्र प्रत्ययो विहितो नासौ पूर्वः लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति । न लुमताङ्गस्येति निषेधादियङादेशकार्यस्याङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् । परिमाणार्थं चेति । अन्यथा देवदत्त ओदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्प्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोडागमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्मात्यः प्रत्ययो

क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । तर्त्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ट । उपसर्गात्पूर्वाविडाटौ प्राप्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः *। धातु । देवदत्तश्चिक्रीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति । प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति । समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञा

विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गदोषः । दाशतयस्येति । दशावयवा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतच्चानियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्याविवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति । तत्तर्हीति । सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन ब्राह्मणभिस्सा क्रिमिणां पश्येत्यादावैस्दीर्घाद्यभावः । प्राकरोदिति । लङि परतः पूर्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् । सिद्धं त्विति । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं वेति । प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत् अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यमिति । क्रियमाणेप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सूत्रमित्यर्थः । संघातस्येति । ततश्च सुब्लुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समु-

प्राप्नोति । तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते । ततः अङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये । यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । उदकेविशीर्णं तएतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः*। समास । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । उदकेविशीर्णं तएतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास । तद्धित । सांकूटिनम् । व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि । स्व-

---

दायस्यान्ते सुब्श्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः । ऋद्धस्येति । सुप्सुपेति विवक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः । परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्रसङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति । ततश्च वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक् । एवं वक्ष्यामीति । योगविभागोऽत्र क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इत्येकं सूत्रम् । अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां गृह्यमाणे गृह्यत इति वाक्यशेषः समर्थ्यते । प्रत्यये गृह्य मा-

र । दूराद् आगतः दूरादागतं इति । अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्तमपौ घः । तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारीगौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्व-

णे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थः । सांकूटिनमिति । अणिनुण इति यदि कूटिन्नित्यस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । दूरादागत इति । आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । अत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् थाथघञ्क्तेति सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति । अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न स्यात् तत उद्धृतशब्दस्य अक्तान्तत्वात् क्तान्तउत्तरपदे ऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन । तत् क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः । सुप्तिङन्तं पदम् । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात् ततश्चाग्निष्वित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यदन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यनन्तरोक्तया परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः ।

त्वं प्रसज्येत । यद्येतज्ज्ञाप्यते । सनाद्यन्ता धातव इ-
त्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च । अन्तग्रहणं
कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् । द्वे तावत्क्रियेते
न्यास एव । यदप्युच्यते । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं
कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते । कृत्त-
द्धितान्तं चैवार्थवत् । न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥ नः
क्ये ॥ १५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्तं पदमित्येव सि-
द्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भ-
वति नान्यत् । क्व मा भूत् । वाच्यति स्रुच्यति ॥ स्वादि-
ष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते

कुमारी गौरितरेति । तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्नुत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं
कुमारीशब्दस्य परत्वात्पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो गौरीश-
ब्दस्य न स्यात् । ततः कुमारिगौरतरेति प्राप्नोति । कुमारगौरितरेति चेष्यते ।
भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता धातव इति । अन्यथा
सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चाचिकीर्षीदित्यादौ सन एव
धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वोऽट् स्यात् । कृत्तद्धितेत्यत्रासत्यन्त-
ग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिद् इति
क्विबन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति । अधातुरिति निषेधात् । ना-
पि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्यय-
लोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न ह्यसत्कार्यित्वेन वचनशतेनापि
शक्यमाश्रयितुम् । केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इ-
त्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिकेऽनन्तर्गतत्वाल्लुक् स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषानव-
तारः । न केवला इति । ननु यद्यर्थवत्ता लौकिक्याश्रीयते सा पदस्यैव न तु कृ-
त्तद्धितान्तस्यापि । पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वात् । अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता
केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते न केवला इति । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्र-
हणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते
स आश्रीयते इत्यदोषः । नः क्ये । किमर्थमिति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणे-
न सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः । नान्तमेवेति । क्य एव नान्तमिति विपरीतनियमो
न भवति । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाज्ज्ञापकात् । वाच्यतीति । नन्व-
त्र क्यचा न भाव्यम् । गोसमासाच्चरनान्तादिति वचनात् । एकीयमतं तदित्य-
दोषः । तन्मते तु क्यङ्क्यषोरनान्तं व्यावर्त्यं तपस्यतीत्यादौ । स्वादिष्वसर्वना-

राजा तक्षा । असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः भम् । भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थानइति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारो पदान्तग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति । वाक्यपद-

---

मस्थाने । राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् । नाप्रतिषेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि न दोष इत्यर्थः । ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । स्वादिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते । तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहतइति । स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकास्त्वथ निषेधस्य बाध्येति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्रासती कथं बाधकत्वमासादयेत् । यथा वृद्धावित्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याभावाद् वृद्धिं प्रति बाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते तथेह सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थाने ऽयचीति । सर्वनामस्थाने इत्यत्र नञ् श्रुतोयचीत्यनेन संबन्धं नीयते । यकारादिसर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हलादाविति राजत्वत्रापि भवति । भसंज्ञं चेति । भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते । गौरिति । अत्र स्वादिष्वितिपदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्याद् स्यादुत्तर-

योरनन्त्यस्येत्येवं तत् । भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः पदसंज्ञा । एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः ॥ यचि भम् ॥१८॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः* । भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति षडङ्गुलिः षडिक इति । वक्ष्यत्येतत् । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्* । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । वृषण्वस्वश्वयोश्च* । वृषण् इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृष-

---

ण्यद्गुनाविति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयान्तत्वाकारः । भुवद्वद्भ्य इति । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञाविधिः । यचि भम् । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति द्वितीयादचः लोपे यस्येति चेत्यकारलोपे च कृते तुल्याबधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः । तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः । न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः यथा कौस्तः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्वदिति । सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्यात् न तु षत्वमपदान्तस्येति वचनात् । वृषण्वसुरिति । पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्यात् नलोपश्च प्रसज्येत । भत्वे तु सत्यल्लोपोऽन इत्यकारलोपोऽत्र न भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् । अङ्गस्येति च तत्राधिकारात् । उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणी-

णश्वस्य यच्छिरः । वृषणश्वस्य मेने ॥ तसौ मत्वर्थे ॥१९॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात् । पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च । यद्यर्थग्रहणं क्रियते । पयस्वान् । अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि मतुप् मतुबर्थे वर्तते । मतुबपि मतुबर्थे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते ॥ अयस्मयादीनि छन्दसि ॥२०॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥२१॥ बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृक्षः प्लक्षः ।

त्याहुः । तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं संबन्धः क्रियते । मतौ यः स्वादिर्वर्तते तस्मिन्निति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यत इति प्रश्नः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे संभवत्यर्थग्रहणं न लभ्यतइति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थीयप्रकरणे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद् विनिना मतुब् न बाध्यते । नहि मतुबिति । उपलक्षणस्यान्योपलक्षणे चरितार्थत्वात् स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वावगमाभावात् । मतुबपीति । अस्यास्मिन्निति मतुपोर्थः । स च विन्यादीनामिव मतुपोपीति भावः । तद्यथेति । अयमत्रार्थः यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति । कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा देवदत्तशाला भिद्यतामिति । अयस्मयादीनि । आन्तर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह । उभयसंज्ञान्यपीति । ऋक्वतेति । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात् तन्निबन्धनकार्याभावः । बहुषु बहुवचनम् । केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वासंभवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्चैकद्रव्यवा-

अत्रापि प्राप्नोति । बह्वस्तेऽर्थाः मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति । एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु । केषु च स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि । एकत्वादयः । एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण भा-

---

वयवगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमितिभावः। अत्रोत्तरम्। अर्थेष्विति। अस्याप्ययं भावः। द्रव्यं पदार्थस्तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते वृक्षशब्दस्य चावयवी वाच्यो न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतम् । दारा इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह । यद्येवमिति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि मन्यते । एवं तर्हीति । अयमर्थः । नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकं किं तर्हि विहितानामनेन नियमः क्रियते । बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोऽत्र प्रत्याय्यन्ते । तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति । न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते । येष्वर्थेष्विति । क्वचित्तु पाठः एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति। एकवचनमित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव । अयमर्थः । पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः । तथा हि । दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः । विभक्तयस्तु क्वचिद्द्योतकत्वेनापेक्ष्यन्ते । तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः । अनेन तु नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशक्त्यैकार्थसमवेतएव बहुत्वे बहुवचनं भवति न त्ववयवगते । नवै कर्मादय इति । अनभिहितइति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते । तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृत्तद्धितसमासैस्तेषूक्तेषु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण । एकत्वादिष्वपीति । वाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते । कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि । स तर्हीति । बहुत्वे इत्येवमित्यर्थः । एके मन्यन्तइति । प्रातिपदिकार्थएकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च । द्व्येकयोरित्यत्र च विशेषानुपादानाद्यावत्कश्चिदेकशब्दार्थः तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः । इह चेति । इह यदि द्व्येकयोरिति योगात्परोयं योगः क्रियते

वप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह च इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति । बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति। तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह कदा चिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदा चिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावद् गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति । कथं बहुषु

तदा विशेषाभावाद्वैपुल्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। गुणिविशेषक इति । अत एव वचनादनित्यम्लजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये सति गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्त्युपलक्षणार्थम् । गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति । यथैवेह कर्मणि या संख्ये ति । कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्बहावित्ति भाष्यमिति प्रश्नः । एतदे-

बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति । यदप्युच्यते । इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । एकशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्यो ऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद्दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् *। सुपो ऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतस्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति । दृष्टविप्रयोगाच्च । दृश्यते

र्थान । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् । एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा भूदिति । एकशब्दोऽयमिति । द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रहणम् । द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येकशब्दो वर्तते इति द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्धा च संख्यार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामनुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद् विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीति । शास्त्रे ऽनुपात्तोप्यर्थः । प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत् स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धाः। संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा । तिङोपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः । अ-

खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वात्*। तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् । अर्थनियमे सिद्धम्*। अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः । अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः । सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र । प्रसि-

---

च्चीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यतइत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः । तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तन्निबन्धनकत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम इति । अर्था नियताइतितेषुवचनान्तराभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योपिसिद्ध्यन्तीत्यर्थः । सुपामिति । कर्मणिद्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्यबहुषुबहुवचनमित्यादेश्चस्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङर्थे त्विह तस्मान्नदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्याकर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेषु वेति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियतइत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः । अथ वेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकः-

द्वस्तत्र नियमः । नियमः प्रकृतेषु वा । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति ॥ इति श्रीव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥२३॥ किमिदं कारके इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये च एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते । या वा एताः कृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः*। कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपि निर्देशः कर्तव्यः ।

दव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम्॥कारके । किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः । संज्ञाया भाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्यते । तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुब्व्यत्यय उक्तः । न चायमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावान्न तविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्यः ।

साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीति अकारकस्य*। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य समीपादागच्छतीति । नैष दोषः । नात्र ग्रामो ऽपाययुक्तः । किं तर्हि समीपम् । यदा च ग्रामोपाययुक्तो भवति । भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादागच्छतीति । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो ऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । अयमकथितशब्दो ऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्सम्पृष्टवानाह । असावत्रा ऽकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । अकथितो ऽसौ ग्रामे अकथितो ऽसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भव-

---

यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवतीति । ननु संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । ध्रुवमपाय इति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्तते ध्रुवमपाय इति च तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिद्ध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं संप्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आगमने तु निवर्तकभावः । समीपविशेषणत्वे नोपात्तत्वात् । नात्र ग्राम इति । समीपविशेषणत्वे नोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगो नास्ति । स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सम्बन्धा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विवक्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात्समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सञ्चक्ष्येति । वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जने प्रतिषेध इति ल्यबादेशाभावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति

ति । तद्यदा अप्राधान्ये ऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति * । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क्व । वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति । न वा ऽपायस्याविवक्षितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः । किं तर्हि सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । वृक्षात्पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति । अयं तर्हि दोषः । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमि-

---

विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणे ऽपि पुत्रसद्भावात् । पन्था हीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः । न वापायस्येति । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्थे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । शब्देनासमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रय इति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा भूवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते । करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया

ति। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः *। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति । सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः *। सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात्। पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम्। कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः *। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः *। द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो ऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया-

---

निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा ऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति। करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम्। कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः। सिद्धं त्विति । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः। सम्भवनक्रियामिति। ग्रहणक्रियामित्यर्थः। धारणक्रियामिति। स्थिरत्वादाक्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः। एधाः पक्ष्यन्तीति। भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षः। कर्त्रा हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते। नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव। न त्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्या-

करणस्य पाकः *। एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् । उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया *। उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । यस्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् *। यन्नत्समाने उद्यमने निपतने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदने ऽविशेषः स्यात् । यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनत्तीति असितृणयोश्छेदने न तस्य विशेषः स्याद् यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत । अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः *। अपादानानीनां तु कर्तृत्वस्या ऽप्रसिद्धिः । यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथा ऽपादानादीनां निदर्श्यते । न वा स्वतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा *। न वा एष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते । बलाहको वि-

पारं पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या । यस्तन्न तृणेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति । न तथेति । नह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगोस्ति । बलाहकादिति । सरणाङ्गे विद्योतने द्युदिर्वर्तते पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यङ्गे द्योतने ऽत्र द्युतिर्वर्तते । बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः । बलाहक

द्योततइति । किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपदानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च । तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येव । यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति। क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र चासौ स्वतन्त्रा । एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने

इति । विद्यतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राममागच्छतीत्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवगमायाःप्रयोगाभावः । एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्त्वापादानसम्प्रदानव्यापारविवक्षा न वर्तते । वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डीमिति । परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः। सत्यमेतत्। पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा एवमर्थमिति । प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात् । किं

स्थाली स्वतन्त्रा । कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा । ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति । ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति । नहि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा गार्ग्यो देवदत्त इति । नहि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् । एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते

पुनः प्रधानमिति । सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यान्न कस्यचित्प्राधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः । उभौ चान्योन्यविशेषकाविति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वं न प्रकल्पते इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां त्वयमस्यामिममस्माज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति । स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां

तस्या निर्वर्तकं कारकम् । अथ वा यावद् ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् । कारके ॥ ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति

विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा धनुषा विध्यतीति विनापायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । असिश्छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वम् । तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षावशाद्द्विधावतिष्ठते । कर्तृत्वेन करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या लोक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्मादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृत्वेति । निर्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम् । निर्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् । ध्रुवमपाये । ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः । शकटेनेति । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति । करणसंज्ञेति । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु कंसपात्री साधनमेवागमने न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कथमारम्भ उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा । चङ्क्रम्यमाणोऽधीष्वात्र जपं चङ्क्रमणं कुरु । तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद्भेदः प्रतीयत इति । तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनम् । अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया ऽधिकरणसंज्ञा । इदमस्येति । अस्यना-

कुड्यस्य पिण्डः पततीति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्बीभत्सते । विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते । प्रमाद । धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति । इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखो ऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तते इति । धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति । इह य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किं चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका

पाय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोके ऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । जुगुप्सेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः । कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नटस्य शृणोतीति । सांकाश्यकेभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । साधकतमं करणमिति तमग्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रया ऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माज्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमव-

अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽध्रुवत्वात् *। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते। रथात्प्रवीतात्पतितः। अश्वात्त्रस्तात्पतितः। सार्थाद्गच्छतो हीन इति। किं कारणम्। अध्रुवत्वात्। न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्। नात्राध्रौव्यं विवक्षितम्। किं तर्हि। ध्रौव्यम्। इह तावदश्वात्त्रस्तात्पतित इति यत्तदश्वे ऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। रथात्प्रवीतात्पतित इति यद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन्

गतवान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। त्रिविधं चेदमपादानम्। निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति। तत्र निर्दिष्टविषयम्। यत्र धातुना ऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति। उपात्तविषयम्। यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह। यथा बलाहकाद्विद्योतत इति। निःसरणाङ्गे द्योतने द्युतिर्वर्तते। यथा कुसूलात्पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते। अपेक्षितक्रियम्। यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते। यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। गतियुक्तेष्विति। अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते। अश्वात्त्रस्तादिति। त्रासपूर्वके परिस्पन्दे ऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्तते त्रस्तश्चाश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति। न वेति। अयमर्थः। ध्रुवमेकरूपमुच्यते। तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते। न त्वनवच्छिन्नम्। ततो ऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते। देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम्। देवदत्तस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम्। अथ वाश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः। तथा हि। कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः। स च श्रुतिप्रापित उच्यते। पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धस्तत्राश्वात्पतित इति संबन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम्। पश्चात्त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्ये ऽन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते। विशेषणस्यासत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः। सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन। अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं यद्यपि त्रासापेक्षे ऽध्रुवत्वं पातं प्रति ध्रुवत्वात्। यथोक्तं प्राक्। आशुगामित्वमिति। अयमर्थः। व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षया ऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम्। जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यत्राध्रौव्यम्।

रथ इति तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभावः तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेतेत्यन्तं गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितस्त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न वा ऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥२५॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति । इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते

ध्रुवगामित्वशब्देनैकार्थसमवायात्साहचर्याद्भ्रष्टत्वमेवोक्तम् । यद्यपीति । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः । अत्रापीति । मरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्तृकपातं पूर्वीकृत्य । ध्रुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्तमपि मरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । अल्पत्वाल्लोम्नां यत्कार्याकरणादेवमुच्यते । असतश्चेति । निदर्शनार्थमिदमुच्यते । यथा ऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्र कस्य कर्तृत्वविवक्षापरस्यापादानत्वविवक्षा । यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदा ऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् । भीत्रार्थानाम् । कथमिति । भयमाकुलीभावः त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्यो ऽपाय इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्रापायो ऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्क-

तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । इह चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । भीत्रार्थानाम् ॥ पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमध्ययनात्पराजयत इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥२७॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति । इह कूपादन्धं वारयतीति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य

फलस्य वधबन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते। वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनाचापादानसंज्ञा न प्राप्नोति, चोराणामनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । पराजे । पराजिः क्वचिदभिभवे वर्तते।यथा शत्रून्पराजयते इति।इह त्वसोढग्रहणाद्ग्लानिभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते इसति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः। अत्र चार्थेऽकर्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तनात् । वारणार्थानाम्। किमुदाहरणमिति। अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः। भवेद्यस्येति। यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थः। अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते। यस्य त्विति। यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न तईप्सिताः। तस्यापीति। ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः। तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मा नशन्नेते इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति।माषा एवेति।एवकारो भिन्नक्रमः।ईप्सिता एवेत्यर्थः। कूपादिति। अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति

कूप ईप्सितः । कस्तर्हि । अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति । अथ वा यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सा एवं कूपे ऽपि । इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके ऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितेप्सितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्*। वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशे ऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम्॥अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति॥२८॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादन्त-

---

प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्यर्थः । अथ वेति । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपादनिवार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्ततेपादानसंज्ञा । अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा तदाह । अन्यत्रापश्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति । इहाग्नेरिति । कर्मसंज्ञात्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्यो ऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अग्नावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तच्च कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः । ईप्सितेप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषषष्ठ्या चात्र समासः । अन्यथा क्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति

र्धत्तइति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ आख्यातोपयोगे॥२९॥उपयोगइति किमर्थम् । नटस्य शृणोति ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोगइत्यप्युच्यमाने ऽत्र प्राप्नोति । एषोपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगः । यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामः ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति । एवं तर्ह्युपयोगइत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीयः । यो ग्रन्थार्थयोः । अथ वा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते यएते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति । किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः*। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम्*। यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिगणनं

प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यतएव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः । आख्यातोपयोगे । उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोगइति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद् ग्रहणं स उपयोगः । अथ वेति । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्या-

तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीतइति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्तइति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥ भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ अयमपि योगः शक्यो

पक्रमणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभावाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । संततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अथ वेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम् । वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । क्वचिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति । जनिकर्तुः । अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्यो ऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यतइति नास्ति कार्यस्यापक्रमः । सांख्यदर्शनेप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्त्यपक्रमः । यदीति । यद्यतोपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः । संततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा शिलादीर्घविभागो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथ वेति । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु सतो जन्मायोगादसतश्च कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायतइति प्रयोगः । नैष दोषः । बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् । भुवः प्र । सन्ततत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भा-

ऽवक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥३२॥कर्मग्रहणं किमर्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते । अथ यंसग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयतएव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यंसग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यादुपाध्यायाय गामदादुपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिप्रग्रहणे पुनः

दित्यर्थः । अथ वेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवापामिति भावः । कर्मणायम् । कर्मग्रहणमिति । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गोदानक्रियया करणभूतया ऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यतइति प्रश्नः । अभिप्रयतएवेति । श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव निराकाङ्क्षत्वे ऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयतइति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात् । तथा च सार्थोऽद्दीयतइत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यतइति । आकृष्यतइत्यर्थः । अथेति । कर्मणायमेति गच्छति प्राप्नोति संबन्धा-

क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते इति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । सन्दर्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रियया ऽध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति । स बुद्ध्या तावत्कं चिदर्थं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसायआरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः ।

तीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः । आभिमुख्यइति । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयतइत्यर्थः । ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यतइति भाष्यकारस्याभिप्रायः । श्राद्धायेति । श्राद्धं निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेतइति । पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । न सिद्ध्यतीति । क्रियान्तरानुपादानादिति भावः । कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यतइति भावः । क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश्य पिण्डीमित्यादाविवान्वेत्यर्थः । यदा तु संदर्शनादयो धात्वर्थाभेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयतइति प्रयोगस्यासंकरः । कर्मणः करणसंज्ञेति । एतच्छन्दोविषयम् ।

एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्रायोपह्रियतइति ॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥३७॥ किमत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः । किं चातः । यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ नानार्थाः । कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि नानार्थाः । कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति । न वाऽकुपितो द्रुह्यति । न वाकुपित

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजतइति । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः । केचित्त्वन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यज्ञायि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते न शूद्राय मतिं दद्यादिति । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति । क्रुधद्रुह । किमतइति । ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोधो रोषः । द्रोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविध्वंसनम् । कुपाविति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः । तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति । परैर्दृश्यमानां न सहतइत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः । नह्यकुपितः क्रुध्यतीति । ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात्कथं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि प्रथमामनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः । न वा कुपितो द्रुह्यतीति । यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाद्यं प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । भार्यामीर्ष्यतीति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान्द्वेष्टीत्यत्र संप्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वर्तते यथौषधं द्वेष्टीति । साधक । तमग्रहणमिति । कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति

ईर्ष्यति । न चाकुपितो ऽसूयति॥साधकतमं करणम्॥४२॥ तमग्रहणं किमर्थम् । न साधकं करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति । पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च । इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा, लोकेऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति । न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति । तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपाय-

---

प्रश्नः । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् । नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कं चिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति। अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयत्वाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति । कन्यादानार्थम् । न चानभिरूप इति । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः । तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः । नैष दोषः । प्रत्ययानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्र-

माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । उपान्वध्याङ्वसः ॥४८॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः*। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसतीति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्ह्यनुपसर्गस्य । ग्रामेऽसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥ कर्तुरीप्सिततमं

तीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र तमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । सांकाश्यकेभ्य इति बुद्धिकल्पितोऽपायो न तु मुख्यः । यत्र कृत्स्न इति । सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् । यद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं यथा स्थाल्या पच्यत इति । कारकान्तरापेक्षश्च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् । उपान्व । वसेरश्यर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची व्यधिकरणे षष्ठी । अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथ वा शीङोऽर्थः श्यर्थः नश्यर्थोऽश्यर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीङ् वर्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यस्यार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनास्यान्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना

कर्म ॥४९॥ तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति । इहोच्यते । ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति । अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचिस्तण्डुलानप-

---

तु बहिरङ्ग इत्यर्थः । कर्तुरीप्सित । तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिद्धा ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः । माणवक इति । विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । परत्वात् । अग्नावपीति । अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसद्भावात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतत् । न तु निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः । इहेति । लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रे चोदाह्रियमाणत्वात् । द्रव्यान्तरमिति । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्योदनस्य विक्लेदनान्तरकरणात् । ओदनार्था इति । गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलान्पचतीत्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते । अथेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदनवचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद् द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । द्व्यर्थः पचिरिति । विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते । तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं त-

चन्नोदनं निर्वर्तयतीति। इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति। इह कश्चित्कं चिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति । सआमन्त्र्यमाणश्चाहप्रभूतंभुक्तमस्माभिरिति।श्चामन्त्र्यमाणश्चाहदधिखलुभविष्यति।पयःखलुभविष्यति। आमन्त्र्यमाण आह। दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति। अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धि तस्येप्सिततमं भवति । तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् *। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न वोभयेप्सित-

---

ण्डुलानां कर्मत्वम्। प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य । द्व्यर्थश्चैवेति । तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः । सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते। इह कश्चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति।तस्याप्योदनइति। दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः। न तु गुणेष्विति। गुणेषूपकारकेषु केवलेषु नास्यादरः किं तर्हि तत्संस्कृतओदनइत्यर्थः। मृदुविशद इति । मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः। यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत्। विशदमात्रादरे सिकता अपि। ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम्। विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निर्वृत्तं क्रियया ऽनाधेयविकारं क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत्क्रियासंबन्धात्। प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्था क्रिया निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम्। अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः। गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गु-

त्वात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कं चिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मया आहृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् । यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥५०॥ किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् । विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भवति सोन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति । यत्तर्ह्यन्यत्करिष्या-

---

डस्योपादानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् । न वेति । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः । ये त्वेतइति । ते हि यां कां चित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मया ऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजकाकाङ्क्षापेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहरणे ऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते । तथायुक्तम् । कस्य च नामेति । विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि

मीत्स्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामान्तरमयं गच्छन् चोरान्पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टकान्मृद्नातीति । इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा आरभ्यते ऽनीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथम् । ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति । किं तर्हि पर्युदासो ऽयम् । यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैवेदमीप्सितादन्यच्चैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

अकथितं च ॥५१॥ केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभि-

प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते । विषभक्षणमपीति । यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः । चोरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तुमनिष्टतमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेण सिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते । ईप्सितस्यापीति । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । यथा ऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः । अकथितं च । केनेति । किं साधारण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादानादिभिरिति।कर्तरि करणे वा ऽत्र तृतीया । भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यत इति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह कारक इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वे ऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनो ऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽभ्याश्रित इति दर्शितम् । रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदाहरणमिति । नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवा ऽपादानादिभिः सर्वस्य

क्षिचिन्तामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ १ ॥ दुहि । गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिता ऽत्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । दुहि । याचि । इदं तर्हि पौरवं गां याचतइति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । न याचनादेवापायो भवति याचितोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । याचि । रुधि । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि । प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति

विषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवं मत्वा पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यतइत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिद्ध्यति । अपूर्वविधाविति । पूर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति । ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यतइत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः । क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः । गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धम् । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यतइति प्रतीतिः । नैवमिह । निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् । गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप उपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनाद्घटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति । कथितानेति । गोः पय आदत्तइत्यर्थावगमात् । पौरवं गामिति । पौरवेण गां दिदापयिषतइत्यर्थः प्रतीयते गोरीप्सिततमत्वं न पौरवस्य । कथितानेति । पौरवाद्गां जिघृक्षतइत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति । याचितापि याचनकाले नाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः । अन्ववरुणद्धीति । गौर्व्रजं प्रविशति गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति । गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति । आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकमित्यर्थः ।

पृष्टो ऽसौ यद्याचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते । प्रच्छि । भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । भिक्षि । चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । अविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । अविशासिगुणेन यत्सचते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मं, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा । तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते माणवकं पन्थानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षते इति । अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो भवन्त्याहो स्विदकथिते । कथिते लादयः । कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या । कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे । कथिते लादयश्चेत्स्युः

कथितेति । माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षतीति सम्प्रत्ययात् । न प्रश्नादेवेति । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः । भिक्षिर्याचिवद्द्रष्टव्यः । अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति । वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थावसायात् । पुत्रमिति । पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कथितेति । धर्मस्य वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् । अथेति । सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्यावयितुमाह । इहासङ्कीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद्गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्यादावपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथित इति । प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्या-

षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या। दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवस्य कम्बल इति। कथम्। अकारकं ह्यकथितात्। अकारकं ह्येतद्भवति। किं कारणम्। अकथितत्वात्। कारकं चेत्तु ना कथा। अथ कारकं नाकथितम्। अथ कारके सति का कर्तव्या। कारकं चेद्विजानीयाद्यांयां मन्येत सा भवेत्। कारकं चेद्विजानीयाद्यांयां प्राप्नोति सासा कर्तव्या। दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवात्कम्बल इति। कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे। कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति। किमिदं त्वविधिरिति। तव विधिस्त्वविधिः। त्वमतिः। किमिदं त्वमतिरिति। तव मतिस्त्वमतिरिति। नैवमन्ये मन्यन्ते। कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते। गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे।

व्यवात्। अथ वाऽपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वाभावादभिधानामसम्भवमेवेति यद्वक्ष्यति षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति। अकारकमिति। अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः। अथ कारक इति। यदा विशेषाश्रयणाऽस्ति सामान्यमित्यर्थः। यांयामिति। उद्देश एव वीप्सा प्रतिपत्तेति मा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता। दुह्यते गोरिति। अपादानं गौः। याच्यते पौरवादिति। ननूदाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम्। अत्रोच्यते। न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते। तथाहि। याच्यते पौरवात्कम्बल इत्यस्य पौरवात्कम्बल आदित्स्यत इत्यर्थः। ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र सम्भवः। कथित इति। प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति। तव विधिस्तव मतिरिति। अस्वपदेन विग्रहः। त्वशब्दस्त्वन्यवाची। यथोतत्वः पश्यन्निति पस्पशायामुक्तम्। युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम्। इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति। गुणकर्मणीति। लादयो लकृत्यक्तखलर्थाः। गौर्दुह्यते पयः। गौर्दोग्धव्या पयः। गौर्दुग्धा पयः। गौः सुदोहा पयः। अनेन दुह्यादयः सर्व एवोदाहरणानीति दर्शितम्। तत्र सत्यप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्र-

गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णाविति । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥ ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् । अपर आह । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥ प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ।

विवक्षैव तु गोस्तदानेन कर्मता । अपादानादिविशेषैर्निर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति । यतश्च पयोर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावो ऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयसस्त्वविवक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वम् । यथोक्तमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति । पयोविवक्षायां च प्राधान्येप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्मादृब्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः । गोर्दुह्यिना पयसस्तु प्राक् तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति । गोर्दुह्यते पय इति । यदा तु पयोविशेषणत्वेन गोविवक्षा तदा षष्ठी गोः पयो दोग्धीति । माणवकाय धर्मं ब्रूत इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर इति । उत्तरसूत्रे प्ययमेव विधिरित्यर्थः । बोध्यते माणवकं धर्मः श्राव्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वान् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः । ध्रुवेति । अगुणे प्रधानकर्मणि । ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया ध्रुवयुक्तया ऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवावस्थिता न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठो ऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते । तेन मासमास्यते देवदत्तः शाय्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यत्रापि । अनल्पमतेरिति । मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवायं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह । अपर इति । अजा नीयत इति । अजायाः प्राधान्यात्वेतुश्च तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव

अप्रधाने दुहादीनाम् । अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः । लादयो भवन्तीति । गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन । के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः । नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥१॥ अजां नयति ग्रामं भारं वहति ग्रामं भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामं यापयति देवदत्तं ग्रामम् । सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः । सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्राजा कर्म अन्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति । अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् । अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत् ।

लादयः । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । कर्तुःसतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । गतिबुद्धीत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि । प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम् । माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम् । तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति वदन्त्याचार्याः । दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति । के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् । तथैव चेति । चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्त इत्याहुः । शतं जयति देवदत्तम् । शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । अन्यस्याश्रूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथ वा कर्मशब्दे कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । विभाषा गुण इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम् । नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं

अजा नीयते ग्राममिति । परसाधनउत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मासं स्वपिति । भाव । गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति । अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति । देशश्चाकर्मकाणाम् । कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरून्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति । विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः । किमिदं कल्मेति ।

प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते । परसाधनइति । नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयति कर्मैवाभिधानीयम् । ग्रहणस्य त्वज कर्म न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नेष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वा चासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादि नियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्वगत्यन्ता इति पठन्ति । तत्रायमर्थः । गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः । कर्मसंज्ञा हीति । ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया । गोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । आसितो मासः । स्वासो मासः । एवं शय्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यम् । यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम् । तथाहि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । माससासनेन व्याप्नोतीति । तथा च वक्ष्यति । प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् । देशश्चेति । संस्तायविशेषः कुरुपञ्चालादिर्देश इह गृह्यतइति भाष्यउदाहरणाद्विज्ञायते । इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं ह्यथमितरच्चेति पूर्वं त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विप-

अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते किं तर्हि द्वितीयैव । यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायते ऽन्यद्धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी । तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोस्ति ॥ एतेन कर्मसंज्ञा सिद्धा भवत्यकथितेन । तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः । यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्तस्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन । अथेह कथं भवितव्यं नेता-

---

रीतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्मेति भवति । अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थ । नवेति । लकृत्यक्तखलर्थानामविधानात् प्रधानकर्मण्यभिधेयइति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात्तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च परस्ताद्दूषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति । यस्मिंस्त्विति । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायते तत्कर्मकल्म । धात्वर्थयोगेति । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयःप्रभृतितेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यत इति । प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति । इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात् पृथक्कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्मसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः । धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । क्वचित्तु पाठः धातोर्निवृत्तिरिति । तत्रायमर्थः । धातोः करोते रेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेपि कृते कर्मकल्मशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांसुरपांसुलशब्दयोः तत्र किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः । एतेनेति । अकथितं कर्मेत्येवास्तु माभूत्पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषये ऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यतइति प्रश्नार्थः । यत्त्विति । यवेभ्यो गा वारयतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धम् । तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्तस्यानेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिवार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभावं दर्शयति ।

श्वस्य स्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति । उभयथा गोणिकापुत्रः ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ॥५२॥शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मेति । कश्चात्र विशेषः । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः * । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ह्वयत्यादयः । ह्वयति क्रन्दति शब्दायते । ह्वयति देवदत्तः । ह्वाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियात्वात् * । शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्या-

---

अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेनसूत्रेणेत्यर्थः । अथेहेति । प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनित्युक्तम् । तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न । यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यस्तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणेन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते विरोधाभावाद् भाष्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद्गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥°गतिबुद्धि ॥ कथमिति । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा कर्तरि कर्मव्यतिहार इति क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति । ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति । ह्वयत्यादीनामिति । ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः । ह्वयति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणोभावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । शब्दं करोतीति शब्दवैरेति क्यङ् । शब्दलक्षणस्याच कर्मणोऽभावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभतइत्येतौ यद्यप्युपल-

दयः । शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् । विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियत्वात् । अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं * । कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभाषते । जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् । आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् । दृशेः सर्वत्र * । दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः * । आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः । आदयति देवदत्तेन । अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसा-

---

ब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिद्ध्यति न तु क्रियाग्रहणादित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सीद्ध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पत्यादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिद्ध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे । पुत्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृशेः सर्वत्रेति । यदि क्रियागृहणमथसाधनगृहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः । पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिद्ध्यति । तत्र साधनकर्मगृहणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मगृहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः । दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव गृहणं सिद्ध्यति । आदिखादीति । अदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि वहेरनियन्तृकर्तृकस्येत्यभि-

नकार्यमर्देर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते । कृतो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । इदमेषां जग्धम् । खादि । खादति देवदत्तः खादयति देवदत्तेन । नी । नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्य * । वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् । वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य * । भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तः भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तेन । अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः भक्षयति बलीवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् * । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः मासमासयति देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तम् । सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

धानाय वहेरुपक्षेपः । परस्मैपदमिति । निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति । नियन्ता सारथिः भक्षेरिति । अणिकर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाद्बुराद्दिण्यन्तोप्यण्यन्त एवेति प्राप्तिः । भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानां प्ररोहावस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति । तदवस्थायां कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गं भक्षणेन भक्षिर्वर्तते । कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्धं त्विति । तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाव्याहतं कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ

अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः तएवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति ॥ हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥१३॥ हृक्रोर्वावचने ऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् * । हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते भृत्यान् राजा । कथं चात्रात्मनेपदम् । एकस्य णेरणाविति अपरस्य णिचश्चेति ॥

कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः । अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात्तएवैतइति तत्स्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्यएवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । द्रव्यएव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः । अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ वेति । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिद्धं तं न बहिरङ्गं कालादिकर्म । तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा इति । सूत्रं चेदं नियमार्थमिति आकडारसूत्रउक्तं तत एवावधार्यम् । हृक्रोः ॥ उभयत्र विभाषेयमिति नवेति विभाषेत्यत्रोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । अभिवादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्रा

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः । तन्तुवाये प्राप्नोति । नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा । आस्तीर्णं तन्त्रं प्रोतं तन्त्रमिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते । तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् *। स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् *। न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । योहि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्व-

---

मौ पक्षे निवर्त्यन्ते ॥ स्वतन्त्रःकर्ता॥ किं यस्येति। तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवायइति । यद्यपि तन्तुवायो वयति भुङ्क्त इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणोधीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितानइति । वितन्यतइति वितानम् । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य चित् स्वातन्त्र्यं तथा कारकसूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो ऽगुणभावेनोच्यते स एवासौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । प्रयोज्यइत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति । तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियो-

त्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्व-
तन्त्रः* । न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्व-
तन्त्रोसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता
वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकम् ।
प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति ।
कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोसौ न क-
रोति स्वतन्त्रोसौ भवतीति ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥५५॥
प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः* । प्रैषे ऽस्व-
तन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति । स्व-
तन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वत-
न्त्रं प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सि-
द्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्ध-

गादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सन्निधानादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यात्तदा वासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । शक्यं तावदिति । उपसंख्यानमथाप्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनात् किन्नोपसंख्यानमारभ्यते । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्रः स त्वकुर्वन्नित्येतत् प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित्परोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थादर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः । तत्प्रयोजकः । प्रैष इति । ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते । प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात् । प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिज् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणानिवृत्त्यर्थमिति केचित् । अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्वयुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समा-

मिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम्* । यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्यः अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतत्स्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यविशिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥५६॥ किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते । रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् । रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूदिति । शकिणमुल्कमुलावीश्वरेतोसुन्कसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदयं कृन्मेजन्त इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति । कृन्मेजन्तः परोपि सः । परोप्येतस्मात्कृन्मे-

---

श्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । हेतुमति चेत्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यः प्रयोज्योपीत्यर्थः । इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरात् । किमर्थमिति । प्रागीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः । वीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक् स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदयमिति । सकसंप्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्ग्रासिद्ध्यत इत्यर्थः । परोपीति । कृत्यार्थे तवैकेनित्यादिरेजन्तः णमुलादिश्च मान्तो ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य । यत्तर्हीति । व्याप्तावाश्रीयमा-

जन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । समासेष्वव्ययीभावः । समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यादव्ययीभावएव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्यइति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके आ वनान्ताद् आ उदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोनुव्रजन्ति । लौकिकं चातिवर्तते । द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्* । प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन् । ताः मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रि-

---

ज्ञायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा सिद्धैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्याद् न तु व्याख्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः । एवं तर्हीति । लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा कपिञ्जलानालभेतेति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति चतुर्थादिषु निषेधावताराच्चत्रय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्ब्राह्मिन्यायाश्रयः स्यात् । न लोकाव्ययेत्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ निपात एकाजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणावधिनिर्देशस्सोच्यते । निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रियायोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाणइति । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनः

यते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचन यावता अनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्तइति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥५७॥ अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्यमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहो स्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः । यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोयं संघातः

श्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते। परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति। चादयोऽसत्वे इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात्। तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते। तेनायमर्थः। प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः। केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः। अवयवसंज्ञा इति। विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः। चादयोऽसत्त्वे। अयमिति। अर्थद्वयेपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलब्धात्प्रश्नः। तत्र सोऽदस्त्वस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते। एवं च कृत्वेति। यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात्। पशुर्वै पुरुष इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात्। चाद्यनुकरणानां चः पठितो ह्रियंस्मादर्थ इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते। द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धरूपं वस्त्वभिधीयते। तदुक्तम्। वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः। विप्र इति। विप्रातीति विप्रः। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद् द्रव्यात्

द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्य प्रतिषेधः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे ॥५८॥ प्रादय इति योगविभागः * । प्रादय इति योगविभागः । कर्तव्यः । प्रादयो ऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोगइति । किमर्थो योगविभागः । निपातसंज्ञार्थः * । निपातसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः * । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् * । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्दत्तो मरुत्तः । अच उप-

---

क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते । प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाभिमतैः । सामान्यमिति । सारूप्यम् । तदन्तविधिनेति । ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात् । ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यात् । प्रादयः । यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रिया इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते । एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोगएव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सुः पूजायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता । मरुद्दत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्रएवोपसर्ग-

सर्गादिति तत्वं यथा स्यात् । अच्छब्दस्योपसंख्यानम् *। अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अद्धा ॥ गतिश्च ॥६०॥ कारिकाशब्दस्य * । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य । पुनश्चनसौ छन्दसि * । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो रथः । उशिग्दूतश्चनो हित इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम्* । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं षत्वणत्वे* । षत्वम् । विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति षत्वं मा भूत् । णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति णत्वं मा भूत् । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् * । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादृति धाताविति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् ।

संस्यते । अनभिधानाद्धि किंचिच्च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेपि तत्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तवर्गव्यवायेपि णत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्वएवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो निपात्यते तत्पूर्वमरुद्ग्रामिति । अच्छब्दस्येति । तेन भिदादिषु अद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति । गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियाग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्क्रियाप्रत्यर्थग्रहणात् । पुनश्चनसाविति । ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इति धेशब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्समासः । स्वरस्तु प्रहृष्टादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनो हित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासत्त्यैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादना-

प्रर्षभं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्छक इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति । वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति । वद्विधि । यदुद्वतो निवतो यासि वप्सन् । वद्विधिः । नस्भाव । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नस्भाव । अवीत्व । प्रेपं परेपम् । अवीत्व । स्वाङ्गादिस्वर । प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर । णत्व । प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्रणो राजा प्रणो वृत्रहा । उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति । वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् * । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाण्याद्भविष्यन्ति । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु * । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति । न सु-दुर्भ्यां केवलाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यासएव । तत्व । सुदत्तम् । अच उपसर्गादिति तत्वं मा भूदिति । षत्व । सुसिक्तं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्वं मा भूदिति । सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यासएव । णत्व । दुर्नयं दुर्नीतमिति । उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति ॥ ऊ-

र्थम् । वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् । प्रर्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते । उद्गत इति । क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभाव. । अनवकाशा इति । येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा तं संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः । क्रियत इति । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनातिसुलभमित्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येव । क्रियत इति । पूजा-

यादिच्विडाचश्च ॥६१॥ कृभ्वस्तियोगइति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत् । ऊरीपक्त्वा । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोगइत्यनुवर्तते । न चान्यया क्रिययोर्यादिच्विडाचां योगोस्ति ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥६२॥ कथमिदं विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोरिति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्य-

---

यामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव । ऊर्यादि । ऊरीपक्त्वेति । प्रयोगापर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् । न चान्ययेति । च्विडाचौ तावत् कृभ्वस्तियोगएव विहितौ ऊर्यादयोपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनुक । कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिद्ध्येत् । इतिखाट्कृत्येत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रौषडिति । श्रौषट्शब्द इतिपरो न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः । ननु व्यवहितेपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधानएवास्य मुख्या वृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरङ्गत्वमसमोक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । खाट्कृत्येति निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ।

नुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः *। अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यते । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥ आदरानादरयोः सदसती ॥६३॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे ऽनादरे सद् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना भविष्यति । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञा ऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । न आदरे ऽनादरइति । नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे

इदं तावदिति । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति । अनितिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति । ख्वाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इतिख्वाट्कृत्येतिप्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन ख्वाडितिकृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् । आदरा । कथमसत्कृत्येति । यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सतिशिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञा ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृतविशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः । न आदर इति । अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति । ततश्चानादरपक्षेऽपि न यत्साध्यं तदन्यथापि सिद्ध्यतीत्येवंपरमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति । गुरुमसत्कृत्ये

पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥६५॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् * । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् । अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास । अन्तर्हत्य । णत्वम् । अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गाः ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥७४॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् *। साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तम् * । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणंकृत्य । तत्र च च्विप्रतिषेधः * । तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात् *। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा

त्यादौ स्यात् पार्श्वखण्डनमसत्कृत्य त्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः । बहुव्रीहिरिति । स चात्यन्ताभावेपि प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति । असतस्त्विति । आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् । अन्तरप । अन्तःशब्दस्येति । अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् । अन्तर्हण्यादिति। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । तथैवायमं चेति न वक्तव्यम् । अत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिध्यति । साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्ये-

पूर्वेण नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं तद्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणंशब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणंशब्द आदेशो भवति न किं चिद्दुष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥ ते प्राग्धातोः ॥८०॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः * । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । छन्दसि परव्यवहितवचनं च * । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सि-

ति । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्द्यमिति । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम् । लवणं कृत्वा लवणं कृत्य लवणीकृत्येति । ते प्राग्धातोः । किमिदमिति । नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा तदृत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः पराम्रष्यन्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात् । अनुकरणस्येति । अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञानियमे सिद्धमिति अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति । परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणार्थं तु प्रयोगस्येत्यर्थः ।

द्धम् *। संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् * । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् *। उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभं कूलमुद्रुजमृषभं कूलमुद्वहम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् । यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्करणे एतत्प्रयोजनं खितीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुब-

---

चस्त्विति । लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गावीति तत्रासाधुपरिहाराय साध्वनुशासनं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्णएव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यतएव । उपसर्जनसन्निपातइति । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं कूलमुद्रुजउत्कूलं रुज इत्येवं यो भ्राम्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटं कराणीति।सुखेन कटाः क्रियन्तइति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति खल् । तत्रास्मान्नियमात्कटं सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । शास्त्रे ण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव

न्थं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषभं कूलमुद्रुजमृषभं कूलमुद्वहम् । नैष दोषः । नैष उदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥८३॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति । के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रव-

---

प्रयुज्यत इत्यर्थः । ञित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यथा सावकाशत्वाद्बाधेऽपि न काचित्क्षतिः । स्यादेवेति । कटं सुकरणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयाः । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निष्पत्तिर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसंनिधौ प्रतीयते । तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्संनिधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचकः । कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसंनिधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा । क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति । तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते । आहुरित्यस्यापि द्योतयन्ती-

चनीयाः ॥ अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते । प्रादेशं विपरिलिखतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखिं प्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न वृषिं प्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् * । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति । हेत्वर्थं तु वचनम् * । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् ।

त्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा सुः पूजायामिति षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था । अनुर्ल । किमर्थमिति । लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति । निपातत्वादाद्युदात्तोऽत्रानुरिष्यते । नात्र वेरिति । नहि प्रादेशो लिख्यते । किं तर्हीति । धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्स्यतीति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये या निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यतइति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षणइति । सूत्रानुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम् । प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः

हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते । न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति । अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्तइत्येव । न सिद्ध्यति । परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥ आङ्मर्यादावचने ॥८९॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आकुमारं यशः पाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-

---

कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति । येन पुनः पुनरिति । पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अथेदानीमिति । येनोक्तं स तर्हि तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति । हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते । आङ् मर्या । अयच मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशादर्शनाद् विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति ।

म् । मर्यादावचनइत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥९०॥ कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति ॥ अधिपरी अनर्थकौ ॥९३॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः । अनर्थकौ चेमौ । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । कुतः पर्यागम्यतइति । सिद्धं तु पञ्चम्यपादानइत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्येव । यत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे स-

---

आकुमारमिति । कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचनइत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत । लक्षणेत्थम् । कस्येति । किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेतवः । किमर्थमिति । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र कर्मत्वाद् द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि नोपयुज्यतइति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीति । अकर्मकत्वाद् द्युतेः कर्मणि द्वितीया नास्ति ।

ति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकाविस्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति । यथा शङ्खे पयः । यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमु-

अधिपरी । किमर्थमिति । अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन सार्ह-चर्यात्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानात् अपादानसद्भावे चाधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथ वेति । पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थे ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योर्थो ऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तामिति । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । द्योतयत इत्यर्थः । तदविशिष्टमिति । तत् क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शङ्खे न्यस्तं क्षीरं शौक्ल्येनाभिन्नं शङ्खादित्यर्थः । यद्येवमिति । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते न तु वृक्षस्तरुः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ द्वाविति । अपूपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयो ऽन्य एव । अन्यश्च यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् । अपिः पदार्थ । इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रव-

ष्वर्थेषु ॥९६॥ इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । नैष दोषः । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति । अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । बिन्दुः । बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥ अधिरीश्वरे ॥९७॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् *। किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । अप्रथमानुपपत्तिस्तु । स्ववचनात् सिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मवचनीयसंज्ञो भवतीति

चनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिः शब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । इतरो भवत्यवात्रापेः संज्ञेत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपिपदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः । तदयमर्थः । स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवे । अत एवात्रयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथ वेति । बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयो ऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः । बिन्दोस्तर्हीति । ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति । न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । अत्राहुः । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिश्च प्रथमा । सर्वत्रैव वाक्ये ऽवश्यभाव्यं क्रिययान्ततः सत्तया । तत्र बिन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारको ऽपिशब्देन । अधि । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् ।

वक्तव्यम् ॥ लः परस्मैपदम् ॥९९॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् *। लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा बाधनम् *। इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः । सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य *। यदयं सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधतइति ॥ तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥१०१॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् *। प्रथमम-

---

कर्तृनिर्देशश्चे दिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात् । पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयया बाधितत्वात् । स्ववचनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समासः । ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वासमादिक्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनः प्रथमैव भवति । लः परस्मैपदम् । लः इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेशइति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृक्वसोः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्क्षु बाधेरन्नित्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोत्र बाध्यतइति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणेऽनयोः संज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति। अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् । तिङस्त्रीणि । तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तत्र इति वैषम्याद्यथासं-

ध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च *। आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् *। यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैकस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोमत्तश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथम-

---

स्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य का चित्संज्ञेत्येतावल्लभ्येत न तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणि त्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति । आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रश्नः । प्रथममध्यम-

मध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति । उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा । बहुशक्ति किटकं बहूनि शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि । यदप्युच्यते क्रियमाणेप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयतइति ॥ विभक्तिश्च ॥१०४॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते । अष्टन आ विभक्ताविन्त्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्ततइति । ननु चोक्तमष्टन आ विभक्ताविन्त्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्द्वियोरिति ।

प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते । व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति । बहुशक्ति किटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकत इति । यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीत्यर्थः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण । विभक्तिश्च । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः । लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः । त्रीणित्रीणीति । आत्वं न प्राप्नोतीति । नह्यष्टन्शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति ।

ष्यति । अथ वा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्याद् औजसोः पूर्वसवर्ण इति ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥१०७॥ शेषे प्रथमः ॥१०८॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम्*।नियमार्थोयमारम्भः । अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव । अहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः

चिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दो ऽवयवे वर्तिष्यतइति भावः । न चाजादी इति । सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ सुस्वाजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वातिइति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् गाः पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणे ऽस्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते । युष्म । किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीयव्या-

शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणं मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् *। तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन * । यु-

वृत्ते नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न लजादयः । तृजादिर्विधिसामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथमइति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः । नत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदं स एवाशेषस्तत्र माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं त्विति ।

ष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यतइत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभावार्थं तु * । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः । यदाचैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य * । क्रियापृथक्त्वे च

यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह । न वक्तव्यमिति । अस्मदः शेष इति । आवां पचाव इति । तत्रास्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाणस्यास्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदास्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावाद् अस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः । एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थयितुमाह । क्रियापृथक्त्व इति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियापृथक्त्वे न भाव्यं परस्परसाहचर्या-

द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च त्वं चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सो ऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति चेति । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति । यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । तद्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहै इति । यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुतरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोपि दोषो भवति । यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषश्चान्यश्च शेष-

---

व्यभिचारात् । एवं च कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः । इदानीमाचार्य आह । यत्तावदिति । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात् तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अच्चा इति । शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणां सह्वविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियैकशेष इत्यर्थः । नहि शेषश्चान्यश्चेति । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेष-

ग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः । एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति । एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यश्च शेषः न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उपोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी । ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि । एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम् । एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सि-

---

त्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाह । भवेदिति । इतर आह । यदत्रेति । तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह । यथैवेति । एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं तर्हीति । यच्चात्रेति । युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात् । यश्च शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्वं किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । न चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशे-

द्युति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति । त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवतः शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति । युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुतः । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः । अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मदस्मद्वतीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधनइत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्य-

---

षेपि दूषणार्थोयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात् । दोषान्तरमप्याह । त्यदादीनामिति । एतदपरिहार्थं मध्यमार्मा लब्धेच्छोन्यदप्याह । युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह । इहापीति । अतित्वमिति । त्वामतिक्रान्त इति समासः । एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । त्वत्कल्प इति । ईषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्यदेशीय आह । एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोभिधास्यत इति भावः । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति । समानाधिकरण इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः ।

ते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्भवन्यश्चास्मद्भवन्यश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते इति त्वद्भवति मद्भवतीति । आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न वाहीकोनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौर्वाहीकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥१०९॥ परः सन्निकर्षः संहिता चेदद्रुतायामसंहितम् * । परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायाम् । तुल्यः सन्निकर्षः * ।

अथ वेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्व्यामिश्रे ऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेषइति तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्भवतु इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । किं तु भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति वचनाद्वा । परः सं । पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालसद्भावः स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एवं स्थिते चोद्यते । पर इति । द्रु-

तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु । किं कृतस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु *। वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणि भूयस्त्वं तु । यद्येवं, द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् *। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् । उक्तं वा *। किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते इति । अथ वा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् *। शब्दाविरामे प्रतिवर्ण-

---

तायामिव वृत्तावनन्तरोक्तः परः सन्निकर्षः संभवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां चेत्यर्थः । असंहितमिति । संहिताया अभाव इत्यर्थाभावे ऽव्ययीभावः । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । द्रुतमध्यमविलम्बितास्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्वः । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क्व चिद्वृत्तिविशेषे इत्यत्र पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः । मध्यमायामधिकः । विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः मशकस्य मशकेन स तुल्यः परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतो मशकौ तु स्वल्पम् । नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतभेदं मत्वा चोदयति । यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा । शब्दाविरामे प्रतिव-

मवसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञा ऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते । अथ वा अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कश्चात्र साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः । अथ वा ह्रादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ह्रादाविरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसन्निधानादसंहितम् * । ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः पिप्पकः पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा । द्वयोरक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं

र्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति । अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृक्ष इत्यादौ सावकाशामिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सो ऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः । अथ वेति । सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति । अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा । ह्रादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । वर्ग्याणां चेति समुच्चयः । घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् । कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कनो लुम्मनुष्ये इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानमित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ह्रादेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः । आ-

वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुणउपलभ्यते । एकेन तुल्यः सन्निधिः । यथैवैको वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि । अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेत्येतल्लक्षणं क्रियते । पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम् । पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । नहि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् । एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते । नौकारे न गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः । एवं तर्हि, बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता

श्रयान्तरगतोपि गुण आश्रयान्तरउपलभ्यतइति दृष्टान्तेन दर्शयति । द्वयोरिति । एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः । यथैको ऽतद्गुणोपि तद्गुणवस्त्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः । अथ वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहितासंज्ञा सिद्ध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीप्रत्ययाभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वापरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्तः । न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्याद्देशाव्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् । एवं तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः । धीरः पण्डितः । तत्त्वज्योतिरिति । तननं तत् सास्ति यस्याः सा तत्वती सकलविषयव्यापिनी नी-

धीरस्तत्वन्नीतिः । शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् । बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्तावच्छब्दे ऽयं तावद्वर्णः ततोऽयं ततोयमिति ॥ विरामो ऽवसानम् ॥११०॥ इदं विचार्यते । अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम् * । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामः । विरामे विरामवचनम् * । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो लोपस्ततो ऽवसानं चेति । ममापि तर्हि वि-

---

तिर्बुद्धिर्यस्य स तत्त्वन्नीतिरिति । अन्ये तु तन्वन्नीतिरिति पठन्ति । तन्वती विषयान् व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः । विरामः । इदं विचार्यतइति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यतइत्यर्थः । अभावो वेति । केचिदभावो ऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरीति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं यो ऽभावः तदुपलक्षितो वर्णो ऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततो ऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णो ऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते । अस्मिन् पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठी । खरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य च रेफस्येत्यर्थः । अथ वैकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो ऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते ।

रामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । नैष दोषः । आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते किं तर्हि संज्ञी । अभावो ऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् * । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यो ऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामोवसानम् । विरामे विरामवचनम् * । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोपस्ततोवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपोवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भपूर्वके इति । नावश्यमयं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तद्यथा । उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि । उपरतः स्वाध्याय इति च

ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते । आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो वर्णो ऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्येते । अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते । प्रसक्ताभावो लोपसंज्ञो ऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मि-

तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि ।
भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न * ।
भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम् । अपर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते इति ।
तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् * । विरामपरो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वर्णोन्त्यो वावसानम् । अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम् । अन्त्यो वर्णो ऽवसानसंज्ञो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् *। संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कं चिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहित-

---

मिति । न प्रवृत्य निवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शशविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः । क्व चिद्धनामीति पाठः । भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावो ऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत् स्वसंबन्धी विरोधात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंबन्धी । नहि घटाभावः पटस्याभावो भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविरामभावी शब्दः । नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अपर आहेति । भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तया ऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णो ऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते । अथ वेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणे ऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितयाधीष्वेति । यथा पदै-

याधीष्वेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अपर आह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

रन्तर्यं संहिताव्यवहारस्तथैकपदेऽपि वर्णैरानन्तर्यं । अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ समर्थः पदविधिः॥ १ ॥ विधिरिरि कोयं शब्दः। विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारः विधीयते विधिरिति। किं पुनर्विधीयते। समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च। किं पुनरयमधिकार आहोस्वित् परिभाषा। कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे-

---

श्रीगणेशाय नमः॥ समर्थः पदविधिः। विधिरिति कोयं शब्द इति। अर्थानिश्चयात् संदेहे सति प्रश्नः। किं भावसाधन उत कर्मसाधनः तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी। इतरत्र शेषषष्ठी। तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने क इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय। ये त्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षे ऽर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्य क इति प्रश्नः। विपूर्वादिति। विधविधान इत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं विपूर्वाद्धाञ इत्युक्तम्। स्वरे चानयोर्भेदः। इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात् किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः। कर्मसाधन इति। एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम्। विधीयत इति। वाक्यदर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। किं पुनरिति। कार्यविशेषस्येहानिर्देशात् प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणकार्यविशेषान् पर्यालोच्याह। समास इति। अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वात् मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् पश्चान्निर्देशः कृतः। तत्र समासशब्देन संज्ञा वोच्यते पदसमुदायो वा संज्ञी। विभक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते। एवं हि पदविधिर्भवति। यद्यप्येकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसंबन्धेन यासां विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेण युक्त इति तद्विभक्तीनां नैविश इति तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव। तथा चोक्तम्। निरपि पदं विशिरपि पदमिति। तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवति। यथोक्तम्। सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्मेति। कार्यं विशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति। किं पुनरिति। नन्वधिकारेस्मिन् पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम्। उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात्। तस्मात् पदविधिग्रहणात् परिभाषात्वनिश्चयात् संशयानुपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः। तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम्। परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम्। अधिकारपक्षेपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति। कः पुनरिति। अन्योत्र प्रष्टा विज्ञेयः। आदेशेन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम्।

योगे उपतिष्ठते। परिभाषा पुनरेकस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्। तद्यथा। प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः। अधिकारे सति स्वरयितव्यम्। परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यम्। तथेदमपरं द्वैतं भवति। एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेति। तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहितो भवति। विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः। व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति। समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः। अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति। क्वान्यत्र। इसुसोः सामर्थ्ये, न

अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते। अधिकारः प्रतियोगमिति स्वरूपे पृष्टे फलाख्यानं तद्द्वारेण स्वरूपावबोधार्थम्। अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते। परिभाषा पुनरिति। लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्रयत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः। प्रदेशान्तरेषु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिःप्रकार इति। यथा द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समुपस्थितयोरिति। कः पुनरत्रेति। कस्मिन् पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन् वा गौरवमिति प्रश्नः। स्वरयितव्यमिति। स्वरितगुणेन युक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः। तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्दिष्टः यथा श्वेतो गुणः श्वेतते इति। पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति। सर्वमपेक्ष्यमिति। यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः। अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते। द्वैतमिति। द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते। अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्धिस्वाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानम्। एकार्थीभावे यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद्द्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः। परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा। समास एक इति। तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात्। तत्रेति। एकार्थीभावः

चवाहाहैवयुक्तइति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां चसत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेको ऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति। एवमपि क्व चिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते । क्व चिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वेति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण्, समर्थादिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति । सत्यं गम्यते । उत्पन्ने तु प्रत्यये । स एव तावत्समर्थादुत्पाद्यः । अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् । वक्ष्य-

---

सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयःपक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः । अभिन्नतरकमिति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणे ऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात्। व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात् प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणाद्दोषाभावः। विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात् क्व चित् तृतीयया योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेपि न दोषः। परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति। एकार्थीभावे चेष्टाश्रितेश्वत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः । समर्थानामिति। अकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात् तद्धित उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसङ्गात्। कर्मण्यणिति । पक्षकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात् ततो समर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समासादयो ऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत्र उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थप-

ति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितो नरकश्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । उपादानविकलः । शङ्कुलाखण्डः । किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । त्वं तिष्ठ शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो विष्णुमित्र उपलेन । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । गोहितम् । वृषभहितम् । अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय । पञ्चमी भयेन वृकभयं दस्युभयं चोरभयम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्तादस्य ज्ञदत्तस्य । षष्ठी । सुबन्तेन समस्यते । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति । सप्तमी शौण्डैः । अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । कुशलो देवदत्तः अक्षेषु शौण्डः पिबत पानागारे । अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति । न वा भव-

---

रिभाषाव्यापारार्थमेव । पश्येति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतो ऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थापनार्थत्वाद् अस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते । तथाप्यबुधबोधनायाभिधयोः शब्दयोः संश्लेषः क्रियायां क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् । पश्येति । असति सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्येताविरोधात् । एकार्थीभावाभावेपि वचनात् समाससंज्ञा स्यात् । असमर्थस्यापि च समासस्य वचनात् प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यतावशानाद्विभक्तयः स्युरेव । खण्डो धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात् । महत्कष्टमिति । अस्तेरत्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यदत्र कष्टश्रितशब्दयोः समा-

ति महाकष्टश्रित इति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं महाकष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति । किं द्वयोराहोस्विद्बहूनाम् । बहूनां कस्मान्न भवति । सुप्सुपेति वर्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकादिति वर्तमाने ऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये । यावति परिसमाप्यते

सः स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदेन स्यात् । अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति अत्राहीने द्वितीयेति स्वरो भवति तत्र स एव समासस्येत्यनेन तथापि महारण्यातीत इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । यथा पूर्वशालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः । अन्ये त्वाहुः । त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वात् महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात् पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् ततश्चात्वं न स्यात् । अहीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरस्य प्रसज्यते । न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो नैवमिहेति भावः । भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते श्रितशब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोऽपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुप्सुपेति वर्तत इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधा-

प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चै-
तत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येत-
त्परिसमाप्यते सुप्सुपेति तावतः समासेन भवितव्यम् ।
द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु । द्वयोस्तर्हि कस्मान्न
भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमस-
मर्थं भवतीति । यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते ।
राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दो-
षः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सा-
पेक्षस्यापि समासः । यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति
तत्र वृत्तिस्तेन प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्त-
स्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । अत्र वृत्तिर्न
प्राप्नोति । नैष दोषः । समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वं गुरु-
कुलमपेक्षते । यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृ
त्तिर्न प्राप्नोति । किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमाप-
णीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति । इह चापि

न तद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनाम-
नुत्पत्तिस्तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् त्रितेन समासाभावः । प्रत्ययस्य
सुबन्तसमुदायस्य च संचिस्कीर्षितस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्याव-
यवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदाय-
स्य हनने तु शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ नि-
षेधे संख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्याय्योऽयम् । वृत्तौ ह्युपसर्ज
नपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्य-
मिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति
मत्वा चोदयति । यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपका-
रकेणोपकार्यत्वाविरोधात् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापे-
क्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी ।
अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं
स्पृशति । तदुक्तम् । समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवां-
स्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति । किमोदन इति । केषां शालीनां किं कलमा-

देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । यद्येषां समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत । देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य पुत्र इति । किं तर्ह्यन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं चिदित्येषोऽर्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोऽर्थो गम्यते । अतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् । यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतइत्युच्यते । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादी-

---

•नामथ रक्तानां शालीनामन्येषां वौदन इति प्रश्नः । सक्त्वाढकमिति । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः । अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैषेति । गुर्वपेक्षयाच षष्ठी संबन्धिशब्दत्वाच्चास्य स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तञ्च । संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति । अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्यं यथा सर्पिः कालकमिति नैवं न भवति समानाधिकरणमसमर्थवदिति वचनात् । एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् । स एवाह । वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादि

नामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति । नासौ जातु चित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमो ऽगमकत्वादिति न ब्रूमो ऽपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं मा भूत् । अकिं चित्कुर्वाणम् । अमाषं हरमाणम् । अगाधादुत्सृष्टमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्य चिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् । असूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति । सुडनपुंसकस्येत्येतन्नियम-

भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः । न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम् । न ब्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वञ्च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः । नञ्समासो गमक इति । गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । किं चिदकुर्वाणं माषमहरमाणं माधादनुत्सृष्टमित्यर्थेष्वेते नञ्समासाः । असूर्यंपश्यानीति ।

मार्थं भविष्यति । एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन । अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते । किं समर्थं नाम । पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् *। पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते । क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति । समासे पु-

---

सूर्यकर्मक्रिया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्थया मत्तयेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्गेया इति गायिना नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन । अश्राद्धभोजीति । भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन । श्राद्धे भोजननिषेधावगमात् । अनपुंसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे ऽयमसमर्थसमासः । असमर्थनञ्समासानां केषां चित् साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पर्युदासेपि द्दृष्ट न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विधार्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारको ऽस्तीव । अथ क्रियमाणेपीति । अनुबोधनार्थं करणमुपगम्यमानं इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्यादुक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतत्सिद्धं न तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं तावत् सामर्थ्यं दर्शयति । परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथगर्था येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवाचष्ट इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथ वाक्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि साद्दृश्यात् तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम् । समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । क्व पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः । राज्ञःपुरुष इति । राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थो ऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नो ऽभिधीयते । पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात् प्राधान्यमापन्नोभिधीयते । वृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावात् षष्ठी निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिप-

नरेकार्थानि राजपुरुष इति। किमुच्यते पृथगर्थानीति। यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते। राजपुरुष इति च स एव। नापि ब्रूमो ऽन्यस्यानयनं भवतीति। कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः। सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर इति। सुबलोपो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। व्यवधानं भवति वाक्ये। राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये

दिकयोरिति शास्त्रं व्याख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये। किमुच्यत इति। एवं वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यदेक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत। वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः। यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोपि नास्ति। नापि ब्रूम इति। वाक्ये पृथगर्थत्वेपि पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः। वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतो ऽन्यस्यानयनम्। न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता। यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः। सुब्लोप इति। एकार्थीभावाभावकृतोपि विशेष एकार्थीभावकृत इत्युच्यते। संनिधानासंनिधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिषितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात् स्वाभाविकी सुपो नि[illegible]ः सैव शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपो भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानुमानं वाक्यसमासयोः। व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रवेशमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्ये ऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः। समासे तु नियतपौर्वापर्यः स चार्थाभेदनिबन्धनः। यथा कर्क इति प्रयोक्तव्ये कर्क इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्त गामभ्याजेति। तदभेदेन दृश्यते यथा घट इति। अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वे अपि

राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति । नैतएकार्थीभावकृता विशेषाः । किं तर्हि वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति । इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः । संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग इति । संख्याविशेषो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष इति । समासे न भवति राजपुरुष इति । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । छद्म हि भवांस्तमुक्त्वा-

---

पदं नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । राजपुरुष इति समासान्तोदात्तः । वाचनिकानीति । वचनेनैव भेदानामन्वाख्यानाद्व्यभिचाराच्चानुमानं सुब्लोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः । यथा पयःपयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पश्चात्प्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा राजा पुरुष इत्यत्र सत्यप्यर्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थाभेदे च सुब्लोपो दृष्टः यथा वर्षासुजः गोषुचर इति । तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते । अन्तादौ आद्यन्तौ जातपुत्रः पुत्रजात इति । वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति । नहि भवति च खदिरश्च धव इति । ऐकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्निति । अर्थाभेदे च स्वरभेदः कर्तवै अन्वेतवै इति अन्तश्च तवै युगपत् तवैचान्तश्च युगपदित्यत्र स्वरः । संख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यार्थाभिधायित्वात् संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति । संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या । यथोक्तम् । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति । अथ वा परित्यक्तविशेषसंख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या । तदुक्तम् । भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यत इति । क्वचित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम् । शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण सं-

रयतु गंस्यते स विशेषः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यताम् । अर्थरूपमेवंजातीयं येनात्र विशेषो न गम्यतइति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यतइति । इह तस्य विशेषो गम्यते । अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति । व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये । ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति, संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति । एषोप्यविशेषः । भवति हि

ख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः । तदसांनिध्यादिति । लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः । ननु चेति । नहि विद्यमानेर्थे लुकमाचार्योन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात् स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यतइत्यर्थः । अर्थकृतेनेति । प्रत्याययियिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः । एतदुक्तं भवति । संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा वृत्तिः । गोषुचर इति । गोषुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोसावविशेषेणोच्यते । जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः । यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासुज इति । इन्द्रगोपः । अत्राप्येकस्मिन्नप्यृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते नत्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयतइत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्रालुक् । लिङ्गविशेषस्यापि क्वचिद्वृत्तावनुपादानं कुमारीपुत्र इति । क्वचित्त्यागः । कुक्कुटाण्डं मृगमांसमिति । वाक्येपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति । ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाभाव इत्येवंपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम् । कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः । एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधान-

किंचिद्वाक्ये ऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम् । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्द्धम् । अथ वा योसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति । एषोप्यविशेषः । समासेप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्त्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । चयोगो भवति वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति । क्व स्वचयोगः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति । समासे न भवति । राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति । स्वामिचयोगः देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति । समासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति । अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थानामभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम् । स्वाभाविकमित्याह । कुत एतत् । अर्थानादेशनात् । न ह्यर्था आदिश्यन्ते । कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आ-

मुच्यते । एषोपीति । व्यभिचारादपि शब्दः सुबलोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति । वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते । एषोपीति । अव्यापित्वात् । चयोग इति । वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते । वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद्द्योत्यार्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः । अथैतस्मिन्निति । अयं भावः । यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा ऽसत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे नैव चशब्दस्योक्तार्थत्वादप्रयोगो ऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु चार्थे द्वन्द्व इत्यादिनिर्देशो ऽनर्थकः । अर्थानादेशनादिति । अचतुरविचतुरेत्यादावपि

दिश्यन्तइति । यदाह भगवान् अनेकमन्यपदार्थे । चार्थे द्वन्द्वः । अपत्ये रक्ते निवृत्ते इति । नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावात् एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । तद्यथा । कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः । अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति । स्वभावतस्तस्य तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वः । अन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति । किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते । तत्र लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते । अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देन ह्यर्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते । अथ तस्य केन चित्कृतस्तस्य केन कृतस्तस्यकेन कृत इत्यनवस्था । असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य । को हि ना-

---

भावः । आदिशन्निति । प्रवृत्ताविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते । सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते तत्र बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेमेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । अभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रयण इत्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्तमी कृता । एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य । अभ्र इत्यत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्भवतु वाक्यभेदेनार्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवार्थमर्था नादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति । तथा हि । यदि चार्थे वर्तते अनेकं तत्र द्वन्द्वसंज्ञमिति वाक्यभेदेनार्थादेशनं क्रियते तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थ इति तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात् समाहार इतरेतरयोगश्च । ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्थागौरवं चानुषज्यते । असंभव इति । असामर्थ्यात् दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परान्तर्भावेपि पृथगुपन्यस्ताः । को हीति । अनेकार्थत्वादिति भावः । तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्द-

न समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा । शुक्लः कृष्ण इति । विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एतएवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते। प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते । अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते । जर्भरीतुर्फरीतू । अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोर्था गम्यन्ते । अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च । न खल्वपि

खुदगुदगदक्रीडायामिवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते। प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनादिना। शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः। प्रत्ययानां तु कृत्यल्युटो बहुल शेषइति च लक्षणारम्भात्। निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात्। न चैतन्मन्तव्यमिति। कस्य चिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात् प्रतीतिर्भवतीति भावः। भवतीति। एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्यासंभवात्। तद्यथा शुक्ल इति। गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः। तथाऽपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिद्ध्यति। विषम इति। यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो न गुणिविशेषस्य एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत। यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयते नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृतिनिर्दिश्येतार्थः। तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् भवति च। तस्माद्व्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः। येषामर्था न ज्ञायन्तइति। स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः वैदिकव्यवहारात् तेषामर्थो विज्ञायत एव। अक्षिनिकोचैरिति। यथैतैर्व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः। न खल्वपीति। साध्वसाधुसंकरनि-

निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किंचिदपि प्रयोजनमस्ति । यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात् । वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् । वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् *। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति । स्वभावतश्चैतद्भवति । वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः । अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति । किं चातः । यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्य चेति । अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्वि-

---

रासाय शास्त्रारम्भोऽस्ति लोकव्यवहारादवगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमिति भावः । वावचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन । एकार्थानां विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते न तु चित्रा गावः इत्येवम् । तथा राजपुरुष इतीष्यते न तु राज्ञः पुरुष इति । ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः । अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते । परार्थाभिधानमिति । परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते । अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्

द्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या । जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् । बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति । एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । औपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति । नैष दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मात्तन्न हास्यति । अथ वा ऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति । निषिक्ते घृते तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति । अयं घृतघटो ऽयं तैल-

---

तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्वियावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्राप्नोतीति । प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा । जहत्स्वार्थेति । नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं घटते । युक्तं पुनरिति । उपात्तस्यार्थस्य त्यागाभावात् । अगृहीतवैष्ण्यं स्व । बाढं युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रैव दृष्टान्तमाह । तक्षा राजकर्मणीति । यदा राज्ञा तक्षादृत्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना त्यागः । परोपकाराय तस्योपादानात् । सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु हिक्कितेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्त्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः । न चायमर्थ इति । वाक्येऽपि राजार्थस्य विशेषणत्वात् कस्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत् । वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः । वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात् स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः । अन्वयादि-

घट इति । विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति । निष्कीर्णास्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति । अयं मल्लिकापुटः अयं चम्पकपुट इति । अथ वा समर्थाधिकारोयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपर आह । भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः संसर्गो वा । इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः । पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न जातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति । अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः । युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वा-

ति । राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे । यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटे ऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः । विशेषणमिति । विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः । मल्लिकापुट इति । आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः । वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः । उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् । सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा पुरुष इत्युक्ते ऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्न तु स्वामिमात्राक्षेपः । तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति । पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एवं संसर्गेपि योज्यम् । उभयत इति । उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति ।

र्था नाम वृत्तिः स्यात् । बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति । संचयायैव प्रवर्तते । ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति । प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न षष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति । संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः* । संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके * । परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छ-

---

स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः । संचयायेति । एवं शब्दोपि क्व चिद्विषये एकार्थः क्व चिदनेकार्थ इत्यर्थः । कस्या इति । एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचनउत्पद्यमाने संबन्धासंप्रत्ययाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति । संबन्धस्य प्रत्याय्यत्वात् तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात् । न षष्ठीति। यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संबन्ध्यन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत । अभिहित इति । कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतः । यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोभिहितो न कुत्र चिदन्तर्भावं यातः । कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः । यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखास्येत्यर्थोन्तर्भवति न त्वभिधीयते । तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः । यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम् । तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति । संघातस्येति । इह राजपुरुषशब्दात् संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्य इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः । परस्परेति । व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न

न्ति । का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न ब्रूमः शब्दयोरिति किं तर्हि । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोपि राजानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति । तद्यथा । कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति । अथ यद्येकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । समोयमर्थशब्देन सह समासः । सम् चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा, धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते । उच्यते सङ्गतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थमि-

त्वेकार्थीभाव इत्याहुः । का पुनरिति । स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः । अर्थयोरिति । प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिपक्षादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः । तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात् क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् । अथ यद्येवेति । यद्यस्मात् सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः । सं चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्यवाचिना ऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोप-

ति । तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । सङ्गतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते । एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संसृष्टोग्निरित्युच्यते । एकीभूत इति गम्यते । यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति । कः पुनरिह संबध्नात्यर्थः । व्यतिषङ्गः । संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वा अयसा वा कीलेन वा व्यतिषक्तो भवति । नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्ह्येहानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न जहीतः । अथ वा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नातिर्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः अस्ति नो वत्सैः संबन्धः इति । अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः । तत्र नानाकार-

---

पद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यत इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति । तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः । व्यतिषङ्ग एवेति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः । एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो वावचनं च कर्तव्यं समानार्थस्य वाक्यस्यानिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदा चिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते कदा चिदबुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि । निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपो वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रतिपाद्यं नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किंचित् प्रतिपादनीयम् । एवं व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति ।

कान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः *। तत्रैतद् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। निघात। अयं दण्डो हरानेन। अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति। युष्मदस्मदादेशाः। ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति। अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य ह्रियते नापि ब्रूमो ऽन्येनासज्य ह्रियतइति। किं तर्हि। शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्चेह सत्तामाह। अयं दण्डः, अस्तीति गम्यते। स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते। तद्यथा। कश्चित्कं चित्पृच्छति। क्व देवदत्त इति। स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षे इति। कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति।

तत्र नानाकारकादिति। नानाशब्दः पृथग्भाववचनस्तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं यथायं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियायाः कर्ता न तु हरतिक्रियायास्तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति। क्व चित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः। ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्य। अस्ति दण्डस्येति। अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात्। अस्त्योदनस्येति। स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः। तेनैवासज्येति। ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः। अयं दण्डोस्तीति। यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिरश्रुतत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते। ततोस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः। क्व देवदत्त इति। यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे। यस्तिष्ठतीति। यदान्ये निपातिता दृष्टा एकस्तूर्ध्वस्तदा विधि-

स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते । प्रचये समासप्रतिषेधः * । प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्वपुरुषा इति । समर्थतराणां वा *। समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । एषां ह्याशुतरी वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा । समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनायेत्युच्यते । आशुतरग्रन्थ इति गम्यते । अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । समानविभक्तीन्येतानि । अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च । समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् * । समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन । अपर आह । समर्थतराणां वा स-

---

ष्टव्याधिकरणत्वं न देवदत्तः प्रतिपाद्यते । प्रचय इति । अनेकस्मिन् संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र गोराज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद् द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चाद् द्वन्द्वः विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञाद्वयस्य । तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमाने ऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत । समर्थतराणां वेति । आसन्नतराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किंचिद्बाह्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । असिद्धं बहिरङ्ग इति द्वन्द्वे कर्तव्ये षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थः आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमित्यर्थः । समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः । अपर आहेति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धं चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धो

मुदायसामर्थ्यात् *। समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति। कुत एतत्। समुदायसामर्थ्यादेव। अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति। एतच्च समर्थितम्। कथम्। नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति। कथं तर्हि। गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् *। आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। साव्ययम्। उच्चैः पठति नीचैः पठतीति। सकारकम्। ओदनं पचति। सकारकविशेषणम्। ओदनं मृदु विशदं पचति। सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम्। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति।

ऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः। अस्मिन् पक्ष इति। एकस्मिन् साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यथान्यो हेतुः। तच्चेति। सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद् राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्य वाशब्दः प्रतिकादकः। आख्यातमिति। नानाकारकाभिघातादिनिवृत्तये क्वचित् प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते। अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्रीयन्ते यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यम्। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति। आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते। लक्षणविधानसामर्थ्यात्। तथा च तिङ्ङतिङ इत्यत्र वक्ष्यते तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यं समानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात् समानवाक्यत्वाभावान्निघाताप्रसङ्गात्। उच्चैरिति। यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम्। तथा च वक्ष्यते। आख्यातं सविशेषणमित्येवेति। सक्रियाविशेषणं चेति। प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद् गृह्यते न तु क्रियाया इति भावः। आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतिङन्तेष्वपि देवदत्तेन शयितव्यमित्यादिषु वाक्यं सिध्यति। एकतिङिति। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायम्। ब्रूहि ब्रूहीति। ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यति। सम-

अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि विशेषणानि । एकतिङ् * । एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहिब्रूहि देवदत्त । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः * । समानवाक्यइति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । योगे प्रतिषेधश्चादिभिः * । चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यासएव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते । इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पतइति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति । सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः । समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् * । समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । समानाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरण । युक्तयुक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूले वृक्षस्य लम्बते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि शालीनां मे ओदनं ददासि । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । असमर्थत्वात् । राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठी-

---

र्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते । पटवे ते इति । अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति । असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेपि साक्षात् सामर्थ्याभावात् कार्यं न स्यात् । नद्या इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् । रा-

भावात्*। राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः। किं कारणम्। द्विषष्ठीभावात्। द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञः गोः क्षीरमिति। किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति। यदा सुप्सुपेति वर्तते न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति। नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति। कथं तर्हि। द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति। सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केवलायाः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथैवायं गवि यतते न च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति। एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या यत् क्षीरमिति। नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमा-

---

जगवीक्षीर इति। राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। किमुच्यत इति। द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते। सुप्सुपेति। संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायस्य चासुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः। इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति। नैवमिति। द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति। द्विप्रकारस्येति। एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः। भवितव्यं चेति। अर्थान्तर इत्यर्थः। तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते। गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते। राजविशिष्टा या इति। ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा संबन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः। नैव वेति। सत्यपि गोरुभाभ्यां संबन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद्गोः क्षीरेण समासो न भवति

णायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते । पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रआनन्तर्यविज्ञानात्* । पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते । वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम्* । समर्थाधिकारोयं विधेयेन समानाधिकरणः । किं च विधेयम् । समासः । यावद्ब्रूयात्समर्थः समास इति तावद्ब्रूयात्समर्थः पदविधिरिति । न च राजपुरुष इत्येतस्याम-

राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति । महत्कष्टं श्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोदनीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इति । समर्थाधिकार इति । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता । विनियोगो ह्यधिकारः । स च परिभाषायामप्यस्ति तथा च कुप्वोः ⌒क ⌒पौ चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति । अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः । समर्थो विधिरित्येव वक्तव्यम् । आनन्तर्यमात्र इति । विनापि सामर्थ्यं नेत्यर्थः । तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति । दीर्घादिति नित्यस्तुग् भवति । यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः । अन्ये तु पदाद्वेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वे अन्तग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते । पदान्तस्य दीर्घस्य तुग् भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग् भवतीत्याहुः । समर्थाधिकारस्येति । विधिशब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः तस्य पदसंबन्धी समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तं तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किं चित् कृत्यमित्यर्थः । तथा हि । समर्थानां यः समासः स समर्थ एव । योप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाभावान्नि-

वस्थायां समर्थाधिकारेण किं चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याद् निर्देशोनर्थकः । सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति । एकशेषनिर्देशाद्वा *। अथ वा एकशेषनिर्देशोयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते । नैष दोषः । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति । एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति । समर्थात्समर्थे पदात्पदइति । एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः समर्थस्य विधिः समर्थविधिः समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः समर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्विधिः समर्थविधिः समर्थे विधिः समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधिः पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च स-

---

वृत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किं चित्क्रियते । निष्पन्नत्वाल्लक्षणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च। अकिंचित् कुर्वाणमित्यादयोप्यसमर्था नञ्समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति। सिद्धं त्विति। वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसंबन्धित्वात् पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते । इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह । एवमपीति । यथा पशुना यजेतेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रत्येकमिति । आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् । एवमपीति । सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुङ्क्ते । समर्थादिति । तिङ्ङतिङ इत्यादौ । समर्थ इति । यथा कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति । पूर्वस-

मर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः। पदविधिश्चपदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः। समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः । पूर्वः पूर्वः समासउत्तरपदलोपी यादृच्छिकी च विभक्तिः। समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्*। समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। असमर्थत्वात् । कथमसामर्थ्यम् । द्रव्यं पदार्थ इति चेत्* । यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम्। भेदाभावात् । अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम् अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वम् । नान्यत्त्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च स च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषः यद् गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्यात् । द्रव्ये च न स्याद्। एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणम् । अन्यश्च वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुष-

---

मास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः। संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्ध्यति। यादृच्छिकी च विभक्तिरिति। भेदाभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः । समानाधिकरणेष्विति। के चिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः के चिदाकृतिम्। गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते। यथा यस्य गुणस्य भावादिति। संसर्गिभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतमिति। गुणलक्षणयोगात्तत्र द्रव्ये पदार्थे वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च । तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहासंभवात् । असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम्। अथ हि गुण इति। वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयतइति भेदपूर्वकः संसर्गो ऽस्तीति भावः। नान्यत्त्वमिति। उपकारविवक्षायां सामर्थ्ये नान्यत्त्वमात्रेणेत्यर्थः। एकं तयोरिति। ततस्तद्द्वारेणास्ति

त्वम् । द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । ननु चाभ्यन्तरोसौ भवति । यद्यप्यभ्यन्तरः न तु गम्यते । नहि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृङ्गवेरमिति वा कटुकत्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते । द्रव्यपदार्थिकोपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा । क्व च तावदिदं स्यात् । समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं समानमिन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । नैवंजातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य शब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति भृत्य-

---

विशेषणविशेष्यभावः । द्रव्यपदार्थिकस्यापीति । एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद् भेदकार्यं लभते । अशक्य इति । भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः । ननु चेति । द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः । यद्यपीति । अनभिधीयमानोपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः । न तु गम्यतइति । शब्देन नोच्यतइत्यर्थः । गुणपदार्थिकेनापीति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयतइत्यर्थः । अथ वाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेपि साम्यम् । क्व च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं माश्रीयेत इत्यर्थः । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थ इति मन्यते । ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यञ्च तत्रैव स्यादित्यर्थः । कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः । उच्यते । कश्चित् प्रति कया चित् संज्ञया ऽर्थः प्रसिद्धो ऽन्यया त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वम् । नैवंजातीयकानामिति । युगपत् प्रयोगाभावात् सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः । भृत्यभरणीय

भरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोत्र शक्यार्थे कृत्यः अपरोर्हे । शक्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति। यदि तर्हि यत्र किं चित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीयाया माता दर्शनीया मातेति । अत्रापि किं चित्समानं कश्चिच्च विशेषः। किं पुनस्तत् । सद्भावान्यभावौ । न क्व चित्सद्भावान्यभावौ न स्तः । उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च । अथ वा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न भवति च। न चैतत्समानं क्व चिदपि न भवति। अथ वा यावद्ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके ऽधिकरणमित्युपचर्यते । तद्यथा । एकस्मि-

---

इति । अस्ति चायं शिष्टप्रयोग इति भावः । नैताविति । उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः । दर्शनीया मातेति । यदि सति भेदे किं चित् समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथात्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु परत्वादपवादत्वाच्चात्र षष्ठीसमासो भविष्यति । नैतदस्ति । समानाधिकरणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः कोवकाश इति चेद् इष्टा त्विह व्यवस्था न स्यात् । समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंवद्भावः प्रसज्येत । सद्भावान्यभावाविति । सत्तान्यत्वे इत्यर्थः । न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद् व्यभिचाराभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात् सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः । अथ वेति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेयस्य तु सत्तया समानत्वात् समानत्वं स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्य-

न्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम् । तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची अद्रव्यवाचीति गम्यते । एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिःकालकं यजुःपीतकमिति एवमर्थम् । यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति उच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियतइत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् । असमर्थत्वात् । न वा वचनप्रामाण्यात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानमध्यममध्यमवीराश्चेति । लुप्ताख्यातेष च * । लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । लुप्ताख्यातेषु च किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं वचनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादय इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वा-

र्थः । सर्पिःकालकमिति । इसुसोः सामर्थ्य इति षत्वनियारणाञ्च वाचनिकमसामर्थ्यमिति वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोपि न स्यादित्यर्थः । अधात्वभिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः । न वेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यतइत्यर्थः । वीरः पचतीत्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते । लुप्ताख्यातेषु चेति । वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिदं वार्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं क्तान्ताद्यपि कथ्यते । निष्कौशाम्बिरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते । क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबन्धाभावात् । किं तर्हीति । वार्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वा-

र्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु क्रान्त्वतिदुर्गतिवचनात् । प्रादयः क्तार्थ इति । तदर्थगतेर्वा* । तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथ वा सोर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । योर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते । अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेनेकग्रहणम् * । समासो द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेनेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वोनेकमिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति । नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति । द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् * । द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् । तन्न । किं कारणम् । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति । नावश्य-

---

त् प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोर्थ इति दर्शयति । अथ यत्र इति । यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपात्तः अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति संदेहः । यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात् संख्यायाः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम् । अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम् । नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्रस्वार्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिध्यति । बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्येते । तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति ।

मेवंविग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि । एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिद्ध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति । न चैतदेवं भवितव्यम् । भवितव्यं च । यदैवं विग्रहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिद्ध्यन्ति । समासान्तप्रतिषेधश्च* । समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्त्वक् स्रुग्दृषदमिति वाक्त्वचस्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्रापि परेण सह समासो भविष्यति । स्रुक् च दृषच्च स्रुग्दृषदं त्वक् च स्रुग्दृषदं च त्वक्स्रुग्दृषदम् । वाक् च त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक् स्रुग्दृषदमिति । होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिद्ध्य-

---

तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेकद्वन्द्वसंज्ञा । खदिरपलाशयोर्द्वितीया । पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोरर्थे द्वन्द्वसंभवात् । समासभावना नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते । एवं विगृह्य इति । द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङा भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात् । समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि प्रक्रियान्तरं प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत् समासान्तेन भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकसमासान्तता न कदाचित् प्राप्नोति इति चोद्यते । सुसूक्ष्मजटकेशेनेति । सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा य-

न्ति । इह च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण । अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः * । यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः* । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वरः । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । स्वरः । समासान्त । पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः । समासान्त । पुंवद्भाव । खादिरेतरशम्यम् । न वावयवतत्पुरुषत्वात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः । स्वरः कथम् ।

स्येति विग्रहः । यदानेकग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते सुप्सुपेति चानुवर्तते तदा च बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्याद् यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षः तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिद्ध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः । एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत इति न तावदभ्याश्रितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं तत् प्रियमस्येति रूपं सिद्ध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्यास्येति बहुव्रीहौ सिद्ध्यति पुंवद्भावः । न वेति । क्वचित् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेऽपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद् वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति । पूर्वशा-

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् *। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति। अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। न परविप्रतिषेधं ब्रूमः। किं तर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम्। निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा *। अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती। बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती। तत्तर्हि वक्तव्यं निमित्तिस्वरान्निमित्तस्वरो बलीयानिति। न वक्तव्यम्। एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्य *। यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति। कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम्। एवं किल नाम पठ्यते एकः शितिः एक शितिः एक शितिः पादो यस्येति। तच्च न। एवं विग्रहः करिष्यते एकः शि-

---

लाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति। विप्रतिषेधादिति। विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनाचोद्यते। हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वञ्च इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह। नैष युक्त इति। अन्तरङ्गेति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोरसंभवात् कस्यान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः। अन्तरङ्गेऽपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह। निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति। सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम्। एकशितिपादिति। युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः। एकशब्दस्य कस्वत्वात् स्वाङ्गशिटामिति वाद्युदात्तः तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्धमाद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते। कः पुनरिति। सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः। निमि-

तिरेषु तद्इमे एकशितयः एकशितयः पादो यस्येति एकशितिपादिति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । एवमपि नार्थः पाठेन । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरोत्र बाधको भविष्यति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समंतशितिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन नैष दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । बहुलवचनान्न भविष्यति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकषष्टिवर्ष इति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन । नैष दोषः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो बाधको भविष्यति । यस्तर्हि नेगन्तः अधिकशतवर्ष इति । इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति । डचः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं स्त्रिंशाद्यर्थमिति । नैष दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् । किं पुनः

तत्स्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम् । नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोत्र स्याद्दोषः । दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयतइति दोषाभावः । बहुलवचनादिति । समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणेन विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अधिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चालुकीत्यधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदा

कारणमव्ययादेरित्येवं सत् । इह मा भूद् गोत्रिंशद्गोचत्वारिंशदिति । बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथमेवं विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्यायते । अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वादिति । प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । सर्वथा वयमधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामहे । कथम् । यावता स योगः प्रत्याख्यायते । अयं च विग्रहोस्ति । अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । यत्तु तदुक्तमधिकषष्टिवर्षो न सिद्ध्यतीति स सिद्धो भवति । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते । अयं च विग्रहोस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अधिकशतवर्षस्तु

त्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अधिकशब्दः कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकषष्टिवर्षेपि दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद् बाधित्वा संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति डच्प्रसङ्गः । न संख्यामिति । अधिकषष्टिवर्ष इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते । तेनाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वेणेति । अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थइति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबन्धनो ऽजपीति दोषः । बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वयस्यन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति । प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति । अव्यविकन्यायमनाश्रित्याह । सर्वथेति । अव्यविकन्यायाश्रयेणाह । यत्तु तदुक्तमिति वृत्तिविषये त्र्यादीनामपि द्व्येकयोरिति निर्देशात् संख्यानमात्रवृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् स योगः प्रत्याख्यायते । अधिकशतवर्षस्त्विति । अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेष्यते ।

न सिद्ध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ सुबिति किमर्थम् । करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसोमर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । इदं तर्हि पीड्ये पीड्यमानेति । इदं चाप्युदाहरणं करोष्यटन् । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति । कथमसामर्थ्यं, समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । नैष दोषः । अधात्वभिहितमित्येवं तत् । आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् * । आमन्त्रितस्य प-

---

कर्तव्योऽत्र यत्न इति । युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् । स्वरे सुबिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्तस्य न भविष्यति । तथा हि । व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य वाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति तेनैव तिङन्तस्य सिद्धो निरासः । क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यसीत्यादौ सुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः । करोष्यटन्निति । अधात्वभिहितमिति सापवादत्वादस्ति वाचनिकमसामर्थ्यम् । पीड्ये पीड्यमानेति । हे पीड्यमान त्वदीयया पीडया ऽहं पीड्ये इत्यस्ति सामर्थ्यम् । अथ वा संबोधनपदं क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च । व्रजानि देवदत्तेति निघातो भवति । पीड्ये इति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । पीड्यमानेत्यस्य पदादुत्तरस्य निघातः । अधात्वभिहितमिति । सर्वं नाम धातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते । यदप्युक्तं वचनान्तरेणातिव्याप्तिर्वार्यत इति । तदपि न युक्तम् । नहि सूत्रकारो वार्तिककारस्य वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते । आमन्त्रितस्येति । आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या

राङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं पराङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । षष्ठ्यन्तं तावत् । मद्राणां राजन् मगधानां राजन् । आमन्त्रितकारकम् । कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः । सति च पराङ्गवद्भावे ऽसति वा । इदं तर्हि परशुना वृश्चन् । तन्निमित्तग्रहणं वा* । अथ वा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । मद्राणां राजन् । तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् । अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत । अस्यापि प्रसज्येत । क्षत्रेणाग्ने स्वायुः । संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । किं पुनरत्र ज्यायः । तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोषु स्वामिन् पशुषु स्वामिन् । एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् * । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे स-

---

धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः । नास्त्यत्रेति । कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः । सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाभावः । परशुनेति । परशुशब्द आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययान्तोदात्तः । तन्निमित्तग्रहणं वेति । वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वापि पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम् । भूम्यदेशनिमित्ता हि राजता । क्षत्रेणाग्न इति । क्षत्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाभावः । क्रियाकारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भावः । इह वचनेनातिप्रसङ्गे निरस्ते पूर्वसूत्र एकार्थीभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत । किं पुनरत्रेति । गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति । स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति । सुबन्तस्येति । क्रियमाणे ऽपि सुब्ग्रहणे सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेण

मानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अनन्तरत्वात् । ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति । स्वरेऽवधारणाच्च * । स्वरे ऽवधारणाच्च न सिद्ध्यति । स्वरे ह्यवधारणं क्रियते नानन्तर्ये । परमपिच्छन्दसि * । परमपि स्वच्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । घृणीष्व दुहितर्दिवः । अव्ययप्रतिषेधश्च * । अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । अनव्ययीभावस्य * । अव्ययीभावस्य नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान । अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते । स्वरेऽवधारणं सुब्लोपार्थम् * । स्वरेऽवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति ।

व्यवधानान्न प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात् परस्य पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः । अनन्तरत्वादिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः । स्वरेऽवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिक आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते । स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च। यथोक्तं हरिणा ग्रहणाद्ग्रहणे ग्रहणाभाव इत्यादि । असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाभावं भिद्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशे कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते । न च स्वराश्रयमानन्तर्यं स्वरग्रहणेनोच्यते । मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणायोगात् । न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते । गोतो णिद् हलादिभ्यः सार्वधातुक इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात् । पितर्मरुतामिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नीचैः स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ । अधिकरणशक्तिप्राधान्ये च तद्धितसद्भावः । अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति । एतच्च सुब्लुग्ग्रहणस्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण । अन्यथा कार्यान्तरे ऽव्ययत्वाभावादवक्तव्यमेतत्स्यात् । परशुना वृश्चन्निति । वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाप्रत्यय इति

परशुना वृश्चन्। न वा सुबन्तैकान्तत्वात्*। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। सुबन्तैकान्तत्वात्। सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति। प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे*। प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे च कृते। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात्। तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुब्लोपार्थं प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते। तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः। इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे मा भूतामिति। कूपे सिञ्चन् चर्म नमन्निति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति। चर्मन्नमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति।

प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रसज्येत। स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः। सुबन्तैकान्त इति। पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते। पराङ्गवदित्यत्र चामन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते। तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति पक्षाभिप्रायः। आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्गवद्भवति परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव। प्रत्ययलक्षणेनेति। प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन च सुबन्तैकान्तत्वमित्यर्थः। विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्थाया इति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम्। कूपे सिञ्चन्निति। पराङ्गवद्भावे सत्येकपदत्वात्सकारस्य पादादित्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः। चर्मन्नमन्निति। सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात्। स्वाश्रयमिति। विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते। यच्चामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन चोद्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तल्लक्षितं भवतु सकारस्य यत् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते। न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव। यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप्। पूर्वपदात्संज्ञायामिति। पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपद-

ननु च समासएवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । नेत्याह । अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तरं पदमुत्तरपदम् ॥ प्राक्कडारात्समासः ॥३॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्* । प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति । समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सोवकाशा समाससंज्ञा । कोवकाशः । विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः । व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः । नै-

स्यात् पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादसंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयवएव रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्युत्पत्त्याश्रयादयं यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यतइत्यर्थः । एवं स्वरगृहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे सत्यपि विषयभेदाल्लक्षणस्यावर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् । प्राक्कडारात् । प्राग्वचनमिति । अस्यावधित्वद्योतकाञ्चपदद्वारेणावधेरप्याक्षेपः । समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोस्तु यथा प्रत्यय इति । अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति । समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् । सत्यां समाससंज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात् प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति समासाः सन्तोव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिद्ध्यति ।अवयवसंज्ञा इति । समाससमूहापेक्षया कस्य चित् समासस्य का चित् संज्ञेत्येवमुक्तम् । समाससंज्ञापीति । ततश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिद्ध्यति । विस्पष्टपटुरिति । विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं ना-

षोवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति । येनैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोपि भविष्यति । विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति । इदं तर्हि काकतालीयमजाकृपाणीयम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति । समासाच्च तद्विषयादिति । इदं तर्हि । पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या । तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपप-

र्त्ते इति तत्पुरुषाभावः । यथा शेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा प्रवर्तते । अवकाशं निराकर्तुमाह । एषा हीति । शीले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली । अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समुदायकार्यं समाससंज्ञा । वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि सहसुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिद्ध्यति । काकतालीयमिति । समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेनच्छविधानाद् विशेषलक्षणाभावाच्च वार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात् सहसुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः । तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तेते । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः । तत्र समासः । ततस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीयइवार्थः । तत्र च्छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज्ज्ञापकेन समाससिद्धिः । पुना राज इति । अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीति ङीबर्थः टजेवैष्टव्यः । तत्राव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः । पुनराधेयमिति । विशेषकार्यादर्शनात् समाससंज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । ततश्च कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः । तत्र यतो नाव इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पुनराधेयशब्देकार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां थाथेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । असत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञाया एवाभावं मन्यते । अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात् स-

दादित्येष स्वरो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिर्गताविति निघातो यथा स्यात् । यदि तर्ह्यास्ति पुनश्चनसौ छन्दसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धम् । एवमप्येका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्रागूवचनं कर्तव्यम् ॥ सह सुपा ॥ ४ ॥ सहवचनं किमर्थम् । सहवचनं पृथगसमासार्थम् * । सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् । इह ऋचपाद इति समासान्तः प्रसज्येत । इह राजाश्व इति द्वौ स्व-

---

त्यां तु गतिरनन्तर इत्यनेनान्तरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरं बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद् बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति । यदि तर्ह्यास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यं कर्तव्यमिति भावः । भाषायान्तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु सहसुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणन्नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीत्यत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते । एवं मन्यते । असंयुक्तो विधानात् सर्वार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया । सह । सहवचनमिति । सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति द्वयो युगेति तथेति प्रश्नः । एकैकस्येति । यथा पुत्रेण सहागत इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन संबन्धः । एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति किञ्च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्ये दोषाभावात् । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यादेकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिनियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति । समासाच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात् समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात् समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः । ऋक्पाद

री स्याताम्। कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते। इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह। सुप् समस्यते। केन सह। समर्थेन। अनुव्यचलद् अ-

---

इति। ऋचः पाद इति स्यात्। राजाश्व इति। यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति तथापि रूपभेदाभावात् स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः। ऋक्पादेऽपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः। कथञ्च कृत्वेति। एकार्थीभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विर्वचनवत् समाससंज्ञा भविष्यति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः। इतरो गृहीताभिप्राय आह। प्रत्येकमिति। एतच्च वृद्धिवार्तिके व्याख्यातं तत एवानुगन्तव्यम्। सत्येतस्मिन्निति। पक्षद्वये स्थिते सामर्थ्यात्क्वचित् क्वचित्पक्ष आश्रीयते। तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति। अथ न्यायद्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात् सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन। योगाङ्गमिति। योगावयव इत्यर्थः। केनेति। सुपा चेदर्थो योगविभागेनेति प्रश्नः। समर्थेनेति। योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपः समासो भवति। योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति। अनुव्यचलदिति। सुबिति संख्याया विवक्षितत्वात् पूर्वं वेः समासः पश्चादनोः। तत्र समाससंज्ञायां सत्यां प्राकलप्रतिषेधाद्यणादेशो भवति। तिङ्ङतिङ इति। समासस्यान्तोदात्तत्वं न भवति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः। तथानोर्गतिर्गताविति निघातः वेश्च उदात्तः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो-

नुप्राविशत् । ततः सुपा । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च* । इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव कन्ये इव । अव्ययीभावः ॥५॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं

नुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावाद् भाष्यकारेण उदाहरणमसङ्गतं स्यात् । तस्मात्सतिशिष्टत्वात् समासान्तोदात्तत्वेनात्र भाव्यमित्यपरे । तिङन्तस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि सुबनुत्पत्तिः । अन्ये त्वाहुः । वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते । अतएवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः । अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिङिंत्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहेतियोगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैष दोषः । योगविभागः कतिपयतिङन्तविषयएवेतस्मादेव भाष्याद्विज्ञायते । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनःशब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां परादिश्छन्दसि बहुलमिति उद आद्युदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते । अथ वा काठकेन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम् । इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम् । वाससी इवेति । वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् । कन्ये इति । कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः । अव्ययी । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । बृहत्संज्ञाकरणे न किं चिद् अव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । तदकरणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियतइति चेत् । इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन

भवति ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावा- त्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसा- दृश्यसपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥६॥ इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्त्रः सच्छात्र इति । समृद्धौ साकल्यइति च प्राप्नोति । नैष दोषः । इह कश्चि- त्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पु- रुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्र- धानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त- ते तत्सुबन्तेन सह समस्यतइति ॥ यथा ऽसादृश्ये ॥७॥

वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्य- यीभावस्य प्रायिकं न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्रा- धान्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता । अव्ययम् । इह कस्मादिति । समुदायस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति चात्र समुदायात् समृद्धिमाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः । सपुत्र इत्यत्र साकल्यं प्र- तीयते । सपुत्त्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्त्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित् प- रिशेषित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्व चि- दन्यथापि दर्शनादर्द्धपिप्पलीत्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञा- नात् पूर्वपदार्थप्राधान्यएवाव्ययीभावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात् पूर्वपदार्थ- प्राधान्यासंभवेपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्ततएव । अथ वेति । अव्यय- स्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थाव- च्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सु- शब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः । सपुत्त्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते । यथा । असादृश्यइति किमर्थमिति । सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्तिः सादृश्यएवच । पूर्व- प्राप्यनिषेधश्च प्रश्ने ऽस्मिन् कारणत्रयम् । यथा देवदत्तइति । समुदायस्य चा-

असादृश्यइति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । असादृश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते । नैष दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् । अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥९॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत् सुब्मात्रे यथा स्यात् । माषप्रति । सूपप्रति । ओदनप्रति ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥१०॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तद्यथाद्योतने । अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्तइति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न त-

---

च सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः । अस्त्येवेति । अर्थवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सत्त्वमवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ । तस्येदमिति । सूत्रस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य । सुप्प्रतिना । सुबिति वर्तमानइति । सुबामन्त्रितइत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसंबद्धमभूदित्यर्थः । यावदवधारणइत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्समासात्रतिवृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् । अक्ष । तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायादेतत् सिध्यति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वा-

त्। अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति। अक्षपरि शलाकापरि। अक्षशलाकयो-श्चैकवचनान्तयोः । अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् । अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्वृत्तम्। कितवव्यवहारे च । कितवव्यवहारइति वक्तव्यम्। इह मा भूत् । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति । विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्य ॥१२॥ योगविभागः कर्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या । पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सुबन्तेनेति वर्तते। एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात् । अथ क्रियमाणे

धातूनां नियतविषयत्वाच्च क्वचिदिह वर्तने वर्तते । तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वर्तौ तच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः । एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्नायमप्राप्तमेतदित्याहुः । यदुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद् बाहुल्याभिप्रायेण । कितवव्यवहार इति । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजीयते ॥ विभा ॥ योगविभाग इति । अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहिर्योगेऽपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता । प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति । पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे अव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह । पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणापेक्षया बहुवचननिर्देशः । यथेति । बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने

पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिद्ध्यति । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥ आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥१३॥ मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्येति वर्तते । आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते तयोश्चैवार्थयोराङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥ यस्य चायामः ॥१६॥ किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत एतत् गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गा चैव लक्षणं न वाराणसी । अथ वा यस्य चायाम इत्युच्यते । गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति । साधीयश्च गङ्गायाः न वारणस्याः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥१७॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् ।

पञ्चमीसद्भावाद् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । पञ्चमीगृहणसामर्थ्यादिति । बहिर्गतो ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात् समासेन न भवितव्यं तस्मात् षष्ठीविषये पञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम् । यस्य । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात् संदिहानः पृच्छति । गङ्गा चैव लक्षणमिति । अनेकदेशव्यापित्वा गङ्गाया आयामवत्त्वेनानेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्य चित् पुरुषस्य हास्तिनपुरमायामत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किं तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया । अथ वेति । लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति । उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमानं तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टाप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण संबन्धो नेतरस्य । तिष्ठद्गु । किमर्थ इति । समुच्चेतव्यस्याभावात् प्रश्नः । एवकारार्थ इति । अने-

परमं तिष्ठद्गु । तिष्ठद्गु कालविशेषे * । तिष्ठद्गु कालविशेषइति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावो ऽस्मिन्काले स तिष्ठद्गु । वहद्गु । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे * । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्तइति वक्तव्यम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । पूनयवम् । पूयमानयवम् ॥ पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥१८॥ वावचनं किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात् गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः । अत उत्तरं पठति । पारेमध्ये षष्ठ्या वावचनम् * । पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् । अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने * । अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद् यथैकदेशिप्रधाने । तद्यथा । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी-

---

कार्थत्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति । न तु ग्रन्थान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अव्युत्पन्ना एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न कालएवापि त्वन्यत्रापीत्यर्थः । पारे । वावचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्वबाधा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह । विभाषेति । अयमपीति । षष्ठीसमासे प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति सो ऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः । अत उत्तरमिति । एतस्मात् पश्चादुपरीत्यर्थः । वक्तव्यमिति । कृत्यार्थे त्वावश्यके कृत्यः । एकदेशिप्रधान इति ।

समासो न भवति । किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योपवादः । इह पुनर्वावचने क्रियमाणे एकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्तिविषये नित्यो ऽपवादः । एकारान्तनिपातनं च *। एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् । भवेत् सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिद्ध्यति ॥ नदीभिश्च ॥ २० ॥ नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः *। नदीभिःसंख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति । न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्र-

---

ननु पूर्वकाय इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी । एवं तर्हि एकदेशिनोऽनूद्यमानत्वादप्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यम् । तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथ वा प्राधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः । समासतद्धितानामिति । तुल्यन्यायत्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः । इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते । तत्रापवादेऽपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम् । तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति वैरूप्यं सिद्ध्यति । एकयेति । विभाषयेत्यर्थः । अपरयेति । इदमेव वावचनमुद्दिश्यतेऽन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणञ्च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति । सप्तम्या अलुकेति । तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः । यदा त्वन्या इति । पारेगङ्गादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात् सप्तम्यभावः । नदीभिः । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोऽयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति नदीभिरिति वार्तिकारम्भः । न वक्तव्य इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वाचार्याः संज्ञां व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावतीक

धानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । ननु च यच्छब्देनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः । एतदेव न जानीमः यच्छब्देनोच्यते स तस्यार्थ इति । अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्पेत चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः । यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यतेऽन्यपदार्थोऽपि गम्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति । इहापि

इत्यादौ । ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम् । अथ समाह्रियत इति समाहारस्तथापि द्वे-यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम् । नैष दोषः । समाह्रियमाणार्थः समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याकाङ्क्षायां यदा यमुने इत्युच्यते तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदार्थस्य । अथवा वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्यानमात्रे वर्तन्त इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यस्यार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् । इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति । ननु चेति । अयं भावः । द्वैरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः । एतदेवेति । सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः । समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि । द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह न देशम् । इरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह न देशमिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति । त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः । चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति । यद्यपीति ।। स एव परस्य चोद्यमापादयति । इहापीति । प्राप्नोतीत्यन्तम् । अयमभिप्रायः । पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात् तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभा-

तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थोऽपि गम्यते स्वपदार्थोऽपि गम्यते तत्र स्वपदाश्रयो ऽव्ययीभावः प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः । परंकार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ द्विगुश्च ॥२३॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति । पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम् ॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२४॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्* । श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी

वः । एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनाय द्विगुमेव बाधेत बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातं त्रिकापेक्षो वा शेषः । एकनदीतर इति । यदि समाहारग्रहणन्न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वञ्च । यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्च त्यच्समासान्तः सोऽच्प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव । एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः । द्विगुः । समासान्ता इति । यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ पञ्चगवं द्व्यङ्गुलमिति तथापि प्रकृतभेदाद् बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा तु समासार्थोत्तरपदान्तः समासान्ता इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । ग्रामगमीति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशी-

ग्रामं गामी ग्रामगामी । श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् * । श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् । अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च * । अहीने द्वितीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु * । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति ग्रामगतः अरण्यगत इति । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्ना इति । तत्र जातादिषु प्रावचनात्सिद्धम् । यदेतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति । ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि । तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव । नास्ति भेदः योपि

त्वादुपेक्ष्या: । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् क्तप्रयोगे षष्ठी वेष्यत इति तद्दर्शने मोच: षष्ठीनिषेध: । श्रितादिभिरिति । य: कष्टं श्रित: कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात् तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थ: । अहीनवाचिन्या इति । य: कष्टं श्रित: कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भाव: । अयतिश्च गतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्त: । तत: श्रितपतितगतै: समासोयं न विधेय: । अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्ध्यर्थो विधेय: । तर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यम् । अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयो: स्वरभेदाभाव: । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थ: । जातिस्वरप्रसङ्ग इति । न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते तेन पक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धि: । इमे इति । श्रितगतपतितशब्दा: । ततश्चाहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति । तत्पुरुषवाधायाह । ननु चेति ।

हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सति एकः समासो द्विस्वरत्वम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानार्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुष एव भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राज्ञः सखा राजसखः राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न भवति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तइति बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादिति । एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतः अथार्थकृतः । शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावद्बहुव्रीहौ सति क-

---

बहुव्रीहिर्बाध्यत इति । नास्ति भेद इति । द्वौ स्वराविति । तत्पुरुषे अहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम् । द्विस्वरत्वमिति । वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन । एवं तर्हीति । ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वात् कष्टशब्दस्य न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम् । स्वव्यविकन्यायश्चानेन ज्ञापकेन स्मारितः । राज्ञः सखेति । सख्युश्चोभयाधिष्ठानत्वाद्राजा सखास्येत्ययमर्थोऽन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मात्तु ज्ञापकान्न भवति । अत्र कश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह । नैतदिति । अर्थाभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात् । ज्ञापकबाध्यपवादवादिनोश्चाबाह्योपुरुषिकैव । तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणन्तु फलं न भिद्यते । विशेषविहितेनेति । श्रितादुपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ नेति । कष्टं श्रित इति सुपदार्थं तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्ति सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं किन्तु शब्दवाच्य एव । यदुच्यत इति । अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः । ननु कष्टश्रित इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्यभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह । अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थरूपभेदेषु विशेषमपश्यन् पृच्छति । किमिति । बहुव्रीहाविति । शेषाद्विभाषेत्यनेन कष्ट-

पा भवितव्यम्। तत्पुरुषे सति न भवितव्यम्। अर्थकृतः। तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति। धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः। बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति। अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः अन्यथाजातीयकः संबन्धाद्। राज्ञः सखा राजसखः। संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति। उभयं खल्वपीष्यते। स्वस्ति सोमसखा पुनरेति गवांसख इति॥ खट्वा क्षेपे॥२६॥ किमुदाहरणम्। खट्वारूढः। क्षेप इत्युच्यते। कः क्षेपो नाम। अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोयं जाल्मो नातिव्रतवान्॥ अत्यन्तसंयोगे च॥२९॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनानर्थक्यम् *। अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवच-

---

श्रितक इति। तत्पुरुष इति। कष्टश्रित इत्यादौ रुहादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन गत्यर्थादयोपि गृह्यन्ते। धात्वर्थस्येति। सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वे पि तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्ट एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिमूभाव्यादिदमभिधीयते। यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्न वोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्न वोच्यते। व्यपवृक्त इति। सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः। यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते। भेदान्तरमप्याह। अन्यथेति। प्रत्यक्षेणेति। शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः। अव्यवधानोपलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्याज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह। उभयमिति। सोमसखेति। बहुव्रीहित्वात् समासान्ताभावः। गवां सख इति। तत्पुरुषत्वात् समासान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या आक्रोशइति वा षष्ठ्या अलुक्॥ खट्वा। खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् पृच्छति। किमुदाहरणमिति। समासस्य क्षेपोर्थः स चात्रास्तीत्याह। खट्वारूढ इति। अधीत्येति। ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः। अन्यथेति। असमाप्ते ऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः। खट्वारोहणस्याविनयोपलक्षणार्थमित्याह। नाति व्रतवानिति॥ अत्यन्त॥ काला इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानञ्च कर्तव्यम्। काला अत्यन्तसंयोग इत्येक एव योगः कर्त-

नात् कृतान्तेन चाकृतान्तेन च । कालाः कृतेनेत्येतत्समासवचनमनर्थकम् । अत्यन्तसंयोगइत्येव सिद्धम् । अनत्यन्तसंयोगार्थं तु* । अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहर्गताः । रात्रिगताः । नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । अहरतिसृताः । रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥३०॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दध्ना पटुः । घृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । करोतिना । श-

---

व्यः । तत्र च क्तान्तस्य निवृत्तत्वात् सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह । अत्यन्तसंयोग इति । चराचरा इति । चरन्तीत्यर्थः । चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्च । कदाचिदहरिति । उत्तरायणे । कदाचिद्रात्रिमिति । दक्षिणायने । ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरहोरात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते । अथवैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते । गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात् । मासप्रमित इति । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रेण च मासस्यात्यन्तसंयोगाभावः ॥ तृतीयात ॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः । दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनापेक्षो दध्नः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति । दध्ना पटुरिति । अस्याप्ययं भावः । सर्वत्र क्रियाकारकेण संबन्धेन भवितव्यम् । ततश्चेहापि क्रियाकारकसंबन्धसंभवात् समासः स्यात् । असामर्थ्यादिति । यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्योदन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात् प्रतीयमानक्रियाकारकसंबन्धाश्रयेण समासः । इह तु शङ्कुलया खण्ड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद्दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति । इहा-

ङ्कुलया कृतः खण्ड इति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् । गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । किं पुनरिहोदाहरणम् । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् । इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति । कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः । यद्येवं, नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन

पीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् साक्षात्संबन्धाभावाच्छङ्कुलया अवश्यं क्रियापेक्षितव्या तामन्तरेण कारकत्वायोगात् । वचनादिति । करोति क्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः । इहापीति । परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते । गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः । जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भविष्यति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः स गुणवचनः वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः । किं पुनरिति । दध्ना जाड्यं घृतेन पाटवमित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गुणवचनो न भविष्यतीति प्रश्नः । गुणेनेति । अर्थं न च समासासंभवाद् गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद् भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात् सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वे वानेकशक्तियोगात् प्रयोगभेदेनार्थसंबन्ध इति भावः । भवति हीति । अव्य-

सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटु-र्घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात्* । तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्यवचनात् । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति । निर्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि *। अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि कर्तव्यः स्यात् । तृतीयातदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् । तर्त्ति हि वक्तव्यम् । नवक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः । किं तर्हि । योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततोर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति। पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥३१॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्* । पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोयं संवत्सरावरोयम् । सदृशग्रहणउक्तम् * । किमुक्तम् । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीया-

---

तिरिक्तकल्यान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः । दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः । अर्थगतिरिति । तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतेति तृतीयायाश्छान्दसो लुक् । अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते । न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासार्थमिति भावः । सत्त्वेनिविशतेपैतीति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणं कुङ्कुमलोहितादीन्यप्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रिया तथावस्थापेक्ष्येति खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेण नोक्तम् । पूर्व । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमनेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे त्विह समर्थग्रहणं प्रत्याख्यानम् । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं स-

समासवचनात् । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनान-
र्थक्यमिति ॥ कर्तृकरणे कृतबहुलम् ॥३२॥ कर्तृकरणे कृता
कृतेन * । कर्तृकरणे कृता कृतेनेति वक्तव्यम् । अहि-
हतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् ।
कृता कृतेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लून-
वान् परशुना छिन्नवान् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्-
तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥३३॥
कृत्यैरधिकार्थवचने ऽन्यत्रापि दृश्यते* । कृत्यैरधिकार्थ-
वचने ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यं
तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम् । साधनं कृतेति वा पादहार-
काद्यर्थम्* । अथ वा साधनं कृता समस्यतइति वक्-

मासस्य सिद्धत्वात् । सदृशग्रहणमुक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपित-
त्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र व-
क्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश
इति । पूर्वसदृशेति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति ।
अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश
इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम् । तथा
च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिद्ध्यति तदा तृतीयासमासे
सदृशग्रहणं न कर्तव्यम् । षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात् । अथोच्यते हे-
तुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति । तदपि न संब-
न्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात् सिद्ध-
त्वात् । कर्तृ । बहुलवचनादिति । अयं भावः । क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नख-
निर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्ति-
परिहारार्थमाश्रयणीयम् । कृत्यैः । स्तुतिनिन्दापरत्वात् क्रियोपादानस्य कर्तृ-
करणयोर्गौणत्वात् पूर्वेणाप्राप्तः समासोऽनेन विधीयतइति केचिदाहुः । अन्ये
तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च काकपेया नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्थवचने
समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्य-
मिति । अग्नेरल्पत्वात् काष्ठमेतद्बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति ।
घनेनायःप्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते । साधनं कृतेति । बहुलग्रह-
णसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हा-
रक इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मणि ण्वुल् । चोपकइति ।

तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः। अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासोयं द्रष्टव्यः । किं कारणम् । कारकाणां क्रियासमर्थत्वात् *। कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषामन्योन्यम् । तद्यथा । निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्यम् । एवं तर्ह्याहायमन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः*। वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यतइति । सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च* । सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यं क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति । दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः । गुडेन

चूर्णेर्थ्य न्नस्यं कर्मणि ण्वुल् ॥ अन्नेन ॥ तुल्यन्यायत्वाद् युगपत् सूत्रद्वयस्य विचारः। दध्योदन इत्यादौ क्रियावाचीशब्दो न प्रयुज्यते यथा कष्टश्रित इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परं संबन्धो नास्तीत्याह । अन्नेनेति । किंकारणमिति । समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्वेव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात् सामर्थ्याभावः निश्रयण्या इति । निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात् सोपानफलकान्यभिधीयन्ते । द्वाभ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः । एवमसामर्थ्यं प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह । एवं तर्हीति । नानाकारकाणामिति । भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्यर्थः । तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना भ्रियतां जीवत्वित्यर्थः । तत्र दध्नः करणत्वम् । एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति । सिद्धं त्विति ।

संसृष्टाः गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः । षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः*। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । नवा ऽसमासेऽदर्शनात्*। न वा वक्तव्यम् । किं कारणमसमासे ऽदर्शनात् । यद्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तद्धि लोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमासे उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते । कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते । युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्*। दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते । कथं पुनर्ज्ञायते । दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयतइति । संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम्*। संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था । यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति । अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । द-

---

उत्तरपदलोपप्रसङ्गे नान्यदप्याह । षष्ठीसमासश्चेति । अश्वानामिति । संबन्धविवक्षया षष्ठी । तथा दध्न इति । असमासे दर्शनादिति । असमासो वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते । अश्वानां रथो ऽश्वरथः दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यत्र युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थं न तु दधिघट इत्येतस्य तद्वाक्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथा ऽग्निचिद् दधिपश्चेति । इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः । युक्तार्थसंप्रत्ययादिति । युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोपि गृह्यन्त इत्युक्तं भवति । दध्योदन इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते । न चोपसेकमन्तरेण संस्कारकभावोस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः । संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः । मन्दकमिति । मन्दजातम् ।

घीत्युक्ते बहवोर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य । अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥३६॥ किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोविशेषात्*। चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति। अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति। अनुपादीयमानविशेषे सर्वप्रसङ्गः । बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम्*। बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । योहि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति । तत्र तदर्थ इत्येव सिद्धम् । यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्ये-

उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि घनभावः । निलीनकमिति । पक्वावस्थायां भ्रष्टम् । एषां विशेषाणां संभवाद्घीत्युक्तेसंप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद् यथा वृथाशब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः । चतुर्थी । चतुर्थीचाशिषीति हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति। समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते । किं चतुर्थ्यन्तस्येति । विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाय प्रश्नः । इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह: एवं भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिविकारभावइत्यर्थः । यो हीति । देयस्य बलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः । इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं

तल्लक्षणं क्रियेत । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् * । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति । अर्थेन नित्यसमासवचनम् *। अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम् । किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा ऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः विग्रहो मा भूदिति । सर्वलिङ्गता च *। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थःसूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति । किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या । नेत्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् । अर्थशब्दोयं पुल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । न वक्तव्यम् । यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्य-

---

विचार्यते । यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः । श्वश्रूसुरमिति । विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति । विधा हस्त्यन्नं माषादि । अर्थेनेति । महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते । नेत्याहेति । आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः । सर्वलिङ्गता चेति । परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति । अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति । ब्राह्मणार्थमिति । किमर्थेनेति । पूर्ववत् प्रश्नप्रतिवचने । इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुञ्चोदकमुखेनाह । तत्तर्हीति । यदयमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न

न्ता प्रकृत्या सह समस्यतइति । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण । ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति । यदप्युच्यते ऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयःषष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति । अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति । तद्यथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरे भेदो भवति चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यम् । षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेन । नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं चतुर्थीतदर्थार्थे क्ते चेत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वे ऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थः । तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् ।

कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमपीति । तादर्थ्यं संबन्धविशेषो विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्ततएवेति भावः । अथवाश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम् । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादिषु चतुर्थी तदर्थेति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते न संबन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाभावः । सर्थविति । तदर्थं विकृतेरित्यत्र तदर्थं सर्थविति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मै हितमित्यतो वानुवर्तते तेन चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्येऽभिधेये सर्थप्प्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति । अर्थ इति । स्वरार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति ।

यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं ततोऽर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति । यदप्युच्यतेऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्थप् प्रत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्थप् प्रत्ययः क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथं चिदित्संज्ञा स्यात् एवमपि अश्वार्थं मूर्थम् । अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम् । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति चैव कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । चतुर्थी । सुबन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थे । तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति । इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा

न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः । अथापीति । आदिर्ञिटुडवः षप्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतष्टुत्वस्य निर्देशादिति भावः । शोभमिति । सुशब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात् तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणायार्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् । ब्राह्मणार्थोऽस्तीत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची । एवं तर्हीति । ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थाने अर्थशब्द आदेशः क्रियते । तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासे निहतत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः । अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयःशब्दस्य प्रयोगः

समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति । इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु । वावचनं च*॥ वा च विधास्यते । इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वा ऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । एवं तर्हि उदकार्थो विवधः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्य इत्याह । यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लो-

इहापीति । यदि चतुर्थीत्यंतावल्लक्षणं क्रियेत इत्यर्थः । वा चेति । महाविभाषयार्थादेशो विकल्प्यते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति । यदयमिति । कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योर्थादेशः तदर्थस्य भवतीति । उदकार्थ इति । यदि विवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावामन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति । समासोपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चैतयोर्यौगपद्ये न भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः । लिङ्गमिति । ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य, लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात् सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ।

काश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चतुर्थी ॥ पञ्चमीभयेन ॥३७॥ अल्प-मिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् वृकाद्भयं वृकभयं वृकाद्भीतः । वृकभीतः वृकाद्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः वृकभीरिति । अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः । पञ्चमीभयेन ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥४०॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्याद् अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते । सप्तमी शौण्डैः ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥४२॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम्*। ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् तीर्थकाक इति । क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथा तीर्थकाकान चिरं स्थातारो भवन्ति । एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति । ध्वाङ्क्षे ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥४३॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् * । कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् पूर्वाह्णे गेयं साम प्रातरध्येयो ऽनुवाक इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-

---

पञ्चमी । भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानादर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्गः । सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद् बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सत्यप्यसंगृहीतत्वादकिंचित्करः स्यादिति भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानाद् यथा छत्त्रिणो गच्छन्तीति भावः । द्रव्यस्याभूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽक्षादीनामाधारभावः । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । ध्वाङ्क्षेण । आधाराधेयभावाभावगमात् क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति । क इति । उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात् क्षेपः समासात्प्रतीयत इत्यर्थः । कृत्यैर्ऋणे । पूर्वाह्णे गेयमिति ।

व्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति तत्र ऋणइत्येव सिद्धम् । यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति । कृत्यैः ॥ क्षेपे ॥४७॥ किमुदाहरणम् । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथा अवतप्ते नकुलाः न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं तएतदिति । क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यतइत्युच्यते तत्र तेन सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति क्षेपे सगतिकसकारकसमासे उक्तम् । किमुक्तम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । क्षेपे ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥४८॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क्व मा भूत्परमं पात्रे समिता इति । पात्रेसमि ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥४९॥ इह कस्मादव्ययीभावो न भवति एका नदी एकनदी नदीभिः संख्येति प्राप्नोति । नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । यद्यस्येति । अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्व चिद् ग्रहणादित्यर्थः । क्षेपे । अवतप्ते नकुलेति । चापल्यादिति भावः । पात्रे । परमं पात्रे समिता इति । वैयधिकरण्येऽपि विस्पष्टपटुवत्सुपेति समासः प्राप्नोति । परममिति । क्रियाविशेषणम् । परमाः पात्रे समिता इति तु पाठो न्यायान् । पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिस्संख्ययोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह । इह कस्मादि-

गम्यते । अथ वाव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति, तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । कथम् । नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते वैयाकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ समाहारइति कोयं शब्दः । समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाह्रियते समाहार इति । यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यम् । एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं समाहारः । अथ

ति । न चाथेति । एकत्वविशेषणावच्छेदच प्राधान्येन प्रतीयते । अवशिष्टं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ तद्धितार्थे । समाहार इति कोयमिति । किं भावसाधनोथ कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वात्तद्देनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधने तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ् भवति । यदीति । कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाभावाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्ध्यति पञ्चखट्वीति तु न सिद्ध्यति । पक्षे हि क्लीबत्वं तत्र क्लीबत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिद्ध्यति । स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वाद् ङीबभावात् पञ्चखट्वा इति स्यात् । अत्र हि वावन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम् । द्विगुरिति । अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशसंग्रहमुच्यते ।

भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तराधर्यम् । कः पुनर्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न सिद्ध्यति । एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः । एवमपि पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिद्ध्यति । किं कारणम् । समेकत्ववाची आङाभिमुख्ये वर्तते । हरतिर्देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि सादृश्येपि वर्तते । तद्यथा । मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति । अथ वा पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति । नैवेदमियत्येवावतिष्ठते अवश्यमसौ ततः किं चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः । अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः । पञ्चफली आनीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्ध्योजोग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रि-

---

तस्य पञ्चम्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति । पञ्चमूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः । कः पुनरिति । औत्तराधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः । यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः । तच्चार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः । यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह । यद्येवमिति । गोष्विति । नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह । समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः । एवमपीति । ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः । यदायं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदायं दोषः । पुरुषवाचिनि तु न दोषः । तेषां समीपीकरणसंभवात् । समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्णीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च ग्रामादीनां नास्तीति भावः । नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीनामपि लाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः । अथ वेति । केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः । स च समा-

यन्तइति। असंभवाद्। आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वा अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः। किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति। एवं भवितुमर्हति। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः *। द्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे। प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। एवं तर्ह्यर्थेइति वक्ष्यामि। अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत्*। अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। द्वैमातुरः। त्रै-

---

हार इति। तन्निमित्तत्वादित्यर्थः। असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथ वेति। पूर्वमुपायभावेनान्यायने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः। इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः। किं पुनरिति। कात्यायनस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं तद्विचारयति। पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति। दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह। एवमिति। द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः। पञ्च गावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते इति पश्चाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम्। धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यम्। सति च पदद्वयस्यसमासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तर पदत्वेन। सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते। यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः। अथ वायं भावः। समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रियते। यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संक्षेपः क्रियते। तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम्। पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह। एवं तर्हीति। तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्नएव तद्धिते द्विगुरिति ना-

मातुरः । पाञ्चनापितिः । किं कारणम् । द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् । तद्यथा । चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः* । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । स्वरे । पञ्चारत्निः । दशारत्निः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा नित्या । एवं

स्यान्योन्याश्रयत्वमिति भावः । अर्थ चेदिति । यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति । समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते । समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः । परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः । अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् । इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । सिद्धं त्विति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः । नहि संज्ञेति । प्रत्ययसंज्ञासंबन्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः ।

तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति । यदि शाटकः न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटको वातव्यः शाटकश्चेति विप्रतिषिद्धं भवति । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः । अथ वा पुनरस्त्वर्थ इति। ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेयएव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेऽपि वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीति तद्धितः स्यादिति । द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः । अथ वा यदयं द्विगोर्लुगनपत्यइति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात् * । समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तद्धितार्थेन कृतत्वात् । तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भ-

---

एवं तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् । पाणिनीयं समर्थयितुमाह । अथ वेति । तद्धितस्यासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति । प्रार्थने लिङ् । यथापि पक्षे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह । द्विगोरिति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः । समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः । अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति ।

विष्यति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुक् भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । पञ्चपूली दशपूली । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवं दशगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्ङीब् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति। समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे। अविशेषेण गोष्टज् भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहारएव नान्यत्रेति । अभिधानार्थं तु * अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् । तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । उत्पद्यतां लुग् भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि । न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि । लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास-

---

न्यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति । न तद्धितलुक्यतद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहारएव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रेति नियमविधानान्नास्ति दोषः । अविशेषेणेति । गोरित्येकं सूत्रं क्रियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज् भवति ब्राह्मणगव इति । ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः । अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धितेन मा भूदित्यर्थः । समाहारेणेति । समाहारेभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् । एवं चाभिधानेसमासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । तद्धितार्थेनेति । तद्धितार्थे द्विगुरित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा । उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह । द्वन्द्वेति। वागदृषदप्रिय इति । वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य पञ्चगावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो म-

वचनम् *। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः। वाग्दृषदप्रियः। छत्त्रोपानहप्रियः। पञ्चगवप्रियः। दशगवप्रियः। किं प्रयोजनम्। समुदायवृत्तावयवानां मा कदाचिदवृत्तिर्भूदिति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः। यदा ऽवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् *। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः। द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। सुप्सुपेति वर्तते। एवं तर्हि इदं स्यात्। द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्यते। द्व्यह्नजातश्च न सिद्ध्यति द्व्यहजात इति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः। द्व्यह्नजातस्तु नसिद्ध्यति। किमुच्यते परिमाणिनेति।

ह्याविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात्। जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः। यदि त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात्। समुदायवृत्ताविति। बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्ष इति। एकार्थीभाव इत्यर्थः। न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावो ऽवयवयोर्युक्तः। विरोधादित्यर्थः। यदा ऽवृत्तिरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः। द्विगोरिति। द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः। द्वौ मासौ जातस्येति। कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्। द्व्यह्नजात इत्यत्र च समासान्तः। द्वौ मासौ द्विमासमिति समाहारे द्विगुः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। स्वरे हि दोष इति। समासान्तोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः। अन्यत्रेति। पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पू-

न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः *। अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपदइति द्विगुर्भविष्यति । सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः * । सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्चखट्वा दशखट्वा । द्विगोरितीकारो मा भूत् । पञ्चगुर्दशगुः गोरतद्धितलुकीति टज् मा भूदिति । तद्धितार्थोत्तरपद ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः आहोस्वित्पूर्वमात्रे । किं चातः । यद्यनन्तरयोगे । एकशाटीति द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वमात्रे । एकभिक्षा । अत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनन्त-

---

र्थयोः समासान्तादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते । एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोपि परिहृतः । सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धितत्वात् तदर्थे ऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः । अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्तइति यदि द्विगुः स्यात्तदा वा टाबन्तः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम् । पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । मतुपो लुग् वक्तव्य इति दोषः । तस्मिन् कृते च ङीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आढका यस्या सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप् प्राप्नोति । संख्या । इह क्व चिदवयवोपिष्यते यत्र तदुच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । क्व चित्तु समुदायो यथा नान्तः पादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात् पृच्छति । किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा द्विमुनिव्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशाटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाटशब्दस्याकारान्तोस्ति तस्यैव कनि कृते शाटक

रे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो भविष्यति । एका शाटी एकशाटी । इह तर्ह्येकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टाबन्तेन सह समासो भविष्यति । एका भिक्षा एकभिक्षा । इदं तर्हि । सप्तर्षयः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यनन्तरे । कथमेकापूपी । समाहारइत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहारः । तत्तद्दानं संभ्रमो वा । इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्तर्षयः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम् । अथ वा पुनरस्तु अनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम् । संख्या ॥ कुत्सितानि कु-

---

इत्येवं रूपं संभवति । एकभिक्षेति । भिक्षशब्दो घञन्तोऽस्ति तथा च भिक्षदं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः तत्रैकी भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजननाद् ङीप् प्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि कृतइति भावः । एकापूपीति । एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति द्विगोरितीकारः सिद्ध्यति नान्यथा । केवलश्चापूपशब्दः पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणो ङीष् नास्ति । टाबन्तेनेति । भिक्षाशब्देन समासे कृते अत इत्यधिकाराद् ङीबभाव इत्यर्थः । भिक्षाशब्दश्च गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते । वाटाबन्त इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् यत्रापो ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते । भिक्षशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात् । सप्तर्षय इति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । क पुनरिति । अनेकविषयत्वात् समाहारस्य एकस्य तदसंभवात् प्रश्नः । यत्तद्दानं । एकमप्यपूपं कश्चित् कृपणो दददनेकमिति मन्यते । दानं अत्रातिशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति । अथ वेति । पूर्वमाप्रितोपगैतदुच्यते । भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोऽन्तोदात्त इष्यते । प्रकृतिस्वरपूर्व-

त्सनैः ॥ ५३ ॥ किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः । वैयाकरणः कुत्सितः । तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति । कुत्सितानि ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति । एवं तर्हि यत्र किंचित्सामन्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि

पदस्य स्यात् । अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः । कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणचौर इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति । प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्स्यते । तत्स्थमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा । उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद् बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः । ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वाविषयसंदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकस्तयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तम् । शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्ताख्ययोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभावः । किञ्चात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधाययितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः । किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयते गुणजातेरेकत्वादभेदोपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः । इतरो निर्वचनेन

देवदत्तेति । शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते । यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः * । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् । शस्त्रीश्यामेति । श्यामाशब्दोयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति । न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । श्यामत्वस्यो-

श्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद् यथा गौर्वाहीक इति । पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अथापि दोषमाह । एवमपीति । यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः । उत्तरन्तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोस्ति तथापि ङ्स्वरस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिद्ध्या पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः । उपमानसमास इति । शस्त्री श्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्तत इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः । नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसन्निधानाच्च

भयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति । नावश्यं स एव सामान्यवचनः यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव । अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तएवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति । उपमानानि ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥५६॥ सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् । सामान्याप्रयोगइति शक्यमवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति । पुरुषोयं व्याघ्रइ व शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापे-

---

यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययाद् उभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् । सर्वश्चेति । शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबन्धात्समासरूपात् प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम् । उपमितम् । पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेतत् । वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादिः पुरुषार्थ एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम् । तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयोगग्रहणम् । भ-

क्षमसमर्थं भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोगइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति । उपमितम् ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥५७॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः* । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । कृष्णातिला इति । कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्च परस्योपसर्जनप्रसिद्धिः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात् । अन्यतरदत्र प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति. यदास्य

वति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्धएवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् । विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोरिति । उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्यसद्भावात् समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति । कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमसन्धेयम् । न वेति । अन्यत-

तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तदा कृष्णो विशेषकत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । न कर्तव्यम् । नह्ययं द्वन्द्वः । तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमासः तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि । द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते । न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किं चिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति । तत्र त्वेतावान् संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क्व संदेहः यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमन्यतरो गुणः तत्र यद्द्रव्यं तत्प्रधा-

---

रस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदास्यतिला इति । ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमाना प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते । कृष्णस्तु गुणत्वात् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते । इतरो यथोक्तं न्यायमबुध्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात् प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति । कामं तर्हीति । नह्ययमिति । नहि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सह विवक्षाया असंभवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव तिलकृष्णा इति प्रयोगः । न खल्वपीति । गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः । प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थ इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानम् । एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम् । समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव । प्रधानशब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभाविति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः ।

नम् । तद्यथा । शुक्लमालभेत । कृष्णमालभेत । न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति । कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । नह्यवृक्षः शिंशपास्ति । विशेषणम् ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च ॥५८॥ अथ किम-

---

यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः । यद् द्रव्यमिति । साक्षात् क्रियासाधनत्वादिति भावः । ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचन आपद्यतइति नानयोः कश्चिद्विशेषः । नैष दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति । न च शब्देन द्रव्यव्यतिरेको जातिः प्रत्याय्यते । नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति । किं तर्हि । गौः शाबलेय इति । तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात् स्वशब्देन गुणाः प्रत्याय्यन्तइति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति । एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति । तद्यथेति । श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति । कथं तर्हीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वाच्चास्त्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययः । अयं भावः । यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष इत्येव भाव्यम् । अत्र केचिदाहुः । शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चाद् ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियतइति न्यायविद आहुः । नञ्वृक्ष इति । ननु फलमस्त्येव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वादृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपा-

र्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धम्* । बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् । अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते । यद्वाकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यद्वानेनकृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभूयस्त्वात् । एते खल्वपि विषयाः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा तथा

दानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याक्षेपात् । बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितस्तक्षक इत्यादौ समासाभावः । पूर्वा । अथ किमर्थमिति । एतत्सूत्रादुत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः । पूर्वकालेत्ययन्तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः । दिक्संख्ये इति संज्ञायां नियमार्थः । कुत्सितानीति विशेषस्य पूर्वनिपातार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम् । यत्र तु प्रयोजनाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्यायमाक्षेपः पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात् । बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नप्रतिपत्तिविषयत्वादित्यर्थः । नहि मन्दबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः । इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति । यद्वाकृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः । कृत्स्नं चेति । पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्यविघातप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येकआहुः । तेन कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यः समासः । रामो जामदग्न्य इत्यादावसमासः । नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः । सुसूक्ष्मजटकेशादावव्ययसमासाभावः । अन्ये त्वाहुः । कृत्स्नमिति सर्वस्य संग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः । केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह । कारकमिति । कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह । साधकमिति । न च कस्यचिद्वर्जनेन प्रवर्तकमित्याह । निवर्तकमिति । अथ वा साधकं पारंपर्येण स्यात् । यथोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह । निर्वर्तकमिति । साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वादिति । विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति

कारकं भवति। अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्। बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति। सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्। तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ ५९॥ श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम् *। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। यदा हि श्रेणय एव किं चित् क्रियन्ते तदा मा भूदिति। अन्यत्रायं च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति। तदिह न तथा। किं कारणम्। अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यम्। इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यम्॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥६०॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहण-

---

केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः। व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह। अवश्यमिति। वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः। सर्ववेदपारिषदमिति। परिषद इदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः। पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च त्यञ्। अन्ये त्वाहुः। पारिषदः परिषन् परिचारक उच्यते स च परिषत्साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते। सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते। आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम्। श्रेण्यादयः। श्रेण्यादय इति। अत एवादिशब्दो व्यवस्थावाची कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची प्रयोगादर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिताः। एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां संघः श्रेणिः। तत्र यदा पृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद् यदा तु श्रेणीनामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह। श्रेण्यादिष्वित्यादि। अन्यत्रेति। साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र च्व्यर्थवचनमित्युक्त्वा च्व्यन्ते प्रतिषेध उक्त इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः। अन्यत्र पूर्वमिति। साक्षात्कृत्येत्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेन परत्वाद् विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेधः क्रियते। तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति। इह तु श्रेणीकृता इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः। क्तेन। विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहा-

म् * । नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेन च * । नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेनेति । किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति । यदो नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते । न चात्र नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि । प्रकृतिकृतोपि । अयं विशिष्टशब्दोस्त्येवावधारणे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवेति गम्यते । अन्ये गुणाः समा भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेना-

---

रायाह । नञ्विशिष्ट इति । समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन् पक्ष इत्याह । अनञिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ् तत्र प्रत्यासत्त्या क्तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थः । आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसङ्गः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः । ततश्चानञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अवधारणरहिताधिक्यवचनेप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह । नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि नुडिटौ तद्भक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वाद् अवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याप्राप्तिरिति भावः । नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति च्छिताच्छितमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः । अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति च्छाताच्छितमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति । स्नाता स्नाणमित्यादौ तु णत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः । तद्यथेति । यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः । स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः । यद्यदेति । इह क्तेन सनञेति सिद्धे विशिष्टग्रहणात् सावधारणाधिक्यगतिः स्याद् गुरुलाघवानादरे त्वाधि-

धिकः । अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति । तद्यदा ता वदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति सिद्धं चा भुक्तं चेति । नाप्यनञिति प्रतिषेधेन नेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति । नुडिड्धिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिगृहणं कर्तव्यमिह माभूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिमि । नुडिड्धिकेनापि समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृतिगृहणं चोद्यते । अवधारणं नञा चेद्द नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत । अथ चेदधिकविवक्षार्थं तुल्यप्रकृतिकेन ॥१॥ इति । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम्* । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ् क्तान्तं समस्यतइति वक्तव्यम् । गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् । गतप्रत्यागतम् । पातानुपातम् । पुटापुटिका । क्रयाक्रयिका । फलाफ-

---

क्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येत इति हेतोपपत्तिः । अवधारणं नञा चेदिति । पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः अनञित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह । सिद्धं त्विति । विसमाप्तिरसमाप्तिः । कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यत इति समासः । कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत् कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् । एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । भुक्तं विभुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम् । सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात् समासाभावः । यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह । गतप्रत्यागतादीनां चेति । क्रयिकेत्यादावत्र इति क प्रत्ययस्तदन्तस्य

लिका । मानोन्मानिका ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥६७॥ अयुक्तोयं निर्देशः । समानाधिकरणेनेति वर्तते । कः प्रसङ्गो यद्व्यधिकरणानां समासः स्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । युवा ॥ वर्णो वर्णेन ॥६९॥ इदं विचार्यते । वर्णेन तृतीया समासो वा स्यात् कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः । वर्णेन तृतीयासमासएतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् * । वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । स्व-

---

स्वभावात् क्वचित् स्त्रियां वर्तते । कथाकथिकेत्यन्येषामपीति दीर्घः । युवा । अयुक्त इति । पुंलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यतइत्यर्थोपत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वेतयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्यां युवतिधर्मोपलम्भात् । युवत्यां जरतीधर्मसद्भावात् तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात् स्यात् । जरद्भिरित्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति । वर्णो । इदमिति । बुद्धा परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते । न तावदस्मिन् प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति । इह कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद् गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः । स च गौणेपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति । कृष्णेनेति हेतुतृतीया । कथञ्चेति । क्व लाघवमिति प्रश्नः । एतप्रतिषेध इति । स्वरे विधीयमानइत्यर्थः अनेते वर्णइति । कृष्णसारङ्गइत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णइति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपदमेतउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः । तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमे

नेते वर्णइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हिमेन एतः हिमैतः । अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः । बाढमर्थः । यद्यवर्ण एतशब्दोस्ति । ननु चायमस्ति । आ इतः एतः कृष्णैतो लोहितैत इति । नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः । तृतीयाकर्मणीत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् । अथ समानाधिकरणः । समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम्* । समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेनेत इति वक्तव्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परमशुक्लः परमकृष्णः । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । कृष्णतिला इति । एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । अवर्णस्य वर्णेवर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । एवं सतितान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वर

व भवति । कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया । अनेन समासः । वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । हिमेनेति हेतौ तृतीया । तृतीयातत्कृतार्थेति समासः । कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् अकारकत्वाद्वा हिमस्य । यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराभिप्रायमबुद्ध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह । ननु चेति । कृष्णैत इति । ओमाङोश्चेति पररूपम् । तृतीयाकर्मणीति । अनेतइति प्रतिषेध आनन्तर्यात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः । परत्वादिति । कृष्णेन अश्वादिना करणेन आगतः कृष्णैत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोस्तु अथ वा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति मार्थं एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणान भाव्यं विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम् । अथ वा परत्वादुत्कृष्टत्वाद् कल्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि प्र-

विधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापितान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वर विधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति । अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः । यत्र तेन न सिद्ध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिद्ध्यति । शुक्लबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति । तथा सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् । अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । बाढं सिद्धः । कथम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव । प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानांप्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् । प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमित्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः । इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन । उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्यावकाशः । सद्गवः सदश्वः । कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्य-

---

ह्रीष्यतेति नातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः । शुक्लबभ्रुरिति । शुक्लो हरितः शुक्लो वा बभ्रुः कपिलः । ततः तत्कृतत्वाभावात् शुक्लेन बभ्रुरिति तृतीया सह योग- इत्थंभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः । प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते

स्यावकाशः । तुल्यश्वेतः तुल्यमहान् । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनंभवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासाद्‌ बहुव्रीहिः * । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्यावकाशः । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरवकाशः । कण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः* । कदा चित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् । सर्वधनाद्यर्थः । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः । गौरखरवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान्वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः । किं प्रयोजनम् । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्व-

---

उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते । समानाधिकरणसमासादिति । समानाधिकरणसमासाद्‌ बहुव्रीहिः कदा चित् कर्मधारयः । सर्वधनाद्यर्थ इति । वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण । कण्ठे काल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्त्यते । कदा चिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय क्वचिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्यत इति नास्ति वस्तुभेदः । सर्वधनीति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इति । तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति । किं प्रयोजनमिति । सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात् कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात् प्रश्नः । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्तिके ऽनुकृतः न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहिणेति । सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्व-

र्थस्य । यदप्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्ह्यर्थाश्रयः स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवति । एवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति । एवं तर्हि इदं स्यात् सर्वाणि धनानि सर्वधनानि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् तत्र यदुक्तं कदाचित्कर्मधारय इति एतदयुक्तम् । एवं तर्हि भवति वै किंचिदाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्वदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति । यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । काऽन्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयः । अन्यपदार्थे

र्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात् प्रत्ययः सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याभिधानानभिधानव्यवस्था युज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वात् । एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थं स्वपदार्थे कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति । अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति । कदाचिद् ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह । एवं तर्हीति । भवतीति । एवंजातीयकं वस्त्वित्यर्थः । किन्तदित्याह । आचार्या इति । अथ वा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । कार्याः शब्दा इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिशासनात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्य-

बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयः । यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति । एवमपि यद्यत्र कदा चित्कर्मधारयो भवति । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति । किं तर्हि । इष्टिरियं पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति । यदीष्टिः पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुद्दालकेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति । लघुत्वात् । कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति । इ-

र्थः । विप्रतिषेधापनयनायाह । नैष युक्त इति । स्वपदार्थ इति । मध्यमध्यमवीराश्वेति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः । इतरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति । अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते नत्वेकार्थीभावे मध्याया भावाभावौ क्रियेते । तस्माद्विभाषा कर्मधारय इत्यन्यायमर्थो विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति । अनपेक्षितान्यपदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति । एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः । इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोऽनेनेति । न्यायसिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणीभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । यदा पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्र-

निप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनो बाधनार्थम् । कथम् । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः । अस्त्यत्र विशेषः । जात्यात्राभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन् वल्मीकेऽस्ति । यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्गुणाभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो वल्मीक इत्येव तदा भवति । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः * । पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः । पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः । चित्रगुः । शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः । सुव-

तिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यामपेक्षान्यपदार्थं प्रतिपादयति । कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसङ्गः । एतच्च शब्दगौरवं तथा प्रयोगदर्शनादेव विषयगार्थीयतइति इत्यवनम्बल्मादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति । ततश्च वचनाल्लाघवं नाश्रीयतइति कर्मधारये कृते इनिः कर्तव्य इत्यर्थः । ठनो बाधनार्थमिति । योपीष्टिमारभते तेनापि कर्मधारयाट्ठन्बाधनार्थेनिर्वेति वक्तव्यमित्यर्थः । जात्याचेति । जातिश्चाऽकृते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः । पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थाप-

न्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः । कथम् । स्वपदार्थे आतिशायिकः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः । कथम् । स्पर्द्धायामातिशायिको भवति । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति । नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते । तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मकः । यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः । या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा या हि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् । बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्यो-

---

यिष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्ष आतिशायिकः । प्रकर्षश्च समासार्थस्य भवति । ततश्च पटात्तेनोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते समर्थादिति । सुबन्तेनेति । कृतौ तृतीया । सुबन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यदित्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह । नैवेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोऽपेक्षणात् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयनानि वस्त्राण्यतिशय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः । एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह । एवन्तर्हीति । नार्थोनेनेति । इष्टा वि-

दाहरणं विप्रतिषेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं पठिता । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । यदिष्टिरियं पठिता नार्थोऽनेन । कथं यैषा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धां तद्वताभिसंबन्धः क्रियते । निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः । बहुव्रीहेरातिशायिकाः । न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति । भवति यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः । कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् । नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति । एवं गुणेष्वपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते । न च समासो गुणवचनः । समासोऽपि गुणवचनः । कथम् ।

नाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । यैषा युक्तिरुक्तेति । सा नाश्रीयत इत्यर्थः । कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह । यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिस्तत्र सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि सिद्ध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिद्ध्येत् । यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियत इति तत्राह । कथं पुनरिति । अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तरम् । नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम् । द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते, इति ॥ एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते । गुणवचनादिति । नात्राजादौ गुणवचनादेवेति बोद्धव्यं तरपोऽत्र प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याशयेनैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमा-

अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतराद्यर्थः * । उत्तरपदार्थातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । बह्वाढ्यतराद्यर्थः । बह्वाढ्यतरः । बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषः । बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्याद् । आतिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः । यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात् । बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत । बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति । बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च* । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः । अजापण्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥७३॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्य-

नत्वात् प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति । यदा च बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दाकारस्य स्याद्, रेफाकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात् प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात् । तस्मात् पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य । शाकभोजीति । शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशार्थं उत्तरपदलोपिनेत्याहुः । चतुष्पा । चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये त्वाहुः । शब्दा-

म् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥७२॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क्व मा भूत् । परमो मयूरव्यंसक इति ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥२॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति । अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चात्रार्द्धशब्दः । क्व पुनरयं नपुंसकलिङ्गः । क्व पुल्लिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची पुल्लिङ्गः । इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्द्ध पिप्पली चार्द्ध पिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति । एकाधिकरणइति

न्तरसन्निधानिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्तएवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः । मयूर । मयूर इव व्यंसको धूर्तः छात्र इव व्यंसकः काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धम् । नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात् कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति । इहेति । क्व पुनरिति । नपुंसकत्वावधारणहेतावयं प्रश्नः । अवयववाची पुल्लिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येवं परमेतद् अवयववाचीत्वभिधेयवशाद् सर्वलिङ्गस्तथा च प्रयोगो दृश्यते । अपूपार्द्धं मया भक्षितं दन्तार्द्धमास्यात् पतितमिति । तदत्र नपुंसकग्रहणाद् यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आश्रीयते तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् । अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः । यदा त्वेतदिति । अर्थभेदाच्च भिद्यत एव । समासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् पूर्व-

वर्तते। न तर्हीदानीमिदं भवति अर्द्धराशिरिति। भवत्येकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॥३॥ अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम्। अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्याद् द्वितीयं भिक्षाया इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्याद् भिक्षाद्वितीयमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषाषष्ठीसमासोपि। तावुभौ वचनाद्भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषा वचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य *। द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते। ज्ञापनार्थम्। किं ज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। भिनत्ति छिनत्तीति श्नमि कृते शप्न भ-

पदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्। अर्द्धराशिरिति। राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते। एकमेवेति। शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः। द्वितीय। अन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः। यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते। अवयवविधानइति। सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम्। किमेतस्येति। न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति। भिनत्तीति। विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः। इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणानां चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः। वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम्। स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति। तथा चाह। अभ्यस्तजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेध इति। भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति। अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तौ एकफलताप्यनयोर-

वतीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृत एवानुवर्तते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दिक्पूर्वपदान् ङीप् प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा प्रत्यङ्मुखी । प्रत्यङ्मुखा । ङीपा मुक्ते ङीष् न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतद् दिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वं ङीब्विधाने ऽन्यत्रापि ङीष्विषयाद् ङीप्प्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः । प्लाक्षिः । इञा मुक्ते ऽण् न भवति । यद्येतज् ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः । तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिद्ध्यति अस्त्यत्र विशेषः । द्वे ह्यत्र विभाषे । दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम् । समर्थानां प्रथमा-

स्ति । प्राङ्मुखीति । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीष् ङीब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः । नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वो ङीब्विधीयेत तदा प्राग्गुल्फा प्रत्यग्जघनेत्यादावपि स्याद् ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीपोऽप्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावस्तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सा-

द्वेति च । तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा । अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः । क्रियमाणेपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणम् । पूरणेनेति प्रतिषेधात् । नैतत्पूरणान्तम् । अना एतत्पर्यवपन्नम् । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् । पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दः । अतः पूरणम् । योसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणमेव । एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥४॥ किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । किमनुकृष्यते । अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जीविकां प्राप्त इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीयासमासोपि यथा स्याद् जीविकाप्राप्त इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति । एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन स-

---

मान्यविशेषविहितत्वम् । वृत्तिविषय इति । एकार्थीभावविषय इत्यर्थः । नैतदिति । पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः । अनैतदिति । पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः । एतदपीति । पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् पूरणार्थग्रहणन्न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः । प्राप्ता । अत्वं च भवतीति । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तम्यकारादेशापेक्षा क्रियते सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानात् उपसर्जनसंज्ञा भवति । सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः । कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं मासो जातस्येति वा-

मस्येते स्रत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । स्रापन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥ कालाः परिमाणिना ॥५॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । स्रन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेपि स्रवणं भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी । समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति । योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निवर्तते । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति । भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी । कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः * । कालस्य येन समासः सोपरिमा-

---

कथं जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यत इति मत्वा पृच्छति । किंप्रधान इति । योमाविति । षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथनं संबन्धस्य चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनमनुद्भूतोपि संबन्धो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते । तथाभिहितोपि कश्चिन्नान्तर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या संबन्धोभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति । राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावो ऽस्ति न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् । इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति । मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चित्रा गावोस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः । भवति बाह्यमिति । परिमाणपरिमाणिसंबन्ध एव समासेन्तर्भूतो न तु बाह्यसंबन्धापेक्षो मासजातस्य वस्त्रमित्यादिरपि संबन्ध इत्यर्थः । नहि जातस्येति । तस्य हि दिष्ट्यादिः परिमाणं न तु मासः नापि तत्सत्तायामासः परिमाणं सत्ताया नि-

णी । तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः । अगमको निर्द्देशः अनिर्देशः । नहि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य । तद्यथा । द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य तर्हि बदराणाम् । सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन *। सिद्धमेतत् । कथम् । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यतइति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति । कं पुनर्भवान्कालं मत्वाह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति । येन मूर्त्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव कया चित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च । कया क्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इ-

---

त्यत्वाच्चापि जन्मक्रियायास्तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात् । त्रिंशद्रात्रस्येति । ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत् । नैष दोषः । कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा हि । कियान् कालोऽस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मक एव संपद्यतइत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति । तद्यथेति । सिद्धं त्विति । कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते । अथ वा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य संबन्धित्वेन स कालो मासादिः समस्यतइत्यर्थः । कं पुनरिति । यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात् परिच्छेदकत्वासंभवः । अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्त्तीनामिति । तरुतृणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयोऽन्यदा त्वपचयः स प्रत्ययान्तराविशेषेपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः। यद्येवं तस्यैकत्वात् कथमहरादिविभाग इत्याह । तस्यैवेति । परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे । तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः । न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥ नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो

ति भवति । संवत्सर इति च भवति । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् । एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् । एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य मासा जातस्येति । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातस्त्रिमासजातः । उक्तं वा । किमुक्तम् । एकवचने तावदुक्तम् । अनभिधानादिति । द्विगोः किमुक्तम् । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति । कालाः परि ॥ नञ् ॥६॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मण-

---

नापि चासितः। द्रव्यात्मा स तु संसर्गादिवं रूपः प्रकाशते ॥ २ ॥ संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः। संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते॥३॥ इति। कया क्रिययेति। क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः। आदित्यगत्येति। आदित्यादिसाधनभेदाद्भिन्नैव क्रिया। आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति। यद्येवमिति। जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते। न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित् त्रिंशद्रात्रोऽस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात्। न च कालमासान्यं परिच्छेद्यं काल एव हि संसर्गिभेदाद्वासमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य। अनभिधानादिति। समासे द्वित्वादेरनवगमात्। एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च। द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा। तदुक्तं हरिणा। शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः। उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्तत इति उत्तरपदेनेति। तद्धितार्थेत्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम्। नञ्। इहाब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः। किंप्रधान इति। त्रयश्चात्र पक्षाः। अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति। यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्तते अविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानः। यदा त्वसत्त्वामान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन् अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थः प्रधानः। यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः। यदापि इहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानश-

मात्रस्यानयनं प्राप्नोति । अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति । पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते । न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते । यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते । पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम् । कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैस्तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् ।

क्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । द्वन्द्ववत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसंभवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह । उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रस्येति । इष्टानियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय । यदि च नञा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्याभावात् कथ प्राधान्यं स्यात् । तस्मात् तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्षा इति । न चात्र परवल्लिङ्गतास्ति । यस्मात्तामभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वआश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेन बहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । असः असर्वस्मायिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्स्यदादिसर्वनामकार्यप्रसङ्गः । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य प्रतिषेधाभिधानात् । अव्ययसंज्ञेति । अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः। पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह । नैष दोष इति । पाठेनापोति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थ-

यच्चाजः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति । समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ऽब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते । तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ

प्रधानत्वाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु सत्त्वरूपम् । केचिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् । अथ वेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात् तदाश्रद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियादाश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः । इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः । यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । असर्वस्मायस इत्यादौ च पूर्ववत् स्मायादासिद्धिः स्यात् । आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेप्यवर्षाहेमन्तोनर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्तादाश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह । अथ वेति । एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानसमासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नेषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसाविति । भावाभाव-

निवृत्तपदार्थकः । यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते । किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहो स्विद्वाचनिकी । किं चातः । यदि स्वाभाविकी । किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति । अथ वाचनिकी । तद्वक्तव्यम् । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तम् । किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा । कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्याद् न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुः । नेत्येव राजानो ब्रूयुः । एवं तर्हि

योविरोधाद् नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यतइति भावः । निवृत्तिपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरर्थः । सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः । इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह । यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः । किं नञिति । ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः । अथेति । नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति । नञ्प्रयुज्यमान इति । ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्निवर्तयेद् वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतदुच्यते वक्तुम् । एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अयमत्रार्थः । केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा प्रतिष्ठतइत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यतइति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यतइत्याह । कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते । तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तात्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यतइति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते । यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभृयुरित्यर्थः ।

स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तद्यथा । समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति । यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते । एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवर्तते इति । नेत्युक्ते संदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तत इति । तत्रासंदेहार्थो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् । अथ वा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥१॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे प-

---

इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह । एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत इत्यर्थः । यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते । स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवासौ नञा द्योत्यते । अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं पराश्रयमुच्यते स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह । तप इति । तपश्चान्द्रायणादिकर्म श्रुतं वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम् । योनिर्ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह । तपःश्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धान् बाहुल्येन तथा दृष्टान् गुणानाह । गौर इति । पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् ।

ज्वालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने च । गुणहीने तावत् । अब्राह्मणोयम् । यस्तिष्ठन् मूत्रयति अब्राह्मणोयं, यस्तिष्ठन्भक्षयति । जातिहीने संदेहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । संदेहात्तावद्गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इत्यब्राह्मणोयमिति । अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति । तत्र संदेहाद् ब्राह्मणशब्दो वर्तते । जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । दुरुपदेशाच्च । दुरुपदिष्टमस्य भवति । अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति । ततश्च पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः । अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति । अत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । आतश्च संदेहाद् दुरुपदेशाद्वा । न ह्ययं

शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लावयवान्तरामादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः । यस्तिष्ठन्निति । तपःश्रुतयोरभावान्निन्द्यायाचा ऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रे अवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय । संदेहादिति । संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञं प्रयुङ्क्ते ऽब्राह्मणोयमिति । जातिकृतेति । जात्यभावकृतेत्यर्थः । यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति । अर्थस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । अयमत्रार्थः । एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोभिधीयते । यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघात

कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति । इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् । अनेकमिति । किमत्र संगृहीतम् । एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात् । प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति । तद्यथा । ग्रामानय आसय शायय भोजय अनेकमिति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते । यत्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति । भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः । तद्यथा । न न एकं प्रियं न न एकं सुखमि-

उच्यते । माषराशिवर्णमिति । कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत् । आपणमासीनमिति । आचाराभावकथनम् । निर्ज्ञातमिति । भ्रान्तिबीजाभावाद् यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः । तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम् । इदानीं तत्रैवोपचयमाह । इदं खल्वपीति । अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोत्यथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदाऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति । प्रसज्यायमिति । विधायेत्यर्थः । निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनियतसंख्यद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । पर्युदासे तु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद् द्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः । यत्र तु खल्विति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नः । भवतीति । अयमर्थः आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्वं वा । धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । आबाधे चेति द्विर्वचनम् । शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधा । न इति वा षष्ठी । अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः । अन्यथा न प्रियमित्येव वाच्यं स्यात् । तस्माद्यत्र वाक्येऽपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न

ति । इहाब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात् त्वतलौ प्राप्नुतः । तत्र को दोषः । स्वरे हि दोषः स्यात् । अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । अब्राह्मणत्वमिति चेष्यते । नञ्समासे भाववचने उक्तम् * । किमुक्तम् । त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति । नञ् ॥ ईषदकृता ॥७॥ ईषद् गुणवचनेन* । ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत । ईषद्गार्ग्यः । इह च न स्यात् । ईषत्कडार इति । ईषद ॥ षष्ठी ॥८॥ कृद्योगा च* । कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा । सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । कर्तृकर्मणोः

भविष्यतीत्युक्तं भवति । अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपन्नञ्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात् प्रत्ययः स्यात् पुनःप्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरश्चेष्यतइति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ । तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः । ईषत् । ईषद्गार्ग्य इति । यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः । ईषत्कडार इति । गडेः कडश्चेत्यारन्प्रत्ययान्तत्वात् कृदन्तः कडारशब्दः । क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथाप्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् तथापीषद्युक्त ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात् । षष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनरिति । प्रतिपदविधानायामपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात् पृच्छति । सर्वा षष्ठीति । साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्यो-

कृतीति तु या षष्ठी सा कृद्योगा। तत्स्थैश्च गुणैः * । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम्। ब्राह्मणवर्णः। चन्दनगन्धः। पटहशब्दः। नदीघोषः। न तु तद्विशेषणैः * । न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। घृतस्य तीव्रो गन्धः। चन्दनस्य मृदुरिति। किमर्थमिदमुच्यते। गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः।

गोच्यते। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेषइत्यनेनैव सिद्धायां षष्ठ्यां ज्ञोविदर्थस्य करणइत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येव श्रूयते एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः। समासे हि सति तस्या अभावः स्यात्। तस्मात्प्रतिपदविधा नेति न वक्तव्यं तस्मिन्ननुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यम्। अशेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात्। प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते। तत्स्थैरिति। तच्छब्देन सन्निधानाद् गुण एव परामृश्यते। तेनायमर्थः। स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य। सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात्। तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते। इह केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्याद्विप्रकृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन। यथा चन्दनस्य गन्ध इति। सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदा चिच्चन्दनगन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति। शुक्लादयस्तु गुणाः कदा चिद्विप्रकृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति। कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति। तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरणम्। अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति। तत्स्थं हि शौक्ल्यम्। सर्वदा वैयधिकरण्येन संबन्धात्। नैष दोषः। शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्। न चासौ तत्स्थः। अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति। अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदे ऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम्। रूपवान् पटइत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः। भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्याहतमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव। न तु तद्विशेषणैरिति। तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते। तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः। घृतस्य तीव्र इति। तीव्रो गन्धस्य विशेषणम्। चन्दनस्य मृदुरिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम्। ननु घृतस्य

स्तादपकर्षः । किमर्थं पुनर्गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् । काकस्य कार्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यद्धीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । षष्ठी ॥ न निर्धारणे ॥१०॥ प्रतिपदविधाना च*। प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् । नानि ॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥११॥ गुणे किमु-

गन्धेन संबन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेको घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समासप्रसङ्गः । यस्य गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात् समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात् समासाप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधो ऽनर्थकः । एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं न तु तद्विशेषणैरिति । तत्स्थत्वाभावात्तैः समासः प्रतिषिध्यतएवेत्यर्थः । न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते । केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन संबन्धाभावात्समासस्य प्रसङ्गाभावाद्नार्थः प्रतिषेधेन । पूरण । अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद्गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति नाप्यदेकां किं तर्हि सत्त्वे निविशतेपैतीत्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते । संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते । सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं काण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात् । गोर्विंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्

दाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः । इदं तर्हि । काकस्य कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । इदं चाप्युदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा ऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नैतदस्ति । प्रतिषिध्यते ऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । या च श्रूयते । एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः । इदं तर्हि । चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद्धि द्विषः

क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं खारीशतमपि ददातीति मुनित्रयवचनाज्ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाल्लघुगौरवादिशब्दसिद्धिः । गुणे किमिति । वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । भवतीति । यदा प्रकरणादिवशाद्दन्तादार्थ एवाश्रितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः । नैष दोषः । गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण ग्रहणमिति गुणिनो गुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः । प्रतिषिध्यतेनेति । आवर्जनवाचि पचत्याश्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्म गम्यते । यथाग्नेः लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च ब्राह्मणस्येति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः । चोरस्य द्विषन्निति । तौ सदित्यत्र तौशब्दस्योपाधानसंसर्गार्थत्वाद् द्विषो ऽमित्र इत्येतत्सूत्रविहितो ऽपि शता सत्संज्ञः । ननु चात्रापीति । तृन्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात् । सूत्रस्यो-

शतुर्वावचनमिति । अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्योच्चैर्वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम् । इदं तर्हि । ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति । एतदपि नास्ति । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति । या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भवति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः । इदं तर्हि । पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरावत्सानामपाकर्तोः । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽवय्यमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत् । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति । समानाधिकरणे किमुदाहरणम् । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य माराविकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । इदं तर्हि । सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥ कर्मणि च ॥१४॥ कथमिदं विज्ञायते । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यतइति । आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृत-

देतोरिति । सूर्योदयात् पूर्वमित्यर्थः । वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्वपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते । अधात्वभिहितमिति । एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम् । कर्मणि । षष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात् पृच्छति । कथमि-

म् । तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः । कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् * । कर्मणीतिषष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः । तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः* । तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अपां स्रष्टा । पुरांभेत्ता । यवानां लावकः । कर्मणीत्येव सिद्धम् । अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति । क्तनिर्देशे ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः* । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः । प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः* । अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे । कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । ब्राह्मणस्य गतः ब्राह्मणस्य ज्ञात इति । पूजायां च प्रतिषेधनार्थक्यम् । पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञामर्चित इति । कर्मणीत्येव सिद्धम् । तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्त-

---

मि । अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा कुम्भकार इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम् । क चित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः । द्रव्यमपेक्षेति । ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्तेनान्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः । प्रतिषेध्यमिति चेदिति । यदा पारंपर्येण संबन्धसंभवाद्भवति वै कस्य चिदिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायाबुधानां यत्नः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः । इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वा-

व्यः । न वक्तव्यः । इत्यर्थे ऽयं चः पठितः । कर्मणि च । कर्मणीत्येवं या षष्ठी । कर्मणि ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥१७॥ किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः । विधिरित्याह । कुत एतत् । विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः । नित्यम् ॥ कुगतिप्रादयः ॥१८॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः* । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । व्यवेतप्रतिषेधश्च* । व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । कु । आङ् । आकडारः । आपिङ्गलः । आङ् । सु । सुब्राह्मणः सुवृषलः । सु । अति । अतिब्राह्मणः अतिवृषलः ।

निपातानाम् । तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः । ततश्चाश्चर्यो गवां दोहोगोपालकेनेत्यादुदाहरणम् । नित्यम् । प्रतिषेधे सिद्धे ऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यते अनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति प्रश्नः । किमिहेति । विधिर्हीति । महाविभाषाधिकारात् । नित्य इति । विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः । कुगति । प्रादिप्रसङ्ग इत्येवमागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषय एवायं निषेधः तथा च स्वत्योः समासो भवत्येव । वृक्षं प्रतीति । वृक्षविद्युद्द्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात् । व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः । आ मन्द्रैरिति । याहीत्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्द्वारको धूमोदकादाविव परस्परसंबन्धो ऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते । एवं पाणिनीये लक्षणे ऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति । सिद्धं त्विति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । आमन्द्रैरित्यत्र त्वाङ्-

अति । दुर् । दुर्ब्राह्मणः दुर्वृषलः । दुर् । गति । प्रकारकः प्रणायकः प्रणयकः प्रसेवकः ऊरीकृत्य उररीकृत्य । प्रादयः क्तार्थे* । प्रादयः क्तार्थे समस्यन्तइति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः । प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः । एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । स्वती पूजायाम् । स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अतिराजा । दुर्निन्दायाम् । दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलं दुर्गवः । आङीषदर्थे । आङीषदर्थइति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः । कुः पापार्थे* । कुः पापार्थइति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्तइति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः अतिमालः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे

ग्रहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् । प्रादयः क्तार्थ इति। अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्तयः प्रादयः । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । सुराजेति । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति । तेनातिक्रमणेप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव भवतेति । सुकर इत्यादौ तूपपदसमासोऽत्रैव । दुर्निन्दायामिति। प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेऽपि गतित्वात्समासो भवति दुष्कृतमिति । आङीषदर्थ इति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः आबद्धमिति । आमन्द्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेपदर्थाभावाच्च समासाभावः । कुःपापार्थ इति । प्रशस्तेपि द्वेषान्निन्दा भवति पापन्तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेदः । पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति कालवणमिति । अन्ये त्वाहुः । पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तये कुः पापार्थइत्युच्यते ।ईषदर्थे तूत्तरप-

तृतीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम् । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । परिग्लानो ऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्तइति वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यतइति वक्तव्यम् । पुनः प्रवृद्धं बर्हिर्भवति पुनर्गवः पुनःसुखम् । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । वाससीइव कन्येइव । अव्ययमव्ययेन । अव्ययमव्ययेन समस्यतइति वक्तव्यम् । प्रप्रयज्ञपतिम् । उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङाव्ययं समस्यतइति वक्तव्यम् । अनुव्यचलत् । अनुव्याकरोत् यत्परियन्ति । कुगति ॥ उपपदमतिङ् ॥१९॥ अतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति हारको व्रजति । अतिङिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति

दे कादेशविधानात्समासो भवत्येव । अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो न दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः । उदात्तवतेति । सह सुपेत्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम् । अथ वा वार्तिककृद्गृहीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्याभावः । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातस्ततः उदात्तस्याभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात् तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनाद्विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाभावात् । यत् परियन्तीति । उदात्तवत उदाहरणम् । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः । उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तदर्थशब्दस्तिङन्त एव

कारको व्रजति हारको व्रजति । सुप्सुपेति वर्तते । अत उत्तरं पठति । उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः*। उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधः । कस्य । तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः । क्रिया । क्रियाप्रतिषेधो वा*। अथ वा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति । अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते । कारको गतः कारको यातः । नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि । इदं तर्हि । कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ।

भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात् तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः । तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तस्यार्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद् विशेषावधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात् क्रियाप्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते । क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात् क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह । अथेति । कारको गत इति । गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थः । अथातिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा गतकारक इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति । सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणम् चात्र सुबन्तं क्रियावाचि प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणीभावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानप्रधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम् । अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति । तस्यानुपपदत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात् तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः । धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च । कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वमस्तीति भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति यत् सुबन्तं न तत् क्रियावाचि यत् क्रियावाचि न तत् सुबन्तमित्यर्थः । द्रव्यवदिति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवति प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति । समर्थेन । यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुप-

यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धः तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः । अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रे अतिङ्ग्रहणात् सुपां निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते । एवं तर्हि योगविभागः क्रियते । तेनातिङिति सूत्रद्वय विशेषो ज्ञायतइत्यदोषः । अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते अतिङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुब्ग्रहणं तु पूर्वस्य पदकार्यार्थमनुवर्ततएव । भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य । गतिकारकोपपदानामिति । एतत् सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानाञ्च उत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः प्राक् समाससिद्धिः । कारकाणां तु कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः क्रियते । तत्र कृद्ग्रहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवर्तनात् समासाप्रसङ्गात् । कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते । यदि तर्ह्युत्तरपदात् सुब् नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात् षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न । ततश्च तन्निबन्धनस्वरो न सिध्यति । नैष दोषः । निरुपपदात् सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियतइति षत्वनिषेधो भविष्यति । यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क्व चिदुत्पन्ने सुपि समासः क्व चित् प्राक् सुबुत्पत्तेः । एवं कारकसमासोऽपि बहुलग्रहणात् क्व चित् सुबन्तेन भवतीति सा हि तस्य धनक्रीतेति प्रयोग उपपन्नः । उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तथाप्यदोषः । यद्येतदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रश्नः । समर्थेनेति । सुबित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति । ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति । उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात् । पूर्वं धातुः साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव

सर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो ऽवक्तुम्। षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन*। षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाशः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरमः कर्णेजपः । इहोभयं प्राप्नोति । कुम्भकारो नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः* । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति समासवचनात् । अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः । यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात् । तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषः । तेन वा स्यादनेन वा । अयमस्ति विशेषः । उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । न-

---

धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावः । तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः उदात्तवतेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्पन्नस्य विशेषाकाङ्क्षाया अभावादनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्त्युपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः । षष्ठीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः । कुम्भकार इति । पक्षके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात् तत्रैवोपपदे ऽणा भाव्यम्। अपवादविषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्युभयप्रसङ्गः । गतिकारकेति । ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः । अथ वेति । षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इत्यर्थः । क्व चित् कार्ये दोषदर्शनादाह । अनेनेति । सिन्नित्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्याद् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि वि-

नु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे यः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति । उपपद ॥ अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत । अमैवाव्ययेनेति । मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम् शब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्याद् अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति । अग्रेभोजम् । अग्रेभुक्त्वा । अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्र-

---

सङ्गाभावः । षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः । अमैवा । यदर्थ इति । यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः । स्वशयमिति । अधिकरणे शेतेरित्यच् । अतोऽमिति सोरम्भावः । अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूद् इत्येवमर्थो नियमः स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात् सुपेति समासविधानकाले अनव्ययस्यामोऽसंभवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः । अमैवेति । एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते । ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्देशात् तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः अग्रे भोजमिति । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः णमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति । अग्रादिष्विति । यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात् समासप्रसङ्गः । प्राप्तविभाषायां त्वग-

तिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । अमै । शेषो बहुव्रीहिः ॥२३॥ शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः । शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् *। शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः। अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेषुअनुक्तः समासः स शेषः । अर्थतश्चेदविशिष्टम्*। अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति। कुतः । पदतः । नहि सन्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः । त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥२४॥ पदग्रहणं किमर्थम् । इहानेकमन्यार्थइतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् ।

दीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्ताविव हेतुत्वात् तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः। शेषो । पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति । शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन पदत इत्याद्यादित्वात् तसिः। नहीति । सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात् प्रथमायाः शेषत्वं ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानां भवति कण्ठे काल इत्यादौ सप्तमीविशेषणे इति पूर्वनिपातविधानात् ज्ञापकाद्भवति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेक । अनेकग्रहणस्य वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः : पदग्रहणमिति । अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते अर्थान्तरे आश्रीयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते वतिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित् केनचित् पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति स आह यथा मे मातेति एतानि पदानि तथा मे पितेत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः ।

यथा मे माता तथा पिता सुस्नातं भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । शेषवचनउक्तम्*। किमुक्तम् । तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति। अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेपि बाधेत । अथानेक-

---

अथ वा स्नाहीति कश्चित् केन चिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः । ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम् । असु तवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यां शिष्यासुः कश्चिदुचरते नद्यां ग्राहाः सन्तीति तस्मात्त्वं मा स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते । अथान्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात् स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यतइति प्रश्नः । स्वपदार्थेपीति । अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थ. । पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात् । तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः । परंकार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः। शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति। संख्येति । द्वोरावती कोवीरपुरुषको ऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् । अक्रियामाण इति । नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कण्ठेकाल इत्यादिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं म् । तत्-

ग्रहणं किमर्थम्। अन्यपदार्थइतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात्। सर्पिषोपि स्यात्। गोमूत्रस्यापि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सुप्सुपेति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहूनामपि यथा स्यात्। सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। उत्तरार्थं च *। उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वः अनेकमिति। इहापि यथा स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति। यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति। तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति। नैष दोषः। ग्रहणेन त-

---

पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोषः। अर्थेति। एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते। पदविधित्वात् सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य। नापि बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः। सर्पिषो ऽपि स्यादिति। अपिशब्दो बिन्द्वर्थे वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः पदान्तरेण स्यादित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः। अपिः पदार्थ यत्राप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृता तस्मात्स्यादिति पदं बिन्द्वर्थे वर्ततइति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः। अतिङ्ग्रहणेन च पूर्वमेव सुप्सुपेत्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात्। नैतदिति। योगद्वयएवातिङ्ग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितो ऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्ततएवेत्यर्थः। बहूनामपीति। अन्यथा सुप्सुपेति गुणसंख्याया विवक्षितत्वाद्द्वयोरेव स्यात्। उत्तरपदइति। द्विगुग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिशः समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः। द्विगुस्तु द्वन्द्वजातादौ सावकाशत्वान्न ज्ञापकः। तत्पुरुषोपीति। ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात्। गृहणेनेति। विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः। तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वाच्च तत्पुरुषाभावः। यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिरथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा बा-

त्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् *। अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनार्थम्। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्। चित्रगुः शबलगुरिति। न वैकविभक्तित्वात् *। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। एकविभक्तित्वात्। एकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति। यदि तर्हि कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते। एतदप्येकविभक्तियुक्तम्। इहापि प्राप्नोति। राजकुमारी। तक्षकुमारी। राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति। राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम्। राज्ञो या राजकुमारी राजकु-

---

धत्ते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात्। नैष दोषः तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव संख्या प्रतीतिर्बाध्यते तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्याया अबाधः। चित्रगुरिति। सत्यनेकग्रहणे सुबित्येव चातुवर्तते न तु सुपेति। तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य। ततश्चोत्तरपदमपि तेन प्रत्याय्यतइति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः। न वेति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वे ऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः। यदि तर्हीति। अयं भावः। चित्रा गावो ऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्ये न कस्य चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात्। अथ यथाकथंचिद् अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां

मार्यै देहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमारि इति । एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम् । न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तमपूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात् । पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् * । पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहितत्वात् । चित्रगुण शब्देनाभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति । न वानभिहितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । कथमनभिहितः । यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने तु प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति । सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् । समान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषो-

---

पश्य तया क्षतं तस्यैव देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वं स्यात् । एकविभक्तियुक्तमेवेति । अयं भावः । नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयाद्यन्तस्यापि ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः । एकग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः । विभक्तियुक्तमिति । एतदपि किमर्थमुच्यत इति चेत्सक्तिनिर्देशार्थम् । अन्यथा अपूर्वनिपात इत्येतावदुच्यमाने संज्ञानिर्दिष्टः स्यात् । पदार्थाभिधानइति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थं तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न

नभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः । देवदत्त इति । भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः । यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः । तदा न सिध्यति । चित्रा गावो देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभयं युगपत्संभवति । वाक्यं समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः । यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासः सामान्ये न तदा वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषो ऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः देवदत्त इति । सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगुः कः । चित्रगु तच्चित्रगु किंचिच्चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । तत्र चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात् सर्वं वा ऽविश्वं वेति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु तदिति । अथवा विभक्त्यर्थोभिधीयते ।

प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति । एवं मिश्रापि देवदत्तादिपदानां न प्राप्नोति । सामान्याभिधाने हीति । चित्रगुशब्देन तद्धर्माचमुच्यते न तु विशेषः । यदा सामान्य इति । चित्रा गावोस्येत्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टे ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः । नैदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत् प्रयोगाभावः। एकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः । सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । सर्वं वाविश्वं वेत्यध्याकारप्रश्लेषः कृतो ऽन्यथा पर्यायप्रसङ्गः स्यात् । तत्रावश्यमिति । चित्रगुसर्वमित्युक्ते न ह्येकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः । अथ वेति । कृतन्यपदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थः संबन्धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति

एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते अस्येति। विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात्। सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु*। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा गुणवचनेषु। कथं गुणवचनेषु। गुणवचने सूक्तम्। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति। गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थः तस्य यल्लिङ्गं वचनं तत्समासस्यापि भविष्यति। यदि तर्हि

तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः। कथं पुनरन्यपदार्थइत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यतइत्याह। तत्र हीति। पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः। सर्वपश्चादिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमासः। अद्रव्यस्येति। असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यतइत्यर्थः। अपर इति। अकारप्रश्लेषोत्र व्याख्याने नास्ति। आश्रयत इति। यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणोस्येति मतुब्लुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियतइत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि। वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि आश्रयविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संबन्धोऽभिधीयते तथा-

विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्च । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । पदं नाम शब्दः शब्दो ह्येषः । शब्दे ह्यसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति । यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते । लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति । उक्तं वा॰। किमुक्तम् । लैङ्गेषु तावदुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणात्स्वार्थे टाबादय इति । सांख्येष्वप्युक्तम् । किमुक्तम् । कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति । प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । यदि समयिकी न नि-

---

प्यभेदोपचारात् संबन्ध्यभिधीयते । तत्र द्विष्ठत्वेपि संबन्धस्य प्रधानत्वात् स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यतइति तद्गते लिङ्गसंख्ये भवतः न तु गवाश्रये । यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदा चिद् गुण उच्यते कदा चिद् गुणी तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति संबन्धिन एव तु सर्वदेष्यते तत्र सिध्यतीत्यर्थः । कृत्स्न इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते । सद्रव्य इति । द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात् तदार्थग्रहणं न कुर्याद् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः । यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात् तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति । सिद्धं त्विति । स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्ता ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति । प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । न नियोगत इति । निय-

योगतः । अन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावात् । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति । अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् । संख्येयमविशेषितं स्यात् । अथ वा वक्ष्यत्येतद् वचनग्रहणस्य प्रयोजनम् । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् । व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति । भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ।

मेन प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्तिः तत. समयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः । षष्ठी तर्हीति । कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः । एवमपीति । समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत इति । यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्त्येवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः । अथ वेति । असंकरं प्रथमाविधानं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विनासौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः । परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः । एवमपीति । षष्ठ्यर्थस्यात्राभावात् । व्यभिचरतीति । लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । सबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः । सर्व एवात्र संबन्धोन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति । न तर्हीति । भवति बाह्यमिति । गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स एव समासेन्तर्भूतो न तु सर्वः । बहुव्रीहिरि-

परिगणनं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम्*। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । व्यधिकरणानां मा भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति । अव्ययानां च*। अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च * । सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । कण्ठेस्थः कालोस्य कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । समुदायविकारषष्ठ्याश्च * । समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः । सुवर्णविकारोलंकारो यस्य सुवर्णालंकारः । प्रादिभ्यो धातुजस्य वा*। प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः । नञोस्त्यर्थानां च * । नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । अविद्यमानः पुत्रोस्य अविद्यमानपुत्रः । अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वा ऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः * । नवा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति । अनभिधानात् ।

ति । भाष्यकारेण त्विकतः शेषो गृह्यतइत्ययमर्थः साधितो वार्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमिति वचनम् । कण्ठेस्थ इति । सुपिस्थ इति कः । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् । समासेन सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति । उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।

ऋावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः । यथा पञ्च भुक्तवन्तोस्येति । अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् * । अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे यो बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्कष्टं श्रितमनेनेति । तथा चोत्तरस्य वचनार्थः* । एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । केचित्तावदाहुः यद्वृत्तिसूत्र इति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । अपरआहुः । यद्वार्तिके इति । कर्मवचनेनाप्रथमायाः * । कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशूरुद्रः । उद्धृत ओदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली । यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते । अथ कर्तृवचनेन कथम् । प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः । कर्तृवचनेनापि * । कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् । अप्रथमाया

समुदायविकारषष्ठ्या इति । समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्ताद्यत् परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तनं वर्तः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्ती । मत्वर्थगृहणमिति । षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः । संख्ययेति । संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरमूत्रमनर्थकं स्यात् । यदात्वनेन मत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह । अपर इति । कर्मवचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वस्मान्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । इदञ्च वार्त्तिकमेवमुपपद्यते । यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति । अन्यथैतदवक्तव्यं स्यात् । आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानं नहि वार्तिककारः

इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः । अथाप्रथमाया इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरङ्गा अत्राप्रथमा । सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् * । सुबधिकारेऽस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वाव्ययत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः । नैषोऽस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् । एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते । स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । किंसब्रह्मचारीति चेष्यते । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं वि-

---

स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । ऊढरथ इति । रथशब्दः कर्मवचन ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात् । बहिरङ्गेति । बतिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न स्पृश्यते असिद्धत्वादित्यर्थः । उपसर्गविभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । बतिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्तत्रैकत्वसंख्यायुक्तो नान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः । इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति । एवं तर्हीति । प्रतिवचनमिति । कठानामिति प्रतिवचनेन भाव्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरेति । अन्तोदात्तः स्यात् आद्युदात्त इष्यत इत्यर्थः । कः सब्रह्मचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते । विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति । कः सब्रह्मचारी तवेति ।

गृहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारीत्य-मिति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यतइति । नैष दोषः । अग्नौ करवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । अग्नौकरवाणीति । स आह कुर्विति । कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर आह । अग्नौ करिष्यइति । क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि । के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । कठा इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते नूनमयमपि कठ इति । एवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं तेपि कठा इति । न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति । अथार्धतृतीया इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । अर्धं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः । समासार्थो नोपपद्यते । अन्यपदार्थो हि नाम संभवति । येषां पदानां समासस्ततोन्यस्य पदस्यार्थोन्यपदार्थः । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते । अर्धतृतीयमन-

---

एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते। अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति । अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्यतइति विशेषाभावं मत्वाह । अथ वेति । अग्नौ करवाणिन्यायेनेति । अग्नौ करवाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्मकत्वात् करोतिक्रियायाः । एवं कठ इति । नहि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः । तथा हि । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते । ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात् कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु के सब्रह्मचारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येव प्रतिवचनम् । कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तेनान्यपदार्थेन भाव्यम् । इह च बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायाश्च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते ।

योरिति । एवमपि कः षष्ठ्यर्थः । षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरर्धं भवति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः । अर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यतइति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । असिद्वितीयोनुससार पाण्डवं, संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यतइति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति । तत्रैतत्स्याद् एकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्त्तम् । तद्यथा । सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परमभिसंबन्धो भवति । एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते इहापि युक्तो दृश्यताम् । इह तर्हि अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमेषामिति ।

किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्धमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति स्वस्वामिसंबन्धे चात्रानभिधानाद् बहुव्रीहिर्न भवति । समासस्यानुपपत्तिचोदनाद् मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः । अवयवेनेति । अर्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । समुदायावयवानाञ्च कदाचिद्भेदविवक्षा कदाचिदभेदविवक्षा यथा ब्राह्मणानां संघः । संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति । असि द्वितीय इति । द्वयोः पूरणः द्वितीयः स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद् द्विवचनप्रसङ्गः । अथेति । नह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोस्तीति भावः । एतच्च वार्तमिति । असारवाची वार्तशब्दः मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परोपकाराभावेपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संबन्धो युक्त इत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्धं तृतीयमनयोरिति

ननु चोक्तमसिद्वितीयोनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोस्त्येव पूरणे वर्तते । अस्ति सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्वितीयः । असिसहाय इति गम्यते । एवमप्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । यथा । शतं यूथं वनमिति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः । अर्धतृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् । इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते ।

द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्याद् नार्धस्येत्यर्थः । अस्ति सहायवाचीति । अव्युत्पन्न एवेत्यर्थः । भवति बहुव्रीहाविति । उपलक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति शुक्लवासा लम्बकर्ण इति । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः । द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टोयं पक्ष इति मत्वाह । अथ वेति । संख्या नामेयमिति । अयमर्थः । अर्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोन्यपदार्थो वाक्यउपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यप्रत्याय्यं बहुत्वं यथा च वृक्षा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिरपलाशा इति च तथार्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स स-

नैष दोषः। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति। एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति। न कर्तव्यम्। समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केष्ववयवेषु वर्तन्ते योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति। कं च समुदायं न व्यभिचरति। अर्धद्रोणो द्रोणम्। अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति। अनेक ॥ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥२५॥ द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। द्वौ वा त्रयो वेति। भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति। तदापि सिद्धम्। कथम्। केचित्तावदाहुः। अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति। तद्यथा। कति भवतः पुत्राः क-

---

मासार्थस्तत्रार्धस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यत इत्यर्थः। नैष दोष इति। अर्धेपि द्रोणत्वोपचाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। न कर्तव्यमिति। स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीये अवयव इत्यर्थः। अर्धद्रोणो द्रोणमिति। द्रोणेन विनास्याभावादित्यर्थः। अर्धाढकमिति। चतुराढको द्रोणः तस्य विनापि द्रोणेनैकाढकसद्भावेऽप्यर्धस्य भावः। संख्यया। द्वित्रा इति। बहुव्रीहिनिमित्तस्य डचो दर्शनादात्वाभावाच्च निश्चिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः। कोऽयं समास इति। स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। कोऽस्येति। यदि तावद् द्वौ त्रय एषामुखगृधानामिति तदान्यपदार्थत्वात् पूर्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु डज् न सिध्यति असंख्येयवृत्तित्वाद् बहुव्रीहेः। अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः। भवेद्यदेति। विकल्पो वार्थः इति द्वित्रशब्दः कदा चिद् द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम्। अनिर्ज्ञातेऽर्थ इति। केचिद्वचनमेतदित्याहुः। अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते। अयमर्थः। संशयोऽत्र वार्थो न विकल्पः स चानियतसंख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद् बहुवचनम्। अर्थशब्देनात्र संख्यैवोच्यते संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः। कति भ-

ति भवतो भार्या इति । अपर आह । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनम् । अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति । संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः* । संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः । नहि सुजन्ता संख्यास्ति । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते । द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एवमपि अत्कारान्तत्वात्संख्ययेत्यप्रसिद्धिः । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति । न वा ऽसुजन्तत्वात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तत्वादित्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः । किं पुनः कारणं वाक्ये सुज् दृश्यते समासे न दृश्यते । सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे*। समासे सुजभावः किं कारणम् । अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भ-

---

वत इति । अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छ्यत इति बहुवचनम् । द्वौ वेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते । द्विर्दशेति । अयं भावः । द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते । तथा हि । द्वित्वं दशसंख्याया एकत्वान्नोपपद्यते नापि संख्येयानां दशानाम् । तस्माद् द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यत इति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते । अत्र दूषणमाह । संख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात् संख्यावाचित्वं नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशताविति । द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः । न वेति । नहि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात् । अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति । वृत्तावित्यर्थः । अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समा-

विष्यति । किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् । यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति । अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवार्थाभिधायित्वात्*। अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः किं कारणम् । संख्येयवार्थाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति । यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति । इदं तु न सिध्यति । अधिकदशा इति । यत्र नियोगतः संख्या संख्येये एव वर्तते । अथोपदशा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । दशानां समीपे उप-

सः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह । किञ्च भो इति । यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे चशब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः स्याद् नान्यथेति प्रश्नः । न खल्विति । नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थः संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्ताः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुच्प्रयोगः । ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशताविग्रहः कार्यो न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद् भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः । तदुक्तम् । शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः । वृत्तिशब्दान्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः ॥ इति । संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः । दशदर्थ इति । संख्याने संख्येये वेत्यर्थः । अधिकदशा इति । दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः । तस्माद्दशाद्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव । इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम् । उपदशा इति । दशानां समीप इति सप्तम्या समीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मेण धर्मी लक्ष्यते कस्य सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति

दशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं, नान्यपदार्थो भवति । तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् * । अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः । कबभावार्थं वा* । अथ वा कप् मा भूदिति । संख्यया ॥ दिङ्नामान्यन्तराले ॥२६॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात्* । दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थइत्येव सिद्धम् । यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति । अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो

तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दस्य समासस्येति चेत्तदाऽस्त्वेवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति प्रश्नः । उपस्येति । आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह । यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । द्वित्रा इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह । तत्रेति । इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह । अथ वेति । ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धयइत्याह । कबभावार्थं वेति । शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु । दिङ्नामानि । तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयोरिति । अशिष्य इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक् सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः । सपुत्र इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । अद्य पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावः सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणा-

भवति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ । दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति रमणीया दिक् शोभना दिगिति । अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति । एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । एवं च कृत्वास्तु दिक्समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव । ननु

पूर्वाशब्दयोः स्वार्थएव वृत्तिरुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये ऽपि विशेषणसमासः सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समासइति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या । न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोन्यपदार्थाभिधेयो न शब्दः । दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः । यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः । कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः । यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एवैन्द्र्यादयो यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति । तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति

चोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् *। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थार्थोयमारम्भः । कबभावार्थो वा *। अथ वा कब् मा भूदिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे॥२७॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादशिष्यो बहुव्रीहिः*। तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । क्रियाभिधानात् । क्रियाभिधीयते । तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् *। नवा ऽशिष्यः । किं कारणम् । एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । पूर्वदीर्घार्थं च *। पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम् । केशाकेशि । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोनेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् *। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थार्थोयमारम्भः । कबभावार्थं वा *। अथ वा क-

---

नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः । तत्र तेनेदम् । क्रियाभिधानादिति । इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति स चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समास इत्यर्थः । न वेति । केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया बहुव्रीहिसंज्ञयाऽनवकाशया बाध्यते । पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम् । अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् । पूर्वदीर्घार्थं चेति । तत्र तेन भाइदमित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते । उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः । अथेदानीमिति । एवं च मुष्टीमुष्टीत्यादि भवति आकारप्रश्लेषे तु मुष्टामुष्टीति स्यात् । कबभावार्थं वेति । इच् कर्मव्यतिहार इति कबभावपक्षे सावकाशः । पक्षान्तरे तु परत्वाद्बाधित्वा कप् प्राप्नोति । शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते नतूपयुक्तादन्यः । चार्थे । चार्थ द्वन्द्वमइति । यदि तु समासान्तैरन्तरयोगयोरित्युच्यते तदा न

ष् मा भूदिति । तत्र तेनेदम् ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥२९॥ चार्थइ- त्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च द्वन्द्वः स- मासस्तत्र पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेय- वल्लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यश्चेहार्थोभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । नेदं वाचनिकम् । अ- लिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चि- दर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैर- नर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक् समा- साच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भ- वति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्ग- वचनानि भविष्यन्ति यथा गुणवचनेषु । गुणवचना- नां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । त- द्यथा । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भ- वति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भव- ति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्त- स्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथे- ह कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चा- यं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति । शेष इति

दोषः स्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात् तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः । श्रितो भवति समास इति । समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्द-

वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । यदि शेष इति वर्तते । उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णींगङ्गं महाह्रदम् । द्रोणं चेद्-शको गन्तुं मा त्वा ताप्तां कृताकृते ॥ इत्येतन्न सिध्यति। नैष दोषः । अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम् । चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः *। चार्थेद्वन्द्ववचने-समासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदीति ॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति । सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् । तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः *। तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । स-

---

स्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः । परंकार्यत्वे चायं दोषः । एककर्माधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः । अशेषत्वादिति । विशेषणमित्यस्योपयुक्तत्वादित्यर्थः । उपास्नातादयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा ताप्तां न तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशंसेयम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन । कृताकृते इत्येतदत्रोदाहरणम् । अत्र क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासविधानादशेषत्वाद्द्वन्द्वाप्रसङ्गः । कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः । अन्यद्धिकृतमिति । ततश्च वैयधिकरण्यात् तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव । न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते । चार्थे द्वन्द्ववचनइति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात् तस्य चानिष्टे ऽपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोस्ति । सिद्धं त्विति । न्यासान्तरेणेति प्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । गामश्वमित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्त इति युगपद्वाचित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः । पट्वीमृद्व्याविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्का-

मानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः *। विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनता-या अनुपपत्तिः । शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे । किं कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् । यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत् । प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति । इहापि न दोषो भवति । यदप्युच्यते । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्वे एव शब्दाः विप्रतिषिद्धाः । इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति । न्यग्रोधार्थं निवर्तयति । न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति प्लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम् । एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वा-

---

सामानाधिकरण्यमस्ति । विप्रतिषिद्धेषु चेति । ये अर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकेकेन शब्देनाभिधानम् । विरुद्धानान्तु सहानवस्थानाद् युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः । आरात् पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति । किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । आरादादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते । दर्शनीयामातेति । वृत्तावेकार्थीभावेन मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयसामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्व्याविवत्यत्रापि न दोषः । लौकिकञ्च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी च मृद्वी चेति । विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् । न्यग्रोधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थे अवगते अर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः । इहापीति । विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि । यदा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सह संप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव । इदानीं युगपद्वाचिताया असंभवं प्रतिपादयति । एवमपीति । अभिधानक्रमाद् अभिधेयक्रमो ऽवतिष्ठते

पर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । एक एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति । विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य । विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्वलकम् । विगृहे किल

यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमात् क्रमवदर्थावगमाच्च संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः । न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद् द्विवचनाद्यन्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति । विगृहे चेति । द्यावेति । द्योशब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारो गोतो णिदिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाद् णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । एवं पृथिवीशब्दो दिवःपृथिव्यौ वर्त्तत इति प्रथमाद्विवचने । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । सन्नमेते इति । द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते । किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति । उपोद्वलकमिति । उत्कृष्टं वलकमुद्वलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्वलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विगृहे किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येऽपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शब्दान्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः । युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह ।

नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे। समुदायात्सिद्धम्। समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः । समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य *। समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम्। एकार्थत्वात्समुदायस्य। एकार्था हि समुदाया भवन्ति। तद्यथा । शतं यूथं वनमिति। नैकार्थ्यम्। नायमेकार्थः। किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च। प्लक्षोपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः। यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् *। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् । नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति । यदा इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति। याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि। यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः। अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते । अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानम् *। अन्यवाचकेना-

समुदायादिति। द्वन्द्वेन समुदायरूपोर्थोभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः। बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात्। याभ्यामेवेति। नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थः। अन्यवाचकेनेति। लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः। प्लक्षस्येति। प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वा-

न्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेद् एवमुच्यते । तन्न । किं कारणम् । प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः । कथं पुनः प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः स्यात् । यावता कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् *। कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेद् एवमुच्यते। तन्न । तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् । तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या प्लक्षः स्याद् न्यग्रोधेप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् *। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्दः । तुल्यं हि कारणम् । न वै लोके एष संप्रत्ययो भवति । न हि प्लक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते । तद्विषयं च*। तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् । किं विषयम् । द्वन्द्वविषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्तम् । अ-

त् स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः । प्लक्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोत्र कारणशब्देन विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् । इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह । कारणादिति । प्रक्षरणं विस्तारेणावस्थानम् । न्यग्रोहणमधःशाखावस्थापनम् । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । प्लक्षेपीति । लोकव्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च। तुल्यं हीति । तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः । तद्विषयं चेति । द्वन्द्वावयवानामेवा-

न्यत्रापि तद्विषयदर्शनात्*। अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति । अश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति । अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति । अश्वः कर्क इति । यदि तर्हि प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते । प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः *। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेत् । तन्न । किं कारणम् । अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तः यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्ष इति । सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः । न पृथग्भूतौ । किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्*। स्वाभाविकमभिधानम् । अथ वेह कौ चि-

---

नेकार्थाभिधायित्वन्न केवलानामित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः । बाढमिति । भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च । अश्वः शोण इति । यथाश्वादन्यत्र शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात् प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थः । यदि तर्हीति । ननु तद्विषयं चेत्युक्तं कोस्य दोषस्यावसरः । एवं मन्यते । परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेपि सामर्थ्यहानाभावो यथा वह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्ते ऽपि वह्नौ । अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं ह्येतत् । द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्निसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ । सहभूताविति । भावोद्भूतवत्परस्परशक्त्याविर्भावात् । प्राथमकल्पिकाविति । लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायात्प्रख्यावि-

त्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौ चित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति । तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात् । किमिमौ प्लक्षावेव आहो स्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । सेयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निदर्शनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति । तदपि च्छान्दसम् । तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इह चेद् द्वन्द्वइतीयता सिद्धम् । कथं पुनश्चेन नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येषः । शब्दे कार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यदा विज्ञायेत । चेन कृतोर्थश्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोर्थः । समुच्चयः अन्वा-

---

त्यर्थः । कौ चिदिति । तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात्तद्रूपारोपणाद् गौणावित्यर्थः । यथोक्तं यदि प्रचरतीत्यादि । संदेहः स्यादिति । उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृतः संदेहः । भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह । सेयमिति । दुःखेति । प्रतीतावनुपारोहात् । दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थविनायोगोऽन च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य । न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधाविति । समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः । लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह । यच्चापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः । चेन कृतोर्थ इति । अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयत इत्यर्थः । ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं न स्यात् प्रकाशनं वा । तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते । न हि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते । यथोक्तं नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यमिति । अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । कः पुनरिति । स-

चय इतरेतरयोगः समाहार इति । समुच्चये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतद् न्यग्रोधश्चेति तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्प्लक्षश्चेति । अन्वाचये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् सापेक्षोयं प्रयुज्यते इति । इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय इति । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते समाहारे ऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति । तत्रायमप्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारैकत्वादेव सिद्धम् । एकादशद्वादशेति कोयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः । एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः *। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वाविंशतिः । सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधि-

मुच्चय इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा गामश्वं पुरुषमित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यन्ते । तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैव यः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वन्द्वो गामश्वमित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमाच्चासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं त्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नात्रासामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः । प्लक्षश्चेत्युक्त इति । न्यग्रोधो दृश्यतामित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते । तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासंबन्धाद् भिन्नकक्ष्यतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः । प्रधानाभिधायि पदं चार्थे न वर्तते ऽपि त्वप्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः । इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति । समाहारेपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्याद् एकैकस्यानेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोसौ वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वन्द्वे न क-

कारे ऽधिकलोपश्च । सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम् । अधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यते ऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः-द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः । यदि समानाधिकरणः । स्वरो न सिध्यति । यद्धि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्वइत्येवं तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तम् । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । तदा तर्ह्येकवचनं यदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चार्थे ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥३०॥ किमर्थमिदमुच्यते । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्*। उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । परप्रयोगो मा भूदिति । न वानिष्टादर्शनात्*। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि किं चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति ।

विशेषः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शाकपार्थिवादित्वात् । शतसहस्रमिति । षष्ठीसमासः । सर्वो हीति । तिष्यपुनर्वस्वोरिवत्यत्र बहुवचनग्रहणेनैतज् ज्ञापितम् । लिङ्गमशिष्यमिति । सनपुंसकमिति न कर्तव्यमित्यर्थः । उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैदृश्यतइति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः । इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति । अथ यत्रेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दि-

राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातः *। षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । उपसर्जनम् ॥ अल्पाच्तरम् ॥३४॥ किमयं तन्त्रान्तरनिर्देशः आहो स्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमः । बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति । तत्र शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्याऽपि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति । अथ वा पुनरस्त्वतन्त्र-

---

ष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गः । अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति पुरुषस्य राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अबुधभ्रान्तिनिराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः । अल्पाच्तरम् । किमयमिति । किं तरबर्थः प्रकर्ष आश्रीयते । अथ स्वार्थे अत एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्याद् न्यग्रोधशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपोनुत्पत्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः । ततश्च शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदा चित्पूर्वनिपातः स्यात् । अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाल्पाच्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दुभिशब्दस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति । यदेतदिति । तन्त्रे दोषप्रसङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्य-

म् । ननु चोक्तम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः *। अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवानामिति । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति । आहो स्विदविशेषेण । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु *। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदव इति । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् *। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः । अभ्यर्हितं च *। अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ । श्रद्धामेधे । लघ्वक्षरम् *। लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् । शरचापम् । अपर आह । सर्वत ए-

र्थः । अतन्त्रे तु तस्मिंस्तस्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्खतूणवाविति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः । तूर्याङ्गानामित्यपि न भवति । शङ्खस्यातूर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे । अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽप्रवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनःपुनर्लक्षणप्रवर्तनात् सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण । उदगयनस्थाविति । उत्तरायणस्थौ । लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम् । मातापितराविति । गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता । श्रद्धामेधे इति । सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम् । लघु-

वाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति । दीक्षातपसी श्रद्धातपसी । वर्णानामानुपूर्व्येण *। वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । भ्रातुश्च ज्यायसः *। भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पीयसः *। संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एकादशद्वादश । धर्मादिषूभयम् *। धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी । अल्पाच्तरम् ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥३५॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्रः द्विभार्यः । अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । परत्वात्संख्यायाः । द्व्यन्याय त्र्यन्याय । वा प्रियस्य * । वा प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः गुडप्रियः । सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम् *। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गडुकण्ठः गडुशिराः । सप्तमीवि ॥

क्षरादपीति । पूर्वविप्रतिषेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाश्रयणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । अल्पीयस इति । अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयमित्याहुः । द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः । सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम् । विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः । द्विपुत्र इति । दिक्प्रदर्शनमेतद् अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्माद्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम् । परत्वात् संख्याया इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति न कृतम् । निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति कृतादीनाम-

निष्ठा ॥३६॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् *। निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी। पलाण्डुभक्षिती। मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता *। दुःखजाता। न वोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य। यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः परात्र निष्ठा भवतीति। प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः । प्रतिषेधेतु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अकृतमितप्रतिपन्ना इति तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः । न वा कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठाभवतीति। प्रहरणार्थेभ्यश्च *। प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दण्डपाणिः। द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन *। द्वन्द्वे घीत्यस्मादजाद्यदन्तमिति एतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः। पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः। उष्ट्रखरौ। इहोभयं प्राप्नोति। इन्द्राग्नी। अजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उभाभ्यामल्पाच्तरम्*। उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः। पटुगुप्तौ। अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः। वाग्दृषदौ। इहोभयं प्राप्नोति वागग्नी। अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधे-

---

न्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज् ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः। नवेति। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनि-

न । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ । इहोभयं प्राप्नोति वागिन्द्रौ । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति । विप्रतिषेधेन । कडाराः कर्मधारये ॥३८॥ कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः । खण्डवात्स्या । वात्स्यखण्डः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात् कडारादय इति विज्ञास्यते ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥
पादश्च समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥१॥ अनभिहित इत्युच्यते । किमिदमनभिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् । यावद् ब्रूयादनुक्ते अनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति । अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते* । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।

पातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नान्यथा । कडाराः । बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो यान्तीति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्वितीयपादः समाप्तः ॥

अनभिहिते । प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति । किमिदमिति । अभिपूर्वस्तावद्दधातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते । अश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र बन्धनवृत्तिः । अभिहितः श्लोक इत्युच्चारणवृत्तिः । अभिहितोऽर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासंभवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह । उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति । यावद्ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिव्याप्त्यर्थत्वं प्रतिपादयतः । अनभिहितवचनमिति । अर्थप्रत्यायनाय

अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते। अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति। क्वान्यत्र। चित्रगुः। शबलगुः। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति। सप्तपर्णोऽष्टापद इति। समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भवतीति। यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति। अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम्। यदप्युच्यते गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति। यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति। समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते। न चैतत्समर्थानां प्रथमम्। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। यदप्युच्यते सप्तपर्णोऽष्टापद इति। समासेनोक्तत्वाद् वीप्साया द्विर्वचनं न भवती-

---

लोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम्। अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे। यञञ्भ्यामिति। यञन्ते नाञन्ते न चेत्यर्थः। यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधानं न संभवति। न्याय्योत्पत्तिरिति। उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या न्याय्य उच्यते। बहुवचनोदाहरणम्। गार्ग्यौ गार्ग्यावित्यत्र यत्रैव परदेशस्यावष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात्। बहुवचने तु यञञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या। सप्तपर्ण इति। वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते। अस्ति चेह वीप्सा सप्त सप्त पर्णान्यस्येति। समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः। आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथा साध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह। यत्तावदिति। न चात्रास्तिनेति। वर्तिपदयोरन्यपदार्थ उपसंक्रान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव। न चैतदिति। समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः। यञञोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अण् न भवतीत्यर्थः। यदप्युच्यत इति। वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पर्णार्थस्य

ति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति । श्नम्बहुजकक्षु तर्हि । श्नम् । भिनत्ति छिनत्ति । श्नमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब् न भवति । बहुच् । बहु कृतं बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति । अकच् । उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति । ननु च श्नम् बहुजकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वाद् उत्सर्गाप्रतिषेधः* । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । किं पुनरिहाकर्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते । आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते । इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात् । अन-

---

वीप्सायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः । श्नमोक्तत्वादिति । भावकर्मकर्तारि विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम् । अथाप्यन्यथासिद्धिमाह । नन्विति । ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव । वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत् । तक्रदानञ्च दधिदानस्य विरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते । तदेवं श्नमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् । इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति । किं पुनरिति । आहोस्विदन्यत्रेति । अपूपौ द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् श्नमादिभिरभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः स न क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह । इहाकर्तव्य इति । अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते । अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः । इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह । अनभिहितस्त्विति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्म द्वितीयार्थः संपद्यते । तत्र यदा क्तादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद् द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वा-

भिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् * । कः पुनर्विभक्त्यर्थः । एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति । अभिहिते हि प्रथमाभावः* । यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति । क्व । वृक्षः प्लक्षः । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति । न क्वचिदप्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः । उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं कारणम् । तिङोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिता-

---

दीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते । ते चाभिहितेष्वपि क्तादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः । कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । कः पुनरिति । एकत्वादय इति । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति । कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारंपर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद् वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति । एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तत एवेति दोषाभावः । प्रत्याख्यानवाद्याह । न क्वचिदिति । वचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति । द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधा-

धिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च । न क्वचित्तिङा ए-
कत्वादीनामनभिधानम् । उच्यते च प्रथमा सा वचना-
द्भविष्यति । ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्षः इति । अ-
त्राप्यभिधानमस्ति । कथम् । वक्ष्यत्येतद् अस्तिर्भवन्ती-
परः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति । वृक्षः प्लक्षः ।
अस्तीति गम्यते । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते क-
र्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथ-
मा ते प्राप्नोति । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभ-
नं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया-
भिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति।
का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तद्यथा । कृतः कटो भी-
ष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । करोतेरुत्पद्यमा-
नेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया
न भवति । का तर्हि । प्रथमा भवति । नैष दोषः । न
हि ममानभिहिताधिकारोस्ति । नापि परिगणनम् ।
सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । अस्ति च

नम् । पचतीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः । परि-
गणनं चेति । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत् । अत्र च तिङास्तत्रैकत्वस्याभिधा-
नमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः । आरम्भवाद्याह । न क्व चिदिति । सर्वत्र च पदम-
पेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते । उच्यते चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । भव-
न्तीपर इति । लट्पर इत्यर्थः । ततश्च वृक्ष इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादन-
वकाशत्वात्तिङाभिहितेप्येकत्वादौ प्रथमा भवति । एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं
परिहृत्यपरपक्षे तमुद्भावयति । तवैवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषविशि-
ष्टस्य कटस्य करोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीय-
याभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात् प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भ-
वादिनस्तु परिगणनात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भी-
ष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः । कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसं-
बन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधाना-
त्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । नन्व-

सामर्थ्यम् । किम् । कर्मविशेषो वक्तव्यः । अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि । तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । अस्ति खल्वपि विशेषः । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च । कृतः कटः भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति च । करोतेरुत्पद्यमानः क्तः अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते । कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत् कटस्थं कर्म तत् शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाऽभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । एको द्वौ बहव इति । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इ-

---

न्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते । अथ वेति । यद्यत्करोतिक्रिययाप्तुमिष्टतमं तत् सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति तत्र करोतिक्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः । यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमपृथु-त्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तरउपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सितमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह । अथ वेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानाञ्च प्रातिपदिकानां परश्चेति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाजः एवं गुणा अपि । क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति । अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति । साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः । एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह । तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपदिकेनोक्ता इत्यनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः । आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह । कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता बहुषु बहुवचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनाञ्चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधान-

ति । कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अवश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वइति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ सन्ति ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति । अथ वा उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्थोसौ गुणः तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति । अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् । संख्येयमविशेषितं स्यात् । अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति । अथ वा समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतः । अन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ।

भाव एव तु तस्य विपरीतस्तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनाञ्च विशेष्यत्वं तत्र कस्मात् कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते । नैष दोषः । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षितः ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकिणामन्येषामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः । अथ सन्तीति । व्यतिरिक्तानीत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्ततइति । यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या । अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या । तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह । अथ वेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः । यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोसाविति । यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः । संख्येयमविशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात् प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात् । एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह । अथ वेति । समयादिति । परश्च त्वस्मात् प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः । कर्मादीनामिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्विती-

षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी । अशेषत्वान्न भविष्यति । एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति । परिगणनं कर्तव्यम् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम्*। तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कटः । तिङ् । कृत् । कृतः कटः । कृत् । तद्धितः । औपगवः कापटवः । तद्धितः । समास । चित्रगुः शबलगुः । समास । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम्*। उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि स्यात् । षष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनामभावात् । समयश्च कृतः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय

यादीनां नियतत्वात् । षष्ठी तर्हीति । कर्माद्यभावः शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात् । अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । एक इत्यनेकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते तच्च यथा समयश्च पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवं संख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् । औपगव इति । अपत्यापत्यवत् संबन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात् षष्ठ्यभावः । उत्सर्ग इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् । परिगणनमन्तरेणाप्य तं दोषं परिहर्तुं पृच्छति । का तर्हीति । अनभिहित इति पर्यु-

इति । न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति। अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । द्वयोः क्रिययोः कारकेन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः*। द्वयोः क्रिययोः कारकेन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति । किं कारणम् । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति । न वान्यतरेणानभिधानात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणात्रानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानम् । आसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति । न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति । अनभिहिते हि विधानम्*। अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते । नाभिहिते प्रतिषेधः ।

दासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह । द्वयोरिति । प्रासादआस्त इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यम्। तत्रान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितमित्यभिहिते नेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यञ्च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावावगमः । पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षमाश्रित्याह । नवेति । प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह । कुतो नु खल्विति । पर्युदासमाश्रित्याह । अनभिहिते हीति । पर्युदासेपि दूषणमाह । यत्रापि तावदिति ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । आसने आस्ते शयने शेत इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । साधनभेदात्कालभेदाच्च । एकस्यात्रासेरासिः साधनम् । सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनम् । वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । किं पुनर्द्रव्यं साधनम् । आहोस्विद् गुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणः । अन्यश्चासिगुणः । किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षइति । कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति ।

आसनआस्तइत्यत्रैकैवासनक्रिया तस्याश्चाधिकरणं ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः । अत्राप्यन्यत्त्वमिति । भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते । आसिः साधनमिति । आसनमित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति चेत् । उच्यते । आस्यतेस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रिया ते संनिधीयते ततस्तदपेक्षमदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र या आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं तर्ह्यर्थान्तरस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् न तदयमत्र परमार्थः । आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयतइत्यर्थः । सर्वकालश्च प्रत्यय इति । कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिकमित्यर्थः । किं पुनरिति । यदि द्रव्यं साधन तदा तदेकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न संगच्छते । अथ शक्तिः साधनं तदा तस्या भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता । स एव पृच्छति । किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अयं भावः यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनमाबाधितप्रत्यभिज्ञावि-

स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबन्ध्यमानः क-
र्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव
स्यात् । यत् करणं करणमेव । यदधिकरणमधिकरणमे-
व । अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवका-
शत्वात् *। अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशात्र प्रथमा
सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा प्रथमा । कोऽवकाशः ।
अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । अवकाशोऽकारकमिति
चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति* ।
अवकाशोऽकारकमिति चेतन्न । किं कारणम् । अस्ति-
र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।
वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते । विप्रतिषेधाद्वा प्रथमा-
भावः* । अथ वा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति ।
प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवका-
शः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । प्र-
थमाया अवकाशः अकारकं वृक्षः प्लक्ष इति । इहोभयं
प्राप्नोति । कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय
इति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । न सिध्यति । प-

पयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्यात् दृश्यते चासाविति
नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः । सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह । अनभिहितवचनमि-
ति । क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधि-
कारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् ।
तस्मादनवकाशत्वात् प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोऽनभि-
हिताधिकारेणेत्यर्थः । वृक्ष इति । क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्त्यन्तराप्रा-
प्तिं मन्यते । अस्तिर्भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयु-
ज्यते ज्ञानञ्च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतः सत्ताप्रती-
तिरित्यस्तीति क्रियापदानुषङ्गात् कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्य-
र्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । षष्ठीति । क्रियाका-

रत्वात् षष्ठी प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्* । कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति । तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति । स कथं कर्तव्यः यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्थाः नार्थोनभिहिताधिकारेण ॥ अनभिहि ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम् * । समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया । समया ग्रामम् । समया । निकषा । निकषा ग्रामम् । निकषा । हायोगे । हा देवदत्तं हा यज्ञदत्तम् । अपर आह । द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम् । द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । अभितः । परितो ग्रामम् । परितः । समया ग्रामम् । समया । निकषा ग्रामम् । निकषा । अध्यधि ग्रामम् । अध्यधि । धिग्जाल्मम् । धिक् वृषलम् । धिक् । अपर आह । उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडिता-

---

रकसंबन्धिसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् । कर्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद् बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति इति तद्बाधनार्थोनभिहिताधिकारः । कर्मणि । समया ग्राममिति । सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः । एवं निकषायोगे । हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति । ग्राममिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिलन्तावभितःपरितःशब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तेते तद्योगे अभितोपि षष्ठ्येव प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोभितःशब्दोस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति । अध्यधि ग्राममिति । उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दाश्चोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति । धिग् जाल्ममिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे

न्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते । उभसर्वइत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्योगे । धिग् जाल्मं धिग् वृषलम् । उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् । ततोन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रति भाति किं चित् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किं चित् । कर्मणि द्वि । तृतीया च होश्छन्दसि ॥३॥ किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा । कथम् । कर्मणीत्येव । तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोयमारम्भः । यद्व यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया

षष्ठ्याः प्राप्तिः । हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात् संबोधनविभक्तिरेव भवति । उभसर्वतसोरिति । उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः । उभशब्दावयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्याभावात् । दृश्यत इति । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतीति । षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दस्यात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केन चित् किं चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्मृत्युपन्यासः । तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतद्यत्नं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः । तृतीयेति । देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते। अथ तृतीयया मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः । अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । अग्निषु

तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा । यद् यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । यद् यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति । तृतीया च ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥४॥ इह कस्मान्न भवति किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति । अथ वा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दो ऽदृष्टापचारः निपात एव । तस्यास्य कोन्यः सहायो द्वितीयो भवितुमर्हति । अन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः । अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम्*। अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति । कः पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्या-

---

हूयमानेष्विति । प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् । अन्तरा । अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोऽत्र विशेषवाची । विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिको विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः । अनिपातस्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दो ऽप्यनिपात आवन्तोऽस्ति अन्तरायां पुरि वसतीति तत्कथमसावदृष्टापचारः । एवं तर्हि टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाग्रहणं मन्यते । अथ वा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता । कः पुनरिति । अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवावधेर्योगो न तु

नम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । अन्तरान्तरे ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥५॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवल्लाद्यर्थम् *। अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाद्यर्थम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति । लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत् । आस्यते मासः शय्यते क्रोशः । अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासं शय्यते क्रोशम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् । तर्हि वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । एवं मन्यते । यत्र

कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । मध्य इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोन्तराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्भूताधारशक्तिके मध्येऽन्तराशब्दो वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलोः कर्तृत्वं तच्च तिङाभिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः सा चान्तरङ्गा क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्तरङ्गत्वाद् उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः । कालाध्वनोः । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति मासमास्यते देवदत्तेनेति भावए लादयः स्युर्न तु कर्मणि ततश्चास्यते मासः आसितो मासः आसितव्यो मासः स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्त्तिकारम्भः । अत्यन्तसंयोग इति । अनत्यन्तसंयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति । अमावास्यायां यजत इति । लाद्यर्थमिति । आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । तथा चोदाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव च मासमास्ते देवदत्त इति द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेति भावः । स्वाश्रयमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते । न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । तद्वदत्रापि कर्मकार्याणि अतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वतिं स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाश्रय-

कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति । आस्यते मासं देवदत्तेनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न च के चित्कालभावादिभिरकर्मकास्तएवं विज्ञास्यामः । क्व चिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म क्व चिदपि न भवति । न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च ।

कार्यनिवृत्तये तद्रूपामङ्ग आशङ्क्येत । प्राकृतमेवेति । सकर्मकत्वापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादावास्यादीनां वर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः । ततश्च मासमास्त इत्यस्य माससमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटमास्त इत्यादौ आसनमात्रे ऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । किमर्थं वार्त्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह । एवं मन्यत इति । यत्र कश्चिदिति । यथा काण्डानि लुनातीत्यादौ । आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रिययादित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पाद्यते । केवलं दर्शनक्रिययाप्तुमिष्टतमत्वादादित्यः कर्म तद्वन्मासमास्तइति मासोपीत्यर्थः । न च के चिदिति । यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि संभवत्यकर्मकत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामिव कालादिसंबन्धदर्शनात्तैरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायतइत्यर्थः । क्व चिदिति । द्रव्यइत्यर्थः । अथ वेति । अन्तरङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरेभावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्ततइत्यर्थः । यत्र त्वन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति । अथ वा यत्कर्मेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणाव-

किं प्रयोजनम् । यत्राक्रिययात्यन्तसंयोगः तदर्थम् । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः । कालाध्वनो ॥ अपवर्गे तृतीया ॥६॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूद् । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति । अपवर्गे ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥७॥ क्रियामध्यइति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता द्व्यहे भोक्ता । कारकमध्यइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् । इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति । तत्र कारकमध्यइत्येव सिद्धम् । सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥८॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्* । कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसं-

---

शेष्यभावाद् वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति । न तर्हीति । क्रोशं कुटिलेति । गुणेनात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः । अपवर्गे । अपवर्गो निष्ठा । स कदाचित् फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः । क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः । सप्तमी । अद्य देवदत्त इति । द्रव्यं कारकं तच्चैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः । यञ्चेति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशात् । ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः । शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे । नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थः । कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः । कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रि-

ख्यानं कर्तव्यम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि वृक्षमनु । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । किं प्रयोजनम् । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमी । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थः । अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उक्तं वा*। किमुक्तम् । एकत्र तावदुक्तम् । अप्रतेरिति । इतरत्रापि । यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च । अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव । तस्य कोन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति । अन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः । कर्मप्रवचनीयाः ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ कथमिदं विज्ञायते । यस्य चैश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् *। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः ।

यतो तदा वृक्षं परिविद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात् पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह । प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति । ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः । शिष्टं स्पष्टम् । यस्मात् । इहाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते । कथमिति । तत्र यदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथ वेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते, तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते

आधृतास्ते तस्मिन् भवन्ति। सत्यमेवमेतत्। नित्यं परिगृहीतव्यं परिगृहीत्रधीनं भवति। प्रथमानुपपत्तिस्तु*। प्रथमा नोपपद्यते। कुतः। पञ्चालेभ्यः। का तर्हि स्यात्। षष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादेति। न तत्राधिशब्दः पठ्यते। यद्यपि न पठ्यते। अधिरीश्वरवाची। न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति। कथं ज्ञायते। यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति। अधिपतिदायादेति। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। द्वितीया तर्हि प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति। भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तु खल्वधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति। स्ववचनात्तु सिद्धम्*। अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। एवमप्यन्तरेण वचनं सिद्धम्। अधिब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु। आधृतः स तेषु भवति। सत्यमेव-

---

तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। ईशितात्र कर्तृत्वेनाभिमतस्तेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति। अवचनादिति। एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थः। आधृता इति। स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः। ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः। सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पेन समासविधानाद् अधिब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिब्रह्मदत्तमिति च भवति। सत्यमिति। अधिकरणं संमन्यते। प्रथमानुपपत्तिस्त्विति। सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्वान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः। अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते। षष्ठी तर्हीति। स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावात्। द्वितीया तर्हीति। अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्। सप्तम्येति। ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य संबन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः। अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेणेशितव्यस्याप्याक्षे-

मेतत् । नित्यं परिगृहीता परिगृहीतव्याधीनो भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति । कथम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ।

पादीशितव्यस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः । इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह । स्ववचनादिति । यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात् प्रतिपादनात् । स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह । एवं तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्व इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेवं प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् । अत्र दोषमुद्भाव्य परिहरति । एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था ।

यस्माद्दधिकम् ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितियाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥१२॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥*। अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्पन्थानं गच्छति । वीवधं गच्छतीति । आस्थितप्रतिषेधश्च* ।आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते। चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा कर्मणीत्येव । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् । संप्रदानइत्येव । न सिध्यति । कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति । कया क्रियया । गमिक्रियया। क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते । चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः*। चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति ।सिद्धन्त्वसंप्राप्तवचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्राप्ते कर्मणि द्वि-

यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते । गत्यर्थ । स्वं रूपमिति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह । अध्वन्यर्थग्रहणमिति । तेनाध्वपर्यायेभ्योपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आक्रान्तः सन्यदा पन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः । यदातूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत् सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिकमुक्तम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति । भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः । अत एवापवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् । इ-

तीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अध्वनश्चानपवादः । एवं च कृत्वा अध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वानं गच्छतीति । गत्यर्थ ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥१३॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम्* । चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु कुण्डलाय हिरण्यमिति । किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् । सर्वनाम्नोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अनेनैव । यद्येवमितरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यम् । चतुर्थ्या च निर्देशः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति । यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं

दानीं सूत्रस्यातिव्याप्त्याशङ्कायामाह । चेष्टायामिति । सिद्धं त्विति । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेप्स्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः । अजा नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः । अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति । प्रतीयते ह्यत्र गतिः नत्वसौ नयतेरर्थः । तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः । अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाष्यमेव चतुर्थ्यध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् । चतुर्थी । तादर्थ्य इति । तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते । तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते । समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति वचनात् । तत्र द्विष्ठत्वेऽपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थी यूपाय दार्विति । हेताविति तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति । हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानादिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् । तस्मां इत्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यवसृज्यते । यदर्थशब्दात्संबन्धे भावप्रत्यय इष्यते । गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचि-

शास्ति । न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन समासो भवति । किं तर्हि । षष्ठ्यन्तस्यापि भवति । तद्यथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । यो ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः संभवति । तत्र तादर्थ्यइत्येव सिद्धम् । अवश्यं संप्रदानगृहणं कर्तव्यम् । यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति । यदयं चतुर्थीतदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति । क्लृपिसंपद्यमाने* । क्लृपिसंपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय यवान्नमिति । उत्पातेन ज्ञाप्यमाने *। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । कृष्णा सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः । हितयोगे च*। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने हितमामयाविने । चतु ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥३६॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात्*। स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधे-

---

नि । गुणे कृतास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते ॥ किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्यां समासः । सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः । षष्ठ्यन्तस्यापीति । संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव । क्लृपीति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी । विकारस्य प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायते ततश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति । यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः । अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति । नमःस्वस्ति ।

न । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय । कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः । अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय । इहोभयं प्राप्नोति । स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन । *अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्*। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत् । अलं कुरुते कन्यामिति । अपर आह । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति मल्लो मल्लायेति । नमः ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥१७॥ अप्राणिष्वित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा शुने मन्य इति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । ततः अप्राणिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्य इति । यदेतदप्राणिष्विति एतदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भविष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वान्नं मन्ये यावद् भुक्तं न श्राद्ध-

स्वस्तियोग इति । पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम्। स्वस्ति जाल्मायेति। तत्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीरभावः । अलमिति । भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम् । तेनालं कुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति । नन्वनुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह । अपर आहेति । सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः । मन्य । एवं तर्हीति । योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते । न त्वा शुने मन्ये न त्वां श्वानं मन्य इति। अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया । न त्वा तृणाय मन्ये न त्वा तृणं मन्य इति । इहापीति । आद्येन योगेनेति भावः । तदेवं योगविभागेऽपि दोषदर्शनाद् न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं स[ा]धयितुमाह ।

मिति। अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणम् *। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्त्वां तृणं मन्य इति। मन्यकर्म ॥॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया॥१८॥ तृतीयाविधानेप्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् *। तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रकृत्याभिरूपः। प्रकृत्या दर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायेण वैयाकरणः। माठरोस्मि गोत्रेण। गार्ग्योस्मि गोत्रेण। समेन धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति। प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति। एष तत्र प्रायः येन तेऽधीयते। माठरोस्मि गोत्रेण गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति। ए-

---

यदेतदिति। प्रकृष्य कुत्सितग्रहणमिति। यद्याचिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम्। तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते। क्वचित् प्रतिकृष्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः। तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी न तु साम्यविवक्षायाम्। प्रतिकृष्येति। निकृष्येत्यर्थः। मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

कर्तृकरणयोः। प्रकृत्याभिरूप इति। क्रियापदाश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रायेणेति। प्रायशब्दो बह्वर्थवाची। बहवो याज्ञिका इत्यर्थः। तत्र प्रथमा प्राप्नोति। गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति। समेनेति। द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति। पञ्चकेनेति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः। तत्र द्वितीया प्राप्ता। पशूनित्यनेनैतत् समानाधि-

तेनाहं संज्ञाये । समेन धावति विषमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते समेन पथेति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं, पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति । सहस्रपरिमाणं साहस्रं साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति । कर्तृकरण ॥ सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥१९॥ किमुदाहरणम् । तिलैः सह माषान्वपतीति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते । तत्र करणे इत्येव सिद्धम् । इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता क्तेनाभिधीयते । यश्चाप्रधानं सि-

करणं संघर्षविमोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः । शतमानविंशतिकेत्यण् । पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः । प्रकृतिकृतमिति । गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति । यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायं कृतोभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थः । तत्राध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद् द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात् तृतीयासिद्धिः । सह । किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति । तिलैः सहेति । अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म । तिलास्तु तथायुक्ततया वृक्षमूलानीवोपसर्पणे ऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः । तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं च प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः। पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवागमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते । लादय इति । आदिशब्देन कृदादीनां ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्ष्यत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानकर्मक्रि-

द्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया । इदं तर्हि पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति । इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करणइत्येव सिद्धमिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा तु खलु कस्य चिन्माषबीजावाप उपस्थितः तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किं चिदुप्यते यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति। सहयुक्ते ऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वादन्यत्रापि * । सह युक्ते ऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । एवमत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । क्वान्यत्र । गाः स्वामी

यापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण सहागमनमिति । ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वाद् उभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधानएव तृतीया भवति न तु प्रधानइति । षष्ठ्यत्रेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्वयंत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठामामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वादच क्रियाया अभावात् पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः । यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां करणत्वाभावमाह । एकक्षेत्रे च वापात् सहयोगः कालभेदेप्यविरुद्धः । सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति इति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबन्धोन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तद्विवक्षता द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते ।

व्रजतीति। सह युक्ते ॥ येनाङ्गविकारः ॥२०॥ इह कस्मान्न भवति। अक्षि काणमस्येति। अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारश्चेदङ्गिनो वचनम्*। अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यतइ ति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अङ्गशब्दोयं समुदायशब्दः। येनेति च करणे एषा तृतीया। येनावयवेन समुदायोङ्गी द्योत्यते। तस्मिन् भवितव्यम्। न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते। येनाङ्ग ॥ इत्थंभूतलक्षणे ॥२१॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः*। इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्। यत्रेत्थंभू-

---

येनाङ्गविकारः। अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह। इह कस्मादिति। इहैव कस्मान्नेत्यर्थः। अक्षि काणमिति। कण निमील इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम्। काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाक्षि काणशब्देनोच्यते। तत्र काणशब्दात् तृतीया प्राप्नोति। काणेन हि गुणेनाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते। अक्ष्णा काण इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति। अङ्गाद्विकृतादिति। अङ्गवाचिनोऽक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः। एतावत्युच्यमानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह। तद्विकारश्चेदिति। यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाङ्गेन विकारवान् प्रकाश्यत इत्यर्थः। अङ्गशब्द इति। अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोऽत्राङ्गशब्दो निर्दिष्टः। येनेत्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते। न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते। न चैतेनेति। अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः। अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः। इत्थंभूत। यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम्। इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति। लक्ष्यवाचिशब्दस्थ इत्यर्थः। कमण्डलुपाणिमिति। बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात् तृतीया प्राप्नोति। न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज् ज्ञापकात्। न च तृतीयाया लुक् प्राप्नोति। समासप्रातिपदिकान्-

तस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम् । न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति । इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति । इत्थंभूत ॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥२२॥ संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन *। संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते मात्रा संजानीते। कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता इति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन। उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः * । उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः । गोषु स्वामी गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नह्यत्र गावो

वयवत्वात्तस्याः कृते समासउत्पादनात् । लक्षणेनेति । पृथग्विनेति तृतीया । तथा ह्ययमिति । षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति । बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वादर्तिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् । संज्ञोऽन्यतरस्याम् । मात्रा संजानीत इति । संप्रतिभ्यामनाध्याने इत्यात्मनेपदम् । अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्यान्ययोगो गवामिति मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तपदत्वात्तदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी । नचात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामी

ऽन्ययुक्ताः। कस्तर्हि स्वामी। एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। तुल्यो देवदत्तस्य। तुल्यो देवदत्तेन। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोनय॥ हेतौ॥२३॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् * । निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्तइति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति । को हेतुर्वसति। कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वसति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्य हेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति। हेतौ ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्* । पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या

सोन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जाड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवा पदद्वयार्थयोगः । हेतौ । योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । निमित्तेति । असर्वनाम्नोपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र । तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते । अपादाने । ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । ल्यब्लोपइत्यपेक्ष्यते । सप्तम्यप-

उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । प्रासादात्प्रेक्षते । अधिकरणे च *। अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते । प्रश्नाख्यानयोश्च *। प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। कुतो भवान्पाटलिपुत्रात् । यतश्चाध्वकालनिर्माणम्* । यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । तद्युक्तात्काले सप्तमी* । तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा च*। अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादानइत्येव सिद्धम् । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् । अथ वान्यान्यप्रादुर्भावात् । अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति । प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । इदमत्र प्रयोक्तव्यं

वादोच पञ्चमी । प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते । यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन कस्यायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते । तत्र पञ्चमीत्यर्थः । गवीधुमत इति । गवीधुमन्नाम नगरम् । तद्युक्तात्कालइति । काले विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्तार्थोत्तरे काल इत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वात्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह । अथ वान्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः ।

सन्न प्रयुज्यते । कुतो भवानागच्छतीति । पाटलिपुत्त्रा-
दागच्छामीति । यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी व-
क्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते । गवीधुम-
तो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या
आग्रहायणी मासे इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयु-
ज्यते । कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति । तद्यु-
क्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्र-
युज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मासइति ।
अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न-
प्रयुज्यते । गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजना-
नि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु ग-
तेषु ततः सांकाश्यमिति । अपादाने ॥ अन्यारादितरर्ते-
दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ अञ्चूत्तरपदग्र-
हणं किमर्थम् । न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यत-
सर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । अ-
न्यारा ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् ।
षष्ठ्यतस्प्रत्यये नेत्युच्यमाने इहैव स्यात् । दक्षिणतो
ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात् उपरि ग्रा-
मस्य उपरिष्टाद् ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे पुनः क्रिय-
माणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन समा-

कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी ।
गते मास इति । ततश्च यस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी । चत्वारीति । तत्र
प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा । अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ
सभ्रमक् देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते । उच्यते ।
दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य । षष्ठ्यत ।
अर्थग्रहणमिति । अतस्शब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतस्श-
ब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतस्शब्द-

नार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। प्राग्ग्रामात्। प्रत्यग्ग्रामात्। अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनं युक्तम्। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम्। षष्ठ्यतस॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्॥३२॥पृथगादिषु पञ्चमीविधानम्*। पृथगादिषु पञ्चमी विधेया। पृथग् देवदत्तात्। किमर्थम्। न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। अनधिकारात्*। अनधिकारः सः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। दक्षिणेन ग्रामम्। दक्षिणतो ग्रामस्येति। एवं तर्हि अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति। अस्त्यन्यदन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाऽऽरभ्यते सा यथा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। अन्ततः षष्ठ्याम्। तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। ननु चोक्तमनधिकारात् अनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति। एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते। अपादाने पञ्चमी। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। पञ्चमी। ष-

---

स्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसितिरूपसंभवाच्च। प्राग्ग्रामादिति। प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते ऽस्तातौ षष्ठ्यभावः। तत्रान्यतरदिति। एवप्रयोजनत्वात्। पृथग्विना। अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञानं क्रियते। न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह। पृथगादिष्विति। पञ्च इति वाक्यशेषः। न प्रकृतमिति। नशब्दः काक्वा प्रयुक्तः। प्रकृतमेवेत्यर्थः। अनधिकार इति। अन्यारादिति योगात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः। एवं तर्हीति। अन्यतरस्यांग्रहणं

ष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । एन-पाद्वितीया । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विना-नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । अन्यारादिभिर्योगइति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुत-योऽधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्र-कृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अन्य-स्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृता-याः पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः । यथो-त्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा व-क्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादे-व भवन्ति किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति । पृथग्विना ॥ दू-रान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥३५॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्-चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः*। दूरान्तिकार्थे-भ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्त-व्यः । दूराद्ग्रामस्य । न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः *। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । न वा तत्रापि दर्शनात्प-ञ्चम्याः प्रतिषेधोनर्थकः । तत्रापि हि पञ्चमी दृश्य-ते । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भा-व्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥ दूरान्ति ॥ सप्तम्य-

पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थं षष्ठ्यावष्टितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अन्यतरस्यामिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्य चिदिति भावः । प्रकृत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता सा शेषत्वात् षष्ठ्या विषयः ॥ यथा प्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत् षष्ठी सा हि शेषनिबन्धना ॥ संबन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबद्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरार्थेति द्वार्थापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः । दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थैर्युक्तं

धिकरणे च ॥३६॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् *। सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। असावधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिक्ये। आम्नाती छन्दसि। साध्वसाधुप्रयोगे च *। साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या। साधुर्देवदत्तो मातरि असाधुर्मातुले कृष्णः। असाधुः पितरि। कारकार्हाणां च कारकत्वे *। कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे *। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति। तद्विपर्यासे च *। तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति। निमित्तात्कर्मसंयोगे *। निमित्तात्कर्मसंयोगे

यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः। दूराद्ग्रामस्येति। पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव ग्रामाद्भवति। दूरादावसथादिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः। पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति। सप्तम्यधि। क्तस्येन्विषयस्येति। इन्नन्तस्येत्यर्थः। अधीति। अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य इतीनिः। अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति। यथा कृतपूर्वी कटमिति। ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते। अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत्। कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम्। मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिन्नाग्रहणात्सप्तम्यभावः। साध्वसाधुप्रयोगे चेति। साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम्। तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी भवति। अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः। कारकार्हाणां चेति। कारकशब्दो भावप्रधानः। तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः। ऋद्धेष्विति। ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः। लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम्। तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्। मूर्खेष्विति। मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः। तद्विपर्यास इति। यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः। निमित्तादिति।

सप्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ सप्तम्यधि॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम्॥३७॥भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणेउपसंख्यानम्*। भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणउपसंख्यानं कर्तव्यम्। अग्निषु हूयमानेषु गतः हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनर्लक्ष्यते। सकृच्चासौ कथंचिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः। हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः। सिद्धन्तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणउपसंख्यानमिति। नैष दोषः। न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते। सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति। यस्य च ॥ पञ्चमी विभक्ते॥४२॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां

क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम्। यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति। वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्। यस्य च। अभावलक्षण इति। भूयोदर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूमयोः। इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः। सकृदपीति। लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः। लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम्। यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि

संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते । न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यम् । न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । पञ्चमी ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥४३॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । साधु ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥४४॥ प्रसित इत्युच्यते । कः प्रसितो नाम । यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुत एतत् । सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति । प्रसितो ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥४५॥ इह कस्मान्न भवति । अद्य पुष्यः अद्य मघा । अधिकरण इति वर्तते । नक्षत्रे ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः । पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात् पूर्वेणैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः । साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः । प्रसितो । कः प्रसित इति । किं प्रकृष्टः शुक्लः प्रसित उत स्यतेः सिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यते । बद्ध इवेति । मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात् । सादृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः । नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुप् । ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विज्ञायते । अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥४६॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते । पदत्वम् । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात् । अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः । इदं तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । अथ परिमाणग्र-

---

प्रातिपदिकार्थ । प्रातिपदिकग्रहणमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थएव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात् प्रथमा न स्यात् । बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्यायुक्तएव प्रातिपदिकार्थे स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्नात् संख्यारहितेष्वव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति । अथ वा लिङ्गग्रहणात् सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्वचित् पाठः । अलिङ्गेष्वव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारितः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात् । किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात् प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते तन्निबन्धनं रुत्वादिकमित्यर्थः । षष्ठ्या चेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् । नैष दोषः । एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः संख्यायामनियमात् । प्रत्ययनियमेपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात् । अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संबोधने चेति भूयारम्भाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह । स्त्रीपुमानिति । द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः । कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्

हणं किमर्थम् । द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि सर्वाणि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः । अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्रएव प्रथमा यथा स्यात् । कर्मादिविशिष्टे मा भूत् । कटं करो-

---

स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्षः कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तटस्तटमित्येतदुदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जातः वर्तमानः पुंलिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुण्डीति च स्त्रीयामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते । अथेति । द्रोणादयः परिमाणएव वर्तन्तइति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेयसंबन्धाद् व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचाराभावान्नास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् । अथ वचनग्रहणमिति । यथैं कार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानम् । न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्र तत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वाक्यत्रयं संपद्यतइति न दोषो भवति । प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो विधीयते स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथ वा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः । उक्तेष्वपीति । अनभिहिताधिकाराद् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात् परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । व-

ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयः ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति । यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति । तत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि संबोधने आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात् । इदं तर्हि । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वात्*। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा

चनग्रहणात् तु भवति । वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते । कर्मादिविशिष्ट इति । कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थात्र भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्रएव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे । द्वितीयाद्या इति । कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम आश्रयिष्यत इति भावः । अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेपि दोषाभाव इत्यर्थः । यदयमिति । यदि प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात् पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । उक्तेष्वपीति । मात्रशब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति । अन्ये त्वाहुः । मीयते अनयेति मात्रासंख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं कृतं तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति । प्रातिपदिकार्थेति । अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया

न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः । पुरुषे वीरत्वम् । न वा वाक्यार्थत्वात्* । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः । अथ वाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः * । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति । उक्तं वा* । किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षोस्तीति गम्यतइति । अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः* । अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयनआस्तइति । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति । एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोप्रयोगे प्रथमाविधिः * । तिङ्समानाधिकरणइति चेत्तिङोप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्षः । उक्तं पूर्वेण* । कि-

---

न भाष्यम् । अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गं द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समाससद्भावात् । न वेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपजनितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते एवं पुरुषशब्दादपि । पश्चात् त्वाकाङ्क्षानिबन्धना विशेषणविशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्सहते । अभिहित इति । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्मादौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति । अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह । अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्त इति । सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणस्य द्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा देवदत्तः पचतीति । प्रासादे आस्तइत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः । तिङोप्रयोग इति । न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तं पूर्वेणेति । आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति ।

मुक्तम्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यतइति। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावस्तयोरपवादत्वात्*। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावः। क्व। पचत्योदनं देवदत्त इति। किं कारणम्। तयोरपवादत्वात्। शतृशानचौ तिङपवादौ तावत्र बाधकौ। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति। अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचोर्द्वैतं भवति। अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति। विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति। विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति। यदा तावदर्थनियमः अप्रथमा च विधिनाश्री-

शतृशानचोश्चेति। देवदत्त पच् ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमैवेति नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः। तेषां तु लडादिरवकाशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि। कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते। निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम्। पूर्वं ह्यपवादा इति। इह दर्शनद्वयम्। सर्वविशेषस्वीकारेण चोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः। कतिपयविशेषावगाहनेन वा तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषयउत्सर्गः द्वितीये तु दर्शने अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते। एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितम्। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थनियमे पक्षद्वये ऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह। पाक्षिक इति। अप्रथमा वा विधिनेति। अप्रथमेति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः। प्रथमा वेति। प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयेतेत्यर्थः। यदेति। कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः

यते तदा एष दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमः तदा यद्येवमप्रथमा विधिनाश्रीयते अथापि प्रथमा प्रतिषेधेन तदा न दोषो भवति । प्रातिपदिका ॥ षष्ठी शेषे ॥५॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति । राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका

प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षे ऽपि न दोषः । शत्वशानचोरभावाल्लिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात् । यदा हीति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे तासामप्रभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शत्वशानचोरप्रसङ्ग इत्यर्थः । षष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेष उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोपि शेषार्थो न प्रकल्पत इति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । ये ऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम् । संबन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत इति ॥ तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वाविशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते । मातृसंबन्धिस्मरणमिति । अविदिताभिप्रायः पर आह । यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यंभावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । राजा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसिद्ध्यै तदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवो ऽवयविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः । एवं तर्हीति । क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तश्च स्व-

एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति । किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् । प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् * । प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियताः । तत्र षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनियमार्थं शेषएव षष्ठी भवति नान्यत्रेति । अर्थावधारणाद्वा * । अथ वा अर्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं शेषे षष्ठेयेव भवति नान्येति । अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि । षष्ठी भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठेयेव भवतीति । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः * । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो

स्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते । किमर्थमिति । तन्नियमार्थमिति । यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते । तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः । षष्ठीशेष इति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः संबन्धस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीतिवचनान्नास्ति दोषः । प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमा-

व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति। तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तत्र प्रथमाविधिः*। तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया। राज्ञः पुरुषः। उक्तं पूर्वेण*। किमुक्तम्। न वा वाक्यार्थत्वादिति। यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः। कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति। न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात्। अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थो गम्यते। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति। अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोर्थः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते। किं पुनस्तत्। स्वामित्वम्। किं कृतं

मायाः प्रथमायाः संबन्धस्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह। तत्र प्रथमेति। यदत्रेति। राज्ञ इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा। पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः। कुतो न्विति। पुरुषपदसंनिधानएव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसङ्गः। अन्तरेणेति। राज्ञ इति केवलेपि पदउच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते। यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन। ननु च नैतेनेति। नहि शब्दस्य भावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाभावावित्यर्थः। तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा। तदुक्तं हरिणा। द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपयुज्यते इति। स्वामित्वमिति। स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात्। स्वकृतमिति। ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संब-

पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति। ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदा चिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदा चिन्न । कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति । आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति । एवं पुरुषे ऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति। राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति। भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा । न

न्याश्रया षष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्व चित् तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः। क्रियाकृता इति । क्रियाफलापेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः। कदा चिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति । कदा चिन्नेति। यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति। व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः। तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया। यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति ।आख्याभूता इति। ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥ इति। पुरुषेपीति । संबन्धस्य द्विष्ठत्वाद् द्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियाया इति विशेषः। राजशब्दादिति। गुणप्रधानभावे नार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत्। तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानमपि संस्पृशति । गुणस्य प्रधानोपकाराय प्रवृत्तौ रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु

तर्हीदानीमिदं भवति। राज्ञः पुरुषस्येति। भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य। षष्ठी शेषे ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥५२॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम्*। कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्। मातुः स्मर्यते पितुः स्मर्यते इति। अथ वत्करणं किमर्थम्। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। माता स्मर्यते। पिता स्मर्यतइति। कर्माभिधानेहि लिङ्गवचनानुपपत्तिः*। कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात्। मातुः स्मृतम्। मात्रोः स्मृतम्। मातृणां स्मृतमिति। मातुर्यल्लिङ्गं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति। षष्ठीप्रसङ्गश्च*। षष्ठी च प्राप्नोति। कुतः। स्मृतशब्दान्मातुः समानाधिकरणात्षष्ठी प्राप्नोति। अपर

स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते। पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति। न तर्हीति। भवतीति। यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः। भवति बाह्यमिति। एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते। अधीगर्थ। मातुः स्मरतीति। मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः। अन्ये तु स्मरणस्य क्रियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः। यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः। कर्मादिष्विति। आदिशब्दोऽवाश्रयवाची। यथा। विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीष्मादिश्च सुयोधनः। ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः॥ इति। तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः। सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते। अकर्मकाणामिति। तेन मातुः स्मर्यतइति भावे लकृत्यक्तखलर्था भवन्ति कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति माता स्मर्यतइति। वत्करणं किमर्थमिति। विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थे शब्दप्रयोगात्। स्वाश्रयमपीति। नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोऽतिदेशस्तद् बाधेत। कर्माभिधाने हीति। यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः। ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् क्तान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा माता स्मृतेति। भावे तूत्पत्तौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति। षष्ठीप्रसङ्गश्चेति। यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा तु मातृशब्दसामानाधि

आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेषइति वर्तते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहं मातरं स्मराम्यहं पितरमिति । अधीगर्थ ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥५४॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चोरं सन्तापयति । वृषलं सन्तापति । अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूद् नदीकूलानि रुजतीति ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥६०॥

करणाद् बाह्यवस्त्वाद्यपेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अनभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात् कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यतइत्याशङ्क्याह । अपर आहेति । प्रसङ्क्तव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा । साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठीसमासस्य निवृत्तयइति ॥ रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थकर्मचोरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति । उच्यते । भावशब्देन घञादिवाच्यसिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासंभवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः । कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते । अन्ये त्वाहुः । भावे वचनं तेषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदीकूलानीति । रुजा-

किमुदाहरणम् । गां निघ्नन्ति । गां प्रदीव्यन्ति । गां सभासद्भ्य उपहरन्ति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥६१॥ हविषोऽप्रस्थितस्य* । हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । प्रेष्य ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥६२॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी * । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । तिस्रो रात्रीरिति । तस्या इति प्राप्ते । यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो, या स्नाति तस्या अप्सु मारुको, याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै क्लीबो, या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको, या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते, अहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुः । तर्त्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी । ततः अर्थे, बहुलं छन्दसि ॥

शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद् रुजायांमिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु श्लेष्मा पुरुषं रुजतीतिप्रत्युदाहार्यमित्याहुः । द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रं व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रदीव्यन्तीत्यादाविति प्रश्नः । गामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानुवर्ततइति एतत्सूत्रारम्भात् पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते । प्रेष्यब्रुवोः । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे । या खर्वेणेति । रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोयमर्थवादः । चतुर्थीति । षष्ठीप्रकरणात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति द्वितीयः । कर्तृकर्म-

कर्तृकर्मणोः कृति ॥६५॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्त इति । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् * । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते । न ब्रूमः । इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि उत्तरार्थम् । अव्ययप्रयोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । अकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्चैः कटानां स्रष्टेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकर-

णोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । नैतदस्ति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते क्रियायां हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह । धातोर्हीति । तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति । न ब्रूम इति । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति । प्रतिषेध इति । न लोकाव्ययेति सूत्रे ऽव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति । न च कृदन्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । स्रष्टेत्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चैःशब्दस्येत्यर्थः । तस्याक्रियावाचकत्वात् । तदेवाह ।

णमत्राव्ययम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति । स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृद् उभयप्राप्ताविति । अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ते कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति । ननु च वाक्येनैवानेन भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा, इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसम-

अधिकरणमिति । उच्चैःस्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः । कृतो ये इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथेति । कृतोरित्येकत्वस्याविवक्षायां जातिविवक्षायां वा तत्पुरुषं मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयतइति परिहारः । तेनाश्चर्यो गवां दोहोगोपालकेनेत्यादाविव नियमः प्रवर्तते । यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ वा व्याख्यानाद् बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह । अथ वेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः । पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः । कर्ता च तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाभावः । कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः । द्वितीययेति । तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिकारात् । सापेक्षमिति । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः । योसाविति । कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिंस्त्वर्थविशेषे न भाव्यं वृत्त्या । तस्याः सामान्यवि-

र्थं भवतीति । यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति । योसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी । किम् । कटम् । भुक्तपूर्वी । किम् । ओदनमिति । अथ वा इदं प्रयोजनम् । कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति । कर्तृक ॥ उ-

---

षयत्वात् तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरिः । विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः । विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा ॥ अविगृह्य गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया संबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति ॥ कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद् गुणभूतेऽपि भवति । एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । भेदिकेति भिदेर्ण्वन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम् । तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्याद् नाप्रधानात् । कृद्ग्रहणात् तु भवति । अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते । नहि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यकर्तृत्वमपैति । गत्यादिसूत्रनियमात् कर्मत्वाभावात् कर्तृत्वस्यैवावस्थानात् । एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम् । प्रधानचरात् कर्तुरित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धित-

भयप्राप्तौ कर्मणि ॥६६॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेधः*। उभयप्राप्तौ कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य । अपर आह । अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । शेषे विभाषा। शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः । उभ ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥६७॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानम्* । क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानं कर्तव्यम्। छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति । शेषविज्ञानात्सिद्धम्*। शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति । शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा । समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति । यद्येवं उत्तरत्र चासुःशब्दं प्राप्नोति । इ-

निवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव । उभय । षष्ठ्याः प्रतिषेध इति । नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ ण्वुच् । शेषे विभाषेति । अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययएव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरे तु प्रत्ययमात्रे ऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा । क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्तः । तत्रच्छात्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति । सदपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षयाऽपाक्रियते । संबन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र ।

दमहेः सुप्तम् । इहाहिना सुप्तम् । इहाहिः सुप्तः । इहाहेः सुप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति । इष्यतएव चातुःशब्द्यम् । क्तस्य च ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ लादेशे सल्लिड्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् * । लादेशे सल्लिड्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तयोरलादेशत्वात् * । न हि तौ लादेशौ । अथ तौ लादेशौ स्याताम् । स्यात्प्रतिषेधः । बाढं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति । लिड्वदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तो, ऽब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह लिड्वदिति ज्ञास्यते । उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चि-

---

इदमिति । अत्राधिकरणे क्तः । तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनस्थेति षष्ठी । इहाहिना सुप्तमिति । भावे क्तः । इहाहिः सुप्त इति । अत्र कर्तरि क्तः । इहाहेः सुप्तमिति । भाव एव क्तः । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवेति । परिहारः । ग्रामस्य पार्श्व इति । सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः किं तर्हि भाव इति दर्शयति । न लोका । लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिड्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते । लिड्ग्रहणेन च कानच्क्वसू लिट्संज्ञाविधानात् किकिनौ च । लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ ताविति । लिट्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह । बाढं स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह । स तर्हीति । विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः

कीर्षुः ओदनं बुभुक्षुः । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः* । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः* । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम्* । शानज्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोमं पवमानः । नटमाघ्नानः । अधीयन् पारायणम् । लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । तृन्नित्येवं भविष्यति । कथं तृन्निति । नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटश्शत्रित्यतः प्रभृत्या तृनो नकारात् । यदि प्रत्याहरग्रहणं, चोरस्य द्विषन् । अत्रापि प्राप्नोति । द्विषः शतुर्वावचनम्* । द्विषःशतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति । न लोकाव्य ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥७०॥ अकस्य भविष्यति* । अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवान् लावको व्रजति ।

प्रवर्तत एव । विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते तदर्थ लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् । उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोपि चान्तवद्भावाद् गृह्यते । उकारोपीति । उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोन्येषाम् । अन्यथा लवुकेति स्यात् । लप्रयोगे नेति । एतेषां च लादेशत्वात् । अकेनोः । यथासंख्यापवादार्थं वचनम् । अकस्येति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः ।

ओदनं भोजको व्रजति। इन आधमर्ण्ये च *। तत इन आधमर्ण्ये भविष्यति चेति वक्तव्यम्। शतंदायी सहस्रंदायी ग्रामंगमी। अके॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते। तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। भव्यादीनां कर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं गेयोमाणवकः साम्नाम् *। भव्यादीनां कर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते। किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितमिति नेहाप्यनभिहितं भवति। आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति। किमुदाहरणम्। ग्राममाक्रष्टव्या शाखा। ततः कर्तरि वेति। इहापि तर्हि निषेधः प्राप्नोति। गेयो माणवकः साम्नामिति। उभयप्राप्ताविति वर्तते। ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा। गेयो माणवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति। उभयप्राप्तिर्नाम संभवति यत्रोभयस्य युग-

---

वकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतंदायीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः। ग्रामंगमीति। भविष्यति गम्यादय इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत् कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामंगमीत्युदाहरणोपपत्तिः। कृत्यानाम्। नेहापीति। काक्वा नञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः। आक्रष्टव्येति। कृषेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधानकर्मणः कृत्ये नाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः। एवं तर्हीति। कृत्यानामित्येतावत् सूत्रं क्रियते। तत्र चोभयप्राप्ताविति नेति च वर्तते। तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते। उभयप्रा-

परप्रसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि । यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥१॥ किमर्थमिदमुच्यते । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् *। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैकवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् *। तत्रानुप्रयो-

---

प्तिरेवेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्रयणाच्च त्वन्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते । समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति । समाह्रियतइति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यतइत्यर्थः । पञ्चपूलीशब्देनात्र पञ्चपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधानम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते । संख्यया बह्वर्थयेति । एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन द्व्यर्थोऽपि गृह्यते संख्या । द्वि-

गस्यैकवचनं न प्राप्नोति। पञ्चपूलीयमिति। किं कारणम्। अद्विगुत्वात्। द्विगोरेकवचनमित्युच्यते। न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः। सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति। एकशेषप्रतिषेधश्च *। एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः। न वान्यस्यानेकत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। अन्यस्यानेकत्वात्। नैतद्द्विगोरनेकत्वम्। कस्य तर्हि। द्विग्वर्थसमुदायस्य। समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् *। समाहारग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति। पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति। किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते। किं चातः। यदि-

---

ग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगुः समास एकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनमाश्रयेण दोषोपन्यासः। उच्यते वचनमिति। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। एकस्यार्थस्येति। वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यत इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश उपपद्यते। यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते। ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोरप्येकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति। एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः। पञ्चपूल्य इति। अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। नवेति। प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेकवद्भावः कृतः। तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिकेन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः। पञ्चकपालाविति। संस्कृतार्थे विहितस्याणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। किं पुनरिति। यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रि-

तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। अथ समुदायेपि वर्तते। न वा समाहारैकत्वात्*। न वैतत्। समाहारैकत्वादपि सिध्यति। एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते। पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। अपर आह। न वा समाहारैकत्वात्। न वा योगारम्भेणैवार्थः। किं कारणम्। समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति। द्विगुरेक ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥२॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् *। प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्। प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम्। तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम्। सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यतिकरो मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागात्सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। प्राण्यङ्गानाम्। ततस्तूर्याङ्गा-

---

यते तदा पञ्चपूल्य इत्यनेन पञ्चकपाला इति समानम्। अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाक्रियमाणत्वात् समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः। एवन्तर्हीति। नहि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते। अपि तु प्रत्येकमिति भावः। अपर आहेति। न वा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे। अयं भावः। तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वादजयूथादिवल्लिङ्गमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम्। क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव। तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति। यस्तु तद्धितार्थे न तस्य भवति। तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः। यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यायमविषयः। एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्याने ऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम्। उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तते। द्वन्द्वश्च। तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति। यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदि-

नाम् । ततः सेनाङ्गानामिति । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥ अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ इह कस्मान्न भवति । नन्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौथुमाः । स्थेणोः *। स्थेणोरिति वक्तव्यम् । एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति । अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उदगात्कौमोदपैप्पलादम् ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो ऽग्रामाः ॥७॥ ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः *। अग्रामा इत्यत्र नगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरा पाटलिपुत्रमिति । उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ॥ क्षुद्रजन्तवः ॥८॥ क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते । के क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः यद्येवं यूकालिक्षं कीटपिपीलिकं दंशमशकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां

ति । पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इतिभावः । पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः । स त्वन्यथा । प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनास्माद् ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकं वाक्यद्वयमुपप्लवत इतिसंकरो न भवति । अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्त्रा प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति । विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः । ग्रामे नाध्येयमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम् । अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं नगरम् । केतवता ग्रामः । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः । क्षुद्रजन्तवः । स्मृतीनां विरुद्धानां दर्शनात्प्रश्नः । के क्षुद्रजन्तव इति । क्षोत्तव्या इति । अर्हार्थे तव्यः । ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते ज-

स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषामासहस्त्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥९॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ।। शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥१०॥ अनिरवसितानामित्युच्यते । कुतोऽनिरवसितानाम् । आर्यावर्तादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्धगन्धिकं शकयवनं शौर्यक्रौञ्चमिति । न सिध्यति । एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यनिवासः । ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति

लोकप्रभृतयः । ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादचोदनार्हाः । नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद् गृह्यते । अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् । येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यत्र न परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिषं काकोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति । शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः । कुत इति । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । दक्षिणेनेति । एनबन्तः । एनपा द्वितीया । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो दिग्देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः । ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः प्रसिद्धः । घोषो गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः । मृतपा डोम्बा इत्याहुः । याज्यादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोऽस्तीति भा-

न सिध्यति। एवं तर्हि यज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् । एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति। एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् *। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् ॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥१२॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् *। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा एकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् । बदरामलकानि । सेना । हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः । वनस्पति । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । मृग । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । शकुनि । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः । धान्य । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । माषतिलम् । माषतिलाः । तृण । कुशकाशम् । कुशकाशाः । शरशीर्षम् । शरशीर्षाः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यंस्तत्र यथा स्या-

वः। तक्षायस्कारमिति। तक्षादीनां यज्ञेऽधिकाराभावादिति भावः। संस्कारेणेति। संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः। गवाश्वप्र। यथोच्चारितमिति। गणे यादृशाः कृतावङः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः। यदा त्ववङ् नास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति गोऽश्वं गोऽश्वा इति। एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति। विभाषा वृक्ष। बहुप्रकृतिरिति। बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः। बदरामलकमिति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। क्वचित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते। तत्रैवं व्याचक्षते।

तु । क्क मा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः । किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत आहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः । महाजोरभ्रम् । महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्यस्यावकाशः । श्रमणब्राह्मणम् । इहोभयं प्राप्नोति काकोलूकं श्वशृगालमिति । येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् *। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः । विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोवकाशः । अश्ववडवौ । पशुद्व-

नित्यएकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते । अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्श्य तदित्याहुः । हस्त्यश्वमिति । सेनाङ्गत्वे ऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति । किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः । यथा न दोष इति । व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः । अश्ववडवयोरिति । पशुत्वाद्वि-

न्द्वनपुंसकस्यावकाशः। अन्ये पशुद्वन्द्वाः। महाजोरभ्रं महोजोरभ्राः। पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गउभयं प्राप्नोति। अश्ववडवम्। पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। प्रतिपदविधानात्सिद्धम् *। प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते। अश्ववडवपूर्वापरेति। एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् *। एकवद्भावो ऽनर्थकः। किं कारणम्। समाहारैकत्वात्। एकोयमर्थःसमाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एवं विज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति। यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह। इदं तर्हि प्रयोजनम्। स नपुंसकमिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। पूर्वत्र नित्यार्थम्। पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्ष-

---

भाषैकवद्भावः। तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावित्यतिदेशात् पुंस्त्वमपि। तत्र परत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते। प्रतिपदविधानादिति। नात्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानान्न नपुंसकमित्येतद्भवति। तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते। तेन यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः। समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः। इह नित्य इति। द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यास्माद्योगात्प्राग् नित्यो विधिरनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः। यदयमिति। यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः। पूर्वत्रेति। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः। उत्तरत्रेति। क्वचिज्जातिरप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम्। विभाषा

मृग इति ।.विभाषा समीपे ॥१६॥ किमुदाहरणम् । उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् । एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्यायाऽव्ययीभावोप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥१९॥ किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थं तर्हि । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तो ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि । छायाबाहुल्यइति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य न-

---

स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः । किमुदाहरणमिति । कः प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकत्वद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद् बहुवचनं न स्याम् । सत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते उपदशा इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदशमिति चेष्यते । एतदेव मनसिकृत्याह । एवं तर्हीति । अव्ययीभावो ऽव्ययं विभक्तीति विहितः । बहुव्रीहिस्तु संख्ययाव्ययेति । तद्यदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्योत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद्बह्वर्थत्वमिति भावः । तत्पुरुषो । उत्तरेषु विधियोगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति । किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत् प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । नहीति । अनादिस्तत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानींतनीति भावः । नहीति । षष्ठीतत्पु-

ञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि च्छायान्तो बाहुल्ये ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा अशालाचेति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नहि सभान्तो ऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । तत्पुरुष इति किमर्थम् । दृढसेनो राजा । अनञिति किमर्थम् । असेना । अकर्मधारय इति किमर्थम् । परमसेना । उत्तमसेना ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥२६॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ द्वन्द्वोयमुभयपदार्थप्रधानः । तत्र कदा चित्पूर्वस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्कदा चिदुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते । तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति । यः पूर्वपदार्थप्रधानः । एकदेशिसमासो-

---

रुषाद्विना तदादित्वासंप्रत्ययः । नहिच्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषाद्विना बाहुल्यं गम्यते । नहि सभान्त इति । अशालेति वर्जनात् संघातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः । परवत् । द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थमाहोस्विन्नियमार्थम् । तथा किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः । अथ सप्तम्यार्थेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति । किमर्थमिति । द्वन्द्वोयमिति । षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः । तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति । तत्र पदाऽपेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयवार्थाविव समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यदेवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं

र्धपिप्पलीति । यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः । दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः * । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः । अलं पूर्व । अलं जीविकायै अलंजीविकः । गतिसमास । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । पूर्वपदस्य च* । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटौ । यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते । समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम् * । समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ । निपातनात्सिद्धम् * । नि-

क्रियते इति सादृश्याभावाद्वतिनिर्देशो नोपपद्यते । नैष दोषः । केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः । तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयति । तत्पुरुषस्यापीति । दैवकृतमिति । अयत्नसिद्धमित्यर्थः । पूर्वपदस्य चेति । सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति । द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवति । तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गस्तथार्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते । यदि पुनरिति । षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः । समासादन्यदिति । समासार्थलिङ्गमुपचारात् समासशब्देनोच्यते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य स्वलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यते इत्युक्तं भवति । अश्ववडवाविति । परवल्लिङ्गे प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवाविति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुंल्लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः । निपातनादिति । टाब्निवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः । पूर्ववदश्ववडवाविति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशाप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति । किं नि-

पातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् । अश्ववडवपूर्वापरेति । उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ अथ वा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्यौ इति । अस्तु । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥ परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । इदं तर्हि दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोश्चाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमेतत् । निपातनात्सिद्धमिति । अथ वा नैवं विज्ञायते । परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्याति-

---

पातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । अश्ववडवापूर्वापरेति वक्तव्ये टापोनुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्त्यते । उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थे ऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति । शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थश्चात्र तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यत इत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वाभावात् । द्वौ ष्यङाविति । तत्र यस्येति चेत्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । हलो यमामिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि यणो मय इति द्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः । पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धित इत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र भत्वाभावान्नास्ति पुंवद्भावः । तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमे ऽपि अवयवानां कार्यसंबन्धात्फलतः प्राधान्यमेव । अथ वेति । नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति । न त्वेवार्थे वतिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे व-

दिश्यते इति । अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते । प्राप्तादिषु कथम् । प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् *। द्वन्द्वैकदेशिन्योरिति वक्ष्यामि । तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो नारभ्यते । कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति । अर्धं च सा पिप्पली च अर्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोपि । तद्यथा । अपूपार्धं मया भक्षितं ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवितव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥२९॥ अनुवाकादयः पुंसि *। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्तइति वक्तव्यम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । रात्रा ॥ अपथं नपुंसकम् ॥३०॥ पु-

तिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि । अवयवाव-पेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् । अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गमेव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम् । यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम् । अथ पूर्वपदस्येति । अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः । एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठाश्रयेण दर्शनत्रये ऽपि । मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिङ्गभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्यार्थीयो वतिः । एकदेशिसमासो नारभ्यतइति । पूर्वापराधरेति योगत्रयं नारभ्यते । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः । अर्धं च सा पिप्पली चेति । अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः । परत्वादिति । अयमर्थः । न ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलुम्पनमिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं ततश्च षष्ठीसमास एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम् । समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात् । रात्रा । अनुवाक इति । अनूच्यतइत्यनुवाकस्तत्र "वि-

ण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम् उत्पथं विपथम् । द्विगुश्च । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवं दशगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली । वाबन्तः * । वा आबन्तः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । दशखट्वी दशखट्वम् । अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्रं द्विपात्रम् ॥ अर्धर्चाः पुंसि च ॥३१॥ अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चः

शिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् । अपथम् । पुण्याहमिति । राजाहःसखिभ्यष्टच् इत्यत्र अह्नाह्नः पुंसीति प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति । सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः । सुदिनासु सभासु कार्यमेतत् प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेति । चतुष्पथमिति । षष्ठीतत्पुरुषः समाहारद्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्वम् । उत्पथमिति । कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किंसूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः । द्विगुश्च समास इति । स नपुंसकमित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा सामन्त्रितमित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न तु तद्धितार्थद्विगोः । पञ्चगवमिति । यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यस्यार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना संघ इत्यादि वदनियतलिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् । पञ्चखट्वीति । टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप् । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम् । पञ्चखट्वमित्यत्र त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वत्वम् । अनो नलोपश्चेति । चशब्देन वा स्त्रियां भाष्यत इति समुच्चीयते नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्परत्वाभावाल्लोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्रादिभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च पात्रादिः । अर्धर्चा । कार्षापणादिसंग्रहायाह ।

अर्धर्चम् । कार्षापणं कार्षापणः । गोमयं गोमयः । सरकं सरकः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्सिद्धम् । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥ इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥३२॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम् *। अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् *। इह मा भूत् । देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् *। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्द्वैध्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमैव यदानुकथ्यतइति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति । अथ किमर्थमशादेशः क्रियते । न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत । तत्र द्वितीयायां टायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । तत्र इद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति । अशादेशवचनं साकच्कार्थम् *। अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अथ किमर्थं शित्करणम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् *। शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां

अर्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् । इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह । अन्वादेशे इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निवार्यते । अन्वादेशश्चेति । प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदा तु कथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्तिकम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितम् । यदा तु कथ्यते तदान्वादेशो भवति । द्वैध्यमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः । साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येद्रूपलो-

छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अक्रियमाणे हि शित्करणे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात् *। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् *। अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । ये ऽन्ये अकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्ती कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते । तस्माच्छित्करणम् *। तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशेकजुत्पद्यते ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥३३॥ किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सि-

---

पो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद् पलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततो ऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुण इति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः अ अ इति प्रवर्तते । तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते । अथ वेति । आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किञ्चाकचि कृतेनेन चान्वादेशे कृते ऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तदर्थमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु । एवं ह्यादेशो न विधातव्यो भवति । एतदः । अघात इत्यत्र अल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यनुदात्तः करिष्यते तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः । किमर्थमिति । उदा-

द्वम्। इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लित्स्वरः। नित्यमनुदात्तत्वम्। कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि। तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत। तद्यथा। गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। ऊलोपे कृते पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति। तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम्॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः॥३४॥ कस्यायमेनो विधीयते। एतदः प्राप्नोति। इदमोपि त्विष्यते। तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इदमो ऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादाविति। यदि तदनुवर्तते। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तावित्यमश्चेतीदमोपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। इदमो ऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादावश् भवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः। इदमः एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकगतयो ऽधिकाराः। तद् यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधि-

---

त्ताविति। प्रत्ययस्वरेण। नित्यमिति। लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते। अनुदात्तविधानसामर्थ्यात्। एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम्। लिति पूर्व इति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः। प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति। अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनात्। गोष्पदप्रमिति। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेते ततो लित्स्वराभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति। द्वितीया। उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात् पृच्छति। कस्येति। न कर्तव्यमित्युत्तरम्। इदमोपीति। इदंशब्दाच्च त्रलोऽप्रत्ययेन बाधितस्यादेशविधानमेव सत्तानुमानं स्यात्। मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादेशस्योपादा-

काराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । इदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदम एतदश्च । तृतीयादाविति निवृत्तम् । अथ वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । एनदिति नपुंसकैकवचने *। एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् । इदं कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत् । यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः । अथो एनम् अथो एने अथो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । द्वितीयाटौ ॥ आर्धधातुके ॥३५॥ जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् *। जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् । किमतो यत्सति भवितव्यम् । तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः *। तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यं प्रवेयम् आख्येयम् । ण्यत्यवस्थिते ऽनिष्टे प्रत्ययआदेशः स्याद् ण्यतः श्रवणं प्रसज्येत । नैष दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः *। सामान्ये ह्याश्री-

---

नादवश्याच्चेष्य: स्थानी न तु पूर्वश्च । साक्षात् स्थानिनोऽनिर्देशादिति भाव: । अथवैकयोग इति । एकं प्रकरणकवाक्यमित्यर्थ: । तदपेक्षिष्यामहइति । लौकिकोऽधिकारो ऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीय: । अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भाव: । एनदिति । यदेऽनादेश: क्रियते तदातोमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति एनदिति चेष्यते इति वार्तिकारम्भ: । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भाव: । यथालक्षणमिति । यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम् । तत्र यदा न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम् । अथानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहु: । आर्ध । जग्ध्यादिष्विति । अस्मौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन् व्यवस्थिते आर्धधातुके आदेशेन

यमाणे विशेषोनाश्रितो भवति तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः *। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति । लव्यं पव्यमिति। आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यं धित्स्य,मार्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः *। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति । सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत् । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति । ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि

भाष्यम् । तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभावस्तथापि भूवीच्याग्नुस्तु दोषः । तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित आदेशेनापवादेन बाध्यमानत्वात् । सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम् । जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह । उवर्णाकारान्तेभ्य इति । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह । पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् । तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तये आश्रयणीयः । तत्र च [illegible]व्याद्यसिद्धिः । वक्ष्यति

यथा स्यादिति । यदप्युच्यते । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्तीति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते आर्धधातुके विषयइति । तत्रार्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । अथ वा आर्धधातुकास्विति वक्ष्यामि । कासु । आर्धधातुकासु । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु । आर्धधातुके ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥३६॥ ल्यब्ग्रहणं किमर्थम् । न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं ल्यप् क्रियतामादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब् बाधतइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्यबादेशउपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं

तत्रेति । हलन्ताद्द्यतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थइत्यर्थः । अभिव्यज्यते तत्रार्धधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः । अथ वेति । व्यक्तिपक्षाश्रयणेपि न दोष इत्युक्तं भवति । नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्धधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्धधातुकशब्देनार्श आदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्तिष्विति । उच्यन्ते उच्चार्यन्तइत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः । अन्ये तु उच समवायइत्यस्य क्तिन्युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः । प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति । श्रुतिष्विति । एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः । ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी आर्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आदे-

भवति । जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ॥ हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥१॥ एष एवार्थः । जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमिति ॥ लुङ्सनोर्घसॢ ॥३७॥ घसॢभावेऽच्युपसंख्यानम् *। घसॢभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघसः ॥ हनो वध लिङि ॥४२॥ लुङि च ॥४३॥ किमयमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्तः । किं चातः यदि व्यञ्जनान्तः । वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् *। किमुक्तम् । वध्यादेशे वृत्तितत्त्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति । अथादन्तः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । हनो ॥ इणो गा लुङि ॥४५॥ इण्वदिकः *। इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥ णौ गमिरबोधने ॥४६॥ इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥ सनि च ॥४७॥ इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषतः । अधिजिगमि-

---

ध्या इत्युक्तं भवति । अदो जग्धि । अन्तरङ्ग आदेश इति । तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् । ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब् यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह । जग्धिविधिरिति । अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः । ज्ञापनार्थं त्वपि जग्धिविधानमित्याह । हिप्रभृतीनिति । ल्यब्भरतीति । ल्यबादेशो हरत्यपनयति बाधत इत्यर्थः । तदु इति । उशब्दो निपातोऽवधारणार्थः । तद्विद्धि एवेत्यर्थः । हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थोऽकारोऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः । वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इति । अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक इति ण्वुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात्तु तत्त्वं प्राप्तम् । इड्विधिश्चेति । अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः । अदन्तत्वे त्वल्लोप-

षन्ति । सनि च ॥ गाङ् लिटि ॥४९॥ ङित्करणं किमर्थम् । गाङ्यनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् *। गाङ्यनुबन्धकरणं क्रियते । विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्कुटादिभ्यो ञ्णिन्ङिदिति । गाकुटादिभ्य इति ह्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य *। अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेशस्येत्कार्यं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् *। ङित इत्यात्मनेपदं न भवति । लटः शतृशानचौ *। प्रयोजनम् । पचमानो यजमान इति टित इत्येत्वं न भवति । युवोरनाकौ *। युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणौ ङीम्नुमौ न भवतः । मेश्यानुबन्धकस्याम्वचनम् *। मेश्यानुबन्धकस्याम्वच-

स्य स्थानिवत्त्वाद्धित्त्वादेरभावः । तत्त्वं त्वलोन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वात् स्थानी न भवति धकारोपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्त्यो न भवतीति तत्त्वाभावः । उपदेशेनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः । गाङ् लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाह । ङित्करणमिति । इणादेशस्यापीति । ततश्चागासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः । गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमानेस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ् गतावित्यस्य एतद्ङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङकारेण तुल्यताभावात् । ज्ञापकं वेति । सानुबन्धाश्च षष्ठ्याश्चार्यन्ते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते । कृतायां पित्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः । शतृशानचाविति । सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् । शानजेव त्वात्मनेपदत्वात् प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । भुजुरशंयूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमारभावः । ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाह । मेश्वेति । तस्थस्थमिपामित्यत्र मिव्ग्रहणमपनीय मिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्वात् ङित्वाभावाद्गुणो भवति । मा हि स्म चिनवमिति चानु-

ष्यः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । अत्यल्पमिदमुच्यते मेरिति । तिप्सिप्मिपामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्थ । अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समाः भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावच्चक्षिङः ख्याञिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति । लटः शतृशानचाविति । वक्ष्यत्येतत् । प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति । युवोरनाकाविति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धं तु युवोरननुनासिकत्वादिति । गाङ् ॥ चक्षिङः ख्याञ् ॥५४॥ किमयं कशादिराहोस्वित्ख्यादिः । चक्षिङः कशाञ्ख्याञौ* । चक्षिङः कशाञ् ख्याञ् इति कशादिः ख्यादिश्च । खशादिर्वा * । अथ वा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं कशादिर्भवति । चर्त्वेन । अथ ख्यादिः कथम् । असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा * । असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः * ।

दात्तत्वम् । वार्तिककारस्याभ्यासमुक्तावयमाह । अत्यल्पमिति । णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानान्नास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत् । भूयांसो वेति । दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह । तस्मादिति । विशेषणार्थं तु ङित्करणं स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । तिप्तस्झीत्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः । सिद्धं त्विति । अनुनासिकयोरेवादेशौ नान्ययोरित्यर्थः । ततश्च स्थानिनोरेवोगित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः । चक्षिङः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात् पृच्छति । किमयमिति । असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे षत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते । षत्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति षस्य षत्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति । सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति । यकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्ग इति कः । •यत्व-

सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति । सौप्रख्यीयइति वृद्धाच्छ इति छो भवति । निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति । रुविधिः पुंख्याने । पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति । णत्वं पर्याख्याने । पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे । नमःख्यात्रइति सस्थानत्वं न भवति । वर्जने प्रतिषेधः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः । असनयोश्च । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः विचक्षण इति । बहुलं तणि । बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् । अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् । अन्न । अन्नम् । वधक । वधकम् । गात्र । गात्रं पश्य । विचक्षण । विचक्षणः । अजिर । अजिरे तिष्ठति । चक्षि ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥५६॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम्* । घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समजनं समज्येति ।

स्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावात् ष्यञ् भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशस्सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छो भवति । निष्ठानत्वमिति । न ध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्याप्रकथनइत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु यस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । पुमःखय्यम्पर इति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् । णत्वमिति । ख्याप्रकथनइत्यस्मादपि परस्य लुब्योगाप्रख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति । नृचक्षारक्ष इति प्रयोगश्छान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति । विचक्षण इति । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते । अन्नशब्दे जग्ध्यभावः । वधकमिति । ण्वुलि वधादेशः । गात्रमिति । ष्ट्रन् औणादिके ष्ट्रनि गादेशः । विचक्षणे ख्याञभावः । अजिरे वीभावाभावः । अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । अजेर्वी । इदमपीति । वलादावार्धधातुके विकल्पः सि-

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् । अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । अपो ऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । संवीतिर्न सिध्यति । एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति । ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषेति । तेनेह च भविष्यति । प्रवेता प्रवेतुं प्रवीतो रथः संवीतिः । इह च न भविष्यति । समाजः समजः । उदाजः उदजः । समजनम् उदजनं समज्येति । तत्रायमप्यर्थः । इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति । किं च भोः इष्यतएतद्रूपम् । बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह । कोस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह । अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति । वैयाकरण आह । अपशब्द इति । सूत आह । प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः न त्विष्टिज्ञः । इष्यतएतद्रूपमिति । वैयाकरण आह । अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहइति । सूत आह । न खलु वेञः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं वायाविति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं

धातीति भावः । सूत आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति । प्राप्तिज्ञ इति । सौत्रमेव प्राप्तिं भवान् जानाति । न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे ऽनभियोगो ऽनेन प्रतिपाद्यते । पराजितत्वादमर्षेणाह । अहो नु खल्विति । वेञ उत इति यद्रूपं सास्य संज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह । दुरुतेनेति । सूत आहेति । षूप्रेरणार्थस्यमाद् बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने

विभाषा किं तर्ह्यादेशो विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्यौ परतः वायुरिति। अजेर्व्यं॥ व्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥५८॥ अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् *। अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः । अपर आह । अणिञोर्लुक्षि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति। जाबालिः पिता जाबालिःपुत्रः । अपर आह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति। किंप्रयोजनम्। इदमपि सिद्धं भवति। भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः। कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥६२॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः *। तद्राजादीनां लुकि समासबहु-

---

क्तः। रथवाहस्य रथे प्रेरणात् सूत इति संज्ञा। वायुरिति। यजिमनीति बाहुलकादुरचि रूपम्। व्यक्षत्रिया। तद्राजादिति । ते तद्राजा इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः। बौधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वावयवलक्षण इञ् तदन्तादूर्जि यञिञोश्चेति फक् तस्य लुक् । जाबालिरिति । जाबालस्यापत्यमत इञ्। स च तद्राजो ऽन भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम्। तेनेञन्तात् फको लुक् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति। व्याप्तकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम्। भाण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथमाह्निकम्॥

तद्राज। इह तेनैवग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते । संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो भीम इति। अर्थग्रहणे तु तेनैवेति न वक्तव्यं प्रियवाङ्गा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य हत्यभावाल्लुकः प्रसङ्गाभावाद्बहुवचनं तु परमिति लुक्प्रसङ्गे तन्निवृत्तये तेनैवग्रहणं कर्तव्यम्। अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणे ऽनुपपन्नः। आङ्गाः स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाभावात् । अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तोऽस्त्रियामिति निषिध्यते तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते। तद्राजादीनामिति। आदिशब्देन

त्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रिय आङ्ग एषां तइमे प्रियाङ्गाः। प्रियः वाङ्ग एषां तइमे प्रियवाङ्गा इति। किमुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति। यदा तेनैव चेत्कृतबहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम्। भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति। अबहुत्वे लुग्वचनम् *। अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः। अतिक्रान्तः अङ्गानत्यङ्ग इति। बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं च कृत्वा चोद्यते। अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। बहुवचन इत्युच्यते। न चात्र बहुवचनं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्यः। द्वन्द्वे

वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते। समासबहुत्व इति। समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः। नचात्रेति। अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य। भवति वै किंचिदिति। एतावदेकं वाक्यम्। एवंविधं किंचिद्भवतीत्यर्थः। किं तदित्याह। आचार्या इति। सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम्। प्रत्ययपक्षे दोषोऽभावनेनार्थप्रकरणं स्थापयति। अबहुत्व इति। समासार्थस्याबहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावे ऽपि लुग्वक्तव्यः। प्रत्ययस्याबहुत्वउत्पन्न इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। अवसमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्करिष्यत इति भावः। नचात्रेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद्बाधत इति भावः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति। यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि। लुमता लुप्ते यः प्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति। लुक् च प्रत्ययस्य कार्यं न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। पञ्चभिरिति। क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोऽध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रित्यात्र पक्षे यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। न हि यञ् लुगङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्गा इति स्यात्। पञ्चगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः। अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भव-

ऽबहुषु लुग्वचनम् * द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गावत्सवाजा इति । इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति । इह चात्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः । यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आङ्ग्यः स्त्रियः वाङ्ग्यः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यने तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम् । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् * । द्वन्द्वे ऽबहुषु लु-

---

त्यर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्वर्तिपदार्थस्येत्याहुः । द्वन्द्वे बहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः । गार्ग्यस्य वात्स्यस्य वाज्यस्येति द्वन्द्वः । अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति यत्र समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुको ऽप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति । सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् प्राप्नोति । आत्रय इति । अत्रेरपत्यानि इतश्चानिञ इति ढक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः । अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह । सिद्धं त्विति । लुग्वचनात् । लुग्व्याख्यानादित्यर्थः । आम्बष्ठ्या इति । आम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् । यङश्चाबिति चाप् । एकादेशः । स चान्तवद्भावात्र व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एकादेश इति । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नर्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाभावात् । प्रत्ययपक्षे त्वन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते । अर्थपक्ष एव दोषमाह ।

ग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् *। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । बिदानामपत्यं माणवको बैदः । बैदौ । किमर्थमिदम् । नाचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि *। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः । बैदयोर्वा बिदाः । अञ् यो बहुषु यञयो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः । न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वा-

---

गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्ट एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाल्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्यः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्न भवति । द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । बैद इति । बिदस्यापत्यानि बहूनि इत्यञ्प्रत्ययः । तदन्ताद्यून्यत इञितोऽणः तस्य ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुक् । नाचीत्येवेति । गोत्रे लुगचीत्यनेन । अञन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं. तदन्तस्यैवेति मन्यते । काश्यपा इति । कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति बिदादित्वादञ् ततः काश्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यर्थे इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य जीविकार्थे चापण्य इति वा देवपथादिभ्यश्च अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्विति पाठाद्वा लुप् । एतदञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्यत्र इत्यञो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाक्त्वाद् बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते । इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते ।

त् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । कथम् । युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति । ततोयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये । द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् । तथेदमपरमचोद्यं चोद्यं गर्गरूप्यं गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ततोयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति । कथम् । यस्यापि बहुवचने परतो लुक् तेनाप्यलुग्वक्तव्यः । तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति । न वक्तव्यः । अचीत्येवा-

---

ततोयमिति । नवेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः । यश्च तदन्तपक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते । अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनार्हं वस्तु त्वया अहं चोद्य इत्यर्थः । चोदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधत इति भावः । पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक् प्रवर्तत इत्यर्थः । समर्थादिति । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति । सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु ङ्याबादिविशेषणार्थः । अहमिति । यो

लुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते न चाजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति । अथ वाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यद्येवमविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदा अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग् भविष्यति । पुनरलुक्कस्मान्न भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्स-

---

ह्युभयोर्दोषो न तमेकबोध्यः । तत्रापि ह्यचेति । प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । यथार्द्धणीडितीमागमः । अयं भावः । यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत् प्रत्ययलक्षणेन भवति । यथा गोहितमित्यादाववादयः । इमागमस्तु ऋणादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते । एवं गोत्रे लुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक् प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते । हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यञञोश्चेति लुग् भविष्यतीत्यर्थः । पुनरिति । लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रायमर्थः । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग् भवतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इति । अत्र गोत्रप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽजन्तः शब्द इति प्राथम्याभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रेरपत्यानीतीतश्चानिञ इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति बिदाद्यञ् । तत उभाभ्यां युवबहुत्वेन इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् ढकोऽत्रिभृग्विति अञो यञञोश्चेति भावः । ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुनिति वुन् । तस्याकादेशः । यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तदा गोत्रे लुगचीति अथास्यासेऽपि अलुगञः प्रसज्येतेत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वशिष्ठशब्दादृष्यण् । कश्यपादञ् । पूर्ववद्यूनत इञ् । तस्य लुक् । ततोऽणञोर्लुक् । वुन् । भृग्वङ्गिरसिकेति । ऋष्यण् ।

कुशिकिका इत्येवमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् *। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भभति नान्यस्येति। यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति। मा भूदेवम्। अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति। अजन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्ब बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यम्। इह हि दोष स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। यस्य बहुवचने परतो लुक्। समासबहुत्वे तेन नेति प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम्। यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम्। यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषः। अत्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्यायान्। अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति। यदि तावदस्त्रीविधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति कृ-

यून्यत इञ् तस्य लुक् अणो लुक् वुन्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत् पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति। गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्रापि भृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते। यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः। अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह। यदपीति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। प्रतिकृतिबहुत्वे ऽयमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः। न चैतदिति। यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम्। इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह। यस्येति। तस्मादिति। अर्थपक्षे लुकोऽपत्यनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः। अस्त्रियामित्येतत्तु कृतमेव। गार्गी चेति। एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायमभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भा-

त्वा भवितव्यं लुका। अथ स्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन। किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम्। देवा ज्ञातुमर्हन्ति। अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम्। उभयं हि दृश्यते। शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। तद्राजस्य॥ यञञोश्च ॥६४॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् *। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा। बैदस्य कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा बैदयोः कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा। यञादीनामिति किमर्थम्। आङ्गस्य कुलं आङ्गकुलम्। आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्। एकद्वयोरिति किमर्थम्। गर्गाणां कुलं गर्गकुलम्। तत्पुरुष इति किमर्थम्। गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किमर्थम्। शोभनगार्ग्यः। परमगार्ग्यः। यञञो॥ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु॥६६॥ किमयं

व्यमिति संदेहात् प्रश्नः। देवा इति। दिव्यदृशः देवा इति पण्डिता इत्यर्थः। तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवात् न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः। अन्ये तु ब्रुवते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद् यञो लुका न भाव्यम् अन्येषां तु भाव्यमिति। अथेति। लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः। यदा लोपभाग् युगपदर्थानामभिधानाद् बह्वर्थस्तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियतामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति माकारि लुगिति प्रश्नः। उभयं हीति। ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः। भृगुवत्साग्रायणेष्विति। अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः। अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। द्वौ लोपिनौ गालवस्तु अण्णन्तो न लोपी। न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात् प्रयोगद्वयोपपत्तिः। यञ। यञादीनामिति। इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादय आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। बह्व। द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। किमयमिति। गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभ-

समुच्चयः प्राक्षु च भरतेषु चेति आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयः । भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणम् । प्राग्ग्रहणमनर्थकं नह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इञः प्राचां भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता । औद्दालकायनः पुत्र इति । यञञ्च ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥६७॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः *। गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु हरिताः । न गोपव ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥६९॥ किमर्थमद्वन्द्वइत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति । अत उत्तरं पठति । अद्वन्द्वइति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् *। अद्वन्द्वइत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति । उपकादिभ्यो ॥ आ-

व: । औद्दालकिरिति । *उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः । न गोप । बिदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः । न च तत्समासये गणे हृत्करणं पठितमिति आगणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह । गोपवनादिप्रतिषेध इति । उपका । द्वन्द्वेऽपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात् प्रश्नः । किमर्थमिति । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोनार्थ इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रीयोऽधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसन्नस्वरितः किं तर्हि लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते तस्य

गस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥७०॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् *। आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृति निपातनं कर्तव्यम् । अगस्ति कुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् *। लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् । प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः *। प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति । यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति । अधिकारात्प्रत्ययलोपः *। अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति । तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैष दोषः । यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति । अवशिष्टस्यादेशौ भविष्य-

---

नञा निषेधो द्योत्यते तेनायमर्थो द्वन्द्व इव नापेक्ष्यते तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः । आगस्त्य । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गस्ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृते वृद्धत्वात् छो न स्यादित्याह । प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । गोत्रे लुगचीति । लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्ययं संपद्यते । बहुषु लुग् भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुक आदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथा परि-

तः । आगमस्य ॥ यङोचि च ॥७४॥ ऊतोचि *। ऊतः अचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् सनीस्रसो दनीध्वस इति । अथ ऊत इत्युच्यते । इह कस्मान्न भवति । योयूपः । रोरूपः । विहितविशेषणमूकारग्रहणम् । ऊकारान्ताद्यो विहित इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्रंसोदनीध्वंस इत्येव भवितव्यम् । यङो ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥७७॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् *। गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अगासीन्नटः । अपासीद्धनमिति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इण्ग्रहणे तावद्गातेर्निर्देशादेव व्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति । पाग्रहणे चापि वार्तमुक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति । गातिस्था ॥ तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् *। तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् । एकवचनग्रहणं वा *। अथ वा एकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् । तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् । अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यू-

भाषितमिति । तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः । यङोचि । सनीस्रस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् । अतो लोपः यस्य हल इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । गाति । पिबतेरिति । पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः । श्तिपि च पिबादेशो विहित इति पापान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । वैशब्दे पारक्षणे धनयोर्यमरमनमातां सक् च इति सगागमः । सिचश्चेट् । निर्देशादिति । गातीत्यादादिकादेशानुकरणत्वाद्दादिलुका गातिशब्दश्तिपा निर्दिष्टः । सर्वत्रेति । घुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः । तेन पायते इति पातेरीत्वाभावः । शेष-

यमिति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोस्त्यात्मनेपदम् । अस्ति च परस्मैपदम् । अस्त्येकवचनम् । अस्ति बहुवचनम् । अयं तु खलु थास्शब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च । तस्यास्य कोन्यः सहायो भवितुमर्हति अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति। तनादि ॥ आमः ॥८१॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् *। आमः लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तां वैजवापयो विदामक्रन् । अस्य भवन्तो विदांकुर्वन्तु । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते । प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यतएव प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग् भवति तत एतदुपपन्नं भवति । आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः *। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तताम । वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति । आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलो ऽप्रतिषेधः*। आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलः अप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । लुक् कस्मान्न भवति । शशाम तताममिति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलोप्रतिषेध इति

णार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य ग्रहणाभावः । आमः । लिग्रहणमिति । निपातनादप्यत्र लुक् सिध्यति । तदनपेक्षायं परिहार उक्तः । प्रत्ययमात्रस्येति । तस्यादेरपीत्यर्थः । एवं ह्याहेति । व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविक्यर्थानुत्पत्तिस्तस्यादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायत इति भावः । अर्थवत इति । आंप्रत्ययो

चेदमः प्रतिषेधः *। वक्तव्यः । आम। उक्तं वा *। किमुक्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । किं पुनर्लुगादेशापवादः आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु भवति । लुगादेशापवादः *। लुक् आदेशानामपवादः । तिङ्कृताभावस्तु *। तिङ्कृतस्य तु अभावः । कस्य । पदत्वस्य । सुबन्तत्वात्सिद्धम् *। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । लकारः कृत्कृतप्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । यद्येवं सुपः श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लुग् भविष्यति । कथमव्ययत्वम् । अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् *। कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति । स्वरः कथम् । यत्प्रकारयां चकार । स्वरःकृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् *।

ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् । आम इति । अमगत्यादिष्वित्यस्य पालि इत्तौ द्विर्वचनएकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वात्तलो लुक्प्रसङ्गः । किं पुनरिति । यदा विशेषविधिः सामान्यविधिबाधक इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बाधान्तइत्यादेशापवादो लुक् संपद्यते । अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । लुगिति । सत्यपि संभवे बाधनं तक्रदानेनेव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघातादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः । कथमिति । आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात् प्रश्नः । लकारस्येति । अतिङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः । सुपः श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तग्रहणं न तु कृतः । स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाहचर्याद्वा तद्धित एव गृह्यते । यत्प्रकारयां चकारेति । अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तच्च तिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे कृते समासस्व-

कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भविष्यति। तथा च निघातानिघातसिद्धिः *। तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयांचकार । तिङ्ङतिङ इति तस्य वा निघातः । तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति । नञा तु समासप्रसङ्गः *। नञा तु समासः प्राप्नोति । नकारयां नहारयाम् । नञ् सुबन्तेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति । उक्तं वा *। किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यं केन तर्हि लिङन्तेन । न चकार कारयां न जहार हारयामिति । आमः ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥८२॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् *। अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किमिदं भवान् सुपो लुकं न मृष्यति आपो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि। सत्यमेवमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति आपः पुनरस्य लुकि सति न किं चिदपि प्रयोजनमस्ति । उच्यमानेप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वा-

---

राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरस्ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः । तस्य चेति । आमन्तस्य । तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते । "तस्मात्परं तिङन्तं तु चकारादि निहन्यते । न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः । न चकारेति । नञोतिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः । अव्यया । लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमियं ब्राह्मणी इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । संख्याया अप्यभावात् सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्वाभाविकश्च सुपोलुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनकृत्वादिकार्यसिद्धयेन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमाने ऽपीति । प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो लुग-

द्‌यो विधीयन्ते । न चैषामेकत्वादयः सन्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । उत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादाप्सुप इति लुकं शास्ति । अव्ययादा ॥ नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः ॥८३॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् *। नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग् भवति । ततोम् त्वपञ्चम्या इति । किमर्थो योगविभागः । पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थः *। पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः *। एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् । अमः अलुकश्च । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तुर्नियामकः *। तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति । अमेवापञ्चम्या इति । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् *। अमि पञ्चमीप्रतिषेधे अपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते ऽप्रतिषेधार्थम् *। कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूदापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । न वोत्तरप-

संभवादिति भावः । एकत्वादिष्विति । वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टएवार्थे स्वादिविधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः । यदयमिति । एकवाक्यतापक्षे ऽपि ज्ञापकादुत्पत्तिरित्यर्थः । नाव्ययी । योगव्यवसानमिति । योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामक इति । अवधारणे तुर्वर्तते तेनामेवापञ्चम्या अलुक् तु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते । आपाटलिपुत्रमिति । आङ्योगेच पञ्चमी न त्वपादानइत्यमभावो

दस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पञ्चम्यभावः *। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तः भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा । आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकात् । इति । नाव्ययीभाव ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥८४॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् *। सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । सुमद्रं सुमगधम् । ऋद्धि । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् । संख्यावयव । एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । तृतीयासप्त ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥८५॥ टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न व-

भवतीत्यर्थः । न वेति । अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधोऽत्र तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वान्न कि॰ कृते समासात् सुपश्च उत्पद्यते तस्यामभावः । भवति तदेति । श्रूयत एवेत्यर्थः । आ उपकुम्भादिति । कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभावः । तत आङ्योगे पञ्चमी । तृतीया । सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति संख्या वंश्येनेति समासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे संक्रमाद्बहुभावः ततः सप्तमी । नित्योऽभावः । बहुलग्रहणलभ्योऽयमर्थो दर्शितः । लुटः । श्वः कर्तेति । तिप्तसझीनामत्र डा-

व्यः । आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् *। आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । तच्च समसंख्यार्थम् *। तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वं, नित्या डारौरसः कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृते पि प्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वमन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसो भविष्यन्ति । समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । अथ वा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो स्वित्कृतद्व-

रौरसः कृताः । आत्मनेपदानामिति । लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च विशेषविहितत्वाद्दादेशैष्टे रत्वं बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनमनेनेत्यर्थः । किं

न्द्वानामेकशेषः। डा च रौ च रश्च डारौरसः। डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति। किं चातः। यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति। एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयोरौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो रस् प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरत्र ज्यायः। उभयं हि दृश्यते बहुशक्ति किटिकं बहूनि शक्तिकिटिकानि। बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि। डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे। समसंख्येन नार्थोस्ति सिद्धं स्थानेर्थतोन्तरः॥ आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम्। टेरेत्वं च परत्वात्कृतेपि तस्मिन्निमे सन्तु॥ डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् *। डाविकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। निघातप्रसङ्गस्तु *। निघातस्तु प्राप्नोति। श्वः कर्ता। तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। यत्तावदुच्यते। डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति। सिद्धमलोन्त्यविकारात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। अलोन्त्यविकारात्।

पुनरिति। कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः। इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दृष्टत्वादेव प्रशस्यत इति न तदपेक्षः प्रश्नः। डारौरसः कृते टेरिति। परत्वादेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भवन्ति। यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विर्वचनम्। एष एवार्थ आर्यया दर्शितः। आन्तर्यत इति। य एवामी त्रयः श्रूयन्ते त एव सर्वेषां सन्तु। डाविकार इति। डादेश इत्यर्थः। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्रमव्यः। श्वः कर्तेति। तिपो डादेशस्तस्य तास्यनुदात्तेन्ङिदित्यनुदात्तत्वं प्रा-

अस्त्वयमलोन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता । डिति टेर्लोपाल्लोपः *। डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति। अभत्वान्न प्राप्नोति। डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति। अनित्त्वाद्वा *। अथ वा अनित्त्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न। असति लोपेनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा *। अथ वा प्रश्लिष्टनिर्देशोयं डा आ डा । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदातिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् *। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। स्वरः कथम् । स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृते ऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्रा-

---

प्नोति । यस्तु तिङ्ङतिङ इति निघातः स लुङिति प्रतिषिद्धः । डितीति । आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति । तत एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यं नह्यन्त्यस्य डादेशे कृते सतकारमङ्गं प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञाविधानात् । अनित्त्वादिति । अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः । अन्त्यस्येति । प्रत्ययस्य ह्यवयवः स्यात्र तु प्रत्ययस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तथानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते ! सिद्धमलोन्त्यविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति । यदा तर्हीति । अल्पपरिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबन्धात्तिशब्दस्यान्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्त्वित्यादौ यथा । न्याय्य एवायं-

प्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसो ऽप्यनित्याः । अन्यथा स्वरस्य कृते ऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति । अन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वाद् डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेषु अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् । एवं तर्हि स्वरविप्रतिषेधात् सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेधः । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति । तदेतत्कृत्र सिद्धं भवति यत् पिद्वचनम् । यदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः ।

मिति । पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्योऽयं तु न्याय्यः । अथ वा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इदमिहेति । डारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणीयम् । नन्वकृते ऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति । तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह । तदेतदिति । तिपोऽनुदात्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्सिध्यति । यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाट्टिलोपे कृते ऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति पुनः प्रसङ्गविधानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्या-

न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदा चित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः सोसाववविद्यमानोदात्तत्वे अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदा चित् ॥ प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः । तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥ ॥

दित्यर्थः । सोसाविति । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः । वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति । वृत्तिः प्रवृत्तिर्यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥ समाप्तश्चायं पादो ऽध्यायश्च ॥

